De Afscheiding van 1834 in Friesland. Deel 1. De classis Wanswerd (Dokkum) van de Afgescheiden kerken

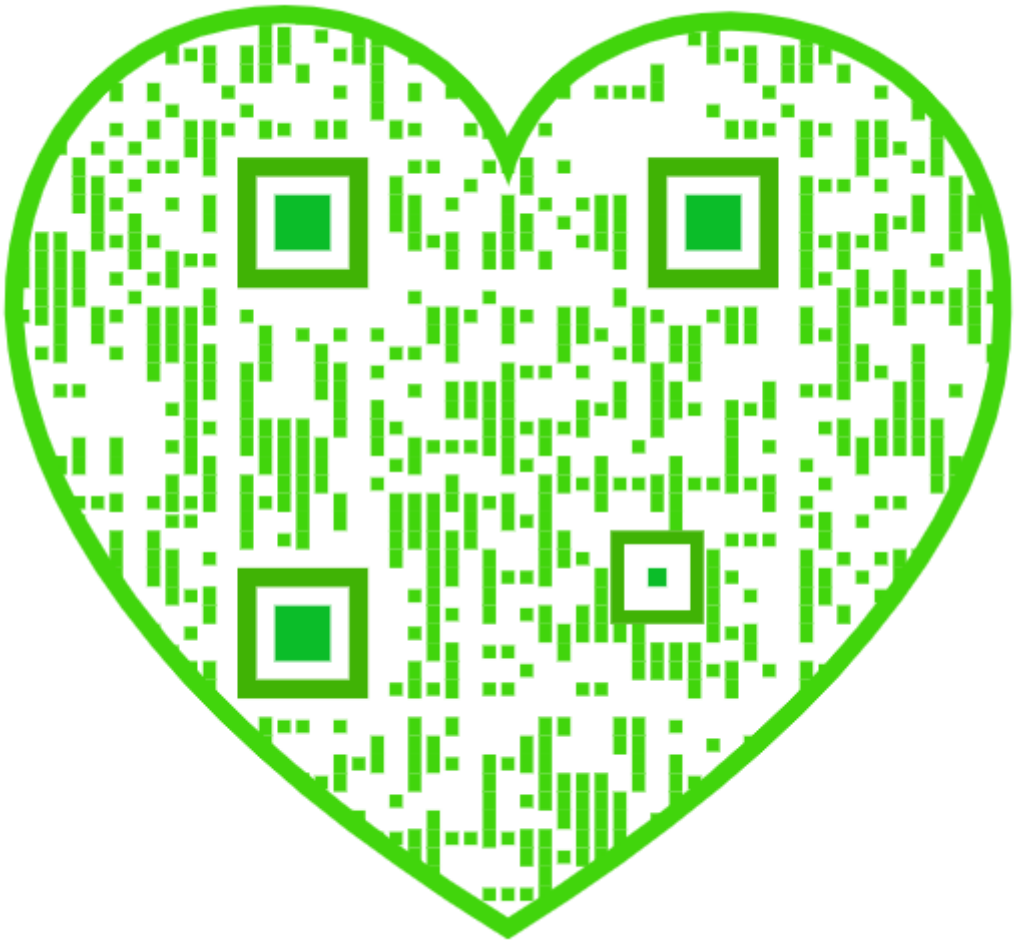
Jan Wesseling

bron
Jan Wesseling, *De Afscheiding van 1834 in Friesland. Deel 1. De classis Wanswerd (Dokkum) van de Afgescheiden kerken*. Uitgeverij De Vuurbaak, Groningen 1980

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/wess046afsc02_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

Woord vooraf

De opzet van de hier volgende kerkhistorische studie is geweest - na een grondig bronnenonderzoek - het ontstaan van de Gereformeerde kerken in Friesland ten gevolge van de Afscheiding van 1834 te beschrijven. Ook hebben we aandacht geschonken aan de voorgeschiedenis en aan het wel en wee van die kerken tot omstreeks 1860. We moeten er echter aan toevoegen, dat we ons, als de stof daartoe aanleiding gaf, niet altijd streng aan deze tijdgrens hebben gehouden.

Tot onze ongedrukte bronnen behoorden in de eerste plaats de kerkeraadsarchieven en die van de classes, de provinciale en algemene synoden, zowel van hervormde als gereformeerde zijde.

Ook archieven van burgerlijke autoriteiten waren voor ons uiteraard van het grootste belang. We noemen hier o.a. het Gouverneursarchief (ingekomen stukken en uitgegane missives), de archieven van verschillende regeringsdepartementen van toen, berustend in het Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage en niet te vergeten de archieven van de grietenijen en rechtbanken. En dan zijn er nog de varia als levensgeschiedenissen, dagboeken en particuliere correspondentie om niet meer te noemen.

Voor het raadplegen van al die archivalia hebben we zeer vele tochten door het Friese land moeten maken, in alle seizoenen. Die reizen zijn voor ons nooit een last, maar altijd een lust geweest, want vaak smaakten we bij ons onderzoek de vreugde van de ontdekker! En we herinnerden ons weer, hoe we in onze jongenstijd - útfanhûs bij pake en beppe - gespannen zaten te luisteren naar de familieverhalen, waarin ook de Ofskieding een rol speelde. Hoe overgrootvader elke zondag vanuit *St Annaparochie* over de Langhuisterweg naar het 7 km. verder liggende *Beetgum* liep om daar bij de Afgescheidenen naar de kerk te gaan. Hoe leefden we dan mee, als pake vertelde over de agressieve vijandschap van de dorpsbewoners tegen de ‘fijnen’.

In boek en krant is al onnoemelijk veel over de Afscheiding geschreven, te veel om hier zelfs maar het voornaamste op te noemen. Eén uitzondering willen we echter maken. In het Friesch Kerkblad van 1934,

'35 en '36 heeft ds *J. Douma* van Britsum tientallen artikelen over de Afscheiding in Friesland gepubliceerd. We hebben daarvan - voor zover ze nog aanwezig zijn - een dankbaar gebruik gemaakt.

Al heel spoedig bleek, dat het door ons ingestelde onderzoek naar de bronnen zo'n schat van onbekende gegevens aan het licht bracht, dat we ons werk in drie delen moesten splitsen.

In dit eerste deel hebben we behandeld de gemeenten in de oorspronkelijke Afgescheiden classis *Wanswerd*.

Het is hier de plaats een woord van dank tot verschillende personen te richten. In de eerste plaats tot G. Lievaart te Aduard, van wie we bij onze onderzoekingen veel hulp hebben gehad en die het register heeft samengesteld.

Ook moeten we hier noemen W.T. Keune te Dokkum, streekarchivaris van N.O. Friesland, die ons zeer ter wille was. En verder de onvermoeibare ds J.J. Kalma te Leeuwarden, die ons bij het zoeken naar gedrukte bronnen steeds weer op weg hielp en op vele wetenswaardigheden wees.

Ook horen hier de namen van W. Duinkerken, werkzaam op het gemeentehuis van Dantumadeel, en van R. Bosgraaf te Kollum, die ons niet weinig gegevens hebben verschaft.

Tenslotte richten we een woord van dank tot de rijksarchivaris mr J. Rinzema te Leeuwarden, die ons met zijn ambtenaren zeer doeltreffend heeft voortgeholpen.

Groningen, januari 1979

DE SCHRIJVER

1 Inleiding

Vanaf omstreeks 1830 - de roerige tijd van de Belgische Opstand met haar naweeën - werden de tegenstellingen tussen rechtzinnig en vrijzinnig in de hervormde kerk ineens veel scherper. Met ‘vrijzinnigen’ bedoelen we hier hen die weinig of niets meer gaven om de verbindende kracht van de Gereformeerde belijdenisgeschriften, vastgesteld op de synode van Dordrecht 1618/19. Het reeds lang bestaande passieve verzet tegen het geslaagd omzetten van de aloude hervormde-gereformeerde kerk in een hervormd genootschap, waarin steeds meer ‘ruimere leeropvattingen’ de ‘oude gereformeerde waarheden’ verdrongen, ging zich nu op meer actieve wijze uiten.[1.] Er trad een polarisatie op.

Ook in Friesland ging een ‘golf van onrust’ door het kerkelijk leven, wat zou uitlopen op een afscheiding van de volkskerk.[2.] Het aantal oefeningen en dus ook oefenaars nam snel toe. Kleine uitgevertjes beijverden zich om brochures pro en contra in het licht te geven. Om enkele voorbeelden te noemen:

In Sneek verschenen bij F. Holtkamp geschriftjes van een scheepstimmerbaas uit IJlst, *Jelle Jelles Croles*,[3.] als de *Wonderbare reiniging eener Melaatsche, ontwikkeld uit Matth. VIII, 1-4*, en *Uitboezemingen ...* en *Opdragt aan mijne waarde en veelgeliefde landgenooten*, alle drie in 1831 gepubliceerd.

De vrijzinnige predikantenwereld - en die was sterk - ageerde fel tegen al wat oefende. Men leze er het geschrift *‘De dweeper, een woord aan allen, die de Waarheid liefhebben’* (1833) van ds M.T.Laurman te Oosterlittens maar op na, liefst met de tegenhanger van de Cock, die het antwoord niet schuldig bleef, erbij.

Natuurlijk bereikten Friesland sensationele berichten over ds *H. de Cock* te *Ulrum*, die daar op opzienbare wijze naar voren kwam als een geharnast strijder voor de rechtzinnige leer en die in een brochure vrijzinnige collega's ‘wolven’ noemde en hen openlijk beschuldigde van ontrouw en meinedigheid.

Ook vernam men, dat hij de bundel Evangelische gezangen een collectie ‘hoereliederen’ vond, en dat hij kinderen doopte uit gemeenten waar een vrijzinnige dominee stond.

Zijn schorsing maakte hem in veler ogen een ‘martelaar’ voor Gods zaak. Tot zelfs diep vanuit Friesland trok rechtzinnig volk in wagens en trekschuiten of te voet naar Ulrum om de Cock te horen (en te zien).

In vele plaatsen vielen emotionele reacties te constateren op de kerkelijke verwikkelingen. *Sneek* was wel een centrum daarvan met een breed uitstralingsveld. Dit bleek o.a. uit het feit - aldus Staverman - dat in Sneek in de herfst van 1834 allerlei mensen uit Sneek zelf en van buiten er druk ‘aan het oefenen slaan’.

Als oefenaars traden er op de catechiseermeester *Joh. van der Horst*, die door de vrijzinnige kerkeraad van Sneek was afgezet, omdat hij nog catechiseerde uit het als ouderwets beschouwde vragenboekje van ds A. Hellenbroek, een zeer bekend theoloog van de Nadere Reformatie, predikant in Rotterdam en daar in 1731 overleden; verder *N. Borneman* van de lak- en verfwinkel, *J. Andriessen* uit de bakkerij, *Jelle Jelles Croles* van IJlst, *Pier Schaap* van Workum (later nog dominee op Urk geworden), schipper *Bovenberg* en ook de aartsoefenaar *J.W. Vijgeboom*, die al in 1823 in Axel in Zeeuws-Vlaanderen een soort afgescheiden kerk had geleid, en die we als oefenaar in nagenoeg elke provincie tegenkomen. Uiteraard waren er veel meer oefenaars in Friesland. Ze komen in de nog te behandelen gemeenten ter sprake.

‘Als dan in Sneek bekend wordt, dat de Cock zich op 13 oktober 1834 samen met de kerkeraad heeft afgescheiden van de Hervormde kerk, drijven vooral *Borneman* en *Andriessen* het volk ook in die richting. Zij roeren zich sterk onder de vracht- en beurtschippers, die in Sneek aanleggen en deze brengen de onrust dan weer verder de provincie in.

Op 3 oktober 1835 scheidden Borneman, Andriessen en enige anderen zich af van de Hervormde kerk en 31 december volgden er weer acht. In diezelfde tijd maakte ook in Friesland een predikant zich los van de volkskerk, *S. van Velzen* te Drogeham.

De kwestie van de gezangen was voor hem de “casus belli” geworden en daarin was hij ook versterkt door volk uit Sneek, dat bij hem gekerkt had. Met 28 gemeenteleden tekende hij 11 december 1835 een acte van Afscheiding en vanaf dat moment beschouwde hij zich als leraar van de Afgescheiden Gereformeerde Gemeente van Drogeham. Nu breken de woelingen voorgoed los.’[4.]

We gaan dit toelichten met de *jaarverslagen* 1835 t/m 1839 van de Gouverneur van Friesland.[5.]

In het verslag over het jaar 1835 kan deze nog melden, dat in de provincie rust en orde ‘ongestoord’ waren geweest. Alleen moest hij hierop als uitzondering noemen de ‘woelingen’, die de laatste tijd door de zogenaamde *Separatisten* waren veroorzaakt.

Sedert lang bestonden in sommige streken van deze provincie, net als elders, ‘dweepachtige Christenen’, die van tijd tot tijd hun oefeningen hielden. Die bijeenkomsten waren weinig talrijk en gaven ook geen aan-

leiding tot onrust. Naarmate echter in andere provincies, vooral in het naburige Groningen, zulke godsdienstige bijeenkomsten met meer ‘overdrevenheid’ plaats vonden, namen ze ook in Friesland in aantal toe.

En toen de afgezette predikant *de Cock* zich in *Smilde* vestigde en van daaruit ook Friesland ‘doorliep’ en bovendien de afgezette predikant van *Drogeham, S. van Velzen*, geen pogingen onbeproefd liet om zijn volgelingen tot afscheiding van het Hervormd kerkgenootschap aan te sporen, vormden zich hier en daar Afgescheiden gemeenten.

Ondanks opgemaakte processen-verbaal en opgelegde boetes namen die godsdienstige samenkomsten echter in aantal toe. Daarom ging de Gouverneur strenger optreden en zelfs dreigen met militair ingrijpen. Op de meeste plaatsen had dit het gewenste gevolg behalve in de stad *Sneek*, waar *Borneman* hardnekkig weigerde met de godsdienstige bijeenkomsten bij hem aan huis op te houden.

Dit had tot gevolg, dat de Gouverneur een detachement *militairen* naar Sneek zond en aan de burgemeester de instructie gaf om wel met ‘voorzigtigheid en gematigdheid’, maar ook met de nodige ‘klem en vastheid’ tegen Borneman en de zijnen op te treden.

Deze ‘militaire demonstratie’ had geholpen, al was het wel zo, dat in Sneek en vooral op het platteland nog vele bijeenkomsten elk met niet meer dan 20 personen, werden gehouden, vaak zeer laat in de avond en zelfs wel 's nachts, om zoveel mogelijk controle te ontgaan.

In *Ferwerderadeel* waren eens op dezelfde zondag niet minder dan 22 van zulke godsdienstige bijeenkomsten geconstateerd; niet één daarvan had meer dan 20 bezoekers geteld. Aan dit toegestane getal hield men zich zo sterk, dat er - naar de Gouverneur was meegedeeld - voor elke bijeenkomst genummerde kaartjes werden uitgedeeld!

Onvermogenden hoefden de boetes niet te betalen; daarom sprak de Gouverneur de wens uit in geval van armoede het element *lijfsdwang* (gijzeling) in te schakelen.

De Gouverneur besloot zijn verslag met de opmerking, dat volgens hem de ‘woelingen’ geen verband hielden ‘met staatkundige inzigten’ en dat ze ook niet aangemoedigd werden door rooms-katholieken, zoals soms werd beweerd.

Het bovengenoemde betrof dus het jaar *1835*.

In het verslag over het jaar *1836* lezen we, dat de ongeoorloofde bijeenkomsten van de separatisten in versterkte mate bleven doorgaan. Op sommige plaatsen stoorde men zich niet meer aan het getal 20 en liet men iedereen toe, die maar wilde komen. Vermaningen noch bestraffingen hielpen en de antwoorden werden steeds brutaler. Enigen verklaarden zelfs ronduit, ermee te zullen doorgaan, al zou het hun het leven kosten! Ten opzichte van zulke niet voor rede vatbare mensen had de

Gouverneur gebruik gemaakt van zijn verkregen machtiging om de opgelegde boetes in geval van onvermogen van de veroordeelde ‘bij lijfsdwang’ te ‘vervolgen’. Zodoende waren enige personen, die bleven weigeren hun godsdienstige bijeenkomsten met niet meer dan 20 personen te houden *‘in gijzeling overbragt’*.

‘De ondervinding zal moeten doen zien, of dit middel deze dweepzieke menschen tot nadenken zal brengen; schoon ik er mij niet veel van voorstel’, merkte de Gouverneur pessimistisch op.

De grote boosdoener en animator van dit alles was in zijn ogen de afgezette predikant *S. van Velzen*, die zich predikant van Friesland noemde.

De Gouverneur vervolgde: Sedert het begin van 1835 tot 1 maart 1836 waren 161 processen-verbaal wegens ongeoorloofde bijeenkomsten van Separatisten voor de rechtbanken ‘vervolgd’. Niet minder dan *f* 8292 was aan boete opgelegd, waarvan al *f* 4435,50 in 's Rijks kas was gestort. De ‘obstinate en onvermogende Separatisten’, die zich niet aan de bepalingen van de wet wilden onderwerpen, werden nu met lijfsdwang vervolgd.

De Gouverneur was er maar slecht over te spreken, dat de rechtbank van *Heerenveen* in die bijeenkomsten geen overtreding van een wet zag en de aangeklaagden vrij sprak, en zo de separatisten in hun verkeerde handelingen stijfde. We merken hier terloops op, dat de rechtbank met een doopsgezinde (!) rechter zelfs van oordeel was, dat het hele 6e hoofdstuk van de Grondwet de publieke uitoefening van de godsdienst waarborgde.

De Gouverneur was al ter ore gekomen, dat sommige gemeentebesturen in het rayon van de rechtbank te Heerenveen zich erover beklaagden, dat ze voor de rechtbank op hatelijke wijze van misbruik van macht werden beschuldigd. En nu kwam de Gouverneur na alle strengheid met een merkwaardig advies. Hij gaf in overweging niet te veel aandacht meer aan de bijeenkomsten van de separatisten te schenken. Hij wilde dus ineens helemaal van tactiek veranderen!

Immers, Friesland telde 220.000 inwoners, onder wie 180.000 hervormden; van deze hadden maar 6 à 700 verklaard zich te willen afscheiden. Die 6 à 700 woonden over een groot deel van de provincie verspreid en behoorden ook nog op enkele uitzonderingen na, tot de ‘armoedzaaiers’ of zoals hij het deftiger uitdrukte, tot ‘de geringste Klassen der Maatschappij’. Ze konden dus noch in godsdienstig noch in politiek opzicht iets betekenen of gevaarlijk worden.

Als er dan ook nog eens een middel zou kunnen gevonden worden om de geweldige invloed van die afgezette ds S. van Velzen te breken, dan werden er vast geen afgescheiden *gemeenten* meer gesticht. En wat die ‘dweepzieke Christenen’ betrof, ach, die waren er altijd al geweest en die zouden zich er dan wel toe beperken ‘om onderlinge bijeenkomsten te houden, en in dezelve het Opperwezen, naar hun inzigten te ver-

eeren’.

We merken hier op, dat uit de woorden van de Gouverneur juist het sterke punt van *de Cock* en *van Velzen* blijkt: ze gingen geen losse gezelschappen of vrije groepen oprichten. Ze grepen terug op Calvijn en de synode van Dordrecht 1618/19 en institueerden *kerken* met ambtelijk gezag en met een kerkverband. Daardoor konden deze georganiseerde kerken in Friesland blijven bestaan en later tot grote bloei komen, waarbij uiteraard meer factoren een rol hebben gespeeld.

In zijn jaarverslag over 1837 schreef de Gouverneur onder meer, dat vergeleken met het jaar daarvoor het aantal processen-verbaal sterk was verminderd. Vanaf 1 maart 1837 tot dan (maart '38) was slechts tegen 28 personen proces-verbaal opgemaakt en de boetes waren al bijna geheel aangezuiverd.

Maar van Velzen veroorzaakte nog steeds veel moeite, al ging hij wel omzichtiger te werk. Als voorbeeld noemde de Gouverneur een rapport van de grietman van *Schoterland*, waaruit bleek, dat ‘enige weken geleden’ in een zeer afgelegen gedeelte van de grietenij 's nachts om 12 uur een bijeenkomst van separatisten had plaats gevonden, waarin *van Velzen* doop en Avondmaal had bediend.

Uit het jaarverslag over *1838* blijkt, dat het alles veel stiller om de separatisten was geworden. De gewezen predikant van Velzen woonde nu in *Birdaard* (niet meer in de Schrans bij Huizum). De Gouverneur had de grietman van Dantumadeel opgedragen een oogje in het zeil te houden. Nu de Afgescheiden kerk te Utrecht bij de regering om erkenning had gevraagd en die ook had gekregen, verwachtte de Gouverneur, dat andere kerken dit voorbeeld wel zouden volgen.

We besluiten met het jaarverslag over 1839. Daarin meldde de Gouverneur, dat het, wat de separatisen en hun ongeoorloofde bijeenkomsten betrof, thans ‘vrij stil’ was geworden. Hierop had z.i. het vertrek van *van Velzen* uit Friesland (naar Amsterdam) merkbaar invloed gehad.

Laten we nu enkele momenten uit de voorgeschiedenis van de Afscheiding mogen illustreren met gegevens uit de ‘levensherinneringen’ van een Afgescheiden ouderling.

Het lezen van dagboeken of memoires van mannen en vrouwen, die grote liefde voor de kerk hebben gekoesterd en getoond, is altijd een boeiende bezigheid geweest. Nu hoeven we hier niet alleen te denken aan de op schrift gestelde levenservaringen van hen, die wij ‘grote’ mannen plegen te noemen. Ook uit het eenvoudige, meelevende kerkvolk kunnen ‘herinneringen’ opklinken, waarnaar we gespannen luisteren.

Dit is o.a. het geval bij een in 1883 bij Jongbloed in Leeuwarden verschenen werkje: *Nagedachtenis en Levenservaringen, beschreven door wijlen H.P. Hettema, oud-ouderling te Beetgum*. Dit 118 pagina's

tellend boekje is, naar de oud-directeur van de Provinciale Bibliotheek van Friesland ons meedeelde, zeer zeldzaam geworden. Het in deze boekerij aanwezige exemplaar wordt dan ook als een kleinood bewaard en bewaakt. Waarschuwend prijkt het z.z. (zeer zeldzaam) op een inlegstrookje, reden te meer om het werkje eens nader te bekijken. We ontvangen dan interessante kijkjes op de voorgeschiedenis en het ontstaan van de Afscheiding op het Friese platteland.

Talrijke tekenende trekjes verlevendigen het verhaal van de auteur, *Hette Piers Hettema*, een Friese boer, eerst onder *Hallum*, later in de zuidhoek van *St. Annaparochie*, waar hij kerkelijk onder *Beetgum* behoorde. Opgegroeid 'aan de Sneekerkant', in *Sybrandaburen* - waar hij in 1797 was geboren[6.] - werd hij in zijn jeugd op verschillende plaatsen boerenknecht, eerst op een kleine boerderij, gelegen tussen *Oudkerk* en de Dokkumer Ee en dan bij zijn grootmoeder in *Rauwerd*. Van haar kreeg hij het boek van de bekende piëtistische schrijver *Petrus Immens - De godvruchtige Avondmaalsganger* present, onder voorwaarde dat hij er veel in zou lezen. Pas later, schrijft hij, is dat boek 'mij door Gods genade tot een gezegend middel geworden'.

Hij kreeg verkering met *Grietje Doekes Hellema*, dochter van een boer te *Wirdum*. Haar vader noemt hij een 'zeer achtbaar man, van eerbare familie en ook de Waarheid toegedaan'. De vader, *Doeke Wijgers Hellema*, is bekend gebleven via een door hem zeer uitvoerig bijgehouden dagboek, waaruit in 1978 een bloemlezing verscheen onder de titel 'Kroniek van een Friese boer'.[7.]

In 1820 deed de jonge Hettema belijdenis in de hervormde kerk en trouwde hetzelfde jaar met Grietje Hellema, die hem tot grote steun zou zijn.

In deze tijd vlamde ook het verzet tegen de Evangelische gezangen in de hervormde kerk in vele plaatsen weer op. Hettema oordeelt er als volgt over: 't vrome volk was er in 't algemeen tegen, omdat de geest der gezangen meest die was van een juichend christen, en die van de psalmen Davids meer overeenkwam met de boetvaardige toestand van het gelovige volk'. Inderdaad waren velen van mening, dat in de gezangen Gods zondaarsliefde te veel werd benadrukt en te weinig gerekend werd met Gods rechtvaardigheid, heiligheid en vrije verkiezing.

Hettema leefde intens met het kerkelijk leven mee. In 1818 was hij op de boerderij van een oom in *Deersum* bij Sneek komen wonen, wat niet wil zeggen, dat hij nu ook in Deersum naar de kerk ging, want de predikant ter plaatse was niet rechtzinnig.

Ver vóór 1834 en ook daarna was het overal in Friesland bij niet weinigen gewoonte om de eigen vrijzinnige dorpsdominee te ontlopen en naar een rechtzinnig predikant in de (verre) omtrek te gaan om uit diens mond Gods Woord te horen.

Hele tochten werden daarvoor ondernomen, want het aantal orthodoxe predikanten was in Friesland zeer gering geworden. Groepjes uit Drachten gingen zondags tot ergernis van de kerkeraad aldaar ds *Theunis van Berkum* in *Garijp* of ds *Arnoldus Weremeus Buning* in *Oostermeer* beluisteren.

Een echo van zo'n tocht horen we in het dagboek van Doeke Hellema te Wirdum, in een notitie van 8 februari 1829. Nadat hij 's morgens vanaf zijn boerderij op de schaats naar Wirdum was gereden en in het dorp de kerkdienst had bezocht, hadden enige gemeenteleden het plan geopperd om 's middags bij ds *van Berkum* in *Garijp* de kerkdienst te gaan bij wonen.

Het plan ging door. In totaal 14 personen ondernamen de tocht, sommigen in een met twee paarden bespannen slee, anderen op de schaats. Hellema zelf was ook bij het gezelschap. Hij kende ds van Berkum nog wel van vroeger, toen deze in Wanswerd stond en ging nu bij hem in Garijp na afloop van de dienst op theevisite.

In zijn dagboek noteert hij: ‘De kerk was aldaar even opgepropt met hoorders als weleer ook te Wanswerd’, omdat men ds van Berkum graag hoorde preken. ‘Hij is zeer ernstig en populair, en daarbij zo eenvoudig, dat de onkundigste hem kan begrijpen’.[8.]

Van de kanten van Sneek en Lemmer trokken velen zondags naar *Heeg*, naar de prediking van ds *Jan Willem Becking*. Er waren zelfs een paar boerenarbeiders uit *Tzum*, die helemaal naar Heeg reisden, omdat hun eigen dominee ‘de skerpe kanten fen Gods Wird òfnaem, sadet de kréft der net langer fen field waerd’.

Toen eens de orthodoxe ds *A. Detmar* uit *Ede* in *Suameer* zou preken, reden wel 84 wagens door Bergum op weg daarheen.

In de dagen dat ds *A. Weremeus Buning* in Anjum predikant was (1841-'44), kwam het voor, dat zeker 1200 hoorders de hervormde kerk van Anjum vulden, samengestroomd vanuit de Wouden, de Dongeradelen, de Bildthoek en van de kanten van Leeuwarden en Franeker. Er waren hier en daar wel al Afgescheiden kerken ontstaan, maar in de hervormde kerk waren nog talloze verontrusten achtergebleven.

Hettema vertelt eerlijk, dat ook hij door die trekdrift was aangegrepen. Zo was hij eens op de schaats naar *Oostermeer* geweest, toen ds *J.W. Becking* daar nog stond. Deze was één van de weinige predikanten van de oude stempel in de eerste helft van de 19e eeuw en geliefd om zijn populaire prediking.[9.]

Ook ds *Cornelis Witteveen* van *Oosthem*, ds *Cornelis van der Velde* van *Woudsend*, ds *Tjalko Wassenaar* van *Sybrandaburen* en ds *Lucas Fockens* van *Sneek* trokken hem aan.[10.] Vooral de laatste.

Hettema's woonplaats *Deersum* ligt niet ver van Sneek. In dat stadje moest hij altijd naar de markt. Hij vertelt zelf: ‘Onze weekmarkt was toen te Sneek. Daar leefde toen een bakker, met name *Andriessen*, een

volle neef van de vader mijner vrouw; een man met veel kennis der waarheid en des geloofs, die veel over had voor de leer. Daar kwam op de marktdag, 's namiddags meestal een groot gezelschap bijeen, om over de waarheid te spreken, waarbij men vaak godzalige, geoefende christenen aantrof.

Er werd in die tijd veel gesproken over de kerk en het gevaar dat de kerk bedreigde. Verscheidene mannen van naam ijverden in publieke geschriften voor de rechtzinnige leer, ter bestrijding der Remonstrantse en Pelagiaanse dwalingen, die van lieverlede meerder werden, wat veel twist verwekte, ook te Sneek, waar van de leraars er twee liberaal waren, en één, ds *Fockens* orthodox was, welke laatste toen de waarheid getrouw verdedigde.[11.]

Deze ds *Lucas Fockens* was van 1807-'50 hervormd predikant in Sneek, waar hij in 1850 op 86-jarige leeftijd overleed. ‘Pa’ Fockens was volgens dr *G.A. Wumkes*, aan wiens werk, *It Fryske Réveil yn portretten*, we boven al verschillende bijzonderheden hebben ontleend, één der weinige rechtzinnige predikanten in de eerste helft van de 19e eeuw. Hij was zeer geliefd bij de ‘gewone’ man; zijn afbeelding hing lang na zijn dood nog in menige Sneeker huiskamer.

Graag vertoefde hij in de gezelschappen van zijn eenvoudige gemeenteleden, waarin bevindelijk over de Waarheid werd gesproken. De geschriften van zijn neef ds Hendrik de Cock hadden zijn instemming, al veroordeelde hij diens daad van afscheiding.

Volgens Hettema waren er toen twee strijdende partijen in de kerk. ‘De anti-gereformeerden werden veelal liberalen, vrijzinnigen of nieuwlichters genoemd, die in het openbaar de leer de Dordtse vaderen bespotten, ellende en onmacht ten goede, en dus ook de leer der vrije genade ontkenden. Daarentegen predikten zij de leer der algemene verzoening, d.w.z. dat Christus voor alle mensen zonder onderscheid geleden had en gestorven was, en daarom was verdraagzaamheid hun leus.

Sommigen kwamen zo openlijk voor hun mening uit, dat zelfs de predikant van *Arum*, die ik bij mijn zwager ds Hellema te Achlum ontmoette, verklaarde dat de catechismus in strijd was met het Evangelie, vooral zondag 23: de leer der rechtvaardigmaking; waarom het nodig was, die te herzien.

Ds D. de Graaf te Sneek (Hettema zal hier ds D.A. de Groot bedoelen) liet een menigte zogenaamde blauwboekjes drukken, die daarna overal verspreid werden en waarin gezegd werd, dat de catechismus en de andere formulieren wel goed geweest waren voor de tijd, waarin ze ontstaan waren, maar nu waren zij als versleten schoenen, die men op straat wierp om er nieuwe voor aan te schaffen. Zo waren deze liberalen zelfs voor de allereenvoudigsten te kennen.

De voorstanders der waarheid werden veelal met allerlei spotnamen genoemd en uitgejouwd, zoals dwepers, fijnen, labadisten enz.; en al wie met dat volk meeging om rechtzinnige leraars te horen, werden bespot en ‘verdrukt’.

In 1829 vertrok Hettema uit Deersum naar *Hallum*, waar hij een boerenplaats in de Hallumermieden had kunnen huren. In dit dorp was het, dat hij het ontstaan van de Afscheiding meemaakte. We zagen dat die in Friesland vooral geleid werd door de jeugdige ds *S. van Velzen* uit *Drogeham*. En natuurlijk kwam in 1834 ook de Cocks naam op ieders lip. Hettema vertelt het in zijn memoires als volgt:

‘Toen in 1834 ds van Velzen leraar was te Drogeham, in Friesland, ging van hem heinde en ver het getuigenis uit, dat hij elke zondag de zuivere gereformeerde leer der Dordtse vaderen van 1618 en '19 preekte. Ook uit onze plaats, *Hallum* en omstreken, gingen velen daarheen, ofschoon de afstand 6 uur bedroeg; soms grote gezelschappen op hooiwagens, waarop een twintigtal plaats namen, of in eigen rijtuig of te voet.

De leer van ds van Velzen had grote invloed op het volk. Die tussen kerktijd overbleven, vormden een gezelschap, waarin zeer levendig over de waarheid gesproken werd. Men hoorde daar godzalige beproefde mannen spreken, die bekwaam waren de waarheid te beoordelen en mij ver vooruit waren. Zij wisten de voornaamste punten aan te wijzen, waarin de zuiverheid der leer van ds van Velzen, boven die van andere zogenaamd rechtzinnige leraars, bepaald uit kwam.

Alzo werden er vele getuigen door de Here verwekt en aangegord tot de strijd, die op handen was.

Het vuur des Geestes werd meer en meer ontstoken, toen het bekend werd, dat ds de Cock, leraar te Ulrum, in Groningen, was aangegord om als een geloofsheld met vrijmoedigheid van de waarheid getuigenis te geven, en in een openbaar geschrift twee van de voornaamste ketterse leraars kwam aan te wijzen, hoe zij als wolven in de schaapskooi van Christus waren, om te verslinden en om te brengen. Men kan denken hoe de helse slang daardoor ontstoken werd om haar vergif uit te spuwen en list op list te beramen’.

In het laatst van 1835 heeft Hettema zich in Hallum van het hervormd kerkgenootschap afgescheiden en van meet af aan als ouderling resp. in *Hallum* en *Beetgum* bij de Afgescheidenen een leidende positie ingenomen. We merken hierbij nog op, dat van de hierboven genoemde tochten en ontmoetingen in de aanloopperiode van de Afscheiding misschien evenveel invloed is uitgegaan als van de conventikels zelf. Van de orthodoxe predikanten heeft de Afscheiding het overigens niet moeten hebben. Of om het met de woorden van dr L. Mulder te zeggen: ‘Van openlijke protesten tegen de houding der Synode en van pogingen tot directe mobilisering der orthodoxe minderheidsgroepen is (bij hen)

nauwelijks sprake'.[12.]

Nagenoeg alle rechtzinnige dominees bleven de oud-vaderlandse kerk met haar synodaal bestuur trouw.

In 1834 noemt ds H. de Cock de namen van 12 predikanten in Friesland, die z.i. rechtzinnig waren (wat niet wil zeggen, dat er niet meer waren). We geven ze hier door:

Aris van Velden van *Hallum* (1808-'36)
Jan Mangel van *Hantum* c.a. (bij Dokkum) (1810-'42)
Pieter Dirks Koopman van *Drogeham* (1827-'33) Deze was toen net naar *Rinsumageest* gegaan (1833-'56)
Theunis van Berkum van *Garijp* (1828-'35)
Arnoldus Weremeus Buning van *Oostermeer* (1830-'41)
Simon Hogerzeil Mzn van *Augsbuurt-Kollumerzwaag*, die daar net zijn intree had gedaan (1833-'37)
Jan Lamberts van *Surhuisterveen* (1827-'40).

Dit zijn 7 dominees uit de noord- en oosthoek van Friesland. Van die 7 komen er 5 uit de noordelijke Wouden.

Ook noemt de Cock nog 5 namen van rechtzinnige predikanten uit de zuidwesthoek:

Lucas Fockens van *Sneek* (1807-'50)
Jan Willem Becking van *Heeg* (1825-'45)
Laurens van Loon van *Welsrijp* (1819-'44)
Tamme Foppens de Haan van *Exmorra* (1829-'35)
Jan Rudolph de Bruine van *Balk* c.a. (1834-'43).[13.]

Slechts één van deze 12 door de Cock aanbevolen dominees zou met de Afscheiding meegaan en hij deed het pas in 1839: *Tamme Foppens de Haan*, die toen in *Ee* stond. De Cock kon toen natuurlijk nog niet noemen de jonge *Simon van Velzen*, die eind 1834 als kandidaat in *Drogeham* was gekomen en die zich op 11 december 1835 zou afscheiden. In hem hebben de Afgescheidenen in Friesland een dynamisch organisator gevonden.

Maar de rechtzinnige dominees waren in Friesland zeer ver in de minderheid. Van de 173 dominees die in 1835 in een adres aan de hervormde synode erop aandrongen *geen* veranderingen te brengen in het nieuwe dubbelzinnige ondertekeningsformulier voor proponenten, kwamen er niet minder dan 124 uit Friesland. Als volgt onder verdeeld:

35 van de 49 predikanten uit de classis Leeuwarden
10 van de 46 predikanten uit de classis Harlingen
25 van de 40 predikanten uit de classis Sneek
18 van de 39 predikanten uit de classis Dokkum
36 van de 36 predikanten uit de classis Heerenveen.

Toch was de gereformeerde leer blijven voortleven bij enkele predikanten, vele oefenaars en brede groepen van het volk, die zich laafden aan de lectuur van oude schrijvers als *Brakel* e.a. Vooral *Brakel* genoot bij de Afgescheidenen groot gezag.

Een student aan de Theologische Hogeschool in Kampen, *J. van Goor Kzn* (1849-1903), die achtereenvolgens 7 gemeenten als predikant heeft gediend, schreef in 1863 in het Jaarboekje van de Chr. Afg. Geref. Kerk een zeer waarderend artikel over het werk en de persoon van *Wilhelmus à Brakel* (1635-1711).

Laten we hieruit enkele passages mogen citeren: Brakel was ‘geen mystiek geestdrijver of idealistisch labadist, maar een betrachter der redelijke godsdienst, niet eener godsdienst, die den mensch vernietigt, maar den mensch in den mensch herschept’.

‘Brakel was geen piëtist of quiëtist, maar veeleer een innig godzalig man, die wil dat de waarheid gekend en beleefd wordt, Gode tot heerlijkheid’.

En student van Goor besluit zijn artikel met: ‘hoe dikwijls hoort men Brakel noemen en roemen; velen gebruiken hem als huisboek; vele vromen vermaken zich met zijne prediking nog nadat hij gestorven is!’.

Inderdaad, Brakels grote werk *Redelijke godsdienst* (2 dln) was ook in vele Afgescheiden gezinnen een huisboek geworden. Misschien is het bij sommige nazaten nog wel op een achteraf plaatsje in een kast of in een doos ergens op zolder te vinden.

De eerste Afgescheiden gemeente in Friesland is op 21 juni 1835 ontstaan in *Burum* in Kollumerland, een dorpje dicht bij de Groningse provinciegrens. Geografisch gezien ligt het niet ver van Ulrum af.

De tweede en derde worden ruim 5 maanden later gesticht, *Sneek* en *Bolsward* (beide 27 november 1835). Dit hield verband met een reis, die ds de Cock van 27 november-9 december '35 door het Friese land heeft gemaakt. Hij was door *Borneman* en *Andriessen* uitgenodigd ook eens naar Sneek te komen.

In die genoemde periode institueerde hij gemeenten in *Harlingen, Sexbierum* en *Minnertsga* (1 december), *Ferwerd* en *Blija* (3 dec.), *Marrum* (4 dec.) en *Leeuwarden* (8 dec.), terwijl drie dagen later ds *S. van Velzen* in Drogeham zich afscheidde (11 dec.). De Cock had al die plaatsen op zijn rondreis aangedaan, met *Joh. Andriessen* uit Sneek, die met hem was meegereisd.

In november 1837 werden de Afgescheiden gemeenten in de volgende classes verdeeld:

1. classis *Leeuwarden* (Leeuwarden, Oenkerk en Suawoude)
2. classis *Drogeham* (Oudega, Boornbergum, Burum en Drogeham)
3. classis *Wanswerd* (Hallum, Marrum, Wanswerd, Ferwerd en Blija)

4. classis *Sexbierum* (Minnertsga, Sexbierum, Harlingen)
5. classis *Sneek* (Bolsward, Ferwoude, Sneek, Tirns en Deersum)
6. classis *Wolvega*, die officieel nog gevormd moest worden, omdat naast Wolvega de concentratie Joure, Tjalleberd, Rottum en Katlijk nog als gemeenten moesten worden geïnstitueerd.

De allereerste gemeenten vinden we dus over de hele provincie verspreid[14], al valt er toch een zekere concentratie waar te nemen in *Ferwerderadeel*, een kleibouwstreek, waar enkele landbouwers geziene leiders blijken te zijn (H. Hettema, L. Hogendijk, P.S. van der Woude).

Bekwame figuren bepalen nu eenmaal middellijkerwijze mee het al of niet welslagen van een beweging.

Bijna 20 jaar later telde de Afgescheiden kerk in Friesland 35 gemeenten met 24 predikanten, allen klaar gekomen bij een regionale of particuliere opleiding. De Hervormde kerk telde in diezelfde tijd ruim 200 gemeenten. Het netwerk van Gereformeerde kerken in het Friesland van nu is vooral mee door de Doleantie ontstaan.

Laten we tenslotte hier uit het eerste 'Jaarboekje voor de Christelijke Afgescheidene Gereformeerde Kerk in Nederland voor het jaar 1856' het volgende staatje mogen doorgeven.

Klasse Leeuwarden

correspondent:

Ds J. Beijer.

penningmeester:

H.P. Hettema.

Gemeente	*Predikant*	*Zielental*
Leeuwarden	J. Beijer	247
Beetgum	Vacant	84
Boxum	Vacant	79
Oenkerk	A. Zanting	160
Suawoude	Vacant	66
Hallum	J.R. Kreulen	-
Marrum	F. Stuckwisch	232

Klasse Dokkum

correspondent:

Ds D.J. van der Werp

penningmeester:

R.T. Boersma

Gemeente	*Predikant*	*Zielental*
Dokkum	J. ter Borg	105
Wanswerd	J. Kuiper	291
Ferwerd	L.J. Hulst	535
Lioessens	D.J. van der Werp	75
Driesum	Vacant	160
Burum	F. Strik	365

Klasse Drogeham

correspondent:

Ds S. Baron

penningmeester:

Ds R. Scheuning ten Have

Gemeente	*Predikant*	*Zielental*
Dragten	R. Scheuning ten Have	481
Oudega	R. Duiker	341
Bergum	S.H. Baron	147
Drogeham	C. Kok	-
Surhuisterveen	Vacant	-
Westergeest	R.P. Medema	146

Klasse Franeker

correspondent en
penningmeester:

Ds K.J. Pieters

Gemeente	*Predikant*	*Zielental*
Harlingen	Vacant	-
Franeker	K.J. Pieters	503
Sexbierum	B. Amsing	-
Minnertsga	Vacant	-

Klasse Sneek

correspondent en
penningmeester:

Ds K.J. van Goor

Gemeente	*Predikant*	*Zielental*
Sneek	K.J. van Goor	-
Scharnegoutum	M.H.J. Bosch	-
Bolsward	W. Coelingh	-
Workum	Vacant	-
Koudum	J.T. Bijzitter	-
Hindelopen	met Koudum gecomb.	-

Klasse Heerenveen

correspondent en penningmeester:

Ds J. Talsma

Gemeente	*Predikant*	*Zielental*
Heerenveen	P. van der Sluijs	-
Joure	T.H. Uitterdijk	115
Katlijk en Mildam	Vacant	-
Lippenhuizen	R. van der Scheer	-
Donkerbroek	J. Talsma	425
Haulerwijk	met Donkerbroek gecombineerd	

Eindnoten:

1. J. Wesseling - De Afscheiding van 1834 in Groningerland I, 13-15 (Groningen 1973).
2. Voor het hiervolgende maken we gebruik van R.J. Staverman - Volk in Friesland buiten de kerk, 90-95 (diss. Nijmegen 1954/55).
3. Jelle Jelles Crolis (Croles) is op 23 mei 1824, 31 jaar oud, in IJlst getrouwd met de 22-jarige boerendochter Liskjen Walles Veldhuis. Zijn vader was ook scheepstimmerbaas.
4. R.J.Staverman - Volk in Friesland buiten de kerk, 90-91 (1954).
5. Inventaris Archief Staatssecretarie (Alg. Rijksarchief 's-Gravenhage), no 5791, 5802, 5817, 5827 en 4587.
6. Hij was de zoon van Pieter Hettes Hettema en Tjitske Tetmans.
7. Samengesteld door H. Algra.
8. Kroniek van een Friese boer, 101.
9. Hij schreef een voorrede voor E. Erskine's ‘De verzekering des geloofs, zijnde de inhoud van verscheidene predicatiën over Hebr. 10:19-22’. (5e druk Bolsward 1853).
10. Cornelis Witteveen stond 1825-'34 in Oosthem, C. van der Velde 1797-1827 in Woudsend, Tjalko Wassenaar 1806-'39 in Sybrandaburen en Lucas Fockens 1807-'50 in Sneek.
11. We hebben de spelling enigszins aangepast.
12. L.H. Mulder - Revolte der fijnen, 249 (1973).
13. We hebben een aantal gegevens ontleend aan een getypte inleiding van ds J.J.Kalma: It forrin fan de Ofskieding yn Fryslân (1971).
14. R.J. Staverman - Volk in Friesland buiten de kerk, 92, 93.

2 Reacties op het separatisme (in de Hervormde classes Leeuwarden en Dokkum)

De gemeenten van de Afgescheiden classis *Wanswerd* (later *Dokkum*) zijn voortgekomen uit een paar kerken van de hervormde classis *Leeuwarden*, en voor verreweg het grootste deel uit die van de hervormde classis *Dokkum*.

We geven nu eerst een overzicht van de hervormde gemeenten van laatstgenoemde classis met resp. het zielental, het aantal en het percentage belijdende leden in 1836[1]. Het zal opvallen, hoe gering dit percentage is, een gevolg van tegengestelde oorzaken.

Aan de ene kant maakten 'verlichte' en 'liberale' opvattingen hun slachtoffers, waardoor velen onverschillig tegenover de kerk kwamen te staan. Aan de andere kant was een mystieke geloofshouding oorzaak van het gering aantal belijdende leden. Velen dùrfden geen openbare geloofsbelijdenis te doen, want men vroeg zich telkens angstig en twijfelend af: Ben ik wel ècht bekeerd?

Classis Dokkum

	Ring Dokkum		
	zielen	bel. leden	perc. bel. leden
Aalsum/Wetzens	554	80	14,4
Akkerwoude/Murmerwoude	775	74	9,5
Birdaard/Janum	390	87	22,3
Dantumawoude c.a.	1163	111	9,5
Dokkum	3150	649	20,6
Ee c.a.	1561	114	7,3
Foudgum c.a.	240	57	23,8
Metslawier c.a.	778	69	8,9
Oostrum c.a.	375	26	6,9
Reitsum c.a.	274	37	13,5
Rinsumageest c.a.	850	126	14,8
Wanswerd c.a.	450	91	20,2

Classis Dokkum

	Ring Holwerd		
Anjum	1135	119	10,5
Blija/Hogebeintum	991	62	6,3
Ferwerd	1494	151	10,1
Hantum c.a.	691	145	21,0
Hiaure c.a.	342	43	12,6
Ballum c.a. (Ameland)	631	300	47,5
Holwerd	1319	221	16,8
Morra c.a.	747	74	9,9
Nes (Ameland)	223	99	44,4
Nes/Wierum	616	75	12,2
Nijkerk	645	84	13,0
Paesens	578	33	5,7
Schiermonnikoog	970	264	27,2
Ternaard	879	172	19,6
Waaxens c.a.	272	43	15,8

Classis Dokkum

	Ring Kollum		
Augsbuur (of Lutjewoude gecomb. met Kollumerzwaag)	490	27	5,5
Augustinusga/Surhuizum	1068	86	8,1
Buitenpost	778	90	11,6
Burum c.a.	1270	84	6,6
Drogeham	747	46	6,2
Kollum	1900	209	11,0
Oudwoude c.a.	1420	79	5,6
Surhuisterveen	750	57	7,6
Twijzel c.a.	1328	110	8,3
Veenwouden	860	50	5,8

Zwaagwesteinde	830	30	3,6

Van zowel de hervormde classis Leeuwarden als die van Dokkum verstrekken de besturen op verzoek van het Provinciaal kerkbestuur informatie over de conventikelen en woelingen van de separatisten in hun gebied.

Ze betekent een niet onbelangrijke bron voor onze kennis van het prille begin der Afscheiding in de betreffende streken van Friesland. Uiteraard wordt alles vanuit de hervormde gezichtshoek bekeken en beschreven

Daar is dan eerst het schrijven van het hervormd classikaal bestuur van Leeuwarden aan het Provinciaal kerkbestuur, gedateerd 21 januari 1836 en ondertekend door de praeses ds *B. Nieuwold*[2] en de scriba *A. Lam*[3].

De Afscheiding zelf is dan nog weinig op gang gekomen, al zijn de uitingen van verontrusting en onbehagen hier en daar duidelijk aanwijsbaar.

'In onze provinciën was en is nog bij vele gemeenteleden de vatbaarheid aanwezig voor eene meer gemoedelijke en lijdelijke dan wel verstandige opvatting onzer Hervormde kerkleer. Deze strekking des gemoeds, in ons vaderland vooral na 1672 vrij algemeen aanwezig, nam ook in de laatste dagen hier meer toe dan af. Dezelve openbaarde zich meestal in gesprekken, in een ordentlijk gezelschap houden, in het reizen naar sommige geliefkoosde predikanten, in het lezen van zekere geschriften, maar ook dikwerf in een liefdeloos veroordeelen'.

We merken terloops op, dat met deze 'zekere geschriften' bedoeld worden de bevindelijk-theologische werken van de 'oude schrijvers' van de Nadere Reformatie, die in de eerste helft van de 17e eeuw opkwam en die van grote betekenis voor het godsdienstige leven is geweest. We noemen hier slechts de namen van *Willem Teellinck, Wilhelmus à Brakel* en *Harmannus Witsius*. Beide laatstgenoemden zijn predikant in Leeuwarden geweest. Brakel, zoon van een godvruchtig predikant uit Makkum, heeft - voor hij naar Rotterdam vertrok - nog drie andere Friese kerken gediend, nl. *Exmorra, Stavoren* en *Harlingen*.

Zijn standaardwerk *Redelijke Godsdienst* (1700), dat de theologie van Voetius populariseert en dat bevindelijk is gekleurd, wordt zelfs nu nog herdrukt en gelezen door het bevindelijk deel van de gereformeerde gezindte. Ook bij de Afgescheidenen had het werk van 'vader' Brakel zeer groot gezag.

Maar meer nog dan aan *Teellinck, Brakel* en *Witsius* en anderen, zullen we hier moeten denken aan *Schortinghuis* en *J. Verschuir*, eventueel ook aan *Sicco Tjaden*.

Schortinghuis, die in sommige gemeenten in de Wouden veel werd gelezen, stond in Midwolda (Gr) en Verschuir in Zeerijp (Gr). Ze hebben vooral door hun *Innig Christendom* en *Bevindelijke Godgeleerdheid*, boeken, die vaak herdrukt zijn, in het Groningse en Friese land en elders invloed uitgeoefend. We zijn dan al in de tijd van de nabloei der Nadere Reformatie. En op hen is ook toepasselijk, meer dan op Brakel en Witsius de hierboven door ds Lam gebruikte typeringen 'gemoedelijk' en 'lijdelijk' Christendom.

Schortinghuis was immers de man van de 'dierbare vijf nieten'; ik wil niet, ik kan niet, ik weet niet, ik heb niet en ik deug niet. Brakel was ook wel gemoedelijk in de zin van bevindelijk, maar noemde zijn hoofdwerk niet voor niets *Redelijke* Godsdienst.

Tegenover de ‘gemoedelijke’ en ‘lijdelijke’ opvatting van de hervormde leer stelt het rapport de ‘verstandelijke’ benadering.

Deze benadering viel bij het volk vaak niet in de smaak, waardoor het separatisme zijn kans kreeg.

In hetzelfde jaar, dat het bovenstaand rapport werd uitgebracht (1836), schreef de begaafde kanselredenaar ds G.H. van Senden te Zwolle een voor ons onderwerp belangrijke brief aan J.D. Janssen, secretaris bij het Departement voor de zaken van de Nederlandsche Hervormde Kerk, te Den Haag.[4.]

Hij had zo juist een aantal ‘leerredenen’ gepubliceerd en verdedigt in zijn schrijven het juiste standpunt, dat een preek het bestaan van een gemoed niet mag negeren. We lezen verder:

‘De tijd waarin wij leven is een tijd van weder ontwaakte Godsdienstigheid, die zich voornamelijk als *hartelijk* openbaart. Moede de lange en dorre tekstverklaringen en spitsvondige onderzoekingen over dikwerf beuzelachtige zaken, wil het gemoed voedsel en vervuld worden van... verheffende Godsdienstige gewaarwordingen’.

‘Waar deze behoefte bij de wettige openbare Godsdienstoefening niet vervuld wordt, daar zoekt het onbevredigd verlangen vervulling bij het *Mysticismus* der *Separatisten*, waardoor zij buiten twijfel meer aanhang vinden dan door hun *Dogmatismus*’.

We merken hierbij op, dat inderdaad in de 18e eeuw het bevindelijke element in de prediking steeds meer was gaan ontbreken. Een steeds groter aantal predikanten raakte beïnvloed door een rationalistisch supranaturalisme, terwijl een steeds kleiner wordend deel rechtzinnig bleef en de piëtistische kant uitging.

Keren we na deze uitweiding naar de scriba van het classikaal bestuur terug. Hij vervolgt met:

‘Echter van Velzen heeft de gemoederen verhit. Zijn gedrag weet hij voor te stellen als eene opoffering voor de zaak van God; hij vloekt als ware hij een vloekprofeet, toont geen wet noch voorschrift der overheid te ontzien, houdt overal de talrijkste conventikelen en stelt daartoe ook anderen aan. En daar een stoutmoedig verzet tegen de wet en tegen de overheid meestal door de lagere volksklasse toegejuicht wordt, zoo brengt hij veler hoofden op hol’.

Teruggrijpend op de historie, gaat het rapport verder:

‘De Voetiaansche en Coccejaansche geschillen bewijzen genoegzaam, hoe nevens de meer verstandige, ook altijd de lijdelijke en meer gevoelige opvatting onzer kerkleer reeds zeer lang in onze kerk aanwezig was. Of wat was het Coccejanisme anders dan eene poging om door opklaring van denkbeelden en toepassing van bijbelsche begrippen aan de kerkleer eenen overeenkomstig den tijd en de wetenschappen ingerigten vorm te geven?

Terwijl vele Voetianen zich meer aan den ouden vorm houdende, op

gemoedelijkheid, op eene in bevindingen bestaande godzaligheid aandrongen, vervielen vele Coccejanen tot dorre geleerdheid en vele Voetianen kwamen tot volslagene dweeperij.

Maar de wederkeerige wrijving werd de oorzaak, dat zoovele bekwame mannen in onze kerk zijn opgestaan en dezelve tot de hoogte van denkvrijheid, afkeer van gewetensdwingelandij en echt Protestantsche ontwikkeling opklom, op welke het mogelijk was de Synode van 1835 te houden.

En nu zoude men tot verdeeldheid terugkeeren? Terwijl in de dagen onzer vaderen het welzijn van staat en kerk de verstandige en meer lijdelijke partij bijeenhield, zoude nu de bron opdroogen, waaruit de bloei onzer kerk ontsproot? en men zoude door twistvoeren zich onverdraagzamer betoonen dan onze vaderen?'.

'Eenmaal, in en na 1672, meenden de Voetianen, geruggesteund door staatkundige gebeurtenissen, hunne tegenstanders te zullen uitdrijven'.

Deze woorden zijn een zinspeling op het feit, dat de Voetianen, die tegelijk sterk oranjegezind waren, van de verheffing van Willem III tot stadhouder (1672) de gunstigste verwachting koesterden voor hun kerkelijke strijd tegen de volgelingen van Coccejus, die vanwege hun staatsgezindheid zeer onpopulair waren.[5.]

We lezen verder in het rapport: 'De schranderheid onzer overheid, de wijsheid van eenen Willem de IIIde, verijdelde hunne pogingen. De verdeeldheid bleef aanwezig, men maakte onderlinge schikkingen, maar ook Coccejanen en Voetianen begonnen zich voor een goed deel te beijveren om een warm en hartverbeterend Christendom te prediken; en zoo werd de twist vergeten, maar de vrucht bleef aanwezig.

Ook nu geve de Albestuurder, dat geen twist maar gewetensvrijheid, onderzoek, vrije maar ook heilige godsdienstkennis, en bovenal hartverbetering en echte verkleefdheid aan den eenigen Meester, onze kerk kenmerken, en dat de pogingen van hen, die onze leden tot duurzame vete willen brengen, verijdeld mogen worden'.

Laten we hier weer enkele opmerkingen mogen maken. In het bovenstaande wordt de bevindelijkheid, uitgedrukt met de woorden 'de lijdelijke en meer gevoelige opvatting onzer kerkleer', in verband gezet met de strijd tussen Voetianen en Coccejanen. De Voetianen zouden bevindelijken zijn geweest en de Coccejanen de 'verlichten'.

Deze typering gaat echter maar ten dele op. Er zijn ook zeer bevindelijke Coccejanen geweest, als *F.A. Lampe* en *Joh. d' Outrein* en anderen. Maar hier wordt de tegenstelling geheel binnen het kader van het al of niet bij de tijd zijn geplaatst. De Coccejanen zouden dat wèl zijn geweest en de Voetianen niet. Duidelijk is wel bij welke van beide richtingen de sympathie van het classikaal bestuur van Leeuwarden ligt. In feite was het Coccejus allerminst te doen om moderniteit. Eerder om enige ethische vrijheid. Vandaar dat de strijd om de sabbat de inzet van

het hele geschil met de Voetianen was. Er moet nog aan worden toegevoegd, dat weldra ook enige Coccejanen openheid toonden voor de (nieuwe) filosofie van Cartesius, hoewel dat onder hen niet algemeen was.

Het rapport, waaruit we hebben geciteerd, wil a.h.w. zeggen: Deze strijd zijn we nu te boven. Wij kijven niet meer over zulke onbenulligheden; wij laten de mensen vrij, en dat is de écht protestantse opvatting. Wij zijn nu toegekomen aan een warm, hartverbeterend Christendom. Terwijl men blijkbaar niet besefte, dat er in de strijd tussen Voetianen en Coccejanen diepe theologische zaken aan de orde waren.[6.]

We willen nu nog enkele reacties vermelden uit de hervormde classis Dokkum en wel die van ds *P.A.C. Hugenholtz*, de scriba van het classikaal bestuur van *Dokkum* en praetor van de ring Dokkum. We zijn in staat dit te doen, omdat brede verslagen van zijn redevoeringen in het notulenboek van de ring Dokkum zijn bewaard gebleven, dank zij de ijver van de scriba ds *François Bekius*, van Dantumawoude. We zijn die scriba er nog dankbaar voor. De notulen van de meeste classikale ringen bieden in de regel weinig houvast.

Op 9 april 1834 memoreert praetor ds *Hugenholtz* van Dokkum in zijn openingstoespraak van het vergaderseizoen van de ring Dokkum ook de kerkelijke toestand (de Afscheiding in Ulrum was dus nog geen feit geworden).

In *bijna alle gemeenten* constateert hij verwarring, ontstaan uit een verschillende kijk op de aard van het Evangelie. De eigen dominees worden vaak gewantrouwd en verdacht van ontrouw en verloochening van de ‘ware Evangelieleer’.

‘De één spreekt met verontwaardiging en leedwezen, en een ander met toejuiching over den stap van een Leeraar daaromtrent gedaan’. Met deze woorden doelde ds Hugenholtz op ds de Cock, die 9 dagen geleden door het provinciaal kerkbestuur van Groningen voor 2 jaar was geschorst met verlies van tractement.

De praetor vervolgt: ‘Zullen wij de volgelingen dezes mans veroordelen? En voor dwepers uitschelden? Of om de blinde menigte te behagen dit soort van lieden in de hand werken?’ En dan gaat hij uiteenzetten, hoe dominees behoren te preken, waarbij (natuurlijk) de binding aan de formulieren van enigheid, aan de belijdenisgeschriften van de kerk weer een duchtige veeg uit de pan krijgt.

In de slotvergadering van 8 oktober 1834 komt hij op dit alles nog eens terug. De geschiedenis is intussen verder gegaan, maar de kerkelijke toestand was niet beter geworden, wèl slechter. Want de onrust en verdeeldheid in de gemeenten, de geest van wantrouwen, de verachting van hun dienstwerk, waarmee predikanten vaak te kampen hadden, het

separatisme, het verzet tegen wettige kerkelijke bepalingen, het was alles sterker geworden.

Ook noemt hij even de opzienbarende rel in de hervormde kerk te *Wanswerd* (toen op zondag 28 september 1834 drie agressieve mannen de openbare godsdienstoefening verstoorden en ds *J. Los* het spreken onmogelijk maakten).

'Waar moet dat heen?', vraagt ds Hugenholtz zich af. Onder hen die overhellen tot het separatisme - vindt hij- zijn ook welmenende mensen. Zouden die niet van het incident in Wanswerd hebben geleerd? En hij besluit met de volgens hem troost biedende verzekering, dat alles onder het bestuur staat van Hem, die meermalen woelingen der mensen heeft weten dienstbaar te maken aan het heil van de kerk.

We slaan nu een paar jaar over en nemen de openingsrede van 10 april 1839, op welke datum de vergadering van de ring Dokkum weer begon. Uiteraard is ds Hugenholtz weer vol van 'het Separatisme onzer dagen'. Geen wonder, want in Utrecht is al een Afgescheiden gemeente door de overheid erkend en in de ring zelf is een plaats leeg geraakt, doordat 'enige dagen geleden' ds *T.F. de Haan* te *Ee* op Goede Vrijdag naar de Afgescheidenen was gelopen.

Die stap moge dan - volgens ds Hugenholtz - voor een deel aan krankzinnigheid zijn toe te schrijven, ze is toch ook een uiting van een geest van separatisme en dweepzucht geweest. Hij bejammert 'de man en zijn huisgezin'.

We merken hierbij nog op, dat ds de Haans vrouw haar man aanvankelijk niet volgde en dat één van haar voorkinderen theologie studeerde. 'Waar toe zal de geest henen leiden, die eenen anders niet onkundigen man zoo zeer verbijstert, dat hij zonder aanleiding of drangrede zijn ambt verlaat, en zich zelven en zijn huisgezin aan de grootste zorgen en jammeren bloot stelt?'.

Het is nog niet zovele jaren geleden, dat men nauwelijks van godsdienstige verschillen hoorde - aldus de spreker weemoedig - terwijl er onder de Protestantse kerkgenootschappen een geest van vrede en toenadering heerste en men mocht hopen, dat eindelijk de kerkelijke eenheid tot stand zou komen.

Maar altijd moet het 'de waarheid betrachten in liefde' allen heilig zijn. De scheuring in de Lutherse gemeente (in 1810) was een baken in zee geweest. 'Wij ook zouden daarvan onder ons de schadelijke gevolgen ondervonden hebben, indien de wijsheid van 's Lands Bestuur zulks niet verhinderd had'.

Vroeger verketterden in de kerk *Voetianen, Coccejanen* en *Lampianen* elkaar, maar die twisten doofden uit. 'Evenzoo zullen wel eens die troebelen, die thans de kerk ontrusten, bedaren en vergeten worden. Maar het is te vrezen, dat een afgescheiden Gemeente, eenmaal op-

gericht, niet dra zal ophouden te bestaan'.

Iets verder spreekt hij zichzelf tegen door er aan toe te voegen: 'al menen wij dat die afgescheiden Gemeenten evenals schadelijke luchtverschijnselen zullen verdwijnen en dus geen nadelige gevolgen hebben voor de toekomst'.

Even lijkt het erop, dat hij ook schuld bij de kerk zelf ziet: 'Misschien heerschte in onze kerk bij vele te grote laauwheid en flaauwheid omtrent de waarheid; misschien gingen sommige te ver in een zogenaamd vrijzinnig stelsel, dat ligtelijk alle evangelische waarheid op losse schroeven stelt; en misschien hebben de woelingen in onze kerk moeten strekken, om velen tot meer ernstig nadenken te wekken, en aansporen tot meerdere ijver en trouw'.[7.]

Maar al gauw gaat hij weer over op het uiten van bittere verwijten tegen de Afgescheidenen. Ze streven naar een 'kerkstaat' zoals twee eeuwen geleden de 'dweper' *De Labadie* die zich voor stelde.

'Ik wil gaarne bekennen en geloven, dat onder hen brave en welmeenende menschen zijn, maar hoevelen onder de leiders en raddraaiers worden alleen gedreven door hoogmoed, tijdelijk belang, schijnheiligheid en dweepzucht.... Zwakken en onkundigen mogen zich een tijdlang laten meeslepen, zij zullen eindelijk zien, dat zij bij de Afgescheidenen tevergeefsch zochten, wat zij daar hoopten te vinden. Hoe meer de dwaasheden van het Separatisme zich laten zien, des te meer zal het gevaar van uitbreiding worden afgewend.

Wij beklagen *de Haan* en zijn huisgezin, maar kan en zal dit geval niet ten goede werken?

Het is waar: velen houden den man niet voor krankzinnig, maar is zijn handelswijze die van een verstandig mens, en nog veel meer van een door Gods geest gedreven man? Hoe erger het met hem wordt, hoe sterker zijn voorbeeld werken zal'.

De overgang van ds de Haan naar de Afgescheidenen was wel hard aangekomen!

De sluitingstoespraak van ds Hugenholtz op de ringvergadering in oktober 1840 handelde over *'De gang en toestand van het kerkelijk leven onder de Leeraren der Hervormde Kerk in onze tijd'*. We beluisteren daarin weer dezelfde geluiden.

Hij is blij, dat 'in onzen tijd' een andere geest en richting aan het kerkelijk leven gegeven is. Het is waar, men gaat soms te ver. Misschien zijn rationalisme en dorre verstandstheologie ook oorzaak geworden van vele woelingen in de kerk, van het separatisme, 'omdat men in de afgetrokken redeneringen over godgeleerde stukken slechts verstandelijk vertoog van waarheden vond, maar geen werking in die voorstellen vond op het gevoel en hart'.

En het slot is weer een uitval tegen de Afgescheidenen. 'De drijvers bij

het tegenwoordige Separatisme willen wel beweren, dat het aan de eenheid in de kerk ontbreekt, en dat zij zich daarom juist willen afscheiden om zich nauwer te verbinden ... door zich stiptelijk te houden aan hetgeen zij de leer der Geref. kerken noemen.

Maar heerst die eenheid onder de Separatisten?

Kàn die heersen, waar men de lijnen van rechtzinnigheid in de leer zoo nauw afbakent? Neen! De geschiedenis der kerk heeft altijd geleerd, dat de eensgezindheid in de kerk daardoor te meer verbroken werd'. Tevreden constateert hij, dat onder de predikanten in de ring bij alle verschil van ziens- en denkwijze eensgezindheid en liefde heerst. Ja, zeggen wij onder de predikanten. Maar in *Wanswerd-Birdaard* bestond al een grote Afgescheiden kerk en in *Dokkum* en *Driesum* stond er één geboren te worden.

Alle theologische opvattingen, die ds Hugenholtz in zijn toespraken op de ring Dokkum naar voren heeft gebracht, zijn duidelijk ontleend aan het gedachtengoed van prof. P. Hofstede de Groot en de zijnen, de voormannen van de *Groninger richting*.

Eindnoten:

1. Inventaris Departement Hervormde Eredienst no 1786 en 1787 (Alg. Rijksarchief Den Haag).
2. Benjamin Nieuwold (1783-1851) was in 1819 predikant in Leeuwarden geworden en werd daar in 1845 emeritus verklaard. Hij was niet alleen praeses van het Provinciaal kerkbestuur in Friesland, maar ook vicepraeses der Algemene synode (Bos II, 410).
3. A. Lam was in 1827 in Marssum gekomen en overleed daar al in 1837, slechts 36 jaar oud.
4. Gedateerd 4 maart 1836 (no 1594 archief Hervormde Eredienst).
5. Bos III, 91.
6. We hebben enkele gegevens te danken aan ds K. Exalto te Benthuizen (Z.H.).
7. Vgl. ds P. van den Heuvel - De ring Dokkum (1816-1851) in De Hoeksteen, Tijdschrift voor Vaderlandse Kerkgeschiedenis, 4e jrg. no 5/6-1975.

3 De Afgescheiden Classis Wanswerd

Op de Provinciale vergadering van Friesland van 9 november 1837 valt het besluit de Afgescheiden gemeenten in deze provincie in 6 classes te verdelen. Dit besluit wordt ook uitgevoerd. In het begin gaat de classis Wanswerd dan bestaan uit de gemeenten *Wanswerd* (Birdaard), *Hallum, Marrum, Ferwerd* en *Blija*.

Vóórin het bewaard gebleven notulenboek heeft ds *S. van Velzen* - predikant voor heel Friesland - zelf een inleiding geschreven. De notulen van de eerste vergaderingen zijn ook van zijn hand.

Op de eerste vergadering van 11 december 1837 stelt de classis - zeg maar van Velzen - in het prille kerkverband orde op zaken, strenge orde zelfs. Zo gaat het vaker bij een nieuw begin, op papier dan. Om de twee maanden zou de classis bijeenkomen, te beginnen op de eerste maandag in februari, dus 6 × per jaar.
Kerkeraadsvergaderingen dienden geregeld te worden gehouden, om de 14 dagen. Op elke classisvergadering moesten de ‘Handelingen der kerkeraad’ worden meegebracht om te kunnen controleren of ‘goed en nauwkeurig genoteerd wordt’. De organisatorische talenten van de jonge ds van Velzen (27) worden hier al zichtbaar.

Maar zoals te verwachten viel, de praktijk wees al gauw uit, dat aan die bepalingen onmogelijk straf de hand kon worden gehouden. Al op de volgende classisvergadering moet van Velzen de broeders erop attent maken, dat sommige kerkeraadsboeken nog niet ‘in goede orde’ zijn en dat Marrum en Wanswerd niet op de vastgestelde tijden kerkeraadsvergadering hebben gehouden.

Twee maanden later wijst hij erop, dat in de kerkeraadsboeken zaken van belang ‘verstandig en begrijpelijk’ dienen te worden uitgedrukt. In mei en augustus 1838 zijn sommige ‘kerkboeken’ wel in orde, maar andere blijken niet eens te zijn meegenomen (vergeten? bang voor controle?). Daarna lezen we in de classisnotulen niets meer van een dergelijke controle.

Toch doet het weldadig aan te merken, dat al het kerkewerk zeer serieus werd opgevat. Wanneer op de classis van 2 april 1838 een gekozen ouderling en diaken van Hallum aanwezig zijn, dan spreekt ds van

Velzen hen toe en wijst hen op de gewichtigheid van hun ambt en spreekt uit, dat ze dienen te worden bevestigd ‘met oplegging der handen’.

Op de vergadering van februari 1839 wordt meegedeeld, dat ds van *Velzen* het beroep naar *Amsterdam* heeft aangenomen. En zo verdwijnt hij uit Friesland.

Langzaam aan vermindert de predikantennood bij de Afgescheiden gemeenten. Het blijkt ook uit de presentatielijst van de afgevaardigden. Op de classis van 7 december 1842 zijn voor 't eerst drie predikanten aanwezig nl. *T.F. de Haan, F.A. Kok* (Wanswerd) en *J.F. Zeebuit* (Driesum). En in 1855 mogen alle 6 kerken van de classis Dokkum (zo is de naam nu geworden) zich in het bezit van een eigen predikant verheugen. *Hallum* en *Marrum* zijn inmiddels naar de classis Leeuwarden verhuisd, en *Burum* kwam over van de classis Drogeham.

Tenslotte vermelden we nog, dat we de belangrijke op de classis behandelde onderwerpen bij de afzonderlijke gemeenten hebben ondergebracht.

I *Burum*

In het Friese *Burum*, eenzaam in de zware kleilanden gelegen, enkele kilometers van het Groningse grensdorpje *Visvliet*, ontstond in juni 1835 de eerste Afgescheiden gemeente in Friesland.

Van de *voorgeschiedenis* van de Afscheiding in het stille Burum is ons weinig bekend. Toch is deze kerkelijke beweging ook daar niet plotseling opgedoken. Naast de onvrede met de prediking in de hervormde kerk, was vooral de weerzin tegen de Evangelische gezangen één der oorzaken.

Velen in Burum (en omgeving) waren sterk gekant tegen de invoering daarvan per 1 januari 1807 en weigerden de nieuwe kerkgezangen mee te zingen.

Volgens een rapport op een vergadering van de classis Dokkum in juli 1807 uitgebracht, was de afkeer van de gezangen in de gemeente te Burum ‘ten top gerezen’. Ds I. Sannes verklaarde echter gegronde hoop te hebben, dat de zaak wel goed kwam. Maar hij had te optimistisch gedacht. Want twee maanden later vond in de hervormde kerk van Burum bij het zingen van een gezang een spectaculair incident plaats. Wat was er dan aan de hand?

In de kerkdienst op zondag 6 september 1807 had ds Sannes 4 (!) verzen van een Evangelisch gezang opgegeven en die eerst voorgelezen. Nu wilde het geval, dat dit gezang de melodie had van psalm 119. Nauwelijks had de voorzanger echter één regel gezongen, of een groep gemeen-

teleden viel dreunend in met het zingen van een vers uit psalm 119 en bracht zo de voorzanger tot zwijgen.

Toen iedereen weer stil was, zei ds Sannes: Ik zal opnieuw de 4 verzen opgeven en wanneer de gemeente weer invalt met het zingen van een psalm, beschouw ik de godsdienstoefening als 'gestoord'. Maar een deel van de gemeente deed het toch, waarop ds Sannes de preekstoel verliet.

'De een lachte, de ander vloekte, een derde schreide en er kwam niets van de Godsdienst-oefening'. De classis raadde ds Sannes aan de namen van de voornaamste 'belhamels' op te geven aan de drost van het district.

Dit alles speelde zich af in 1807. Met het bovenstaande is genoeg het sterk emotioneel geladen verzet tegen de Evangelische gezangen in Burum aangetoond. Het gevolg was wel, dat velen niet of nauwelijks meer in de hervormde kerk kwamen en hun troost in de conventikels zochten, die de bodem hebben rijp gemaakt voor de Afscheiding.

Ook de geografische ligging van Burum kan enigszins van invloed zijn geweest.

Burum, Warfstermolen, Munnekezijl en *Visvliet* liggen hemelsbreed niet ver van Ulrum, waar de Afscheiding op 13/14 oktober 1834 was begonnen. In deze streek werden eveneens groepjes mensen aangetrokken door de magnetisch kracht van de gereformeerde prediking van de in 1834 afgezette ds *Hendrik de Cock*, die als een 'martelaar' werd beschouwd. Daarom maakten niet weinigen herhaaldelijk de moeizame tocht naar Ulrum om daar te horen. Eerst enkele uren lopen over kleiwegen, die bij regen moeilijk begaanbaar waren. Door een visser uit *Zoutkamp* - in welk dorp conventikels al lang heel gewoon waren - werden de Ulrumgangers dan over de brede monding van het Reitdiep gezet. Daar kon het bij ongunstig weer geducht spoken, want eb en vooral de vloed hadden op die plek vrij spel. *Reinder Dirks Hamming*, één van de eerste Afgescheiden ouderlingen uit Burum, pelmolenaar, een Groninger van afkomst, vertelt in zijn herinneringen aan de Afscheiding o.a.: 'dat we voortaan besloten elke Sabbatdag naar Ulrum te reizen. Daar echter ons gezelschap van tijd tot tijd vermeerderde, kwamen de vissers van Zoutkamp ons met hun scheepjes afhalen. Onze reizen waren somtijds bij harde wind niet zonder gevaar. De golven bruisten wel eens geweldig, zodat sommigen, de baren aanziende, bij tijden bevreesd werden en riepen: Heere, behoud ons of wij vergaan.

Dan baden we te samen of zongen een psalm, dat de Heere ons bewaren en brengen mocht tot de plaats onzer begeerte. Dit is ook altijd, ere zij Zijn naam, zonder hinder of schade geschied'.

We merken nog op, dat Hamming bevriend was met ds de Cock en hem tijdens diens gevangenschap heeft opgezocht.

Instituering

Ruim acht maanden na de Afscheiding in Ulrum werd de gemeente van *Burum* door Hendrik de Cock geïnstitueerd (21 juni 1835). *Grootegast* in Groningerland een dag eerder, *Oldehove/Ezinge* een dag later; beide waren aanvankelijk ook echte streekgemeenten. De Cock was weer op tournee geweest en het is duidelijk, dat Burum helemaal in het uitstralingsveld van Ulrum lag.

In Burum preekte de 'vader' der Afscheiding die eerste zomerdag over 2 Cor. 6:17 en 18, bevestigde ouderlingen en diakenen - na een preek over Eph. 2:8 en 9, en doopte 3 kinderen. Niet minder dan 39 personen hadden zich al dadelijk bij de jonge kerk aangesloten 'door belijdenis van de gereformeerde leer'.

En dan besluit het verhaal vóórin het eerste notulenboek, waaraan we bovengenoemde bijzonderheden ontlenen, plechtig met: 'Zijnde deze gemeente de eerste in de provincie Vriesland, die verwaardigd wierd door de genade des Heeren zich openlijk door belijdenis van de valsche kerk af te scheiden'.

Men hoort de confessionele klank in deze verklaring!

Over de periode *21 juni 1835* (dag der instituering) tot *31 december 1836* (begin der eerste kerkeraadsnotulen) is in het plaatselijk kerkelijk archief weinig meer te vinden. Gelukkig reikten de archieven van de grietenij Kollumerland, van de Gouverneur en van de rechtbank van eersten aanleg in Leeuwarden ons nog een aantal gegevens aan, zodat we wat meer licht kunnen brengen in die tot nu toe vrij duistere periode. Laten we daarom die 21e juni '35 nog een keer naar voren halen. Een dag later schreef de grietman van Kollumerland, L.G.A. van Limburg Stirum aan de Gouverneur, dat hij had vernomen, dat de gewezen predikant van Ulrum, *H. de Cock*, op zondag 21 juni tweemaal gepreekt had voor een druk bezochte 'vergadering'[1]. Dit was gebeurd buiten de bebouwde kom van Burum op 'het *hornleger van Jan Paulus Ellens no. 157*'.[2]

Ter verduidelijking merken we hier op, dat het nu vrij onbekend geworden woord *hornleger* een erf betekende waarop een boerenhuis stond en waaraan stemrecht was verbonden. *Jan Paulus Ellens*, een landbouwer, woonde ver van het dorp, in het Ooster Nieuw Kruisland, op een boerderij enkele kilometers ten noorden van Warfstermolen en even ten zuiden van de toenmalige zeedijk (waar nu landbouwer M. Schutter woont).[3] Op deze afgelegen boerderij nu waren meer dan 100 mensen 'uit vele oorden te zaam gekomen, niet alleen van Burum, maar ook uit Groningerland, zelfs van Groningen en Leeuwarden'.

Van de namen van een aantal der daarbij aanwezigen heeft de grietman een lijst opgemaakt.[4]

Het betreft hier vooral de namen van personen uit Burum en directe

omgeving, die zeker voor het merendeel uit nieuwsgierigheid de Cock op de boerderij van Ellens waren gaan horen. Verreweg de meeste vinden we tenminste niet in het lidmatenboek van de Afgescheiden kerk van Burum terug.

Hier volgt de lijst:

1. Jacob Tietes Faber, landgebruiker, Burum.
2. Menne Reitzes de Vries, landbouwer, idem.
3. Eeuwe Jans Feitsma, landbouwer, idem.
4. Eeuwe Jans Broersma, landbouwer, idem.
5. Rijkele Alberts Roorda, landbouwer, idem.
6. Hendrik Binderts Riddersma, landbouwer, idem.
7. Rinze Hessels Keegstra, landbouwer, idem.
8. Rochus Repkes Zijlstra, landbouwer, Pieterzijl.
9. Kornelis Alles Westra, landbouwer, Burum.
10. Tjalling Jans Hartsveld, landbouwer, idem.
11. Heine Doedes Klopstra, landbouwer, idem.
12. Rinze Johannes Sikkema, landbouwer, Visvliet.
13. Lubbert Jans Radema, koopman, Burum.
14. Tjebbe Jans Muntinga, gardenier, idem.
15. Feike Pieters Tinga, gardenier, idem.
16. Theunis Meints Postma, gardenier, idem.
17. Marten Franzens Dijkstra, gardenier, idem.
18. Jacob Pieters Luinstra, gardenier, idem.
19. Egbert Hessels Kuipers, gardenier, idem.
20. Reinder Klazes Zijlstra, gardenier, idem.
21. Onne Lubberts Radema, wagenmaker, idem.
22. Here Lubberts Radema, wagenmaker, idem.
23. Tiete Jacobs Faber, grofsmid, Warfstermolen onder Burum.
24. Louwe Jans Korporaal, schipper, Vlisvliet.
25. Harmen Andries Westra, schipper, Munnekezijl.
26. Hidde Hendriks v.d. Wal, kleermaker, Burum.
27. Iede Rients Turkstra, bakker, idem.
28. Sipke Elzes Riddersma, kastelein, idem.
29. Sjoerd Jans Spoelstra, verwer, idem.
30. Louwe Jannes de Haan, schoenmaker, idem.
31. Dirk Hendriks Spoelstra, wever, Visvliet.
32. Jan Kolkman, wever, idem.
33. Jannes Jakobs v.d. Leest, arbeider, Burum.
34. Oenze Johannes v.d. Laan, arbeider, Visvliet.
35. Sjoeke Eintes Wouda, arbeider, Burum.
36. Meindert Hendriks v.d. Wal, arbeider, idem.
37. Karel Schoonhoven, arbeider, idem.
38. Aldert Elzes Riddersma, schoenmaker, idem.

39. Kornelis Tjeerds Sjaarda, arbeider, idem.
40. Jakob Gaeles Veldman, arbeider, Munnekezijl.
41. Lammert Gerrits Bos, arbeider, idem.
42. Rinze Jans v.d. Veen, arbeider, idem.
43. Alle Jans v.d. Veen, arbeider, idem.
44. Jacob Jans v.d. Veen, arbeider, idem.
45. Pieter Jans Donker, arbeider, idem.
46. Gerben Pieters Westra, arbeider, idem.
47. Johannes Jacobs Visser, arbeider, idem.

In de door de grietman op 15 juli 1835 opgemaakte lijst van 47 namen is blijkbaar één naam uitgevallen, n.l. die van *Ruurd Jacobs Faber*, smid te Warfstermolen (blijkens een andere in het archief aanwezige lijst), zodat we op totaal 48 namen komen.

Een officieel proces-verbaal van de samenkomsten bij Ellens was niet opgemaakt, maar wèl vroeg de grietman met enige spoed instructies van de Gouverneur, omdat te verwachten viel, dat er tijdens het verblijf van de Cock in Burum, die bij Hamming logeerde, weer 'vergaderingen' zouden worden gehouden.[5.]

Inderdaad preekte de Cock twee dagen later (23 juni '35) 's avonds om 6 uur voor niet minder dan 300-400 personen in de schuur van landbouwer *Folkert Alberts Roorda*.[6.] In die schuur is toen *Japke*, het dochtertje van Roorda, gedoopt.

De boerderij is er niet meer, ze lag aan het eind van de vroegere Zwarteweg, een paar km ten zuiden van Munnekezijl, iets ten noorden van de Lauwers.

Nu kwam er wel een proces-verbaal uit de bus.

De volgende dag vertrok de Cock naar Sneek (welke stad hij 27 juni weer verliet).

Toch waren er vóór de dag, dat de instituering van de gemeente een feit werd, ook al geregeld samenkomsten (oefeningen) gehouden b.v. op de zondagen 7 en 14 juni '35, telkens met 40-60 personen. De eerste bij schoenmaker *Yke Fokkens Boersma*,[7.] de tweede bij molenaar *Reinder D. Hamming*.

Als oefenaar was daar opgetreden *Pieter Kornelis Rademaker*, een jeugdige (22), nog ongehuwde gardenier uit Visvliet, die volgens de grietman niet kon schrijven. Hij zou in de kerkeraad van Burum nog een belangrijke rol gaan spelen. Vele jaren later vertrekt hij met attestatie naar Stroobos, waar hij wegens een ergerlijk leven wordt gecensureerd, in 1861 in zijn lidmaatschap wordt hersteld, maar drie jaar later weer onder censuur komt.[8.] Soms moeten we bij kerkleden een droevige neergang constateren.

De eerste kerkeraad

De namen van de kerkeraadsleden van het eerste uur vonden we in een schrijven van de grietman aan de Gouverneur.[9] Deze had verzocht hem inlichtingen te verstrekken over de persoon *R.D. Hamming* en *P.R. Linthorst*, ouderlingen der Afgescheiden gemeente te Burum, en over de woelingen veroorzaakt door de afgezette predikanten *de Cock* en *van Velzen*.

In zijn antwoord geeft de grietman een overzicht van het verloop der gebeurtenissen vanaf 21 juni 1835. Hij vertelt dan onder meer, dat op de middag van die dag twee ouderlingen zijn bevestigd, nl. *Reinder D. Hamming* en *Pieter Remmelts Linthorst*, èn twee diakenen, *Hendrik Simons Lollinga* en *Folkert Alberts Roorda*.

Hier hebben we dus de allereerste kerkeraad. Over de leden daarvan veroorloven we ons nu een enkele uitweiding.

De grietman typeert de beide ouderlingen als volgt:

Reinder D. Hamming is molenaar van beroep en 'een zonderling eigenzinnig persoon', die gaarne tegenwerkt, zomtijds tegen regt en billijkheid, gelijk de vele processen verbaal tegen hem in verschillende betrekkingen opgemaakt, overtuigend kunnen toonen'.

Onlangs was hij weer geverbaliseerd, omdat hij zijn huis beschikbaar had gesteld voor een onwettige godsdienstoefening. Bij die gelegenheid had hij eerst heel driftig en onstuimig op het optreden van de grietman en de zijnen gereageerd, hen verwijtend, dat het de schuld van het grietenij-bestuur was, dat men hem niet met vrede liet.

'Wij waren nu in staat hem bescheiden aan het verstand te brengen, dat hunne vergaderingen door de wet waren verboden, en dat zij overtreders waren tot tijd en wijle het Gouvernement daarin toestemde'.

Hamming bleef echter bij zijn mening, maar - aldus de grietman - op hetzelfde moment 'in het gevoel zijner nieuwe betrekking als Separatist' kalm en bedaard wordend, wenste hij ons, hartelijk welmeenend tot onze verwondering, dat wij mogten zijn zoo als hij was'.

Deze moment-opname van Reinder D. Hamming[10] laten we hier volgen door wat meer bijzonderheden uit zijn levensloop, want voor de Afgescheiden kerk van Burum is hij zonder twijfel van grote betekenis geweest.

De uit Groningerland (Niezijl) afkomstige *Reinder Dirks Hamming*, getrouwd met de 10 jaar jongere Sara Lubartus Pol was niet alleen de leidende figuur bij de Afscheiding zelf, maar zat ook constant in de kerkeraad, tot hij in mei 1852 met attestatie naar Sexbierum vertrok. We vinden hem later terug in Dokkum, waar een getrouwde dochter van hem woonde.

Geregeld is hij één van de afgevaardigden van de gemeente Burum op de vergaderingen van de classis Drogeham. In 1839 is hij zelfs enkele keren praeses daarvan. Ook op de Provinciale synode kon men hem

meermalen aantreffen en op de Algemene synode van Groningen in 1846 was hij één van de Friese afgevaardigden.

In 1828 woont hij als pelmolenaar in Burum. Hij staat dan op een tweetal voor diaken in de hervormde kerk (maar wordt niet gekozen). Ook was hij eigenaar van een hornleger.

De tweede ouderling *Pieter Remmelts Linthorst* noemt de grietman in zijn reeds genoemd schrijven van 29 januari 1836 een oud man, voor zover bekend van onbesproken gedrag, voorheen wagenmaker van beroep. Al in december 1835 zou hij zich als ouderling hebben laten vervangen door *Rinze Jans van der Veen*, arbeider te Munnekezijl.[11.]

Inderdaad blijkt deze in 1836 en een aantal volgende jaren ouderling te zijn.

Hendrik Simons Lollinga, veeschatter van beroep, was in 1836 diaken en is jarenlang ouderling (en oefenaar) geweest.[12.] In 1842 heeft hij in Ferwerd nog op een drietal gestaan. Net als R.D. Hamming werd hij vaak naar classisvergaderingen afgevaardigd. Dat hij ook met de pen kon omgaan, bewijst het feit, dat hem op de classisvergadering van 14 maart 1838 opgedragen werd een geargumenteerde vermaanbrief op te stellen voor R.L. te Drogeham, die zich schuldig maakte aan verzuim van de eigen kerkdiensten en intussen oefende hij hen die nog ‘bij de valsche kerk zijn’.

Hij was de zoon van een Groningse catechiseermeester. Zou hij van huis uit zijn oefenaarskwaliteiten hebben meegekregen?

Bij de herdenking van het 100-jarig bestaan van de gereformeerde kerk te Burum in 1935 was een kleinzoon nog ouderling.

De grietman deelt verder nog mee, dat in 1835 ook *Folkert Albert Roorda* tot diaken is bevestigd. We kwamen deze al tegen, toen hij op 23 juni '35 zijn schuur voor een godsdienstoefening ter beschikking stelde.

Als de kerkeraadsnotulen per 31 december 1836 beginnen, blijkt Roorda's plaats als diaken te zijn ingenomen door *Menne Alberts Douma*, een landbouwer wonende onder Grijpskerk.[13.]

Tenslotte noemt de grietman in zijn al meermalen aangehaald overzicht de namen van de beide oefenaars *Pieter Kornelis Radema* en *Hendrik Simons Lollinga*. Hij schrijft hun succes toe aan het feit, dat deze mannen de taal van het volk wisten te spreken in tegenstelling tot de manier waarop hervormde predikanten een preek opstelden en brachten.

De grietman drukt het als volgt uit: ‘Vele hoorders vinden meer genoegen in de eenvoudige manier van voorstelling, die door de zich zelven opgeworpene oeffenaren (gebruikt worden) dan in een welgestelde Leerrede van een Predikant’. Zo'n preek verschilde ‘in de stijl en zamenstelling’ veel van ‘dagelijksche spreektrant’ en miste vaak de be-

zieldheid, die het oefenen van Radema en Lollinga kenmerkte.

We merken hierbij toch op, dat de grietman hier niet diep genoeg peilde. Hij had wel gelijk wat het uiterlijke, maar niet wat het wezenlijke van de zaak betrof. En dit laatste was juist het feit, dat de gereformeerde leer van zeer vele hervormde kansels was verdwenen en vervangen door een slappe supra-naturalistische prediking van God, deugd en onsterfelijkheid.

Afscheiding te Visvliet

Vonden we in het archief van de hervormde kerk te *Burum* geen schriftelijke sporen van de Afscheiding, dat van de hervormde gemeente te *Visvliet* leverde ons wel een belangrijk gegeven op, nl. een schriftelijke verklaring van afscheiding van de hervormde gemeente aldaar, getekend door 15 personen en gedateerd *Visvliet, 28 december 1835*.

De praeses van de kerkeraad, ds *C. Meijer*, vond het maar 'een zonderling' stuk, zowel wat de inhoud als stijl betrof. Wat het laatste punt aangaat had hij gelijk, maar zijn oordeel over de inhoud delen we niet. Die luidde kort samengevat:

De ondertekenaars, door doop of belijdenis leden van de hervormde kerk, verklaren hierin, dat ze zich hebben afgescheiden van 'die Kerk die thans geheel bandeloos en vervreemt is van het Fondamenteel van de ware Gereformeerde leer'. Daarom wensen ze niet meer als lid 'van die verbasterde Kerk' te worden beschouwd en verzoeken hun namen in het lidmatenboek te schrappen 'op Grondt van Art. 2 van het algemeen reglement'.

De 15 namen zijn (we voegen er enkele details aan toe):

Heine Hommes Renkema en vrouw *Aafke Klaassens Kamstra*.
Oenze Jannes de Haan en *Dieuke Willems Renkema*.
Oenze Johannes van der Laan.
Sijtze Louwes van der Molen en *Ebeltje Klaassens Kamstra*.
Renskje Renzes Sikkema (ze zal een paar jaar later trouwen met de oefenaar *Pieter Kornelis Radema*).
Lourens Jans Korporaal en *Jeltje Johannes van der Laan*.
Oetse Sjoerds Oostinga.
Jan Gerrits Bos.
F.H. Tolsma.
Melle Sjoerds Oostinga.

Tenslotte kwam tien dagen later bij de hervormde kerkeraad van Visvliet nog een mededeling binnen van *Eligje M. Edema* te Pieterzijl, dat ze zich afscheidde 'van de valsche Kerk en wedergekeerd is tot de oude Gereformeerde leer'. Ze tekende met een kruisje (en kon dus niet schrij-

ven, zoals zovelen in die dagen). Volgens ds C. Meijer waren bovengenoemde 16 personen allen *arbeider* of *dagloner*.

Beboete samenkomsten

Een apart paragraafje moeten we nog wijden aan de boetes die enkele Afgescheidenen opliepen als gevolg van veroordelingen door de rechtbank van eersten aanleg te Leeuwarden. In dit kader heben we ook nog een interessant proces-verbaal bij de stukken gevonden, dat we onze lezers niet willen onthouden. We kiezen de chronologische volgorde.

Van die ontwettige godsdienstoefening van 31 januari 1836 in Burum is bij de ingekomen missives van de Gouverneur een afschrift van een procesverbaal bewaard gebleven. We lezen erin hoe zo'n oefening in de regel verliep: het was het patroon van een complete kerkdienst.

Op 31 januari 1836 waren Jan Johannes Blau, agent van politie in de grietenij van Kollumerland te Kollum, en Hendrik Geertsma, 'dorpswagter' te Burum 's morgens om 9 uur gearriveerd bij het huis van *Eelke Martens de Boer*, dagloner, wonende onder Burum.

Daar hadden ze behalve de Boer en zijn vrouw 18 personen aangetroffen, van wie *Reinder Hamming*, molenaar te Burum de 'prediker' was. Deze opende de samenkomst met het laten zingen van ps. 33:9, 10 en vervolgens preekte (oefende) hij over Hand. 5:41, 42.

Na de 'verklaring' van de preek werd gezongen ps 118:11 (dit was dus de middenzang) en na de 'toepassing' ps 118:9, 10 (de preek viel dus duidelijk in 2 delen uiteen nl. eerst de exegese, dan de toepassing van de tekst voor de hoorders).

Tenslotte sprak hij de zegenwens uit. Bij het uiteengaan van de vergadering werd op de tafel een schoteltje gezet, waarin men zijn gift voor de armen kon leggen.

In het verbaal hadden de politie-mensen de namen van de volgende aanwezige personen genoteerd: *Reinder Hamming, Pieter Remmelts Linthorst, Jan Paulus Ellens, Ike Fokke Boersma, Euwe Eertses Oostenbrug* en *Sjoerd Spoelstra*, allen van Burum.

Ook nog *Sijtse Jans Schipper* van Kollum, *Durk de Haan* en *Heine Hendriks van der Wal* van Visvliet.

De beide ramen waren tijdens de dienst omhoog geschoven geweest om Hamming beter te kunnen verstaan, want buiten voor elk raam stonden 4 manspersonen en ook nog een vrouw te luisteren. Agent en dorpswachter kenden niemand van de 9 personen, afkomstig uit naburige dorpen.

We vragen ons terloops af: Zou het in de kamer met die opgeschoven ramen op 31 januari niet erg koud zijn geworden?

Intussen deed het grietenij-bestuur er van alles aan om verstoring van orde en rust op godsdienstig terrein in zijn rechtsgebied te voorkomen.

Daarom nodigde het de Afgescheiden oefenaars, ouderlingen en diakenen, en de personen bij wie geregeld samenkomsten aan huis werden gehouden, in totaal 9 man, uit tot een gesprek, dat inderdaad op 22 februari 1836 plaats vond. Zij werden gewezen op het onwettige van bepaalde zonder toestemming gehouden godsdienstige vergaderingen.

Hoewel het gesprek in een vriendelijke, zelfs ver trouwelijke sfeer verliep, konden beide partijen het toch niet eens worden, zodat de grietman berustend in zijn rapport opmerkte: ‘de tijd zal het verkeerde in hen moeten beteren’.

Het onderhoud eindigde met de vermaning van het grietenij-bestuur toch niet meer de orde en rust te verstoren. De Afgescheiden ‘leiders’, die terecht hun standpunt handhaafden, reageerden met de opmerking, dat door hèn geen maatschappelijke orde werd verstoord, wat de grietman ook erkende. En ‘zoo zijn allen uiterlijk tevreden, heen gegaan’.[14.]

In het Burumse wereldje wenste blijkbaar niemand slaande ruzie.

Kerkelijk leven

We hebben al verteld, dat de eerste genotuleerde kerkeraadsvergadering waarover we beschikken, begint met oudejaarsdag 1836. De beide ouderlingen blijken dan te zijn *R.D. Hamming* (Burum) en *R.J. v.d. Veen* (Munnekezijl); als diaken fungeren *Hendr. S. Lollinga* (Burum) en *Menne A. Douma* (onder Grijpskerk).

Een activeve rol speelt ook nog het jonge lid der gemeente *Pieter Cornelis Radema*, de oefenaar, die nog wel niet in de kerkeraad zit (hij wordt pas begin 1838 de derde ouderling), maar in '37 toch verschillende keren bij het begin van de kerkeraadsvergadering voorgaat in gebed en ook catechiseert.

In bovengenoemde kerkeraadsvergadering van 31 december '36 is over het leerstuk van de *Doop* gehandeld. Men kwam op dit punt tot overeenstemming en besloot een afschrift van de conclusie, waartoe men in Burum gekomen was, toe te zenden aan ‘de Eerwaarde Klassis te Leeuwarden’ en ‘met oogmerk dat men alzoo in de gemeente mogte vereenigen omtrent hetzelve op grond van Gods Woord en de geloofsbelijdenis’.

Het inzicht in de betekenis van de doop - schrijft ds J. Douma uit Britsum - was over het algemeen toen niet erg groot. Zo herinner ik mij nog, wat mijn grootmoeder mij eens verteld heeft. Zij had haar eerste zoontje verloren en diep-bedroefd sprak zij met een andere jonge moeder, die eenzelfde verlies had geleden, erover hoe het wel in de eeuwigheid met hun gestorven lievelingen zou zijn. Deze zuster had, zei zij, veel troost gevonden bij het woord, dat zij in haar binnenste meedroeg: ‘Zij heeft haar glans en spoor den ganschen hemel door’.

Het verbond der genade verstonden zeer velen toen niet. Dat in Burum de heiligheid van het sacrament van de doop hoog werd gehouden, blijkt

wel uit de notulen, waar nog al eens te lezen valt, dat vaders, die de doop voor hun kind kwamen aanvragen, werden onderzocht, of zij de betekenis van de doop wel verstonden.[15.]

Zolang er geen predikant was - de eerste, F. Strik, kwam pas in 1846 - moest al het ambtelijk werk zo goed en kwaad als het ging, door de kerkeraadsleden zelf worden verricht. Ze brachten elk in een deel der uitgestrekte gemeente huisbezoek; de diakenen hielpen mee 'in deze werkzaamheden tot hulp verkozen'. Wekelijks werd in de verschillende dorpjes catechisatie gegeven door de ouderlingen *Hamming, v.d. Veen* en *Radema* en door de diakenen *H. Lollinga* en *Menne A. Douma*. Toen er later een predikant was, gebeurde dit maandags te Burum, dinsdags te Munnekezijl, donderdags te Visvliet en vrijdags te Warfstermolen.

Een enkele maal preekte, doopte en bediende ds *S. van Velzen* het Avondmaal; tot hem wendde de kerkeraad zich wel om advies.

Wanneer er op de kerkeraad weinig te behandelen viel, spraken de broeders in de resterende tijd soms nog wat met elkaar 'over het bevindelijke van het genadewerk in Christus' of 'over het inwendige werk van God de H. Geest bij aan vang en voortgang in de harten van Gods kinderen' of 'over de wegen en handelingen Gods die Hij met zijn Bondvolk houdt in het Heiligdom'. We konden deze bevindelijke trek ook bij menige andere kerkeraad constateren.

In 1838 moest de kerkeraad verdrietig vaststellen, dat over het algemeen een zekere lauwheid in de gemeente viel te bespeuren. Het zat - net als in vele gemeenten - vast op de vraag: moet er zondags worden geoefend of een preek gelezen? Sommige leden kwamen niet eens meer in de kerk en gaven als reden daarvoor op, dat 'de oefeningen schenen op te houden'. En een preek lezen konden ze thuis ook wel, merkten ze lakoniek op.

De notulen noemen zelfs enkele namen van leden die weer 'naar de valsche kerk' gaan, zoals het wordt uitgedrukt. Voegen er zich leden bij de kerk, zoals in december 1849 *L.L. Postma* en *Ebeltje Douwes van der Leest*, dan wordt hun vooraf voorgelezen art. 28 en 29 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis.

Het was geen tijd van welvaart toen; vele leden van de gemeenten waren zeer arm en konden met hun kinderen zondags zelfs geen halve cent bij zich hebben. Daarom besloot de kerkeraad fijngevoelig in de kerkdiensten niet meer te collecteren. Het benodigde geld zou er dan via een vrijwillige intekening moeten komen en om de 2 maanden worden opgehaald.

Niet alleen de 'kerkedienst' verzorgde de gemeente zonder staatssteun of de opbrengst van kerkegoederen, ook de *armen* werden niet vergeten.

De in het diaconieboek genoteerde bedragen waren echter niet hoog.

Ze bedroegen per week soms slechts enkele stuivers. In het verstrekken van steun was men wel praktisch. De eerste genoteerde gave aan een arme bestond uit 1½ korf aardappelen voor 75 cent. Aan een weduwe werd 4½ el 'vijfschaft' gegeven en 3¼ el 'bombazijn' samen voor *ƒ* 5,25; het maakloon hiervoor was 65 cent.

Iemand kreeg een paar nieuwe schoenen voor *ƒ* 2,10. Ook werd wel voor een arme de huishuur betaald.

Het totaalbedrag voor de armen was maar gering: het bedroeg bijv. van juni 1837 - september 1838 niet meer dan *ƒ* 123,88.

Huwelijken werden ook kerkelijk bevestigd. Uiteraard waren het er niet veel in de kleine gemeente. We noemen er enkele:

1836 - Jan Kolkman (Burum) en Lutske Pieters de Vries
1837 - Dirk Doornbos (Burum) en Gelkske Mennes van der Horn
1841 - Ouwe E. Oostenbrug (Visvliet) en Grietje Jacobs van der Weide
1842 - Jeen G. Feringa (Grijpskerk) en Trijntje Jans Krijthe
1845 - Menne Kooistra (Burum) en Geertruida Hendr. Lollinga
1850 - Take Tjerks Riemersma (Visvliet) en Wietske Tjeerds Dijkstra
1854 - ds Frens Strik (Burum) en Sjoukje Sjoerds Oostenga.

Het *kerkverband* werd goed onderhouden. Geregeld werden broeders afgevaardigd vanaf 18 december 1837, eerst naar de classis Drogeham, en sedert 7 mei 1857 naar de classis Dokkum.

Met de kerkelijke *tucht* werd niet de hand gelicht, integendeel, ze werd beslist en toch lankmoedig toegepast. Zo was daar in 1837 het geval met een bijwoner, die niet meer in de kerk kwam, openlijke vloekte en niettemin beweerde 'bekeerd' te zijn. Hij kwam onder censuur en zijn zaak bereikte de classis.

Deze besloot hem schriftelijk te vermanen; ds van Velzen stelde de brief op. Ze is als bijlage opgenomen achter de classisnotulen 18 december 1837. De broeder toonde later berouw en wilde weer bij de gemeente blijven.

Een zuster werd bestraft over de zonde van sabbatschennis en vermaand te wandelen in de vreze des Heren.

Onboetvaardigen werden afgesneden, maar niet dan nadat de uiterste lankmoedigheid was betracht. Dat blijkt - volgens ds J. Douma - uit de behandeling van Jacob Gorter uit Ee, die in Burum ingeschreven stond. Om hem van het verkeerde pad terug te brengen, is meer dan eenmaal de verre reis naar Ee ondernomen - helaas - zonder resultaat.

Woedden in andere Afgescheiden gemeente soms hevige twisten, in de kerkeraadsnotulen van Burum komen we die niet tegen.

Een twistappel werd ook niet het aanvragen van de erkenning als officiële kerk bij de overheid, al was er wel een lidmaat Hendrik Stulp, die

zich aan de kerk onttrok. Hij was, volgens zijn zeggen, wel verenigd met de gereformeerde leer, ‘maar niet met de aangenomen vrijheid’. Dit was echter pas in 1849, terwijl in september 1841 de erkenning al verkregen was. We hebben de indruk, dat Hendrik een stok zocht om de hond te slaan.

Ds Frens Strik (1811-'89) van 1847-'60 predikant te Burum.

Ds F. Strik 1846-'60

In mei 1846 krijgt de Afgescheiden kerk van Burum haar eerste dominee, *Frens Strik*, overgekomen uit Houwerzijl/Zoutkamp. Hij was een uit Meppel afkomstige arbeiderszoon. Zijn afbeelding hangt in de consistorie van de gereformeerde kerk in Burum.

Met zijn komst beginnen de notulen weer, als er op 13 juni 1846 bij ouderling H. Lollinga aan huis een kerkeraadsvergadering wordt gehouden, die aangegeven staat als '1e vergadering'.

De laatste bewaard gebleven notulen vóór Striks periode dateren van 8 juni 1839. Waar zouden die van dit open tijdvak toch zijn gebleven? Hadden we ze maar!

De nieuwe predikant is praeses en scriba tegelijk. Zelf heeft hij zich in zijn gedenkschriftje n.a.v. zijn 40-jarige Evangeliebediening, dat hij als titel *Steen der hulpe* meegaf (1882), als volgt over zijn Burumer tijd uitgelaten.

In *Burum* 'werd ik bij de gemeente door ds *H. Knol* te *Oudega* bevestigd met het woord uit Hand. 20:28, terwijl ik de herdersstaf in haar midden opnam met de bede uit Kol. 4:3a.

Hebben de broeders ds *K.J. Timmerman* en ds *E. van de Beerekamp* in de gemeente te *Grootegast* een heerlijke oogsttijd des Evangelies gehad en veel zegen op hun dienst ondervonden, ook dat zalige voorrecht heb ik te *Burum* mogen genieten, zodat van Sion aldaar kon gezegd worden: 'die en die is aldaar geboren'.

Velen van de jeugdige leeftijd werden door Woord en Geest krachtdadig tot God bekeerd en de gemeente kennelijk gesticht en uitgebreid. Ook 's Heeren genade is aan mij niet ijdel geweest, niet zonder vrucht en zegen en hiervan komt alleen Gode de eer toe, die zich van mij als werktuig heeft willen bedienen.

Ik kan dan ook geen indrukken van Gods goedertierenheden genoeg in mij verwekken, wegens al zijn weldaden aan mij bewezen, al de dagen mijns levens, inzonderheid in de jaren mijner bediening van het Woord.

Ik kan geen woorden genoeg vinden om de eeuwige God, de God mijns levens, naar waarde te verheerlijken. Wat heb ik in al die jaren een bijna volmaakte gezondheid genoten, zodat ik maar slechts twee à driemaal mijn dienst niet heb kunnen waarnemen. Wat heb ik menigmaal Gods hulp aldaar ondervonden, als ik bekommerd was en uit- of inwendige banden mij knelden.

Veertien en een half jaar heb ik daar met veel zegen mogen arbeiden en ook ik heb aldaar overvloediger gearbeid, maar niet ik, maar de genade Gods, die met mij is.

Toen riep mijn Zender mij naar de gemeente *Roden* en *Een*. Na des morgens over Num. 27:15, 16 en 17 gepredikt te hebben, nam ik afscheid van de gemeente *Burum* naar aanleiding van de woorden van

Mozes, Deut. 30:19'.[16.]

Vermelden we tenslotte nog, dat in november 1850 *Burum* de leden die in Niezijl, Kommerzijl, Niehove en Grijpskerk woonden, verloor, omdat in *Niezijl* een Chr. Afgescheiden gemeente werd gesticht. In zekere zin zouden we ook nog *Kollum* (1866), *Munnekezijl* (1885) en *Visvliet* (1933) dochterkerken van Burum kunnen noemen.

Eindnoten:

1. Missive grietman Kollumerland c.a. aan Gouverneur van Friesland, 22 juni 1835.
2. De kinderen, die door de Cock op die 21e juni '35 in één van die samenkomsten in de schuur van Jan Paulus Ellens werden gedoopt zijn:
    1 Berend, zoon van schoenmaker Ieke Fokkes Boersma en Aukje Jetses Buursma.
    2 Tietje, dochter van Jan Paulus Ellens en Antje Jacobs Dijkstra.
    3 Tetje, dochter van timmerman Tjalling Douwes Poelstra en Grietje Cornelis Pol. Het eerste van deze 3 kinderen was al meer dan een jaar oud.

3. Een woord van dank is hier op zijn plaats voor R. Bosgraaf te Kollum, die ons bij het bepalen van lokale gegevens zeer heeft geholpen.
   Jan Paulus Ellens, landbouwer te Nieuw Kruisland onder Burum, zoon van Paulus Jacobs Ellens en Tijtje Jans Feitsma trouwde 17 mei 1827, oud 21 jaar, met Antje Jacobs Dijkstra, wonende te Burum, oud 19 jaar.
   Hij stierf op 22 juli 1851 te Burum, oud 45 jaar.
4. In de uitgaande missives van de grietman vonden we de 'lijst van personen, die mede bij de door den Heer Hendrik de Kock op den 21 Juny 1835 gehoudene Predikatiën zijn tegenwoordig geweest, volgens opgave deswege gedaan'.
5. Bos II, 336, 338.
6. Folkert Alberts Roorda, landbouwer, trouwde in 1829, oud 31 jaar, met de 19-jarige Hijlkje Eeuwis Feitsma.
   Hij is later weer teruggegaan naar de hervormde kerk te Burum.
7. Ieke Fokkes Boersma trouwde in 1826, oud 23 jaar met Aukje Jetses Buursema, oud 23 jaar, een timmermansdochter uit Visvliet.
8. Op 25 april 1839 trouwde hij te Grijpskerk, oud 26 jaar, met de 30-jarige Rensktje Renses Sikkema, weduwe van Pieter Fokkes Luinstra. Volgens het certificaat van de nationale militie had hij een 'stijve knie'.
9. Gedateerd 29 januari 1836.
10. Reinder Dirk Hamming trouwt op 17 juni 1816 te Grijpskerk, 26 jaar oud, met de zeer jonge Sara Lubartus Pol, 16 jaar.
    Hij was toen pelmolenaar, woonde te Niezijl, en was de zoon van landbouwer Dirk Jacobs Hamming en Auwkje Lammerts, wonende op Den Ham in de gemeente Aduard. De bruid woonde ook de Niezijl en was de dochter van de landbouwer Lubartus Johannes Pol en Trijntje Everts.
    Op 21 februari 1817 wordt te Niezijl hun zoon Derk geboren, in de behuizinge gemerkt no. 64. Deze trouwt later in de grietenij Kollumerland met de in Burum wonende Berber Sipkes Riddersma (geb. 3-6-1824).
11. Rinze Jans v.d. Veen (1801-'69) overleed in 1869, oud 68 jaar. Hij was een zoon van Jan Rinzes en Maaike Doedes en getrouwd met Antje Dirks Hoekstra. Zijn beroep was toen vlaskoopman.
12. Hendrik Simons Lollinga, 25 jaar, was op 4 maart 1824 getrouwd met de 22-jarige landbouwersdochter Johanna Pieters Tinga onder Burum. Lollinga was een zoon van de reeds

in 1813 overleden Groningse catechiseermeester Simon Hendriks Lollinga en Geertruida Alberts Balkema.

13. Menne Alberts Douma, een 30-jarige landbouwer, trouwde in 1833 te Grijpskerk met de 37-jarige landbouwersche Leusina Klaassens Thema, weduwe van Dirk Klaassens de Waard, dochter van de landbouwer Klaas Klaassens Thema te Pieterburen.
14. Schrijven grietenij-bestuur aan de Gouverneur, Kollum 23 februari 1836.
15. Friesch Kerkblad, mei 1934.
16. J. Wesseling - Een 'Gedenksteen' in Petah-ja, Orgaan van de Bond van Mannenverenigingen op Geref. Grondslag, februari 1973.

II *Hallum*

Hallum was omstreeks 1840 een agrarisch georiënteerd terpdorp, met een rijke historie. Het ligt in Ferwerderadeel, in het noorden van Friesland, in de kleibouwstreek bij de Waddenzee.

Over het kerkelijk leven vanaf de Reformatie vinden we interessante notities in de aantekeningen bij de gedrukte *Twee Gedenkpreeken over Hallum*, door de eigen hervormde predikant *Sebald Justinus Rutgers Joh.z.*, in 1890 uitgegeven. Deze had toen reeds meer dan 40 jaar in Hallum gestaan.

In de dagen van de Afscheiding was in de hervormde kerk van Hallum predikant de bejaarde, rechtzinnige *Aris van Velden* (1759-1836). Hij was al een eind in de zeventig. Had hij zijn 7 vorige gemeenten telkens maar weinig jaren gediend, in zijn 8e en laatste gemeente Hallum, zou hij ruim 27 jaar blijven. Op 9 april 1836 stierf hij, oud 76 jaar en 6 maanden, zoals de consulent ds *J.B. de Boer* van Marrum aan het classikaal bestuur van Leeuwarden meldde.

In het kerkeraadsboek van Hallum geeft hij nog een zeer eervol getuigenis over de pas overleden ds *Aris van Velden*: Met voorbeeldige trouw heeft hij zijn werk verricht en zijn nagedachtenis zal bij allen, die zijn ijver voor godsdienst en christendom, zijn zachtmoedig en vredelievend karakter hebben gekend, in zegening blijven.

Ook *Hette Hettema* noemt in zijn levensgeschiedenis ds van Velden nog even: ‘Toen ik in 1829 naar Hallum vertrok, kwam ik onder een rechtzinnig leraar, zooals ik hoop een bekeerd man.[1] De oude man ijverde echter sterk voor de gezangen, waar ik zeer tegen was, omdat het mij in die tijd duidelijk werd, dat de zuivere gereformeerde leer erin ontbrak’.

Van Velden werd opgevolgd door *E.J. Diest Lorgion*, die later hoogleraar in Groningen is geworden. Van 1837-'42 is hij hervormd predikant in Hallum geweest. Zonder strubbelingen was hij er niet gekomen, want de helft van de kerkeraad had geweigerd zijn beroepsbrief te tekenen, terwijl hij toch door floreenplichtigen wettig was benoemd.

Nog veel sterkere spanningen bracht het beroep van zijn opvolger,

Martinus Lambertus de Boer, met zich mee. Het kwam op 21 september 1842 zelfs tot een rel, zodat de militaire macht te hulp werd geroepen, die 4 mannen geboeid naar Leeuwarden bracht. In de herberg van Yne Gepkes Ynema te Hallum waren moedwillig vernielingen aangericht en men had zich verzet tegen politieagenten in functie.

Verband met theologische opvattingen hebben we bij dit conflict niet kunnen ontdekken, noch bij voor- noch bij tegenstanders van de beroepen M.L. de Boer.

Richten we nu onze aandacht op het ontstaan van de Afgescheiden kerk in Hallum. In het *Register van Gedoopten en van Lidmaten in en van de Kerke Christi in de Christelijke Gereformeerde Gemeente te Hallum*, aangelegd in juni 1836 vinden we op de eerste pagina een aantal teksten uitgeschreven: *Marcus 16:16a*, waar we het doopbevel vinden; *Gen. 17:7* en *Hand. 2:39*, die van het Verbond getuigen: *1 Cor. 11:28, 29* waar het over het Avondmaal gaat; *Matth. 7:6*, waar in de woorden 'Geeft het heilige den honden niet' de kerkelijke tucht ligt opgesloten, terwijl de laatste tekst is *1 Cor. 5:13*: 'Die buiten zijn oordeelt God. En doet gij deze boozen uit ulieden weg'.

In de aangehaalde teksten ligt al uitgedrukt, wat de Afgescheidenen bij hun Afscheiding voor ogen stond. Dan wordt op de volgende pagina gesproken over de *doop*. Uit de besnijdenis tijdens het Oude Verbond wordt voor de doop onder het Nieuwe Verbond deze conclusie getrokken, 'dat de doop alleen aan de kinderen der bondgenoten moet worden bediend, terwijl aan een buitenwoner der kerk na zijne bekering en gedane belijdenis de bediening des doops moet geschieden'. De heiligheid van de doop werd dus hoog gehouden.

Over het *Avondmaal* wordt gezegd, dat de kerk heeft toe te zien, dat ze geen lidmaten mag toelaten, dan die 'door ene waarachtige bekering, die de tijd altoos moet leren, inwendig en onzigtbaar geroepen worden tot het Geestelijke en dus onzigtbare burgerschap van het Hemelse Jeruzalem en lidmaatschap der eerstgeborenen, door een eeuwig besluit in de Hemelen opgeschreven'.

Heel wat namen - aldus ds J. Douma van wiens artikelen over de Afgescheiden kerk van *Hallum* we een dankbaar gebruik hebben gemaakt - staan in het vergeelde boek met perkamenten band vermeld, sommige met een bekende, andere met een onbekende klank, en vele staan ook naar we mogen aannemen opgetekend in het boek des levens.

Het eerste notulenboek van de Afgescheiden kerk van *Hallum* is aangelegd in juni 1836. Op 7 januari van dit jaar was de gemeente al gesticht. Maar in veel kerken was het administratieve begin zwak.

Voorin het notulenboek vinden we eerst de 7 beloften aan de 7 gemeenten van Klein-Azië en dan volgt een lange, bijna 17 pagina's tellende historische inleiding, door een geoefende hand in sterk retorische stijl ge-

schreven.

In deze inleiding begint de schrijver met te herinneren aan de terugkeer van duizenden Israëlieten uit de Babylonische ballingschap. Maar ach, hoe bleek Jeruzalem te zijn vervallen en verwoest. Op de berg Sion prijkte niet meer de schone tempel van Salomo; ze was verbrand. De stad zelf was een puinhoop, muur en poorten waren verwoest. De bewoners, die er nog waren, spotten met de geboden van God en verachtten Zijn woorden. De heidense eredienst vierde hoogtij.

Maar het eerste wat de teruggekeerde ballingen deden, was onder leiding van Ezra en Nehemia de dienst des Heren herstellen en de tempel herbouwen.

Vervolgens herinnert de onbekende schrijver (Moorhoff?) aan de synode van Dordrecht 1618-1619. Later drong de 'verfoeilijke tolerantie' de kerk binnen. Gelukkig waren er ook mannen als 'professor *van der Kemp*'[2.] die het gevaar daarvan inzagen.

In het begin van de 19e eeuw - gaat de schrijver retorisch verder - werden de fundamenten van de kerk ondermijnd door het invoeren van de zogenaamde Evangelische gezangen, die in 1816 'hun vreesselijk vergif hebben doen werken en hun vernielend geweld zoodanig hebben uitgewerkt, dat de ganze bezetting als in den doodslaap is verslonden, en de fondamenten van het heiligdom in diepten zijn verzonken en verpletterd'.

Nadat reeds *Da Costa, Capadose, van der Veen, de van Zuylen van Nijevelts* en andere voor de waarheid strijdende mannen gewaarschuwd hadden, maar onverschillig waren aangehoord, verwekte God 'een Sionsheld' nl. ds. *H. de Cock*, op wie volgden *Scholte, A. Brummelkamp, Gezelle Meerburg, A.C. van Raalte* en *S. van Velzen*.

Uiteraard weidt de schrijver dan uit over *van Velzen*, de predikant in het Friese *Drogeham*, die zich met zijn gemeente afscheidde van de heersende kerk, die 'een valsche kerk is geworden, welke onrecht doet en onrecht zal doen, en vuil is en vuil zal worden!' Deze ds S. van Velzen nu heeft op *donderdag, 7 januari 1836* voor het eerst bij *Hette Pieters Hettema* onder het dorp Hallum, in de Hallumermieden gepreekt en toen de Afgescheiden gemeente van Hallum geïnstitueerd.

Dan volgen aan het eind van de inleiding in het notulenboek de namen van hen, die zich op 7 januari 1836 en vervolgens 'hebben afgescheiden van het Hervormde Kerkbestuur en van het genootschap, dat daaraan onderworpen is, en zich overeenkomstig art. 28 der Ned. Geloofsbelijdenis bij de ware kerk hebben gevoegd'. We komen op deze namen terug.

Hettema was, zoals hij in zijn gedrukte levensbeschrijving meedeelt, al in het laatst van december 1835 met de Afscheiding meegegaan.[3.]

Toen *Meijering* van Leeuwarden hem op de laatste vrijdag van het jaar had verteld, dat ds van Velzen de volgende week te Birdaard in een

scheepstimmerschuur zou preken, liet hij - zo vertelde hij - zich ontvallen, dat ds van Velzen dat ook wel eens bij hem kon doen. Dinsdag daarop was hij te Birdaard onder het gehoor van van Velzen. En nadat Meijering hem nog even voor de dienst had gevraagd of hij wenste, dat van Velzen ook bij hem kwam preken, maakte de dominee aan het eind van de godsdienstoefening bekend, dat hij D.V. aanstaande donderdagmiddag het Evangelie hoopte te prediken ten huize van Hette Piers Hettema in de Hallumermieden.

De schrik sloeg Hettema bij die afkondiging om het hart. 'Ik zag in den geest reeds hoe de vijand mij van alles beroofde'. Maar hij gaf zich in de hand des Heren, al moest hij dan arm worden. Toen de donderdag gekomen was, 'zag ik', schrijft hij, 'het volk met blijdschap aanstroomen'.

Ik kon de dienaar des Heeren op een waardige wijze ontvangen in mijn huis, en de groote schuur stroomde van alle kanten vol, zoodat er naar gissing wel zeshonderd menschen waren.

Ds van Velzen predikte met veel vrijmoedigheid over de woorden uit Psalm 2: Ik heb toch mijnen Koning gezalfd over Zion, de berg mijner heiligheid. Die preek werd zeer gezegend. Onder andere werd een jongeling krachtdadig bekeerd. Hij had zijn oudere broer, die naar de prediking ging, bespot, gelijk hij al dat volk openlijk bespotte. Uit nieuwsgierigheid besloot hij ook eens te gaan luisteren. Hij ging in de schuur, maar wilde niet gezien worden. Daarom klom hij, zooals hij later zelf verhaalde, boven op een hooivak en hoorde zo de preek.

Het duurde niet lang of het werd aan hem bevestigd: Is mijn woord niet als een hamer, die de steenrots vermorzelt en als een tweesnijdend scherp zwaard, dat doorgaat tot de binnenste deelen des harten? Het was niet slechts een greep in de conscientie of een voorbijgaande gemoedsaandoening; hij kwam spoedig met den stokbewaarder vragen: Wat moet ik doen om zalig te worden? Tot aan zijn dood toe is het gebleken, dat hij een toonbeeld van Gods eeuwige liefde en vrije genade was'.[4.]

De eerste leden

In het notulenboek staan de namen van de eerste Afgescheidenen in Hallum vermeld. Het kan voor het nageslacht interessant zijn ze hier eens over te nemen. Af en toe voegen we er enkele bijzonderheden aan toe.

Eerst worden de gehuwden met hun minderjarige kinderen genoemd. Voorop gaat *Hette Pieters Hettema*, weduwnaar, met zijn kinderen Pieter, Doeke, Liesbeth, Dieuwke, Tjitse en Wieger. Hij hertrouwde in 1839 met *Teetske Fortuin* en vertrok in 1843 naar de gemeente van *Beetgum*. Terloops merken we van deze voor de Afscheiding in Hallum en Beetgum zo belangrijke figuur op, dat zijn eerste vrouw was Grietje

Doekes Hellema. Hij was dus de schoonzoon van Doeke Wijgers Hellema, een boer onder Wirdum, die van 1821-'56 een zeer uitvoerig dagboek heeft bijgehouden. Hiervan is onlangs (1978) een bloemlezing uitgegeven, verzorgd door H. Algra ('Kroniek van een Friese boer').

Dan volgen nog tien echtparen, resp.:

Sieds Freerks Sijtsma, timmerknecht en *Abeltje Jans Andree*, een gardeniersdochter.

Harmen Dirks Tolsma, voerman en *Sijke Renderts Lelia*, een landbouwersdochter van onder Marrum.

Anne Arjens Haanstra (Hanstra), een al wat oudere gardenier (koemelker) (59), en *Trijntje Wieberens de Groot*. Beiden waren reeds een keer getrouwd geweest. Ze woonden buiten het dorp in de Jousmaburen ten noordoosten van Hallum gelegen.

Hendrik Feijes van Marrum, een cichoreifabrikant en *Janke Feitses Veenma*.

Abe Jans Andree, een gardenier en *Fokeltje Jans Kas*, dochter van een smid uit Marrum.

Pier Johannes Prins, arbeider en *Antje Jans Faber*.

Romke Jans Boelens, een boerenknecht en *Rinske Jans Andree*, een 'dienstmeid'.

Sijtske Hettes Miersma, weduwe van *Pieter Rinses Nieuwsma*. Bij hun huwelijk in 1819 was hun beroep resp. dienstmeid en boerenknecht.

Jan Jans Verhaag, gardenier en *Feikje Abes Braaksma*, bij haar huwelijk in 1819 naaister.

Dirk Moorhoff, gardenier[5.] en *Hermijntje Jacobs*. Hij was van geboorte een Haarlemmer.

Bovengenoemde gezinnen hadden samen slechts 14 minderjarige kinderen.

Verder gingen de volgende toen nog ongehuwden met de Afscheiding mee: *Jan Jans Andree*, gardenier, *Pieter Folkerts Rinsma* en *Jantje Gerrits Hofman*.[6.]

Voortvarend als ds van Velzen was, leidde hij op die dag van de instituering ook dadelijk de kerkeraadsverkiezing. Tot ouderling werd gekozen *Hette Pieters Hettema* en tot diaken *Anne Arjens Haanstra*.

Ds van Velzen, vertelt Hettema zelf, 'gaf ons eenige aanwijzing hoe wij te handelen hadden en wat mijn roeping als ouderling was. Ik was toen nog geheel onbedreven in kerkelijke zaken en zeer onvrijmoedig om overluid te bidden. En om nu de gemeente voor te gaan, in lezen en gebed, dat was een zware taak voor mij'. Het zal later blijken, dat Hettema een vooraanstaand ouderling is geworden, eerst in *Hallum* later in *Beetgum*.

Zo waren dus op 7 januari 1836 te Hallum de ambten ingesteld. Maar nog diezelfde maand uitte zich in dit dorp de vijandschap tegen de Afgescheidenen op explosieve wijze. In het begin hadden deze nog geen kerk-

gebouw. Ze moesten dus bijeenkomen in kamers of andere ruimten.

Kort na de instituering werd bij de gardenier *Sieds Freerks Sytsma* aan huis, in de kom van het dorp, op 16 januari 1836 een godsdienstoefening gehouden. De notulen vermelden ietwat onduidelijk, dat deze samenkomst plotseling in de war werd gestuurd, 'door eene groote menigte en (door) het vernielen van vele goederen'.

We willen aan deze rel wat meer aandacht besteden, omdat gedetailleerde gegevens beschikbaar zijn, waardoor de vijandige dorpsgeest en de plagerijen, waaraan de Afgescheidenen bloot stonden, in duidelijke contouren voor ons komen te staan.

In het Gouverneursarchief vonden we een brief, ondertekend door 11 Afgescheidenen te Hallum en gericht aan de Gouverneur van de provincie.[7.] In dit schrijven beklagen ze zich bij de Gouverneur erover, dat ze niet genoeg beschermd worden door de overheid. We putten er de volgende bijzonderheden uit: Op de avond van die 16e januari 1836 hielden een aantal personen, onder wie zowel mannen als vrouwen waren, een godsdienstoefening bij iemand 'in de buurt van Hallum'. Wie die 'iemand' was, wordt niet gezegd, maar we schreven al, dat het de gardenier Sieds Sijtsma was. Het aantal hoorders was beneden het toegestane maximum van 20.

Daar werden ineens aan het eind van de dienst, tijdens het psalmgezang, de ruiten ingeslagen. 'Men drong met geweld binnen, de vrouwen werden vervolgens uit de kozijnen gerukt, alles was in de uiterste verwarring; eene menigte menschen had zich buiten het huis verzameld, schreeuwende en dreigende tegen de lieden van de oefening.

De oefenaar was op den zolder gevlucht en werd met geweld daar vandaan gevoerd, doch nog gelukkig in de buurt ontzet en in de woning van den policie-dienaar gebragt. In het huis, waar de oefening had plaatsgehad, werden vele meubelen vernield en boeken van onze Godvruchtige voorvaders gescheurd en bedorven; om nog maar niet te gewagen van de doodsbedreigingen; niemand is echter bezeerd geworden, maar het heeft God Almachtig behaagd de Zijnen te bewaren, zonder wiens toelating zich geen schepsel bewegen en verroeren kan.

Van dit alles is rapport gemaakt, het een en ander is opgenomen, getuigen zijn opgegeven, en het Gemeente Bestuur of Vredegeregt is dus met deze gebeurtenis of aangelegenheid bekend geworden. Doch dit is ook alles, wat er tot heden nog heeft plaatsgehad, waardoor de tegengekantheid tegen hen, die eenige verkleefdheid betoonen aan onze voorvaderlijke Gereformeerde Godsdienst, hand over hand toeneemt.

Dagelijks vergaderen zich jongelingen op de buurt, en in de avondstonden wordt bij de huizen rondgegaan van hen, die men kent voor belijders of voorstanders der voorvaderlijke Gereformeerde Godsdienst, zoo dat al degene, die hiervoor bekend staan, niet ongeschonden door allerlei God tergende taal, zoo niet door daden, de buurt kunnen passe-

ren, hetzij zij zich openlijk hebben afgescheiden of niet, hetzij zij uit Hallum of uit de naburige dorpen en plaatsen zijn.

Komen in den avondstond drie of vier personen bij elkander, om te spreken over de dingen die het Koninkrijk Gods aangaan, of om de Goddelijke waarheden gemeenschappelijk te onderzoeken, of om een Psalmgezang ter eere van den drieëenige God aan te heffen: zij worden op allerhande wijze verhinderd, verstoord, beledigd, door woorden en daden.

Eene algemeene bedruktheid en vreeze heerscht er alzoo doorgaans hoe langer hoe meer, onder de voorstanders en belijders van de voorvaderlijke Gereformeerde Godsdienst; doch ook menige bede wordt tot den troon der genade opgezonden, dat het Hem, die leeft in alle eeuwigheid mogte behagen, te geven dat Zijn groote naam vrijelijk door Zijn volk eere en verheerlijking mogte worden toegebragt'.

De ondertekenaars verzoeken tenslotte de Gouverneur 'om bescherming der burgerlijke wetten'. Na lezing van de brief, verzocht deze de grietman hem nadere inlichtingen over het gebeurde te verstrekken. Deze doet dit.[8.]

Wat die verstoorde samenkomst betreft, de grietman geeft het rapport door, dat de veldwachter van Hallum van de gebeurtenissen op de bewuste avond heeft opgesteld. Deze had zich 's avonds omstreeks 7 uur ambtshalve begeven naar het huis van *Sieds Freerks Sijtsma* 'guardenier in het gebuurte te Hallum wonende'.

Daar trof hij 17 personen aan (de gezinsleden niet meegeteld), terwijl oefenaar *Fopke Gerlants Steensma* het woord voerde.

Maar buiten stonden omstreeks 20 personen af en toe heen en weer lopend, voor de ramen te luisteren naar wat er binnen werd gesproken. Daar deze nieuwsgierigen zich 'rustig en stil' gedroegen en geen kwaad in de zin schenen te hebben, was hij weer naar huis gegaan. We merken terloops op: op dit moment was de vlam dus nog niet in de pan.

Toen de veldwachter echter nog geen uur thuis was, riep men hem om onmiddellijk weer naar de woning van Sijtsma te komen. Daar trof hij nu 'ene schier ontelbare menigte menschen aan', naar schatting meer dan 200 personen. Hoewel ze luidruchtig met elkaar aan het praten waren, kon hij niet de bedoeling bespeuren om de bewoners en bezoekers van het huis overlast te bezorgen.

Het rapport rept niet van het inslaan van de ruiten en van verdere baldadigheden. Blijkbaar was de goede veldwachter op die januari-avond al weer naar huis gegaan.

Verder antwoordt de grietman aan de Gouverneur, dat z.i. de gewezen predikant *S. van Velzen* het 'klaagschrift' had opgesteld, waarin hij o.i. wel eens gelijk kon hebben.

Ook is hij - minder juist - van mening, dat de ondertekenaars graag als 'martelaars van hun godsdienstige begrippen' wensen beschouwd te

worden en hem (grietman) bij de Gouverneur in discrediet willen brengen.

Daarbij meent hij te kunnen constateren, dat ‘de geest der ingezetenen van Hallum over het algemeen weinig strookt met die der separatisten’. 't Zal wel waar zijn. Maar dit is natuurlijk geen vrijbrief om een kleine minderheid dan maar ongestraft te molesteren en te beledigen.

De grietman gaat al bagatelliserend verder: wanneer de Hallumers op zondag naar de (hervormde) kerk gaan, komen ze de separatisten tegen, die naar hun ‘verzamelplaatsen’ buiten het dorp lopen. Bij het passeren van elkaar worden dan wel eens woorden en gebaren gewisseld, die weinig geschikt zijn om een goede verstandhouding te bevorderen, maar ‘dadelijkheden’ waren niet te zijner kennis gebracht. Wel had hij bij verschillende gelegenheden openlijk zijn afkeurig over de op 16 januari 1836 plaats gehad hebbende ongeregeldheden laten blijken.

Hij adviseert de Gouverneur tenslotte de klachten van de adressanten als ‘ongefundeerd’ te beschouwen. De lezer ziet het: de bij de overheid door de Hallumer Afgescheidenen ingediende klacht werd op zij geschoven.

Het oefenen in een huis in de kom van het dorp kon blijkbaar moeilijk onopgemerkt blijven. Want toen de kersverse gemeente - ook nog in januari 1836 - met meer dan 20 personen samenkwam bij *Harmen Dirks Tolsma* aan huis, no. 46, kwam Jacob Krol, de veldwachter, er al weer aanstappen om poolshoogte te nemen. Hij noteerde in zijn proces-verbaal, dat de ‘redevoering’ gedaan werd door *Fopke Gerlants Steensma*, arbeider te Blija, en dat als voorzanger optrad *Jan Jans Andree* te Hallum. De gemeente had in elk geval een jonge voorzanger, want Jan was nog maar 18 jaar. Zijn jonge stem zal krachtig door kamers of schuur hebben geklonken. De gardeniers-familie *Andree* - heel nauw bij de Afgescheiden kerk betrokken - had nog meer pijlen in haar koker.

De 25-jarige zoon *Abe* was één van de eerste oefenaars bij de Afgescheidenen. Om van overlast en hinderlijke controle verlost te worden, besloot men voortaan buiten het dorp de onderlinge bijeenkomsten te houden en wel beurtelings bij boer *Hette Hettema* in de Noordermieden en bij *Anne Arjens Haanstra* in de Jousmaburen. *Dirk Moorhoff* las elke zondag ‘een schriftmatige verhandeling, ging voor in gebed en liet psalmen zingen tot ‘onderlinge stichting en opbouwing’.

Ook *Hettema* en *Abe Andree* gingen voor. Hun werk werd gezegend. Al spoedig scheidden zich meer Hallumers van het Hervormde kerkgenootschap af. De notulen noemen de namen van: *Jan Dirks de Vries*, boerenknecht en *Antje Jildert Timmermans; Andries Jans Andree*, gardenier en *Rinske Klazes Kroodsma, Sierd Rinses Boonstra*, turfschipper en *Janke Gjalts Methuizen; Yje Lieuwes Klooster*, arbeider; *Pietertje Jans Andree*, weduwe van kleermaker *Jan Jans Miedema*.[9.] De hierboven genoemde echtparen hadden samen 10 minderjarige kinde-

ren. Verder voegden zich te Hallum een drietal nog ongehuwde personen bij de gemeente, nl. *Maaike Wieberens Tolsma, Hantje Sierds Boonstra*,[10.] en *Jan Dirks Fokkema*.[11.] Verder kwamen er uit de hervormde gemeente van *Hijum* en *Finkum* over: *Fokke Tjeerds Hiemstra*, arbeider en *Berber Johannes Hoekstra; Tjeerd Daniëls van der Woude*, arbeider en *Trijntje Sijtzes Boersma; Pieter Sipkes Westerhuis en Jan Gerrits Ferwerda*. De laatsten werden blijkbaar niet door hun vrouwen gevolgd. In deze 4 gezinnen waren 16 minderjarige kinderen. De ongehuwden uit *Hijum en Finkum*, die met de Afscheiding meegingen, waren *Neeltje Eelkes Talsma en Pieter Baukes Bos*.

Hettema vertelt in zijn levensbeschrijving ook nog, dat van die institueringsvergadering op 7 januari 1836, bij hem in de schuur, proces-verbaal is opgemaakt met als gevolg dat zowel ds van Velzen als hijzelf voor de rechtbank in Leeuwarden moesten verschijnen. ‘De beschuldiging luidde, dat ds van Velzen de leidsman en oorzaak der gehouden vergadering was, en dat ik als bewoner daartoe gelegenheid had gegeven’.

Toen ds van Velzen de gelegenheid gegeven werd zich te verantwoorden, ‘stond hij tegenover de rechters als een held met het wetboekje in de eene en een N. Testament in de andere hand, strijdende voor het recht der waarheid en toonde, met heenwijzing op de geloofsartikelen, den rechter duidelijk aan, dat wij onschuldig waren en de wet op ons geen betrekking kon hebben’.[12.]

Ook Hettema moest naar voren komen. Het was voor hem een indrukwekkend ogenblik, zo voor de rechter te staan, wat hem nog nooit was overkomen. Maar hij werd gesterkt om vrijmoedig ‘van de waarheid getuigenis te geven’. Het vonnis luidde: *ƒ* 50,- boete voor ds van Velzen en *ƒ* 25,- voor Hettema, de bewoner van de boerderij. Minstens anderhalf jaar, schrijft hij verder, vergaderde de gemeente bij hem aan huis en hoewel zijn woning een half uur van het dorp af stond, in de Noordermieden, bezochten geregeld toch zo'n 50 mensen de samenkomst.

Het zwaarste werk drukte op Hettema's schouders ‘door de belofte, die ik volgens het formulier bij de bevestiging had afgelegd. Maar als de nood dringt, dan houdt de vrije keuze op; zoo ging het ook mij. Gelukkig echter is hij, die als hij tot 's Heeren werk gedrongen wordt, ondervindt dat het vruchten nalaat in de vrijwillige dienst des Heeren; en dit kan ik met alle vrijmoedigheid van mij zelven getuigen.

Hoe meer ik tot den dienst des Heeren geroepen werd, in het belang der gemeente, hoe meer lust ik er toe kreeg, omdat ik bij ervaring leerde, dat het mij niet ontbrak aan vrijmoedigheid en bekwaam makende genade.

De gemeente breidde zich wat uit, zodat er in december 1837 eerst een tweede diaken werd gekozen, *Harmen Dirks Tolsma*, en diezelfde

maand nog een tweede ouderling, *Fokke Tjeerds Hiemstra*, uit Hijum. Men ging toen ook bijeenkomsten aan huis houden bij de gardenier *Jan Jans Verhaag* en bij de cichoreifabrikant *Hendrik Feijes van Marrum* in de Langebuorren. Toch was de opkomst - toen het nieuwtje eraf was - lang niet zo groot meer als in het begin. Als er toen een dominee kwam spreken, kwam er zo'n grote schare luisteren, dat er een hooischuur nodig was om al het volk te bergen.

Maar later, als ds van Velzen in Hallum kwam, kon een grote kamer de hoorders wel bevatten. Daardoor moest het kleine groepje, dat standvastig bleef, de hele last der boeten dragen.

Heel jammer was het, dat op sommige plaatsen hevige twisten ontstonden tussen Afgescheidenen en Waarheidsvrienden (dat zijn zij, die zich niet van de Hervormde kerk wilden afscheiden, maar deze van binnenuit reformeren). Dit had Hettema niet verwacht. 'Ik had gedacht dat het niet anders kon of al het volk des Heeren moest met mij in dezelfde overtuiging delen, en ik meende ook waarlijk, dat dit zo wezen zou, maar het tegendeel werd bewezen. De Heere had er behagen in, dat een klein Gideons-leger de Midianieten zou overwinnen'.[13.]

In die tijd was er ook groot gebrek aan predikanten. *Van Velzen* was eerst de enige dominee in heel Friesland, later kwamen ds *de Haan* en ds *R.W. Duin* er nog bij (1839). 'In buitengewone tijden van behoeften gebruikt de Heere vaak ongewone wegen. Er was in die tijd veel opgewektheid onder het volk en onderscheidene mannen stonden op om het volk te stichten, door een gedeelte van Gods Woord te verklaren en toe te passen, waaronder er waren, voor zover ik ze gekend heb, godvreezende mannen, gezond in het geloof en bekwaam om een woord tot stichting voor het volk te spreken'.

'Ik geloof dat de voorstellen der eenvoudige oefenaars veeltijds gezegend werden tot opbouwing in het geloof, hoewel het zijn zal, dat de drijfveeren en oogmerken bij den een meer heilig waren dan bij den ander, doch dit is den Heere alleen bekend. Door sterken aandrang van het volk ben ook ik er toe gekomen, als oefenaar op te treden, ofschoon onder veel biddende verzuchtingen wegens mijne onbekwaamheid. Toch durf ik niet ontkennen, dat het mij ooit aan vrijmoedigheid heeft ontbroken'.

We zien hier, dat Hettema in 1836 nog helemaal op de lijn van ds Hendrik de Cock zat, die het oefenen een goed hart toedroeg. Maar toen ds van Velzen in 1838 en ook al even eerder, een frontale aanval opende op het oefenen, ging Hettema onzeker worden op dit punt. Op de tweede 'kerkvergadering' (gemeentevergadering) werd o.a. gesproken over de vraag, die zovelen in die tijd bezig hield, ja zelfs kwelde, nl. wat is nu volgens Gods Woord *genade* en wat *geen genade*. De notulen voegen er aan toe 'schoon eenvoudigen somtijds, als alleen op bevin-

dingen levende, twijfelmoedig oordeelen en strijdige toepassingen maken'. De kerkeraad wilde dus terecht niet op de bevinding, maar op de waarheid de nadruk gelegd zien.

Hettema zelf had ook, zoals hij schrijft, al vóór de tijd van de Afscheiding veel boeken gelezen 'maar meest tot voedsel voor mijn gemoedsleven. Nu werd het meer de voorwerpelijke waarheid van Gods Woord en de geloofsleer der gereformeerde kerk'.

Ook onder *Finkum* hielden de Afgescheidenen van Hallum enige tijd hun bijeenkomsten bij *Fokke Tjeerds Hiemstra* aan huis. Dat was tenminste een flink eind buiten het dorp en dus waande men zich daar veiliger.

Maar in het notulenboek lezen we: 'Op den 10 juli 1836 is *Abe Jans Andree* door eenige baldadige jongelieden, met geweld verhinderd, om bij de zaamgevloeide menigte op te treden, welke als naar gewoonte vergaderd was ten huize van *F.T. Hiemstra*.

Hiervan is behoorlijke regterlijke aanklagte gedaan'. Het mocht niet baten en daarom besloot men noodgedwongen niet meer bij *Hiemstra* te vergaderen. Het werd te riskant. Vergelijken we met dit alles ònze kerkdiensten van nu eens! In alle vrede en rust kunnen wij ze (nog) houden.

Hettema, de man van het eerste uur, kreeg ook zijn deel van de vervolgingen te dragen. Op 20 augustus 1836 moest hij naar Leeuwarden, naar de rechtbank toe, omdat hij op een zondag in juli met meer dan 20 personen een godsdienstoefening had gehouden. Hij werd tot een boete van *ƒ* 20,- plus *ƒ* 10,37½ proceskosten veroordeeld. In het najaar van 1836 besloot de Provinciale vergadering van de Afgescheiden kerken in Friesland voortaan de boetes gezamenlijk te dragen.

Op 12 februari 1837 - midden in de winter - preekte ds van Velzen twee maal in de schuur van Hettema, 's morgens over Joh. 6:39: En dit is de wil mijns Vaders, die mij gezonden heeft, dat al wat Hij mij gegeven heeft, ik daaruit niet verlieze, maar hetzelve opwekke ten uitersten dage. En 's middags over Psalm 84:6 en 7. Die middagpreek handelde over de woorden: Welgelukzalig is de mensch, wiens sterkte in U is, in welker hart de gebaande wegen zijn. Als zij door het dal der moerbeziënboomen gaan, stellen zij hem tot eene fontein; ook zal de regen hen gansch rijkelijk overdekken.' De diensten werden gehouden 'tot algemeen genoegen en zoo wij hopen tot afbreuk van het rijk des Satans en aanwas voor Christus' Koninkrijk. De toegevloeide menigte was verre boven het getal van 20 personen en door twee veldwachters opgenomen geworden'.

De gemeente wist dus, wat haar nu weer te wachten stond. Het werd *ƒ* 100,- boete voor ds van Velzen en *ƒ* 50,- voor Hettema plus natuurlijk de proceskosten.

Ondanks alles bleef de gemeente groeien. We lezen, dat 2 echtparen zich bij de gemeente voegden: *Hendrik Jans Hemkes en Saapke Klazes de*

Groot; Abe Abes Hijma en Tieke Wiegers Grafstra. Verder nog *Dirkje Pieters de Boer* (vrouw van *Jan Alberts Knol*) en vijf ongetrouwde jonge vrouwen, *Antje Sierds Boonstra, Grietje Thijses Boersma, Akke Jacobs Ebben, Teetske Anskes Fortuin* (de toekomstige tweede vrouw van Hette Hettema) en *Stijntje Hendriks Hemkes*. Ook nog een jongeman *Oense Thijses Boersma*.

Op zondag 10 september 1837 preekte ds van Velzen weer tweemaal in de schuur van Hettema, 's morgens voor 60 personen, 's middags was dit aantal gestegen tot 150. Uit heel Ferwerderadeel kwam men hem horen. Voor de eerste keer werd in de Afgescheiden gemeente van Hallum het Avondmaal bediend en ook werden in die dienst twee kleine kinderen gedoopt, nl. *Maaike*, dochter van *Sieds Freerks Sytsma* en *Abeltje Jans Andree*, en aan *Pieter*, zoon van *Tjeerd Daniëls van der Woude* en *Trijntje Sijtzes Boersma*.

De beide laatste doopouders, die dadelijk met de Afscheiding waren meegegaan, hebben in de morgendienst belijdenis van hun geloof afgelegd en ‘zijn daarop tot lidmaten aangenomen’. Heel dankbaar besluiten de notulen: ‘Deze dag is met veel opgewektheid en plegtigen eerbied gevierd, en alles is rustig en ongestoord, tot groote blijdschap der gemeente, afgeloopen’.

Dank-, vasten- en biddag

De dank-, vasten- en bededag werd door de gemeente te Hallum op 20 september 1837 bij *Hettema* gehouden. Slechts weinigen hadden verstek laten gaan. Men begon 's morgens om 9 uur en ging 's avonds om 5 uur uit elkaar. Het was dus geen dank*uur*, waarmee wij het tegenwoordig doen, maar werkelijk een dank*dag* geweest, waarbij men niet aan het vasten en bidden voorbijging. Van andere gemeenten is bekend, dat men zo'n dag - zo mogelijk - alleen maar een kopje koffie mocht gebruiken.

De notulen besluiten met: ‘Met stilstaan van alle werkzaamheden en in vereeniging des harten, is gebeden en dankzegging gedaan tot den almagtigen God en zijn voorgelezen twee biddagspredikatiën’.

We vragen: zouden deze van *van der Groe* geweest zijn, van wie vele bekende biddagpreken zijn gepubliceerd en die nog niet zijn vergeten? Van deze bekende 18-eeuwse ‘oude schrijver’ las men in Hallum in elk geval diens preken over de Heidelbergse Catechismus.[14.] In trouwens wel meer gemeenten b.v. Groningen.

In de notulen kwamen herhaaldelijk ook diakonale zaken aan de orde, want de gemeente te Hallum onderhield haar eigen armen. Men handelde meer dan eens heel praktisch. Zo werd *Pietertje J. Andree*, later de vrouw van *Dirk Sjoukes van der Wagen*, door bemiddeling van de kerkeraad, als huishoudster geplaatst bij Pieter Baukes Bosch te *Hijum*.

Oefenen

De kwestie van het oefenen, die in zo menige Afgescheiden gemeente

onrust heeft gezaaid, ging ook in de gemeente van Hallum spelen. We schreven al eerder, dat Hettema aanvankelijk vóór het oefenen was, maar onder invloed van ds van Velzen wijzigde hij zijn standpunt.

In zijn levensgeschiedenis zegt hij zelf ervan: 'In bijna alle gemeenten stonden oefenaars op en sommigen hunner meenden daardoor een roeping te hebben tot het leeraarsambt, waartoe ook verscheidene, na min of meer een opleiding te hebben ontvangen, bevorderd werden en door de kerk toegelaten, omdat de behoefte aan leeraars groot was.

Toen er later twist ontstond, of het oefenen, dat meestal in den vorm van prediken geschiedde, ook in strijd was met de waarheid, gaf dit aanleiding om het werk niet lichtvaardig op te vatten of voort te zetten. Bij mij verwekte dit eenig gemoedsbezwaar tegen het oefenen, en we besloten dan ook voortaan slechts een preek te lezen, wat we dan ook om beurten deden'.

In de kerkeraad van Hallum waren de beide diakenen *Tolsma* en *Haanstra* voorstanders van het oefenen, de twee ouderlingen *Hettema en Hiemstra* tegenstanders. Hettema typeerde het oefenen van een andere ouderling eens als volgt: 'Hij spreekt bij wijlen met gezag als was hij een gezant van Christus wege'.

Onderwijs

In de kerkeraad werd ook gesproken over het onderwijs, over de situatie op de scholen en over de schoolboeken. Zowel *Hettema* als *Hiemstra* waren van oordeel, dat 'de scholen en schoolboeken geheel van het regte doel zijn afgeweken' en dat het daarom strikt genomen niemand vrij stond daarvan gebruik te maken. Maar ze vonden het ook moeilijk op dit punt 'streng' te handelen. In de kerkeraad van Wanswerd-Birdaard voelde men deze moeilijkheden eveneens en men sprak erover. Men kon de kinderen wel thuis houden, maar dan leerden ze geen lezen of schrijven.

Dat de strijd voor het Christelijk onderwijs komen moest, valt gemakkelijk uit de notulen van de Afgescheiden gemeenten af te leiden. In Hallum werd in 1872 de eerste Christelijke school opgericht.

Catechisatie

Op de vergadering van 20 november 1838 kwam het *catechetisch onderwijs* ter sprake. Het werd als volgt geregeld: op zondagavond de bejaarden, op maandagavond de 'jongelingen' en op woensdagmiddag de kinderen.

Ouderling *Hettema* kreeg de bejaarden en de jongelingen voor zijn rekening en zou hen onderwijzen uit het Kort Begrip. Zijn kollega *Hiemstra* gebruikte voor de kinderen het beknopte catechisatieboekje van *Hellenbroek*, de zgn. *kleine Hellenbroek*.

Ook besloot men voortaan in de week, op woensdagavond 8 uur,

samen te komen om de godsdienstige kennis te verdiepen. In die eerste vergadering zou men een hoofdstuk uit de bijbel behandelen en ook rondvraag doen naar elkaars zieletoestand. Een typische piëtistisch trekje!

In de volgende vergaderingen ging men dan een begin maken met de bespreking van de 37 artikelen van de Nederlandse Geloofsbelijdenis.

Hettema zegt er in zijn levensgeschiedenis het volgende van: ‘In den winter hielden we in het dorp catechisatie voor de jeugd en 's avonds vergadering voor de grooten, waarin de 37 geloofsartikelen geheel zijn behandeld’, aan de hand van het boek van *Arnoldus Rotterdam* over de geloofsbelijdenis, en waaruit het volk veel lering en stichting trok.

We merken hierbij nog op, dat de hier bedoelde uitlegging van de Nederlandse geloofsbelijdenis in 1755/58 in twee delen verscheen. Ds *Rotterdam* was in 1756 predikant in Steenwijk geworden, daarvoor stond hij in *Zuilen*. In zijn opvattingen sloot hij zich aan bij *Voetius, Lodenstein, Witsius, Borstius, Fruijtier*, e.a. allen mannen van de Nadere Reformatie! Ook iemand als *Comrie* was zeer ingenomen met deze verklaring van de geloofsbelijdenis.[15.]

Armen

Uiteraard komt in de notulen ook af en toe de verzorging van de *armen* ter sprake. De armoede was groot, de woningen waren slecht en de gemeente telde niet vele rijken en aanzienlijken. Dus lag het moeilijk. Toch meende de kerkeraad, dat ‘naar plicht en geweten’ moest worden gehandeld en de broeders vroegen daarom aan de gemeente een extra gift voor de armen. ‘Boven verwachting’ gaf de gemeente aan deze oproep gehoor. Daardoor kon zelfs aan iemand, die 8 dagen gevangenisstraf had gekregen, omdat hij een vergadering van de gemeente had bijgewoond, maar geweigerd had tegen zijn broeders te getuigen, de schade worden vergoed.

Eerste kerkje - 1839

Langzamerhand kwam er wat meer orde en vastheid in het leven van de Afgescheiden kerk in Hallum, ondanks allerlei bezwarende omstandigheden. Zo werden b.v. alle kamers te klein voor het groeiende aantal hoorders. In de buurt was een huis te koop. Hettema kocht het. De ene helft ingericht als kerk, wat banken en een lessenaar erin, en klaar was het kerkje. ‘We kunnen er eenigermate Gods bestierende hand in opmerken’, aldus de notulen.

In 1842 was dit kerkje al weer te klein. Een jaar later zou Gabe Rolsma ‘in daghuur’ een nieuwe kerk bouwen. Waar die stond? Vermoedelijk op dezelfde plaats als de tegenwoordige kerk.

In 1858 werd dit gebouw ook al weer te klein. Hoe nu? Naast de kerk stond het huis van J. Andree op de Langeburen. Voor *ƒ* 1100,- werd dit

gekocht en zo kon de kerk worden vergroot. De koopsom was door de Waarheidsvrienden voorgeschoten. De tegenwoordige fraaie kerk dateert van 1912.[16.]

Beroepingswerk

Bij een gemeente hoort een herder en leraar. Daarom werkte men graag mee met de kerken van de classis Wanswerd om ds T.F. de Haan - die zich op Goede Vrijdag 1839 te Ee van de hervormde kerk had afgescheiden - te beroepen. Men had hem dan wel niet alleen als dominee, maar het was toch beter dan niemand. In Hallum kreeg hij alle stemmen. Op de classisvergadering van 14 september 1839 kon hij meedelen het beroep van de kerken der classis te hebben aangenomen.

De kerk van Hallum heeft veel steun gehad van ds de Haan. Er is in 1841 zelfs sprake van geweest, dat hij in *Hallum* zou komen wonen, maar het werd als een bezwaar gevoeld, dat 'juffr. de Haan nog naar de Liberale kerk gaat.'[17.] We merken hierbij op, dat een voorzoon van haar voor hervormd predikant studeerde.

Hettema (en Hogendijk) op audiëntie

De vervolgingen waren nog steeds niet opgehouden. Daarom besloot de classis Wanswerd - zoals Hettema in zijn levensbeschrijving meedeelt - twee broeders als afgevaardigden naar de koning te zenden, nl. *Hettema* uit Hallum en *Lammert K. Hogendijk* uit Ferwerd. 'Op 15 december 1839 - het was op een vrijdag - gingen we op reis. Ons reisplan was vooraf bepaald, en daar het winter was, moesten we met de diligence rijden van Leeuwarden naar Zwolle'. Geen geringe afstand. We leggen dit traject met een verwarmde trein of auto wat geriefelijker af.

De volgende dag reden ze naar Amsterdam, waar ze zondags overbleven en voor de uitvoering van hun opdracht nog advies aan ds van Velzen vroegen.

'Wij hadden ons dien Zondag zeer verkwikt, door het gul verkeer met de broeders, en reisden des Maandags naar 's Gravenhage. Daar wij in Den Haag vreemdelingen waren, hadden de broeders ons geraden kennis te maken met den heer van Golverdinge.' Bij hem logeerden ze die nacht en ze reisden dinsdagmorgen naar Den Haag, waar ze om 11 uur in het paleis werden verwacht. Daar moesten ze eigenhandig in een grote zaal hun namen inschrijven en het doel van hun bezoek. Hierop kregen ze het verzoek om 12 uur weer aanwezig te willen zijn.

'Wij pasten op onze tijd, en toen we aan het paleis kwamen, werden we door een bediende geleid tot aan het vertrek des Konings. Toen het onze beurt was, werden we door een dienstdoend kamerheer bij den koning binnengeleid. De koning stond op en groette ons; ook wij maakten zo goed mogelijk ons kompliment!

Zijne Majesteit gaf ons tijd om elk op zijn beurt met hem te kunnen

spreken, en we gaven daarbij ons rekwest over. De koning beloofde ons de zaak te zullen onderzoeken en verklaarde, dat het zijn voornemen was te zorgen, dat er zoo spoedig mogelijk verandering in de zaak kwam. Daarmee was de audiëntie afgelopen en een bediende geleidde ons weer uit het paleis'.

Toen de beide boeren weer op straat stonden, was hun een pak van het hart gevallen. Dinsdagmiddag om 4 uur aanvaardden ze de terugreis, reisden de hele nacht door en kwamen op woensdagmorgen weer in Leeuwarden aan. De reis had hun niet minder dan *f* 74,50 gekost. Maar die tocht was een hele belevenis voor beide Friese boeren geweest. De reis had weinig gebaat, daar alles dezelfde gang ging, hoewel met verzachting in 'het toepassen der straffen'.[18.]

Ouderling *Hettema* van Hallum was in de Friese Afgescheiden kerken zeker een man van betekenis. In zijn levensbeschrijving vermeldt hij, dat hij met ouderling *R.D. Hamming* van Burum in het voorjaar van 1839 door de Provinciale vergadering van Friesland werd afgevaardigd naar een buitengewone vergadering, die in Amsterdam werd gehouden, waar ds van Velzen net predikant was geworden. Deze wilde tegelijk ook de Friese kerken blijven dienen. Hettema schrijft hiervan: 'De oorzaak, waarom deze vergadering saamgeroepen was bestond hierin, dat er in Holland groote beweging, verdeeldheid en twist bestonden, die zich vooral in de gemeente te Amsterdam hevig openbaarde.

Het verschil liep vooral over de zending der leeraars. Er waren verscheidene leeraars door de kerk aangesteld; maar wegens gebrek aan voorgangers en wijl er geen gelegenheid tot grondige opleiding bestond, werden sommigen als leeraar toegelaten volgens art. 8 der Dordtsche Synode. Hiertegen protesteerde een deel van de kerk en verklaarde, dat zij die leeraars niet toelaten konden of erkennen als wettig gezonden. Hierbij kwam nog, dat in de Amsterdamsche gemeente zich twee partijen gevormd hadden, waarvan de eene ds van Velzen, en de andere ds Scholte aanhing. Op deze vergadering ging niet alles even broederlijk toe, vooral door het gedrag van ds Scholte, waarvan meer bitterheid dan liefde en eensgezindheid het gevolg was.'[19.]

Hettema is later nog met ds *de Haan* en ds *Postma* en ouderling *Hellema* door Friesland afgevaardigd naar de synode, die van 17 november tot 3 december 1840 in *Amsterdam* is gehouden. Het daar genomen besluit om weer tot de Dordtse Kerkordening terug te keren, is in Hallum ongetwijfeld met voldoening ontvangen, want al in de gemeentevergadering van 1 september had de kerkeraad voorgesteld om de Dordtse Kerkenordening weer aan te nemen.

Schokkende gebeurtenissen deden zich in de gemeente Hallum niet voor. Eind december 1840 blijkt de gemeente - volgens de notulen - 36 belijdende lidmaten te tellen. Ze was dus maar klein.

Wel veroorzaakte de emotionele kwestie van het *oefenen* narigheid. Ouderling Hettema was nu tegen het oefenen en bleef dit. Zelfs, toen ds de Haan erop aandrong, dat de gemeenten sommigen van zijn leerlingen zouden verzoeken om bij gelegenheid eens op te treden, verklaarde Hettema 'tegen de bediening der leerlingen' te zijn en zich te willen houden aan het besluit van de classis van april 1841.

Hettema zei ook nog, dat in de gemeente over deze zaak minder ergernis was dan men meende, omdat men vrij algemeen bij het huisbezoek kon horen van zegen onder het preeklezen.

Anderen bestreden dit weer en meenden, dat zulke verklaringen alleen maar dienden om Hettema naar de mond te praten.

Verder werd Hettema ervan beschuldigd, dat hij volhardde in zijn 'misslagen' nl. in het volhouden van zijn zeer langdurig bidden. De stemming was zo geladen door wederzijdse verwijten, dat het Avondmaal zelfs werd uitgesteld!

Op 10 mei 1841 was er weer een gemeentevergadering, waarin nog eens de zaak van het oefenen en van de lange gebeden van Hettema werden doorgesproken. Hoewel geen boosheid en bitterheid naar buiten braken, is - volgens de notulen - de vergadering toch niet geëindigd met de vereiste stichting! Gelukkig zagen de broeders op de volgende vergadering in, dat tweedracht en twisten zeer schadelijk voor de gemeente zouden zijn. De 'vreeze Gods' bracht de broeders bij elkaar en de 'vergadering werd met boetvaardige dankzegging gesloten', nadat men besloten had over de twistpunten niet meer te spreken, overtuigd als men was dat geen kwade bedoelingen in het spel waren.

Wèl mocht Hettema later in zijn memoires schrijven: 'De Christelijk Afgescheiden kerk draagt in haar beginsel het kenmerk der liefde. De liefde des Heeren heeft haar gevestigd, door de liefde onderling werd zij voortgezet, zoodat ieder lid het zijne toebracht, en ieder zijn hand aan het werk sloeg en zijn penningsken tot voorziening inde behoeften offerde. Daardoor is de kerk tot nu toe uitgebreid en staat zij als een getuige ter eere Gods en tot beschaming des ongeloofs.[20.]

In dit verband past een notitie uit de notulen van 3 juli 1841. Op de kerkeraad verschenen enkele leden uit de hervormde kerk, die wilden o ver komen naar de Afgescheiden kerk. Het waren *Wyger Brouwer* en *Dirk Sjoukes Wagenaar*. Ze vertelden in de hervormde kerk geen zielevoedsel meer te kunnen vinden en ook bestonden in dat genootschap de kenmerken der ware kerk niet meer. De kerkeraad ondervroeg hen nu 'over de hope van hun geloof'. Beiden verklaarden bevinding te hebben van ellende, verlossing en dankbaarheid en ze beloofden zich als 'eerbare' leden te gedragen, waarop ze werden toegelaten. We moeten hier helaas aan toevoegen, dat het met Wagenaar later helemaal is misgegaan.

Sabbatschennis?

Ouderling *Fokke Tjeerds Hiemstra* zat met een moeilijk conscientiegeval, waarover hij advies aan de kerkeraad vroeg. Wat was dan het geval? Hij was aangezocht zitting te nemen in het polderbestuur. Maar dit polderbestuur liet bij hoge waterstand ook zondags de watermolen draaien. Men loste het probleem als volgt op: Hiemstra moest verklaren, als hij zitting nam, dat hij het malen op zondag voor zonde hield en daarmee niet instemde. Hoewel eerst toch nog enkele leden zich van het Avondmaal onthielden, omdat zij Hiemstra verdachten van zondagsontheiliging, is deze verontrusting, nadat de kerkeraad opheldering gegeven had, spoedig geweken. Bij de verkiezing van 1 januari 1842 werd *Hiemstra* met algemene stemmen tot ouderling herkozen.

Ds M.A. Ypma

Kwam in 1843 een sober kerkgebouwtje klaar, men stelde ook pogingen in het werk een eigen voorganger of dominee te beroepen op *ƒ* 400,- traktement plus een vrije woning. Acht broeders gaven zich op als borg voor dit bedrag.

Op 1 mei 1843 heeft dan ook onder leiding van *ds F.A. Kok*, die preekte over Matt. 9 daarvan vers 35-38, de verkiezing plaats. ‘Uit aller mont’ wordt gekozen als voorganger van de gemeente *Marten Annes Ypma*, die van 1843-'45 voorganger in Hallum zou zijn en van 1845-'47 predikant. Hij was in 1810 in *Minnertsga* uit eenvoudige ouders (schippers) geboren, en werd *diaken* in de Afgescheiden kerk aldaar. *Ds H.A. de Vos* te *Sexbierum* heeft hem nog les gegeven (1841) en daarna *ds T.F. de Haan*.

Het was wel wat bezwaarlijk, dat Ypma bij zijn beroep naar Hallum nog niet geëxamineerd was, maar ‘als beroepen voorganger’ leidde hij toch kerkeraadsvergaderingen, deed huisbezoek, was bij het onderzoek naar geloofskennis van a.s. lidmaten aanwezig en ging voor in de samenkomsten. Misschien was het voor hem maar goed, dat 12 dagen na zijn verkiezing ouderling Hettema van Hallum naar de gemeente van Beetgum verhuisde, want deze was - zoals we al schreven - een tegenstander van het oefenen, in welke vorm ook, geworden en gebleven. In elk geval, van moeilijkheden lezen we op dit punt niet meer.

Met Ypma's studie verliep het niet zo vlot. Hij had in zijn ambtelijke praktijk ook zoveel te doen; daardoor kwam hij haast niet toe aan een geconcentreerde studie boor zijn examen. Op 11 oktober '43 zal hij te Groningen zijn examen doen. De kerkeraad geeft hem het noodzakelijke attest mee, maar van een examen hebben we niets gelezen. Wel legt hij het af in maart 1844 op de Provinciale vergadering in Friesland te *Leeuwarden*, in aanwezigheid van afgevaardigden uit de provincies Groningen en Drenthe. Hij wordt echter afgewezen. Het volgend jaar, in mei 1845 lukt het op de Provinciale vergadering van Drenthe in

Dwingelo. Nu staat niets een bevestiging als dominee van Hallum in de weg; die vindt dan plaats op 8 juni '45 door ds *de Haan*, die in die jaren in de noordelijke kerken van ons land nagenoeg elke nieuwe predikant bevestigde en bij het in gebruik nemen van elk nieuw kerkgebouw de leiding had.

Ypma kreeg *f* 400,- tractement, althans op papier. Want net als zijn vriend ds Postma, toen deze in Minnertsga stond, werd het volle bedrag hem niet uitbetaald. Daarvoor was de gemeente blijkbaar te arm. Geen wonder, dat hij bij de kerkeraad klaagde over het feit, dat hij financieel niet kreeg wat hem in zijn beroepingsbrief was toegezegd. En zo'n klacht is voor een dominee altijd een pijnlijk iets.

Maar al was hij dan geen predikant in de ruim twee jaar, die lagen tussen zijn verkiezing en bevestiging, hij heeft zijn uiterste best gedaan en veel werk verzet. Daarbij waren er ook niet weinige tuchtzaken, die vaak heel gecompliceerd lagen en waarvan de oplossing - zo die er al kwam - schriftuurlijke wijsheid en tijd vroeg.

Daar was b.v. het geval van ds O.J. Hazekamp te Beilen, die te Hallum had gecatechiseerd en een meisje, Wietske, onbezonnen trouwbeloften had gedaan. Ze was hem zelfs gevolgd naar Groningen - waar hij studeerde - maar hij had haar teruggestuurd. Een a.s. predikant, die zijn beloften breekt! Het kwam weer goed, maar het ging door een nauwe weg. Hazekamp moest schuld belijden, niet alleen voor de kerkeraad in Hallum, maar ook voor Wietske. Hij deed het maar trouwde wel met een ander!

Dan was er een ongetrouwde man, die wat veel bij een getrouwde vrouw op bezoek kwam. Het viel op. De man verdedigde zich met te zeggen, dat het ‘om een geestelijke betrekking’ ging. Dit wilden de broeders uit de aard der liefde wel aannemen, maar ze vermaanden hem toch zijn bezoeken te staken: een mens moest zich immers ook hoeden voor de schijn des kwaads.

Een paar jaar lang hield de kwestie met een zekere Durk de kerkeraad bezig. Deze was van zijn vrouw en kinderen weggelopen, kwam na 4 dagen terug, nam veel spullen uit huis mee, dreigde weer met weglopen. De kerkeraad deed wat ze kon om de man geestelijk op te vangen. Maar onverstandige broeders maakten de zaak moeilijker. Eén van hen had emotioneel zijn kritiek op Durk gespuid en deze uitgescholden voor een grote afzetter, een deugniet en een ketter. Deze laatste typering meende hij van Durk te mogen geven, omdat deze verklaard had, dat er vóór de schepping van de wereld een ‘woeste stof’ bestond. Ds Ypma behandelde de zaak wijs. Hij zei, dat men bij het bespeuren van een verkeerd gevoelen bij een broeder, niet dadelijk klaar moest staan om zo iemand met de naam ketter te bestempelen, maar moest proberen hem zachtmoedig van zijn dwalende gevoelens af te helpen.

Een andere broeder - het was een Jan - had ook kritiek op ds Ypma. Wel-

iswaar zei hij, dat hij niets op de leer van ds Ypma tegen had, want die kwam overeen met de leer van de kerk en met Gods Woord. Maar toch zou dominee 'gezondigd' hebben tegen de '*oude schrijvers*'. Want die stelden dat de rechtvaardigmaking van eeuwigheid was geschied. Dominee had zich dus in zijn verklaring van zondag 23 wijzer geacht dan die godzalige mannen.

Terecht stelde de kerkeraad, dat dominee niet van het geloof van de oude schrijvers hoefde uit te gaan, maar van de leer van de kerk. Jan moest er niet zomaar wat uitgooien en niet zo praatziek zijn. Wanneer hij weer wat tegen dominee had, moest hij het deze eerst zelf zeggen. Jan erkende schuld; dominee gaf hem de hand. We hebben dit voorbeeld aangehaald, omdat het bewijst hoe groot het gezag van de oude schrijvers in die tijd bij sommige, nee bij vele gemeenteleden was. Telkens stuit men daar weer op.

Rest ons nog te vermelden, dat het met bovengenoemde Durk helaas niet goed is gekomen. In oktober 1846 is hij van de gemeente afgesneden. Ook het rijk der duisternis is sterk.

In mei 1844 spreken de broeders weer over het *onderwijs*. Mogen de ouders de kinderen naar de 'Liberale' school sturen? Ouderling *Hiemstra* en ouderling *Abe Andree* (die enige maanden later overleed) menen simplistisch dat dit zonde was. De kerkeraad concludeert uiteindelijk: Ieder moet zich inspannen om de kinderen 'in de beste weg in de vrede des Heeren te onderwijzen en te doen onderwijzen'. Zoals we al schreven, komt de Christelijke school in Hallum er in 1872.

Dat men in de gemeente te Hallum goed meeleefde met de noden van land en volk, bleek uit het besluit van augustus 1845 om een biduur te houden, omdat de Heere 'de aardappelvrugt sloeg'. Ons land werd toen vreselijk door de *aardappelziekte* geteisterd. Het bid*uur* in Hallum is weer geworden een *dag* van bidden en vasten. Volgens de notulen werd 'de nabijheid des Heeren kennelijk ervaren'.

De Afgescheidenen moesten in het algemeen niets hebben van de *koepokinenting* als middel tot bestrijding van de pokziekte. Op de kerkeraad van 23 februari 1846 werd een Koninklijk Besluit betreffende deze inenting voorgelezen. Men besloot voor dit punt advies aan de classis te vragen.

De pokziekte zegt ons nu weinig of niets meer. Maar wat een besmettelijke en gevaarlijke ziekte dit eigenlijk was, lezen we in de levensbeschrijving van Hettema die in de nazomer van 1841 de pokken kreeg en na hem zijn zes kinderen eveneens, terwijl zijn vrouw, die ingeënt was, van de pokziekte vrij bleef. Vele Afgescheidenen meenden door de inenting toe te passen 'in Gods werk te komen'.[21.]

Vertrek ds Ypma - 1847

Intussen ging het kerkelijk leven verder. De kerkvisitatoren ds D.

Drukker van Dokkum en ds B. Amsing van Wanswerd kunnen op 14 oktober 1846 notuleren, dat de broeders in vrede leefden en dat alles, hoewel in zwakheid, geregeld toeging.

De financiële toestand bleef echter zorgelijk. Hallum was echt geen rijke gemeente, eerder het tegendeel. Eén van de gevolgen hiervan was, dat ds Ypma zijn *ƒ* 400,- traktement per jaar niet ten volle uitgekeerd kreeg, zodat hij geldelijk niet kon rondkomen. Daarom was het voor hem een uitkomst, dat hij een 'beroep' kreeg van de 'Christelijke Vereeniging der Landverhuizers naar Noord-Amerika'. Nog niet van een gemeente aldaar, want die moest door de emigranten nog in de wildernis gesticht worden.

Hij had al langer met de gedachte aan emigratie gespeeld, want op de vergadering van een emigratie-vereniging in Leeuwarden in 1846 gehouden, was hij één van de 80 aanwezigen geweest.

Op de kerkeraad van 1 februari 1847 verklaarde hij, dat hij het beroep 'met volkomen rust voor zijn hart' aannam. Vooraf had hij het oordeel van de kerkeraad ingewonnen. De meerderheid hiervan oordeelde - volgens de notulen - dat dominee 'zal moeten vertrekken, volgens de loop der omstandigheden, die zich in den weg van het Godsbestuur opdoen'. Een wat duistere zin. Ze zal betekenen: dominee moet maar gaan, als God zijn weg naar Amerika leidt (misschien met de bijgedachte: we kunnen hem toch niet meer betalen).

Gedenksteen Marten Ypma uit Minnertsga, die de Afgescheiden kerk te Hallum van 1843-'47 heeft gediend en toen naar Noord-Amerika (Michigan) is geëmigreerd. (Foto ontleend aan H. Algra - Het wonder van de 19e eeuw).

En zo begonnen hij en zijn vrouw *Jetske Jacobs van der Tol* in april 1847 met 18 echtparen, 13 ongetrouwden en 4 kinderen met het Engelse schip Vesta uit Rotterdan de lange reis naar Amerika.

Ypma vestigde zich uiteindelijk in westelijk Michigan, waar hij predikant werd in de pioniersgemeente *Vriesland*. Als friestalig man zal hij zich daar het meest thuis hebben gevoeld. Hij heeft later nog enkele gemeenten gediend. De notulen zwijgen over zijn vertrek uit Hallum. Volgens het lidmatenboek vertrokken met hem uit Hallum naar Amerika het echtpaar *Albert Pieters van Vliet* en *Trientje Jans van der Kimp*.

Het zou bijna twee jaren duren, vóór in de vacature - Ypma werd voorzien. Al is een vacature op den duur nooit voordelig voor een gemeente, de kerkeraad blijft in elke geval zijn werk doen, zo goed en zo kwaad als het gaat. En voor moeilijke situaties is altijd nog een consulent beschikbaar.

De notulen vertellen, dat het catechetisch onderwijs gegeven ging worden door ouderling *Jan Dirks Fokkema* en *Harm de Wit* en dat het huisbezoek gewoon door zou gaan. Ook het doen van geloofsbelijdenis stokte niet. In februari 1847 werden onderzocht en toegelaten *Trijntje E. Hilkema* en *Antje Tjalings Akkerhof;* in augustus waren het *B.D. van der Meer, D.W. Kobesma* en *J.J. Elzenga*.

Op 18 februari 1847 werden aangenomen *Johannes Freeks Leistra, Pieter Durks van der Meer en Reina Meindert Fokkema* (gehuwd met Lieuwe Harms Reitsma), na ondervraagd te zijn door ds *H.J. Wind* van Leens.

Tragiek ds H.J. Wind

Met het beroepingswerk ging het niet zo naar wens. Nadat ds *E.J. Seeger* van Sappemeer en proponent *H. van Goor* tevergeefs waren beroepen, liet men het oog vallen op ds *H.J. Wind* van Leens die het beroep ook kreeg. De notulen van de kerkeraad verstrekken ons geen enkel uitsluitsel hierover, om de eenvoudige reden, dat daarin een gat is van 18 februari tot 16 december 1848. Gelukkig geeft de bewaard gebleven correspondentie van ds de Wind zelf ons interessante en zelfs ontroerende informatie.[22.]

Op 13 januari 1848 verzoekt ouderling *Jan Dirks Fokkema* aan ds Wind van Leens eens een zondag in de herderloze gemeente te Hallum te komen preken (opdat wij u ‘eens op een Zondag op onze kansel voor ons aangezicht mogen zien’).

Ds Wind is dan net ziek geweest. In een brief van november 1847 schrijft zijn vader ‘tot mijn innige smart’ vernomen te hebben, dat zijn zoon ziek is, ‘hetwelk mij vaderlijk doet treuren’. ‘Zoo uwe ziekte erger mogte worden’, stuur dan bericht, aldus de vader, die boer is te Rohel bij Heerenveen. En hij voegt eraan toe, dat hij desgewenst zijn klein-

zoon Jan Wind, die dominee wil worden, graag een exemplaar van 'Brakels Godgeleerdheid' (d.i. de Redelijke Godsdienst van Wilhelmus à Brakel) wil sturen.

Ds Wind schijnt wat te zijn opgeknapt. In elk geval ontvangt hij op 27 maart 1847 de beroepsbrief van de kerkeraad te Hallum getekend door de ouderlingen *H.F. van Marrum, H. de Wit en J.D. Fokkema*, en door de diakenen *J.J. Andree* en *D.P. Miedema*. Bij de verkiezing had ds Wind bijna alle stemmen gekregen. Het tractement zou *f* 400,- plus vrije woning bedragen en op zondag moest hij 2x en zo mogelijk 3x preken. (In Dedemsvaart had hij ook op tal gestaan, maar daar was hij afgevallen).

Intussen pakken zich zware wolken samen boven het gezin van ds Wind in Leens. Een paar weken later valt de slag. In de maand april 1848 sterven in 8 dagen tijd twee kinderen, *Geeuwke*, ruim 10 jaar, en *Pier*, ruim 7 jaar oud. De kerkeraad van Hallum stuurt zijn beroepen dominee een schrijven met een betuiging van diepe deelneming, ondertekend door *H.F. van Marrum, J.D. Fokkema en J.J. Andree*.

Op zaterdag 30 april - twee weken na de begrafenis van het jongste zoontje - reist ds Wind van Leens naar Hallum om daar een zondag te preken en zijn overkomst te regelen. En zie, die zondag - 11 mei - schrijft zijn gastheer, ouderling *H.F. van Marrum* te Hallum, de volgende alarmerende brief aan de vrouw en kinderen van ds Wind te Leens: '... tot ons hartzeer zijn wij verpligt u te melden hoe het met Dom. staat. In gezondheid en met blijdschap hebben wij hem Zaterdag om tien uur ontvangen, heel opgeruimd en toen met smaak gegeten en toen op den nadag begon hij te klagen, dat hem iets over de leden ging, ook niet heel slim, maar Zaterdagnacht na bed gegaan, lustte hij geen eten en Zondagmorgen zijn wij geresolveerd om de docter bij hem te halen, die getuigde van hem niet best te zijn en zoo denken wij er ook over, nu kunnen wij het niet nalaten u dit te schrijven, ons verzoek is dit, dat een van u Zoons ten spoedigste overkomt, wij zien niet verder als heden en wat de Heere met ons wil, weten wij niet'.

Diezelfde zondag sterft ds Wind bij zijn gastheer, de cichoreifabrikant *Hendrik Feijes van Marrum*, wonende in de Langebuorren noordzijde, vlak bij de hoek Heegebuorren oostzijde.[23.]

Hij was nog maar 43 jaar oud. Weer moet diaken J.J. Andree een condoleance-brief naar Leens sturen, nu naar de weduwe en de kinderen van ds Wind. En alsof het nog niet genoeg is, sterft nog geen jaar later ook het zoontje *Jelle*, 4 jaar oud. Zo had de weduwe ds Wind - Klaaske Haaijes de Jong - in 9 maanden tijd haar man en 3 kinderen verloren!

Pas op 18 februari 1849 kon de 50-jarige *Roelofs Pieters Medema*[24.] toen predikant te Stadskanaal, door ds *S. Baron* van Ferwerd worden bevestigd met *1 Thess. 5:12 en 13:* 'En wij bidden u, broeders,

erkent degenen, die onder u arbeiden en uw voorstanders zijn in den Heere, en u vermanen; En acht hen zeer veel in liefde, om huns werks wil. Zijt vreedzaam onder elkander'. Medema deed 's middags zijn intree met *Coll. 4:3;* 'Biddende meteen ook voor ons, dat God ons de deur des Woords opene, om te spreken de verborgenheid van Christus, om welke ik ook gebonden ben'.

Veel bijzonderheden zijn uit de periode van ds Medema niet te melden. Ook in Hallum zat men met de vraag: Moeten de ambtsdragers gekozen worden via een talstelling door de kerkeraad of via een *vrije stemming?* Met meerderheid besluit de kerkeraad tot het laatste, maar later gaat het weer via een talstelling. Met de verzorging van de *armen* lag het moeilijk. Geen wonder in die arme tijd! In mei 1847 had de diaconie een groot tekort. Hoe dit weggewerkt moest worden, wist de kerkeraad niet goed. Men hoopte 'met Gods hulp' het ontbrekende bedrag aan te zuiveren.

In 1848 besloot men n.a.v. een Koninklijk besluit, de armen die woonden waar plaatselijk geen erkende gemeente was, ook als ze behoorden tot de kerk van Hallum, zich moest wenden tot de algemene kerkvoogden ter plaatse. De arme leden van Hallums kerk, dus zij die woonden te *Hijum* en *Finkum* en enkele te *Oude Leie* en *Stiens*, moesten zich daar tot de armvoogden wenden. Dit was echter niet zo eenvoudig, 'daar het veeltijds gebeurt, dat men wolven ontmoet, die gaarne zien, dat het leven de schapen benomen wordt en geen genoegzaam onderhoud geven!'

Besloten wordt, dat de diakenen de algemene voogden op deze misstanden zullen wijzen en wanneer dit niet baat, dat zij 'iets van het hunne aan zulke leden volgens de Christelijke liefde zullen moeten mededelen.'

In mei 1852 nam ds Medema 'met volle ruimte des gemoeds' een beroep naar *Westergeest* aan. Bij zijn vertrek vielen nog wat financiële rimpels glad te strijken. Ze waren een bewijs van het feit dat - laten we het zo maar noemen - ds Medema het in Hallum arm had gehad. Bij zijn komst in 1849 was hem *ƒ* 60,- voorgeschoten. De kerkeraad wilde dit geld nu terug hebben. Goed. Ds Medema beloofde *ƒ* 50,- aan de kerkvoogd Harm D. Tolsma terug te geven en voor die resterende *ƒ* 10,- wilde hij een keer gratis komen preken. Het was allemaal een beetje onverkwikkelijk. Het heette later nog, dat hij een van een ouderling van Marrum geleend psalmboek en een kacheltje van de kerk had meegenomen naar *Westergeest*. Eerlijkheidshalve moeten we hier eraan toevoegen, dat het met Medema 6 jaar later in Westergeest niet goed afliep. Toen kwam ook aan de orde, dat hij zich in Hallum zou hebben schuldig gemaakt aan 'oneerbaar gedrag met 4 vrouwen'. Hij moest zijn ambt neerleggen.

Ds J.R. Kreulen, diende van 1853 tot 1868 de Afgescheiden kerk te Hallum.

Ds J.R. Kreulen 1853-'68

Om in de vacature-Medema te voorzien stelde de kerkeraad aan de gemeente een 4-tal voor, nl. *J.R. Kreulen* te Wildervank, *H.J. van Goor* te Aduard, *D.J. van der Werp* uit het nabijgelegen Ferwerd en *Th. de With*, die ook in de buurt, in *Beetgum* predikant was. In september 1852 vond na een bidstond, onder leiding van de consulent L.J. Hulst uit Wanswerd, de stemming plaats. Vooraf had ds Hulst gepreekt over Ps. 4:7: Velen zeggen: Wie zal ons het goede doen zien? Verhef Gij over ons het licht uws aanschijns, o Heere.

Met meerderheid van stemmen viel de keus op *ds Kreulen*. Zijn beroepsbrief is in de notulen te vinden. In die brief noemde de kerkeraad de volgende 'verplichtingen' op, waaraan ds Kreulen zich had te houden, als hij naar Hallum kwam:

1. onderwerping aan en verkondiging van de Gereformeerde leer, dienst en tucht, uitgedrukt in Gods Woord, de formulieren van enigheid en kerkorde van 1618/19.
2. op zondag twee maal preken
3. catechisaties geven, naar tijdsomstandigheden
4. in de winter één maal per week een catechisatie in het naburige *Hijum* geven.

Verder zou de beroepen predikant een vrije woning en *f* 600,- traktement ontvangen. En natuurlijk luidde de stereotiepe slotzin, die we in zovele beroepsbrieven van die tijd aantreffen: Kom tot ons over en help ons.

Maar ds Kreulen kwam niet. Hij bedankte 'wegens gebrek aan genoegzaam licht'. Wat deed nu de kerkeraad? Onmiddellijk - nog in dezelfde vergadering - zette de kerkeraad hem met dezelfde mensen weer op tal, al was dit dan tot een 3-tal geslonken, omdat ds de With uit Beetgum inmiddels een beroep naar *Bolsward* had aangenomen.

Er was dus weer een stemming nodig om 'de ledige plaats alhier' bezet te krijgen. Die verkiezing werd op 30 november van hetzelfde jaar onder leiding van *ds J. Beijer* uit Leeuwarden gehouden op een door de kerkeraad uitgeschreven vasten- en bededag.

'En ziet wat gebeurt', schrijft de scriba, *alle* stemmen blijken op ds Kreulen te zijn uitgebracht.

Ook de tweede beroepsbrief staat volledig in de notulen opgenomen. Het is interessant enkele passages hieruit over te nemen. Nadat eerst het verloop van de verkiezing en de uitslag daarvan zijn vermeld, vervolgt de brief: 'en zoo wordt de begeerte bij aanvang vervuld tot groote blijdschap van gansch Zion te dezer plaats, zelfs der jeugdige kinderen. Met groote blijdschap des gemoeds hebben wij andermaal den beroepsbrief zaamgesteld'.

‘Opmerkelijk is voorzeker deze roeping, terwijl de gansche gemeente biddende en zugtende is bij haar Koning’. En dan klinkt het weer: ‘Och Heere, dat deze dienstknecht *kome en ons helpe*’. Het staat er onderstreept.

Op eerste Kerstdag 1852 komt het blijde bericht, dat ds Kreulen het beroep naar Hallum aanneemt en de volgende dag mag proponent *J. Middel* het nieuws in de kerkdienst bekendmaken.

Het is *17 april 1853* wanneer de consulent ds L.J. Hulst van Wanswerd-Birdaard ds Kreulen bevestigt met *Ezechiël 3:17* ‘Menschenkind, Ik heb u tot een wachter gesteld over het huis Israëls; zoo zult gij het woord uit mijnen mond hooren en hen van mijnentwege waarschuwen.’

De bevestigde predikant doet zijn intree met *Hand. 26:17/18:* Verlossende u van dit volk en van de heidenen, tot dewelken ik u nu zend; om hunne oogen te openen, en hen te bekeeren van de duisternis tot het licht, en van de macht des satans tot God; opdat zij vergeving der zonden ontvangen en een erfdeel hebben onder de geheiligden door het geloof in mij.

Volgens het lidmatenboek kwamen in april 1853 met attestatie binnen van de gemeente Wildervank in de classis Nieuwe Pekela *Jan Roelofs Kreulen* met zijn huisvrouw *Jiskjen Jans Haarsma*.

Een nieuwe dominee in een dorp trekt in het begin altijd nieuwsgierigen en belangstellenden aan. En de Afgescheidenen hàdden sympathisanten nl. de *Waarheidsvrienden*, de verontruste hervormden, die zich niet van de ‘moederkerk’ wilden afscheiden.

Het lijkt erop, dat ze wel tot het *Avondmaal* werden toegelaten; zekerheid hierover hebben we echter niet. Aan het avondmaal ging altijd op de zondag daarvóór een ‘proefpredicatie’ vooraf, we zouden nu zeggen een voorbereidingspreek. Daarin schijnt soms (vaak?) bij o.a. de Waarheidsvrienden sterk erop aangedrongen te zijn zich af te scheiden van de hervormde kerk. En die pressie werkte juist - zoals psychologisch te verwachten viel - averechts.

Ds Kreulen wilde de zaak wat anders aanpakken. Onder zijn voorzitterschap besloot de kerkeraad bij de proefpredicatie en ook bij de bediening van het Avondmaal niet op afscheiding aan te dringen, deze althans ‘niet op de voorgrond’ te plaatsen, maar op de achtergrond te houden om hen niet af te schrikken, die nog verkeerde denkbeelden over de Afscheiding hadden.

‘Overhaastige drijving’ en het ‘ontijdig en aanhoudend de Afscheiding prediken’ hadden bij de Waarheidsvrienden slechts verwijdering tot gevolg gehad. Dat forceren van afscheiding kwam toen blijkbaar meer voor, maar ‘die verkeerde rigting heeft tot groote schade der gemeente gestrekt, en nadeelige gevolgen gehad’.

Ds Kreulens standpunt en dat van anderen was, dat het prediken van Gods Woord hoofdzaak is. Alleen de Waarheid verbindt, maakt vrij en

als die geloofd en omhelsd wordt, zal afscheiding vanzelf volgen, zo meenden zij.[25.] Deze opvatting is ook verdedigd in een publicatie waaraan behalve ds *Kreulen* hebben meegewerkt de predikanten *K.J. Pieters* uit Franeker en *D.J. van der Werp* uit Lioessens. De hier enigszins verkorte titel luidt: *Apologie. Is de Afscheiding in Nederland van het Hervormd Kerkgenootschap uit God of uit de menschen?* (Franeker 1856). Een zeer leerzame studie!

Ds. Kreulen legde ook nadruk op het *Genadeverbond* en vond het noodzakelijk de kinderen in de gemeente als 'verbondelingen' te behandelen, 'door naauwkeurig opzigt over dezelve te houden'. Dit accentueren van het Genadeverbond kunnen we ook afleiden uit het door hem gedurende zijn dienstperiode in Hallum bijgehouden doopboek. Hij stond nog geen jaar in Hallum, toen hij op 2 februari 1854 twee broers doopte, *Bendert en Derk*, resp. ruim 16 en bijna 14 jaar oud. Dat deze jongens ongedoopt waren gebleven, lag aan hun vader, die vijandig tegenover de Afgescheidenen en hun leer stond.

Maar de moeder *Baukje Benderts van Brieden*, 'het gebod Gods en hare verpligting erkennende en die beide hare zoons gewillig zijnde zich te laten dopen', heeft hen laten dopen. Aldus ds Kreulen, in een door hem bijgevoegde notitie, waarin hij verder hoopt, dat nog velen hun verplichting zullen erkennen en naar Gods gebod inzake de doop zullen handelen.

Enkele jaren later doopte ds Kreulen de bijna 10-jarige *Maike*, dochter van Sjouke van der Wagen en Pietertje Jans Andree. De vader was overleden, terwijl de moeder nog op het kraambed lag. *Renske Jans Andree*, zuster van de moeder, trad als doopgetuige op. Blijkbaar had ds Kreulen sterk op de doop aangedrongen. Hij heeft met ds K. Pieters van Franeker ook breed over de kinderdoop geschreven.[26.]

In oktober 1853 trof de gemeente een zware slag. Ouderling *Hendrik F. van Marrum*, overleed, 63 jaar oud,[27.] en een andere ouderling bleek 'in een zware zonde gevallen', die wat verderop in de notulen 'overspel en bloedschande' heet, maar welke typering wij tegenwoordig niet zo zouden overnemen. Hij bleek omgang gehad te hebben met de zuster van zijn overleden vrouw, de weduwe van zijn broer, die bij hem de huishouding waarnam. Hij werd dan ook als ouderling afgezet.

Op grond van de Levitische wetgeving werd een huwelijk met de zuster van de overleden vrouw verboden geacht en zo'n daad als bloedschande beschouwd.

Voor het onderhoud van de moeder en het te verwachten kind werden bepalingen gemaakt. Man en vrouw hebben ook hun zonde in het openbaar beleden.

De Provinciale vergadering, op 16 november 1853 gehouden, antwoordde op de haar voorgelegde vraag: 'Mag een man met de overleden

vrouws zuster, die den broeder van den man gehad heeft, trouwen?' Neen.

En op de verdere vraag: 'En zoo niet, op welke grond?' Overbekend. Dat overbekende was dan Leviticus 18 en 20.

Later is deze broeder weer tot ouderling gekozen, maar verzet van sommigen in de gemeente bracht hem ertoe te bedanken. Diaken *Doeke Willems Kobesma*[28], een boerenknecht, is toen in het ambt van ouderling gekozen.

Het valt niet te ontkennen, dat ds Kreulen een wijs en trouw man was, bij de gehele gemeente zeer gezien. Toen hij dan ook in oktober 1855 een beroep naar Minnertsga ontving, werd hem 'uit eenen mond' gevraagd te blijven. En toen hij 10 jaar later in Britsum beroepen werd, noemen de notulen hem nog 'onze veelgeliefde Leeraar'.

Ook ds L.J. Hulst spreekt in zijn 'Drie en zestig jaren prediker' met grote achting over zijn kollega ds Kreulen, die ook nog met ds Jans van Leeuwarden heeft meegewerkt aan de instituering van de kerk te *Britsum*, in Hallum is gebleven tot december 1868 en toen naar *Utrecht* vertrokken.

We besluiten met het aanhalen van het bericht van zijn vertrek door de kerkeraad aan het kerkelijk weekblad De Bazuin opgegeven:

Hallum, 14 december 1868 - De dag van gisteren was voor ons en onze gemeente een dag van grote droefheid, doordat onze zeer beminde en geachte Leraar *J.R. Kreulen*, zijn afscheidsrede tot ons richtte naar aanleiding van Hebr. 13:20, 21. Daar hij bijna 16 jaren in liefde onder ons gearbeid heeft, tot uitbreiding en opbouwing onzer gemeente, was het niet alleen smartelijk voor ons en onze gemeente, maar ook voor zeer velen buiten haar. Dit werd getoond door de zeer talrijke opkomst, zodat ons kerkgebouw de opkomst op verre na niet kon bevatten, en uit de droefheid, die op veler aangezichten stond te lezen.

Hoe smartelijk het was voor ons en onze gemeente, wij wensen in dezen Gode te zwijgen, hopende dat die waardige Leraar te Utrecht in liefde worden ontvangen, dat zijn dienstwerk daar tot een uitgebreide zegen strekke en dat de God van Sion ook spoedig onze ledige plaats moge vervullen.[29]

Namens de kerkeraad,
J.D. Fokkema, scriba.

Eindnoten:

1. In Hettema's boekje staat ten onrechte A. van der Velde.
2. Hier zal gedoeld zijn op Carel Maria van der Kemp (1799-1861), een Haagse advokaat, die in een geschrift het beslissend optreden van prins Maurits in de strijd tussen de Remonstranten en Contra-remonstranten verdedigde. Professor is hij nooit geweest.
3. Hettema had eind december of begin januari een verklaring van afscheiding bij de hervormde kerkeraad van Hallum ingediend. Toen deze hem uitnodigde op de kerkeraad te verschijnen, wenste hij dat niet te doen. (Ing. St. Herv. Classikaal Bestuur Leeuwarden, 24 februari 1836).
4. H.P. Hettema - Levenservaringen, 62, 63 (Leeuwarden 1883).
5. Dirk Moorhoff was geboren 14 september 1787 in Haarlem.
6. Jan J. Andree, gardenier, trouwde in 1840 met Hantje Sierds Boonstra; Pieter F. Rinsma in 1842 met Neeltje Eelkes Talsma en Jantje G. Hofman in 1840 met gardenier Oense Thijssen Boersma.

7. De brief is gedateerd 5 maart 1836 en de ondertekenaars waren: J.A. Andree, S.F. Sijtsma, A.J. Andree, J.H. Friesema, M.F. de Zwart, J.J. Andree, H.F. van Marrum, D. Moorhoff, H.P. Hettema, A.A. Haanstra (Hanstra) en H.D. Talsma.
8. Schrijven gedateerd 6 april 1836.
9. Ze zou in 1839 hertrouwen met Dirk S. van der Wagen.
10. Ze trouwde in 1840 met Jan Jans Andree.
11. Hij trouwde in 1841 met Grietje Tijses Boersma.
12. H.P. Hettema - Nagedachtenis en levenservaringen, 64.
13. H.P. Hettema - Nagedachtenis en levenservaringen, 67.
14. Kerkeraadsnotulen 31 december 1838.
15. Christelijke Encyclopedie, tweede druk, pag. 676.
16. We hebben deze gegevens geput uit: Historisch overzicht over 125 jaar van de Chr. Geref. gemeente te Hallum vanaf 7 januari 1836, voorgelezen in een gemeentevergadering van 23 februari 1961. Het overzicht is in het Fries geschreven en van de hand van C. Pasma.
17. Notulen kerkeraad 26 december 1841.
18. H.P. Hettema - Nagedachtenis en levenservaringen, 77-79 (Leeuwarden 1883).
19. H.P. Hettema - Nagedachtenis en levenservaringen, 76, 77.
20. H.P. Hettema - Nagedachtenis en levenservaringen, 76.
21. H.P. Hettema - Nagedachtenis en levenservaringen, 80.
22. Brievenboek ds H.J. Wind (Gemeente-archief Kampen).
23. Volgens kadastrale gegevens. De overlijdensacte is gedateerd 3 mei 1848. Hierin wordt hij foutief Hendrik de Wendt genoemd. Het overlijden wordt aangegeven door Jouke Minzes van Dijk, 46 jaar, kleermaker, en Gabe Watzes de Groot, 36 jaar, gardenier, beiden wonende te Hallum.
24. R.P. Medema was afkomstig uit Adorp (Gr.) en heeft een bewogen predikanten-loopbaan gehad.
25. Notulen kerkeraad 7 en 21 juni 1853.
26. K.J. Pieters en J.R. Kreulen - De Kinderdoop volgens de beginselen der Gereformeerde Kerk in hare gronden, toedieningen en praktijk (Franeker 1861).
    Dit in 1861 gepubliceerd werkje besluit met de woorden, dat de doop - mits goed beschouwd - een frisse, vertroostende en heiligende bron voor heel ons leven is.
27. Zijn vrouw Janke Fritzes Veenma stierf op 11 december 1857, 70 jaar oud. In haar overlijdensacte heet ze ‘cichoreidroogersche’.
28. Doeke Willems Kobesma trouwde in 1849 op 24-jarige leeftijd met de 28-jarige Tjitske Willems Poelstra, ‘dienstmeid’, geboren in Driesum.
29. De Bazuin 18 december 1868. We hebben stijl en spelling van het berichtje enigszins aangepast.

III *Marrum - Westernijkerk*

Het agrarische *Marrum* circa 1840 een oud, vrij groot dorp - 1050 inwoners - met vroeger veel adellijke States. De grietman (en notaris) J. Albarda woonde ook in Marrum. De oude hervormde kerk op de terp, met toen nog een zadeldaktoren, kreeg in 1833 een eigen orgel, ‘ingewijd’ door *ds Jother Balthazar de Boer* die méér dan 40 jaar in Marrum heeft gestaan. Hij moest van de Afgescheidenen niets hebben. Merkwaardig was het groot aantal cichoreifabrieken, waarvan in 1845 nog 19 in bedrijf waren. De eerste en oudste Afgescheiden ouderling was zo'n cichoreifabrikant. Marrum is een tijd lang een centrum van cichoreiverbouw en -verwerking geweest.

Vlakbij Marrum ligt het dorpje *Westernijkerk* met in 1845 slechts 230 inwoners, van wie de meesten hun brood verdienden in de landbouw en in 2 cichoreifabrieken. Het kleine hervormde kerkje met nog steeds een zadeldaktoren staat op de grond van de voormalige state Jeppema.

De oude Hervormde kerk te Westernijkerk.

Ook in het tussen Hallum en Ferwerd gelegen Marrum kwamen mannen en vrouwen in het krachtenveld van de Afscheiding. Zoals in de eerste notulenboeken van de Afgescheiden kerken in Ferwerderadeel het geval is, begint ook dat van Marrum met een historisch-theologisch voorwoord. Zo'n voorwoord is vaak niet onbelangrijk, omdat we daaruit kunnen opmaken, wat de drijfveren van de Afgescheidenen waren en wat hun voor ogen stond. Laten we daarom enkele aangegeven kernpunten hier mogen doorgeven.

Na dankbaar de Reformatie van de 16e eeuw en de synode van Dordrecht 1618/19 te hebben gememoreerd, wijst de schrijver van het voorwoord erop, dat later weer nieuwe ketterijen en 'vrijdenkerij' zijn opgekomen, gepropageerd en ingevoerd.

Daardoor is het 'de geest der eeuw geworden in de wiskunde telkens meer te weten, in de godgeleerdheid telkens minder te geloven en in de wijsbegeerte telkens een nieuwe taal te spreken'. Hij citeert hier uit de voorrede van de leerrede over Rom. 14:8b van ds C. Callenbach uit Nijkerk, welke predikant bij de Afgescheidenen hoog stond aangeschreven. Zowel de Cock als Scholte hebben hem wel opgezocht. Het doel van die tijdgeest is - aldus de schrijver van het voorwoord - de ware Godsdienst geheel te vernietigen en een verfijnd heidendom in te voeren en dat alles onder de schoonschijnende naam van verdraagzaamheid en liberaliteit. 'Zie daar de grond van het liberalismus' en daarom wordt gesproken van de 'Liberale kerk'.

Dit 'liberalismus', dat een volkomen 'vrijdenkerij' is om Gods heilig Woord naar eigen verkeerde opvattingen uit te leggen, heeft tot gevolg gehad, dat de Haagse synode van 1816 de binding aan de besluiten van de synode van Dordt 1618/19, dus aan de Heidelbergse catechismus, aan de 37 artikelen van de Nederlandse Geloofsbelijdenis en aan de leerregels van Dordrecht, heeft 'losgemaakt'. En dat voor altijd, zoals de synode in 1835 openlijk heeft verklaard.

Verder is het ondertekeningsformulier voor a.s. predikanten zo gewijzigd, dat men in de zgn. gereformeerde kerk even goed sociniaans als gereformeerde mag preken. Maar al mag men dan nog zuiver het Evangelie verkondigen, de predikant wordt wel gedwongen een nieuw evangelisch gezang te laten zingen.

We merken op: hier komt dus weer het verzet tegen de Evangelische gezangen, die voor een deel als remonstrants werden beschouwd, om de hoek kijken.

Gelukkig - gaat het voorwoord verder - heeft het de Koning der kerk behaagd om Zijn vrijgekochte gemeente de ogen te openen en mannen te schenken, die 'openlijk zijn opgetreden om de verbroken muren van het Sion Gods weer op te richten'.

Dan volgen de namen van *H. de Cock* en *H.P. Scholte*. Deze zijn beiden afgezet en hebben zich afgescheiden van het sedert 1816 bestaan-

de Hervormd kerkgenootschap. Verder wordt erop gewezen, dat deze twee predikanten, ‘als zijnde nog de enigste geordende Leeraren van de Gemeente des Heeren en daarom alleen gewettigd tot het aanstellen van ouderlingen en diakenen en het vormen van eene gemeente, allerwege te hulp worden geroepen’.

Deze ds de Cock is verzocht naar Friesland te komen en heeft eerst in 1835 in *Burum* een gemeente gesticht en later in het jaar hetzelfde gedaan in *Sneek, Harlingen, Sexbierum, Minnertsga* en op 3 december 1835 in *Ferwerd* en *Blija*.

Instituering Marrum - 4 december 1835

De volgende dag - 4 december 1835 - arriveerde *ds de Cock* in *Marrum* en preekte 's morgens bij schipper *Ate Jans Feenstra* in huis voor een gehoor van niet meer dan 20 personen over 2 Cor. 6:17 en 18, een zeer toepasselijke tekst: ‘Daarom gaat uit het midden van hen, en scheidt u af, zegt de Heere, en raakt niet aan hetgeen onrein is; en Ik zal ulieden aannemen.

En Ik zal u tot een Vader zijn, en gij zult mij tot zonen en dochteren zijn, zegt de Heere, de Almachtige’.

Volgens een kadastraal minuutplan uit die tijd woonde *Ate Jans Feenstra* in Marrum aan de oostzijde van wat nu het Kerkpad heet, vlak bij de hervormde kerk. 's Avonds heeft de Cock de Afgescheiden gemeente van Marrum bij boer *Dirk M. Koopmans* aan huis ‘gesticht’ (geïnstitueerd). De boerderij lag vlak ten zuidwesten van het dorp, aan de rand van de terp, even voorbij het eind van de Langebuorren. Enige jaren geleden is ze afgebrand. (In het woonhuis woont nu Ymte Greydanus). De oude boerderij was dus de geboorteplek van de gereformeerde kerk in Marrum.

Dirk Koopmans was een aanzienlijke boer. Hij bezat bijna 18 ha land en was de schoonzoon van de befaamde ouderling *Pieter Symens van der Woude*, de boer van de Wirdsterterp onder Wanswerd, niet ver van Marrum gelegen. Tot *ouderling* werd op die decemberavond bevestigd de bejaarde *Pieter Jacobs Ferwerda*, een 71-jarige cichoreifabrikant, die woonde aan de noordzijde van de Langesteeg. De Langesteeg is een zijstraatje van de Langebuorren. *Diaken* werd de reeds genoemde *Ate Jans Feenstra*, een 34-jarige schipper. Na het einde van die dienst heeft ds de Cock, volgens het ‘journaal’ voor in het notulenboek, 8 mannen en 8 vrouwen als lidmaat ingeschreven, en direct daarop nog 11 personen. We geven de namen van deze eerste Afgescheidenen in Marrum hier door, plus die van hen, die kort daarop volgden.

1. De bejaarde cichoreifabrikant *Pieter Jacobs Ferwerda* (71). Hij overleed op 11 september 1837 op 73-jarige leeftijd als weduwnaar van *Attje Teunis Wendelaar*.

2. *Ate Jans Feenstra*, een 34-jarige schipper, die in zijn huwelijksacte van 10 jaar eerder *gardenier* wordt genoemd. Zijn vrouw was de in Jislum geboren *Trijntje Wytzes de Jong*, een landbouwersdochter. Hij zou op zijn oude dag (75) nog naar N. Amerika emigreren.
3. *Dirk Martens Koopmans* en *Grietje Pieters van der Woude*, een 25-jarige landbouwer. Hij was, zoals gezegd, een schoonzoon van ouderling Pieter S. van der Woude te Wanswerd. In Koopmans' boerderij is op de avond van 4 december 1835 de Afgescheiden gemeente van Marrum gesticht. Nog leeft de verbleekte mondelinge overlevering, dat de Cock op de dorsvloer van de schuur heeft gepreekt. Hij was de grootvader van ds D.P. Koopmans, gereformeerd predikant o.a. te Sneek en Beetsterzwaag.
4. *Pieter Rinzes Tolsma*, een boerenknecht en zijn vrouw *Aaltje Ydes Koopmans*.
5. *Teunis Everts Wendelaar*, een gardenier. Bij zijn huwelijk in 1814 met *Lysbeth E. Dijkstra*, wordt hij schipper genoemd.
6. *Jan Jurjens Hoekstra*, een gardenier en getrouwd met *Jantje Ydes Koopmans*. Ze emigreerden in 1854 naar Noord-Amerika.
7. *Oene Jans de Vries*, een kuiper en getrouwd met *Menke Sytzes Koopmans*. Hij overleed op Nieuwjaarsdag 1858, 63 jaar oud.
8. *Tjerk Jans van Dijk*, een arbeider, en *Ytje W. Terpstra*.
9. *Sjoerd W. Terpstra*, een gardenier en *IJbeltje J. Wierstra*. Hij was daarvoor getrouwd geweest met Jantje Everts Wendelaar.
10. *Jouke Watzes van Dijk*, een boerenknecht en *Jantje Jurjens Hoekstra*.
11. *Ruurd W. Aardema*, turfschipper, en *Jeltje G. Beenen*, wonend ‘op het schip’.
12. *Siebren B. Stelpstra*, een gardenier en *Antje Boonstra*.
13. *Tjeerd Douwes Visbeek*, uit Westernijkerk, een boerenknecht en *Trijntje Jans Koopmans*.
14. *Hendrik H. Floothman*, een linnenwever van Duitse afkomst (gedoopt in Steinfurt in Munsterland), en *Joukje Andries Steegstra*. Hij was eerder getrouwd geweest met Lysbeth Gerrits Engbrinkhof.
15. *Doede Jelles Braaksma*, een gardenier en *Jetske Hendriks Hemkes*.
16. *Tjalling Minzes Buursma*, een gardenier en *Antje Kornelis Bouma*. Ze zijn in 1837 met attestatie uit de gemeente Ferwerd overgekomen.
17. *Weduwe Nieuwsma*, geb. *Sietske H. Miersma*, 45 jaar. Haar man was boerenknecht geweest. Bij haar huwelijk is ze ‘dienstmeid’.
18. *Wiebe Kornelis Bijlsma*, een kleermaker, en *Renske Dirks Wiersma*.
19. *Wed. Koolhaas*, geb. *Dieuwke J. v.d. Velde*, 49 jaar. Haar overleden man Willem Jans Koolhaas was cichoreifabrikeur geweest. Bij haar trouwen heet ze ‘dienstmeid’.

20. *Lammert Gerrits Steen*, linnenwever. Hij is net als Floothman, van Duitse afkomst, geboren te Schuttrup in het graafschap Bentheim. In 1841 hertrouwt hij, als 56-jarige weduwnaar van Joukje Hendriks Bergsma, met de 36-jarige *Jantje F. Joekstra*. Hij woonde in de Lytsebuorren.

De volgende drie echtparen hadden in 1835 geen kinderen:

21. *Joost Hettes Miersma*, een kleermaker die gehuwd was met *Trijntje Ruurds Wierstra*, en in april 1845 overleed, 60 jaar oud. Hij woonde op de plek van de latere pastorie hoek Lage Herenweg en Lytsebuorren en heeft in 1836 ook nog enkele maanden de catechisaties verzorgd.
22. *Sjoerd H. Hoekstra*, arbeider, in 1830 als weduwnaar van Ytske Hiddes Folkertsma hertrouwd met *Marijke Jurjens van der Wal*, wed. Lieuwke J. van Dijk.
23. *Dirk Moorhoff*, gardenier, en *Hermijntje Jacobs*. Het echtpaar was 12 mei 1836 uit Hallum overgekomen en vertrok in september 1839 naar Workum.

En tenslotte nog de volgende alleenstaande personen:

Klaas B. Kuiphof, gardenier
Joh. H. Smit
Willem H. Heyma
Jan D. Wijngaarden
Grietje Melles Boersma, de moeder van boer Dirk M. Koopmans
Mayke P. Ferwerda, dochter van de eerste ouderling.
Ytje P. van Loon
Aukje S. Terpstra
Siebregje S. Steenstra
Grietje G. van Tuin
Aaltje W. Stolts
Trijntje T. van der Veen
Lysbeth S. Steegstra
Grietje H. Heyma
Jetske H. Miersma, de 53-jarige weduwe van Hein Willems Heyma

Iets uit de voorgeschiedenis der Afscheiding

Hierboven hebben we de namen van de eerste Afgescheidenen in Marrum aan de vergetelheid ontrukt. Maar we moeten nu eerst iets meer over de voorgeschiedenis van de Afscheiding in Marrum zeggen.

Als vanzelf komen we dan terecht bij een schrijven van de hervormde kerkeraad van Marrum aan het bestuur van de classis Leeuwarden.[1] Hieruit blijkt dat op 21 november 1835 twee lidmaten, *Joost Hettes Miersma* en *Aaltje IJdes Koopmans* een door beiden ondertekende verklaring van afscheiding hebben ingediend. De Afgescheiden gemeente van Marrum was toen nog niet geïnstitueerd; dat zou op 4 december 1835 gebeuren. Maar toen dit laatste een feit was geworden, volgde in

januari '36 een bericht van Afscheiding, door 7 personen ondertekend: *Pieter Jacobs Ferwerda* en zijn dochter *Maaike, Jan Jurjens Hoekstra*

en zijn vrouw *Jantje IJdes Koopmans, Oene Jans de Vries, Grietje Melles Boersma*, d.i. wed. M.D. Koopmans, en *Dieuwke J. Terpstra* (hier zal bedoeld zijn *Dieuwke J. van der Velde, wed. W.J. Koolhaas.*).

Op deze onttrekking gaat de hervormde kerkeraad niet in. Smalend merkt ds *J.B. de Boer* op, dat het toch maar papieren leden waren, ze kwamen immers allang niet meer in de kerk. 'Men miste die personen alleen in het boek, geenszins in de kerkelijke gemeenschap, waaromtrent zij al vroeger minachting aan de dag gelegd hadden'.

Gelukkig was de kerk 's zondags nog goed gevuld ondanks de steeds op die dag gehouden conventikels. Zoals te doen gebruikelijk, kan ds de Boer niet nalaten hooghartig te schrijven, dat deze slechts bezocht worden door 'menschen van de laagste klasse', onder wie 'velen van een minder loffelijk gedrag'.

In een bijlage bij het schrijven aan het classikaal bestuur gaat de kerkeraad dan nader op die conventikels in.

In de winter van 1833/34 ontstond in Marrum een godsdienstig gezelschap, dat vooral op zondagavond samenkwam in een huis, dat niet in de kom ('buurt') van het dorp stond. In het begin viel dit sterk op - aldus ds de Boer - 'wegens het ongewone van dit verschijnsel in onze gemeente'. Dit 'ongewone' zat wel in het agressieve, polemische karakter van het gezelschap, zo kwam het althans bij ds de Boer c.s. over. Want conventikelen op zichzelf waren geen zeldzaamheid. Het is immers wel zeker, dat in de 18e eeuw en ook nog in de eerste decennia van de 19e het houden van conventikelen en oefeningen ook in de streek om Marrum een vrij gewoon verschijnsel was.[2.] De prille Afgescheiden gemeenten in Ferwerderadeel konden al dadelijk over ervaren oefenaars beschikken.

Kijken we nu nog een keer in het schrijven van de hervormde kerkeraad van Marrum aan het bestuur van de classis Leeuwarden.

Het weerbare karakter van dit door ds de Boer genoemde gezelschap vloeit voort uit de sterk calvinistische inslag ervan. Duidelijk blijkt uit het woord vooraf in het eerste notulenboek van de Afgescheiden gemeente, dat de oude, gereformeerde opvattingen in de conventikelen in leven waren gebleven en dat de deining om *de Cock* en *Scholte* ook Ferwerderadeel had bereikt.

Ds de Boer schrijft immers dat de 'boekjes' door de Cock en Scholte geschreven 'gretig' in dit gezelschap werden gelezen.

Maar - aldus ds de Boer - toen de Cock in Marrum een gemeente had gesticht, waren niet alle bezoekers van dit conventikel met de Afscheiding meegegaan. Wel voegde zich het grootste deel daarvan bij de nieuwe gemeente, maar er bleven er toch ook over, die geenszins 'afscheidens-gezind' waren en het op dit punt niet met Scholte en de Cock hielden.

De noodlottige dag - volgens ds de Boer - waarop de scheuring plaatsvond en de Cock een gemeente in Marrum stichtte, was *4 december*

1835. We hebben er hierboven al over geschreven en vatten die draad hier weer op.

Verdere lotgevallen

De dag na de instituering - 4 december 1835 - vertrok de Cock 's morgens om 9 uur naar de schoonvader van zijn gastheer, *P.S. van der Woude*, de boer van de Wirdsterterp onder Wanswerd, een luttel aantal kilometers van Marrum gelegen. 's Middags verliet hij de grietenij Ferwerderadeel en ging via Birdaard verderop. Aldus een proces-verbaal. Ziezo, die onruststoker was men tenminste kwijt.

Volgens het ‘journaal’, waarin de bijzondere gebeurtenissen uit de beginperiode ‘in de Gemeente van Marrum en Nijkerk’ genoteerd staan, vergaderden de Afgescheidenen elke zondag in december van 9-11 uur en van 1-3 uur met niet meer dan 20 personen tegelijk. Die samenkomsten werden dan geopend en gesloten met gebed en psalmgezang, terwijl ook een preek, een ‘leerrede’ werd voorgelezen.

Maar in januari 1836 stoorde men zich niet meer aan het voorgeschreven maximum van 20 personen; iedereen mocht binnen voor zover de ruimte het toeliet en er ging nu een *oefenaar* voor.

Ds de Boer geeft de schuld van deze polarisatie aan de afgezette ds van Velzen, die het volk opruide tot het houden van godsdienstoefeningen ‘zonder naar wet of orde om te zien’.

Op 7 januari (donderdag) had ‘deze doldriftige man’ in een boerenschuur onder Hallum voor een zeer talrijk gehoor prekende, vele mensen aangespoord tot afscheiding en tot ‘bandeloze godsdienstijver’. De hervormde Marrumer predikant doelt hier op de samenkomst die dag, in de schuur van Hette Hettema in de Hallumermieden gehouden, (zie Hallum).

Natuurlijk werden nu grietman en politie wakker; bovendien lag er nog het schrijven van de Gouverneur van januari 1836 aan de grietmannen om op de Afgescheidenen te letten. Want in een dorp valt het uiteraard op, als men elke zondag en ook wel op een avond in de week zo'n 50, 60 of meer mensen het eenvoudige huis of schuurtje van een mededorpeling ziet binnengaan. Veldwachter *Frans Oenes Fortuin* van Marrum kreeg het dan ook druk en moest elke week meer dan 1 maal, al of niet geassisteerd door zijn collega's uit Hallum en Ferwerd procesverbaal opmaken. In het gemeentehuis van Ferwerderadeel vonden we die papieren terug. Ze bieden ons waardervolle en levendige bijzonderheden over de samenkomsten van de prille Afgescheiden kerk in Marrum. Daarom geven we ze hier samengevat door.

Op *zondag*middag *17 januari 1836* constateerde de veldwachter, dat er wat te doen was in het huis no. 59 letter A, waarin woonden *Grietje*

Melles Boersma, wed. Marten Dirks Koopmans (dus de moeder van boer Dirk M. Koopmans) en *Antje Feijtes, wed. Tjipke Tjeerds Zeilstra*.

Hij telde circa 80 aanwezigen, die zaten te luisteren naar de oefenaar *Jan Siebes Palma*, een gardenier onder Ferwerd. De samenkomst had geduurd van 1-3 uur.

Op *woensdag 20 januari 1836* begaf veldwachter Fortuin zich 's avonds om 8 uur naar het huis no. 81 letter A, 'in de gebuurte van het dorp Marrum, waar woonde *Jetske Hettes Miersma*, wed. *Hein Willems Hyma, arbeidster*. Tot de 50 aanwezigen behoorden ook ouderling *Pieter J. Ferwerda* en diaken *Ate J. Feenstra*.

Oefenaar Jan S. Palma preekte die avond over Mal. 4:2: 'Ulieden daarentegen, die Mijnen Naam vreest, zal de zonne der gerechtigheid opgaan en er zal genezing zijn onder hare vleugelen en gij zult uitgaan en toenemen als mestkalveren'.

De volgende avond vergaderde men 'in de gebuurte' met ruim 30 personen in het huis van *Dieuwke Joekes van der Velde*, wed. *Willem Jans Koolhaas*, in het huis no. 57 letter A, onder leiding van oefenaar *Fopke Gerlands Steensma* uit Blija, die preekte over Matt. 13:32: 'Het koninkrijk der hemelen is gelijk aan een zuurdesem...'

Enkele dagen later - zondag 24 januari - constateerde de veldwachter van Marrum dat *Ate Jans Feenstra* voor circa 30 hoorders een preek voorlas en dat *Oene Jans Kuiper* dankte.

Diezelfde dag las de landbouwer *Dirk Martens Koopmans* 's middags voor 40 personen een preek voor over zondag 6 van de catechismus. Het was *Ate Jans Feenstra*, die 'met luider stemme' in gebed voorging. De vergadering was weer in het huis van *Dieuwke Joekes van der Velde*.

Op woensdag 27 januari 1836 stapten de veldwachters van Marrum en Ferwerd weer eens naar het huis van *Jetske Hettes Miersma* (wed. H. Hijma) 'in de gebuurte' en telden daar 60 à 70 personen, die luisterden naar een preek van oefenaar *Jan S. Palma* over Matt. 11:28: 'Komt herwaarts tot mij allen die vermoeid en belast zijt, en Ik zal u rust geven'.

De 63-jarige Palma zou enkele maanden later - 1 april 1836 - als weduwnaar hertrouwen met de 48-jarige gastvrouw van die avond.

Een dag later - donderdagavond - is er bij het vertrouwde adres van *Dieuwke J. van der Velde* een godsdienstoefening, door ongeveer 50 personen bezocht. *Dirk M. Koopmans* las weer een preek.

De zondag daarop - 31 januari 1836 - waren er 's morgens in de schuur van D.M. Koopmans 200 mensen en 's middags 100 mensen, die oefenaar *Jan S. Palma* beluisterden, toen deze preekte over resp. Zondag 7 van de catechismus, vraag 20, 21 en 22 en Lukas 8:5-7: 'Een zaaier ging uit om te zaaien'.

Op gelijksoortige wijze gaan de godsdienstoefeningen in de eerste helft van februari door. Meestal komt de gemeente met meer dan 20 personen

samen, of bij *Jetske Hettes Miersma* of bij *Dieuwke Joekes van der Velde*, die beiden in de kom van het dorp woonden, de eerste waarschijnlijk in de Lytsebuorren, de ander in de Langebuorren. Soms vergadert men in de schuur van boer *D.M. Koopmans*. Dan had men de ruimte. Een enkele keer in het huis Langebuorren, momenteel nr. 2, waar de moeder van D.M. Koopmans met nog een weduwe woonde.

Maar in de eerste helft van februari '36 vallen ook de eerste boetes. Op 13 februari '36 krijgen Pieter J. Ferwerda, Ate J. Feenstra, Oene J. de Vries, Dirk M. Koopmans, Grietje M. Boersma wed. M.D. Koopmans, Antje Feites wed. Tjepke Tjeerds Zeilstra, Jetske H. Miersma wed. Hein Willems Hijma en Dieuwke J. van der Velde wed. Willem J. Koolhaas, elk *ƒ* 10,- te betalen. Dat viel dus nog al mee.

Een maand later echter lopen die bedragen sterk op: Koopmans, Feenstra en Ferwerda elk *ƒ* 50,- en de beide weduwen bij wie geregeld werd vergaderd resp. *ƒ* 20,- en *ƒ* 30,-. En twee weken later krijgen D. Koopmans, Oene J. de Vries en Jetske Hettes Miersma wed. H. Hijma resp. 50, 20 en 20 gulden te betalen. Ze hadden meer dan 20 personen bij de oefening of voorlezing in hun huis toegelaten.

Begrijpelijkerwijze bang geworden voor de geldboetes besloot men in maart zich weer aan het getal van 20 personen te houden. Inderdaad duurde het nu enkele maanden, voordat veldwachter Fortuin weer in actie kwam.

Men vergaderde op zondag in 2 huizen, later in 3 of 4, en op een week-avond in één woning. Het was voor de Afgescheiden Marrumers heel gemakkelijk, dat ze de beschikking hadden over een vaste oefenaar, *Jan Siebes Palma*, maar deze kon lang niet alle diensten verzorgen, omdat hij ook aan Ferwerd verbonden was. Daarom moest het team oefenaars wel worden uitgebreid. *Ate J. Feenstra* ging het nu ook doen, op 1 april 1836 - Goede Vrijdag - voor het eerst.

Verder stelden zich voor het oefenen beschikbaar boer *Dirk M. Koopmans, Oene J. de Vries* en het was een meevaller, dat op 12 mei '36 ouderling *D. Moorhof* uit Hallum naar Marrum verhuisde, want hij was het oefenen ook machtig.

Ondanks alle zwarigheden en narigheden verloren de Afgescheidenen in Marrum - zeker als ze waren van hun zaak - de moed niet. Ze leefden ook mee met hun geloofsgenoten in het hele land. Toen op 2 maart 1836 hun Algemene synode in Amsterdam zou gehouden worden, deed men in Marrum ook mee aan het op 29 februari voor die synode vastgestelde algemene ‘biduur onder de afgescheidenen in ons vaderland’.

Naar deze synode waren 6 predikanten en 11 ouderlingen uit het hele land afgevaardigd. Friesland had slechts één afgevaardigde kunnen sturen, de bekende ouderling *Pieter S. van der Woude* uit Wanswerd.

Na afloop van de synode is -volgens het verhaal voorin het notulen-

boek - op 21 maart weer een algemene dank-, vasten- en bededag van alle Afgescheidenen gehouden om Gods zegen af te smeken over een op de synode opgesteld verzoekschrift aan de Hoge Overheid om vrijheid van godsdienstoefening. Dit was 5 dagen geleden de koning op zijn gewone audientie overhandigd, tegelijk met de drie formulieren van enigheid en een afschrift van de handelingen der gehouden synode, opdat Z.M. daardoor overtuigd mocht worden, dat de Afgescheiden gemeenten niets wensten te ondernemen, waardoor de openbare orde of veiligheid gestoord zou kunnen worden.[3.]

Helaas was de reactie van de koning op het verzoekschrift zeer teleurstellend. Volgens het notulenboek heeft de koning op 5 juli 1836 uitspraak gedaan: geen enkele Afgescheiden gemeente mocht met meer dan 20 personen vergaderen; bovendien werd hun het recht op alle kerkgoederen, van welk genootschap ook, ontzegd, evenals op de naam Gereformeerd.

De rechtbank te Leeuwarden heeft verder - volgens de notulen - dit koninklijk besluit ook nog zo uitgelegd, dat er wel een zekere vrijheid van godsdienstoefening zal zijn, maar dat geen predikant in ambtsgewaad mag optreden, ook geen doop of Avondmaal bedienen, en dat er geen niet-afgescheidenen de bijeenkomsten mogen bijwonen.

Kerkdienst in een schuur - 29 mei 1836

In de laatste week van mei 1836 maakte ds van Velzen - sinds januari Afgescheiden predikant voor heel Friesland - een tournee door Ferwerderadeel. Op 26 mei bezocht hij *Wanswerd*, de volgende dag de gemeenten van *Blija* en *Ferwerd* en de 28e mei kwam hij in *Marrum* aan.[4.] Dit was op een zaterdag. Zijn naam was hem al vooruit gegaan. Iedereen wist, dat hij zondag zou preken in de schuur van boer *Dirk M. Koopmans*, aan de rand van het dorp vlak bij het eind van de Langebuorren gelegen.

Die zondag was de schuur dan ook stampvol. Meer dan 500 (!) mensen uit de hele omgeving waren er van alle kanten naar toe gestroomd. Zo vol was het in heel Ferwerderadeel in een samenkomst van Afgescheidenen nog nooit geweest. Natuurlijk kwam nu ook veldwachter Frans Fortuin weer in actie. Een kind kon immers vermoeden dat er in die boerenschuur op die zondagmorgen wel meer dan 20 personen aanwezig zouden zijn.

Fortuin nam zijn assistent Gerben Broekens uit Ferwerd mee en zo wandelden beide politie-mannen op die voorjaarsdag om half tien naar de boerderij, in het groenende land gelegen, stapten de schuur binnen en gaven hun ogen en oren de kost. Zeker meer dan 500 personen, zeiden ze tegen elkaar.

De dienst begon. Theeuwis de With uit Birdaard, zoon van de schoolmeester, later zelf Afgescheiden predikant geworden, trad op als voor-

zanger, zette in en langzaam dreunde uit 500 kelen door de schuur het derde vers van psalm 42: ‘O, mijn ziel, wat buigt g'u neder, waartoe zijt g'in mij ontrust?’

Gevolgd door vers 5: ‘Maar de Heer zal uitkomst geven, Hij die 's daags zijn gunst gebiedt’.

Na het lange door van Velzen uitgesproken gebed, klonk verlangend door de ruimte ps. 25:2: ‘Heer, ai, maak mij uwe wegen, door uw Woord en Geest bekend.’

Achter de naam van Velzen in het proces-verbaal schreef veldwachter Fortuin de woorden: ‘voormalig predikant bij de Hervormde gemeente te Drogeham, nu wonende in de Schrans onder Huizem’. Deze hield nu, staande op een boerenhooiwagen en gekleed in het gewone predikants-kostuum met mantel en bef, een preek over Hebr. 13:18: ‘Want Christus is gisteren en heden dezelfde en in der eeuwigheid.’

Over de inhoud van deze preek wordt in het proces-verbaal niets gezegd. Had de veldwachter er maar iets van opgeschreven, dan wisten we tenminste wat meer over de preektrant van van Velzen.

Van de 500 aanwezigen tekende Fortuin alleen maar de namen van ouderling *Pieter J. Ferwerda*, chichoreifabriqueur, en van diaken *Ate J. Feenstra*, schipper, op. Deze laatste had het collecteren verzorgd.

In de middagdienst van 2 uur - opnieuw in de schuur gehouden - waren beide politiemannen weer present en taxeerden de schare opnieuw op meer dan 500 personen ‘zo mannen als vrouwen, jongen en ouden’. De dienst verliep op gelijksoortige wijze als die van 's morgens, alleen werden er nu ook 4 kinderen gedoopt.

Eerst zong de menigte ps. 73:1: ‘Ja waarlijk, God is Israel goed, voor hen, die rein zijn van gemoed’ en vers 14: ‘Wie ver van U de weelde zoekt, vergaat eerlang en wordt vervloekt’ en na het grote gebed ps. 119:17: ‘Leer mij, o Heer, den weg door U bepaald, dan zal ik dien ten einde toe bewaren’.

De preek van ds van Velzen handelde over Micha 2:13, over de profetie van de vergadering en herstelling der kerk door haar Koning Christus. De slotzang was ps. 115:1 en 5 resp. ‘Niet ons, o Heer, niet ons, uw naam alleen, zij om uw trouw en goedertierenheen, all’ eer en roem gegeven’ en ‘Maar Israel, vertrouw gij op den Heer!’

En het was weer diaken Ate Jans Feenstra, die collecteerde. Deze beide godsdienstoefeningen, die in de schuur van *Dirk M. Koopmans* waren gehouden en die veel opzien hadden gebaard, hadden zowel voor *Feenstra* als *Koopmans* ernstige financiële gevolgen: elk kreeg *ƒ* 100,- boete plus de proceskosten, welk vonnis in appèl in Zwolle op 29 augustus 1836 werd bekrachtigd.

De oude ouderling *Pieter J. Ferwerda* werd vrijgesproken, omdat zijn aandeel in de dienst in de schuur niet voldoende duidelijk was geworden.

De beide veroordeelden kregen 24 september te horen, dat ze binnen 8 dagen hun boete moesten betalen, ‘welke betaling is geschied 14 oktober’, aldus het notulenboek.

In 1836 hebben de Afgescheidenen in Marrum in totaal ruim *ƒ* 615,- aan boeten en proceskosten moeten betalen, voor waar geen gering bedrag.[4a.] Voor heel Friesland bedroeg dit bedrag in 1836 *ƒ* 6860,-.

Het jaar 1836

Het jaar 1836 is voor de Afgescheiden gemeente van Marrum een zwaar, maar toch ook wel een mooi jaar geweest. In 's Heren kracht bouwde men verder aan de opbouw van de gemeente.

We gaan hier nu gebruik maken van het excerpt uit de kerkeraadsnotulen, dat ds J. Douma uit Britsum in 1935 met enig commentaar in enige artikelen over Marrum in het Friesch kerkblad publiceerde.

In juni 1836 nam men het besluit, dat een derde deel van de collecte - er ging slechts één zakje rond - zou bestemd worden voor de instandhouding van de kerkdienst. *Joost Hettes Miersma* en *Teunis Everts Wendelaar* werden tot beheerders van deze gelden aangesteld.

Ook deed de gemeente druk mee met de verschillende *adresbewegingen*. Op 13 september '36 werd ze samengeroepen om een adres aan te horen, door ds H.P. Scholte ‘te zamen gesteld met dat oogmerk, om als een Eenig adres voor geheel Nederland den Koning aan te bieden’.

Op 23 november kwamen de manslidmaten weer bij elkaar om een adres te tekenen, ‘een adres voor geheel Friesland, *het adres van Sneek* genaamd.’

De ondertekenaars van Marrum vertegenwoordigen met de bij hen inbegrepen vrouwen en kinderen, 124 zielen. Hier krijgen we dus enig idee van de grootte van de Afgescheiden gemeente te Marrum in 1836.

Op 14 december van hetzelfde jaar 1836 is ‘de Gemeente opgeroepen op het Regthuis te Ferwerd’ om een adres te tekenen, dat de koning zou worden aangeboden. Velen uit de gemeente gaven aan de oproep gehoor en zetten er hun naam onder.

Die adressen hebben niets uitgewerkt en daarom valt het te begrijpen, dat toen de gemeente in januari '38 weer werd opgeroepen om op het ‘Regthuis’ te Ferwerd te verschijnen in verband met ‘onze ingezonden kerkordening’, slechts weinigen aan de uitnodiging gehoor gaven.

In februari '36 kreeg *Joost H. Miersma* het verzoek ‘het godsdienstig onderwijs aan de jeugd’, de *catechisaties* dus, te verzorgen. Hij kon ze enkele maanden op dinsdag van 2-3 uur laten doorlopen en gebruikte daarbij het bekende vragenboekje van *Hellenbroek*. Het aantal catechisanten bedroeg 50. Dit was voor Marrum dus niet weinig. Er waren drie groepen. De catechisaties werden dinsdags in het huis van *Hendrik H. Floothman*, een wever, gehouden.

Het jaar 1837

Over het jaar 1837 is in het notulenboek van de kerkeraad niet veel te vinden. Er staat zelfs aangetekend, dat van primo juli tot ultimo 1838 slechts enkele kerkeraadsvergaderingen zijn gehouden, waarin bovendien niets bijzonders viel te behandelen en 'zoo is er geen bijzondere aanteekening gehouden'.

Toch staan er voor dat jaar wel een paar zaken genotuleerd, b.v. dat ds van Velzen op 28 juni 1837 weer in Marrum was en bij boer *D.M. Koopmans* zou preken. Het was voor hem een niet onbekend adres. Ruim een jaar geleden had hij immers in die schuur onder enorme belangstelling gepreekt, wat op een paar dikke boetes was uitgelopen. De politie was dit ook nog niet vergeten en probeerde het doorgaan van de diensten te blokkeren. Toch heeft ds van Velzen die avond nog een preek kunnen houden, 3 lidmaten na geloofsbelijdenis 'aangenomen' en niet minder dan 9 kinderen gedoopt. Van dit alles is weer proces-verbaal opgemaakt; gevolgen hiervan hebben we niet gelezen.

De kerkeraad, tot dusver bestaande uit ouderling *Pieter Jakobs Ferwerda* en diaken *Ate J. Feenstra*, werd in juni 1837 uitgebreid door de verkiezing van de in mei 1836 uit Hallum naar Marrum verhuisde *Dirk Moorhoff* tot ouderling en de 27-jarige boer *Dirk Martens Koopmans* tot diaken.

In december '37 heeft de kerkeraad nog drie maal vergaderd. Genotuleerd staat, dat op de eerste vergadering van de classis Wanswerd, op 2 december gehouden, en waarop ds van Velzen ook aanwezig was, o.a. is bepaald, dat er twee maal zou worden gecollecteerd en dat de gelden voor de kerkdienst voortaan zouden worden beheerd door de diakenen.

Ook lezen we, dat midden december ouderling *Moorhoff* en diaken *Koopmans* met het huisbezoek zijn begonnen (ouderling Pieter J. Ferwerda was op 11 september 1837 op 73-jarige leeftijd overleden).

Zondags werd er geregeld in 3 à 4 huizen vergaderd. Men zal zich dus wel aan het maximum van 20 personen hebben gehouden. Voor de plechtige dank-, vasten- en bededag van 20 september had men dus ook drie woningen nodig. De voorgangers op die datum waren *A.J. Feenstra, D.M. Koopmans en D. Moorhoff*.

Het jaar 1838

De notulen van 26 februari 1838 gaan vrij uitvoerig in op een twist, die ontstaan was tussen *Wiebe Kornelis Bijlsma*, de kleermaker, en *Oene Jans de Vries*. Het betrof de godsdienstoefening van de vorige dag, bij Bijlsma aan huis gehouden. Ouderling Moorhoff toonde aan, dat Bijlsma zich onvoorzichtig had gedragen. Deze gaf dit wel toe, maar bracht van zijn kant zijn bezwaren tegen de voorgangers in de gemeente naar voren, welke bezwaren door diaken Feenstra uitvoerig werden weerlegd.

Tijdens de discussies was het lidmaat *Jan J. Hoekstra* in de vergadering

gekomen. Hij hoorde de bespreking een poosje aan en stelde toen spontaan voor tot stichting samen te zingen ps. 51:5: 'Verberg uw oog van mijn bedreven kwaad'. Dit deden de broeders, waarna de behandeling van de twistzaak werd voortgezet. Gelukkig werd nu de twist spoedig bijgelegd. In zo'n klimaat kan dat.

Het belangrijke punt van het *oefenen* en de *oefenaren* kwam uiteraard ook in de kerkeraad van Marrum aan de orde. Het is bekend genoeg, dat ds van Velzen sterk tegen de oefenaars ijverde, maar dat men hier en daar in de gemeenten veel voor het oefenen voelde. Dit laatste was in *Marrum* ook het geval.

In de kerkeraadsvergadering vond men het voorstel op de Provinciale vergadering om de gemeenten de vrijheid van het oefenen te ontnemen, onwettig en onbillijk, 'alsoo dit voorstel naar ons insien strijdig was tegen de Kerkenordening bij de Synode vastgesteld, in welke volgens éénstemmige verklaring van alle opzieners niets is gevonden, strijdig tegen Gods Woord'.

De kerkeraad wenste, dat er aan deze twist een einde mocht komen, daar er in de gemeente veel twist en verwarring was ontstaan, 'zoodat in plaats van liefde en eensgezindheid, waardoor zich deze Gemeente onderscheidt, thans verdeeldheid en tweedragt deszelfs plaatsvervult.'

Het staat te vrezen, zo lezen we verder, dat de Heere de gemeente verlaten zal. Er is reeds lauwheid op te merken. Daarom verootmoedigen de broeders zich samen voor de Heere en houden elkaar in liefde hun gebreken voor. En er werd besloten met het oog op de toestand van de gemeente, op 5 maart, 's avonds om 8 uur, een *biduur* te houden.

Dit vindt plaats bij *Hendrik Floothman*, de linnenwever, aan huis. Vele gemeenteleden zijn aanwezig. Ouderling *Dirk Moorhoff* is de oefenaar, die na eerst Jesaja 58 te hebben gelezen 'tot opwekking', spreekt uit Jesaja 59:1 en 2: 'Zie, de hand des Heeren is niet verkort, dat zij niet zou kunnen verlossen; en zijn oor is niet zwaar geworden, dat het niet zou kunnen hooren; maar uwe ongerechtigheden maken een scheiding tussen ulieden en tusschen uwen God, en uwe zonden verbergen het aangezicht van ulieden, dat Hij niet hoort'.

Na de 'preek' verzoekt Moorhoff de gastheer van de avond, Hendrik (Floothman), het 'nagebed' te doen.

Helaas waren hiermee in de gemeente nog niet alle golven gaan liggen. Op de kerkeraadsvergadering van 31 maart moest gehandeld worden over *Oene Jans de Vries*, die eerst een vurig voorstander van de Afgescheiden kerk was geweest, daarvoor zelfs boete had betaald, als lidmaat ouderling Ferwerda bij het eerste huisbezoek had bijgestaan, maar zich nu geheel van de kerk afwendde.

Deze kuiper was vermaand, 'over zijn steeds voortgaande verkeerde handelswijs in de uitoefening van zijn beroep, waar door veel ergernis in de Gemeente komt.' Wat hiermee precies wordt bedoeld, weten we niet.

In elk geval wilde Oene het vermaan van de kerkeraad niet accepteren.

Op verscheidene kerkeraadsvergaderingen is over hem gehandeld. De satan was ook te Marrum bezig onkruid tussen de tarwe te zaaien en de eerst zo eendrachtige gemeente zal ook haar moeilijke leden krijgen.

Behalve met Oene de Vries kwam er in de gemeente te Marrum, die eerst een voorbeeld was van eensgezindheid, moeite met *Dieuwke van der Velde*, de 52-jarige weduwe van de cichoreifabrikant Willem Koolhaas. Ook zij was in het begin een ijverige voorstandster van de Afscheiding. Verscheidene keren heeft ze haar woning beschikbaar gesteld voor de godsdienstoefeningen, wat haar een keer op een boete van *f* 10,- en wat later op een boete van *f* 30,- kwam te staan.

Zonder enige voorbereiding lezen we in de notulen van 6 augustus 1838 dat ze onder de kerkelijke censuur wordt geplaatst.

Het was bij zulke moeilijkheden maar goed, dat *Moorhoff* een medeouderling naast zich kreeg, nl. *Tjalling Menzes Buursma*, die op zondagavond 19 augustus 1838 gekozen was. Deze gardenier was niet lang geleden van Ferwerd naar Marrum verhuisd.

Voor heel de gemeente was het een verkwikking, dat ds van Velzen op 28 september 1838 optrad bij *Pieter Rinzes Tolsma* onder Westernijkerk aan huis. Zoals gebruikelijk had hij een heel program af te werken. Hij heeft daar gepreekt, 7 kinderen gedoopt en - wat wel het hoogtepunt was - het Avondmaal bediend. Ook is nog ouderling *Buursma* bevestigd. Alles mocht rustig en ‘met stichting’ verlopen. Het was - zo lezen we in de notulen - de eerste Avondmaalsbediening sedert de instituering van de Afgescheiden gemeente te Marrum, ‘daar wij tevoren telkens verhindert zijn geworden’.

De kerkeraad heeft de dwalenden trouw bearbeid en zeker niet hooghartig met hen gehandeld. In de notulen van 24 september '38 lezen we b.v., dat nogmaals met Oene de Vries zal gesproken worden. ‘Verder met elkander gesproken over de dagelijkse verkeering met den Heere en (we) vonden daarbij veel beschuldiging voor onszelve’.

Geregeld werden Dieuwke en Oene vermaand. Van Dieuwke moesten de opzieners tot hun verwondering horen ‘dat zij zig beschouwde als niet meer tot onze Gemeente te behoor en, ja dat meer is, dat zij reeds twee jaren van ons was afgeweest en (ze) had zig reeds tot de Liberalen gewent, om van daar gelijk weleer haar onderhoud te bekomen’. Ze was toen zeer verbitterd.

Dieuwke heeft later nog een bewijs gevraagd, dat zij niet meer bij de gemeente behoorde, ‘om te dienen voor de Armvoogdij te Marrum ten einde zij van daar het nodig onderhout zoude kunnen bekomen.’ Maar aan dat verzoek heeft de kerkeraad niet voldaan, die niet zonder humor opmerkte, dat de Afgescheidenen immers niet als gemeente erkend werden!

Gelukkig is het later weer met Dieuwke in orde gekomen. Uit de notu-

len van november 1854 blijkt, dat zij van de diaconie ondersteuning ontvangt.

Aan Oene de Vries heeft de kerkeraad jarenlang met groot geduld ambtelijke zorg besteed en de broeders zullen heel blij geweest zijn, dat Oene in december 1849 weer toegang tot het Avondmaal vroeg en dat aan zijn verzoek kon worden voldaan.

Wat de kwestie van het *oefenen* betrof, bleef de gemeente verdeeld. Zo moest de kerkeraad de kritiek van een broeder behandelen, die bezwaren bleef maken tegen het voor*lezen* van een preek op zondag (hij was uiteraard een voorstander van het oefenen). Maar de kerkeraad besloot op 2 januari 1839, de dag na de gehouden Provinciale synode, zich voorlopig aan het besluit van deze synode te zullen onderwerpen (niet oefenen) 'in afwagting wat de weg des Heeren in dezen zijn zal'. Vanwaar deze wending bij de broeders? Misschien dat het voorgaan van ds van Velzen, enkele dagen eerder - 30 december '38 - hierop van invloed is geweest. Hij preekte die dag tweemaal bij *Sjoerd Wietzes Terpstra*, een 41-jarige gardenier.

Het jaar 1839

Deze preekbeurten hebben weer vervolging met zich meegebracht. *Ds van Velzen* en *Sjoerd Terpstra* werden beiden opgeroepen om 23 januari te Leeuwarden voor de rechtbank te verschijnen. Van Velzen ging er alleen heen. Omdat de veldwachter wel de vergadering bespied had, maar niet binnen was geweest en dus met eigen ogen niets had gezien, verzocht de rechtbank van Velzen zelf te vertellen, wat er gebeurd was. Maar hij 'weygerde het gebeuren bloot te leggen'.

Daar - zo lezen we verder in dit simpele, in het notulenboek opgenomen verhaal - er bij de veldwachter genoegzaam bewijs ontbrak, 'heeft men de toevlugt tot getuigen genomen, waartoe opgeroepen zijn: *Sybren B. Stelpstra, Pieter J. van den Haag - en Sijbe Ynses Palma*. Daar deze personen weigerden te getuigen, is men overgegaan om de oudste van hen, Sybren B. Stelpstra, voor 8 dagen in de gevangenis te zetten. Daarna zijn de andere getuigen weer opgeroepen en deze hebben tòen wel getuigd.

Het vonnis van de rechtbank luidde: *ds S. van Velzen ƒ* 100,- en *Sjoerd W. Terpstra ƒ* 25,- boete, exclusief de proceskosten. Ds van Velzen ging voor zichzelf in appèl bij het Hof van Cassatie. Sjoerd Terpstra ontving een rekening van *ƒ* 38,32; verder moest voor 'zittingkoste van de getuige betaald worden *ƒ* 8,93 dus te samen *ƒ* 47,25 voor deze gemeente'. Tot zover het verhaal in het notulenboek.

Dit bedrag van ds van Velzen en de andere gedaagden voor de rechtbank, kon allerminst de goedkeuring van de kerkeraad weg dragen. We lezen: 'Wierd door ons aangemerkt, dat wij alle ontkenning hetzij regtstreeks of zijdelings strekkende om langs deze weg zig zelf te bevrijden

van Geld boete of andere straffen, welke ons door den Regter zouden opgelegd worden, niet anders konden beschouwen als zondig, niet betamende voor den Kristen, verradende een hart, dat onverloogende is en wantrouwende aan des Heeren trouw en belofte. Wij wenschten dus in alle gevalle ons te houden aan de Belijdenis der eenvoudige waarheid en laaten het dan verder aan den Heere over'.

Aldus de notulen van de kerkeraadsvergadering van 21 februari 1839 bij boer Dirk Koopmans aan huis gehouden, en waarin als gast aanwezig was *Dirk P. Postma* van Wanswerd, die het slotgebed uitsprak. We merken nog op, dat student Postma zich in het oefenen door ds van Velzen belemmerd voelde.

De broeders te Marrum waren het helemaal niet eens met van Velzens opvattingen over het oefenen. Diens optreden tegen het oefenen had ook in Wanswerd tot grote onenigheid geleid. De invloedrijke ouderling *Pieter S. van der Woude* aldaar was op dit punt zijn directe tegenstander en *Dirk Koopmans* in *Marrum* was diens schoonzoon.

Grotere deining veroorzaakte de handelwijze van de tweede voorman van de Afscheiding, *ds H.P. Scholte* te Utrecht, die voor zijn gemeente bij de regering erkenning had gevraagd met prijsgeving van de naam Gereformeerd, en als Christelijke Afgescheiden gemeente die erkenning gekregen had.

De kerkeraad te Marrum vond Scholtes optreden buiten een Nationale synode om willekeurig en gevaarlijk voor de eensgezindheid 'der kerke Christi'.

Ook hadden de broeders in Marrum kritiek op *van Velzens* plannen om in Leeuwarden een kerkgebouw aan te kopen en ook vrijheid van godsdienstoefening aan te vragen; 'waarover wij aanmerkten, dat Dom. van Velzen in dezen ook zeer willekeurig te werk ging, en dat ons oordeels deze zaak eerst door de Provinciale Synodus behoorde overwogen te worden'. Men wenste echter 'de zaak aan den Heere over te laaten en zien wat er in 't vervolg van worden zal'. Van Velzen zette echter door, wat van hem te verwachten viel.

Op de kerkeraadsvergadering van 16 april 1839 wordt al een brief gelezen van ds van Velzen, waarbij gevoegd was een concept-schrijven om vrijheid van godsdienstoefening bij de koning aan te vragen.

Daarop volgde 30 april een kerkeraadsvergadering bij ouderling *D. Moorhoff* aan huis, waarop ook de ouderlingen van *Hallum* en *Ferwerd* en de diaken van *Blija* aanwezig waren. De gemeente van Ferwerd had al besloten om samen met Blija vrijheid aan te vragen. Hoewel de gemeenten van Marrum en Hallum zover nog niet waren, ook al omdat zij geen bepaald gebouw als kerkgebouw konden aanwijzen, wat eis der wet was, besloot men toch voorlopig een adres klaar te maken. Aan *Douwe M. Buursma* van Ferwerd werd verzocht zegels te kopen en de verzoekschriften te schrijven 'tegen behoorlijke belooning'. Zo ging ook Mar-

rums adres in zee.

Na het aan het bewind komen van Koning Willem II in 1840 werd het voor de Afgescheidenen alles wat gemakkelijker. Op *7 september 1841* werd de erkenning als *Christelijk Afgescheiden gemeente* een feit.

De jaren 1840-'45

Misschien wel door het feit, dat de gemeente te *Marrum* niet afwijzend stond tegen het oefenen, is de bekende *Sietse Oenes Los* in 1840 in Marrum komen wonen. Hij is later dominee in een aantal gemeenten geworden.

In de kerkeraadsvergadering van 22 juli 1840 beluisteren we van zijn komst in Marrum de volgende echo: 'Daar wij niet kunnen achter laten eenige aanteekening te doen weegens des Heeren goedertierenheid, dat Hij met zijn geest nog hier en daar wil werken tot leevendig making van doode zondaars en tot opwekking van Zijn volk, gelijk wij ook onder ons nog moogen bevinden, dat de Heere nog zoo wij hoopen, *doode zondaars levendig maakt en inzien geeft in de valsche en waare kerk*, gelijk wij onder ons nog een jongeling hebben, die zich aan en met ons verbonden heeft, betuigende dat de Heere hem licht in die zake gaf'.

Het is duidelijk, dat met die jongeling de ex-schipper *Sietse Oenes Los* wordt bedoeld. Ook zeggen de boven aangehaalde regels ons iets over de aard en de kleur van de vroomheid van de Afgescheiden kerkeraad in Marrum. Een enkele passage hebben we laten cursiveren.

Een jaar later lezen we in de notulen iets soortgelijks, als de broeders spreken over 'de dodelijke toestand onzer gemeente'. Geen middel om die te verbeteren zal baten 'tenzij wij door almachtige genade aan onze zonden en overtredingen ontdekt wierden en dezelve met schaamte beleden wierden voor den Heere met een walg en afkeer van de zonde'.

De Heere verbergt immers 'om de zonden en afwijkingen Zijns volks Zijn aangezichte' en de kerkeraad spreekt de wens uit, dat wij 'elkander oprecht en getrouw mogten behandelen, opdat de zonden geweerd en de vrede Gods over en met ons zijn mochte'.

Schuld- en zondebesef en ware verootmoediging achten de Afgescheidenen uiterst belangrijke geloofspunten.

Ook in de vergadering van 1 september 1840 is over *Los* gesproken, en de kerkeraad vindt, dat, zolang hij in Marrum woonde, hij de gemeente wel kon stichten met oefenen of anders als voorganger. Men besluit de classis hierover te raadplegen en deze keurt het plan goed. *Sietse Los* is dan ook vaak voorgegaan, niet alleen in Marrum maar ook in Ferwerd. Ook deed hij met diaken Koopmans huisbezoek en de kerkeraad vergaderde wel bij hem aan huis. Hij was een welkome versterking voor de gemeente, temeer daar ouderling Moorhoff in 1839 naar Workum was vertrokken.[5.]

In de kerkeraadsvergadering van 12 januari 1841 is het belangrijke be-

sluit genomen tot het stichten van een *kerkgebouw* over te gaan. Dit besluit is ook uitgevoerd. Geleidelijk is de bouw voltooid. Op 2 september besloot men 4 Engelse lampen voor de verlichting van de kerk te kopen. Tot '*deurwaarder*' (koster) werd benoemd *Jan Jurjens Hoekstra*, wiens werk het o.a. was de kerk schoon te houden en de 'vensters open te doen'.

De voormalige gereformeerde pastorie aan de Lage Herenweg te Marrum.

En twee dagen nadat de Koninklijke erkenning van de gemeente was afgekomen, heeft op *9 september 1841* ds T.F. de Haan 'ons kerkgebouw ingewijd'. Er 'is met gebed begonnen en gezongen uit ps. 147:1-6'. De Haans tekst was ps. 126 in haar geheel, terwijl de nazang was ps. 133:3.

Nu er een kerkgebouw was, moest er natuurlijk ook een dominee worden beroepen. Daarover ging men praten op 24 juni 1842. Dit kon nu mooi, omdat ds de Haan, van wie men tot dusver veel steun had gehad, door de provincie was aangesteld om de opleiding voor predikant te verzorgen.

Maar voorlopig vond men een eigen predikant te duur. Men kon goedkoper terecht en vroeg *Fedde Martens Rijmsma* van de *Haulerwijk*, die al twee zondagen in de gemeente had dienst gedaan en goed bevallen was, naar *Marrum* over te komen voor *ƒ* 4,- per week en vrije woning.

Rijmsma was wel bereid zich voor onbepaalde tijd aan Marrum te ver-

binden, maar al trad hij meermalen op, zich vestigen in Marrum kon hij niet, omdat de eigenaar het huis dat men voor hem bestemd had, niet wilde verhuren.

De oude kosterswoning achter de vroegere Afgescheiden kerk in de Lytse Buorren te Marrum. De woning staat in de Tipelsteeg.

Al was er bij hem dan zondags wel een vrij goede opkomst, de kritiek op hem en zijn werk werd steeds sterker. Zijn tekstverklaring vond men ‘kort en donker’; bovendien viel men over ‘enige uitdrukkingen wegens zijn stand, waarin hij gedurig voorkwam en ook over de zegenbeden, die hij gedurig deed’. We hebben hier weer een voorbeeld ervan, dat lang niet elke oefenaar voor zijn taak berekend was.

Toen dan ook op de gemeentevergadering van 24 december 1842 de vraag ter sprake kwam of men *Rijmsma*, die door een val zich bezeerd had en niet in staat was op te treden, nog langer wilde houden, vond de meerderheid, dat hij maar ophouden moest.

Nu begeerde de gemeente een herder en leraar. Er kwam een drietal en op 14 mei 1843 wordt D.J. van der Werp, 'leerling op de Groninger school' met op één na algemene stemmen gekozen. We merken hierbij op, dat de befaamde en begaafde van der Werp op dat moment officieel oefenaar was in Leeuwarden en bij ds de Haan in Groningen studeerde. Hij was trouwens ook al jarenlang in Uithuizermeeden oefenaar geweest. Maar hij bedankte, ook na voor de tweede keer te zijn beroepen.

Op 19 juni 1844 werd tevergeefs een beroep uitgebracht op ds *J.G. Huiskes*, wonende op '*de Wildervank*'. Hij ging naar *Oudega* (Sm.)

Eindelijk kreeg de gemeente in 1845 haar eerste predikant, ds *H.H. Knol van Apeldoorn*, die geweigerd had op beroep te komen preken en die door een hoorcommissie was bezocht. Koopmans oordeelde minder gunstig over hem dan Feenstra.

Ds Knol was beroepen op een tractement van *f* 300,- plus vrije woning. Minder kon het haast niet. De beslissing bleef lang uit, maar juist op 18 november, toen de kerkeraad hem een brief zond, was het voor ds Knol een 'dag van opening'. Hij nam, vóór de brief van de kerkeraad gekomen was, het beroep aan.

Heel haastig om over te komen was hij niet. Er was trouwens ook nog geen woning beschikbaar, maar diaken *Wiebe Bijlsma* zei, dat ds Knol wel bij hem kon komen wonen voor 22 stuivers per week.

Weer hoorde men een poos niets van de beroepen predikant. Daarom schreef de kerkeraad hem, dat hij, als hij vanwege het ijs niet per schip kon komen, dan maar per wagen moest reizen. Eindelijk kwam er gang in de zaak.

Op 5 februari 1845 is ds *Knol* in Leeuwarden, waar hij de volgende dag door kerkvoogd *Teunis E. Wendelaar* met de wagen wordt afgehaald; 'onder veel beweging' komt het gezelschap 's avonds in het dorp aan. En op 9 februari wordt de eerste Afgescheiden predikant van Marrum door ds K.J. van Goor van Ferwerd in het ambt bevestigd. Op de zolder van diaken Bijlsma's huis wordt voor hem een studeerkamer getimmerd. Het was alles wel wat primitief.

Ds H.H. Knol - 9 februari - november 1845

Maar heel kort is ds *Knol* in Marrum werkzaam geweest. Niet zonder zegen, want enige personen wensen zich door belijdenis bij de gemeente te voegen. Maar ook moesten twee leden van de gemeente worden vermaand, omdat ze lasterlijke geruchten over de persoon van ouderling Feenstra hebben verspreid.

Al is alles dan niet ideaal, de *kerkvisitatoren*, ds K.J. van Goor en ds

D.J. van der Werp bevinden de gemeente in juli toch in goede orde.

Toch vertrekt ds Knol al op 17 november - dus ruim 9 maanden na zijn intree - uit Marrum om naar *Oudega* in Smallingerland te gaan, hoewel hij nog in maart had verklaard 'te mogen geloven, dat hij in de gunste Gods aan deze plaats was'. Zou het zeer, zeer lage tractement voor hem en zijn gezin een rol hebben gespeeld?

In de notulen wordt van beroep en afscheid met geen woord melding gemaakt. Wel approbeert de classis op 11 november zijn vertrek naar Oudega in de classes Drogeham, maar ze zal toch op de Provinciale vergadering de vraag ter sprake brengen: Moet een gemeente, gedupeerd door het spoedige vertrek van haar predikant, een tegemoetkoming in de gemaakte kosten ontvangen?

Het ambtsgewaad

Dat er in de Afgescheiden kerken in het begin veel verdeeldheid heerste, is bekend. Eén van de geschilpunten ging over het gebruikelijke ambtsgewaad van een predikant. Moest een dominee dit nu wel of niet blijven dragen?

Het bestond toen uit een zwarte mantel, een kuitbroek, een bef en een driekanten steek. Velen wensten de predikant in dit kostuum op de kansel te zien, 'natuurlijk zonder die steek', want volgens hen behoorde een predikant zich te onderscheiden door een apart ambtsgewaad. Men was vergeten, dat dit in feite oorspronkelijk de klederdracht was van de deftige burger uit de 18e eeuw, al hield die zich niet altijd aan het stemmige zwart.

Maar iemand als ds Scholte verscheen al spoedig niet meer in het gewone ambtsgewaad op de preekstoel, o.a. omdat sommigen dit als een 'priesterlijk gewaad' beschouwden. En zulk bijgeloof wilde Scholte niet voeden.

Al op de synode van *Amsterdam* 1840 kwam de kwestie van de 'kleeding der leeraren' ter sprake. De synodeleden vonden algemeen, dat het goed was, dat predikanten een eenvoudige, stemmige kleding bleven dragen, die niet aan de mode onderhevig was, ook al om geen ergernis te geven. Maar tegelijk werd opgemerkt, dat aan geen enkele vorm van kleding wezenlijke waarde mocht worden gehecht.

Daarom *raadde* de synode *aan* op de kansel in het traditionele kostuum te verschijnen (het was dus geen wet).

De afgevaardigden van Friesland op de synode van 1840 nl. ds *T.F. de Haan en ds D. Postma*, en de ouderlingen *H.P. Hettema en W.D. Hellema*, hadden aan dit besluit meegewerkt.

Ds H.A. de Vos, 19 nov. 1846 - 16 mei 1852

Ook de gemeente van Marrum zou op een nare wijze in deze 'kleerkwestie' verwikkeld raken. In maart 1846 werd te Marrum uit het drietal

D.J. van der Werp, K.J. van Goor en H.A. de Vos, predikant te Zwolle, de laatste beroepen en wel met algemene stemmen. Ook van de gemeente te Ferwerd ontving hij in die dagen een beroep.

Met Pasen bezocht hij de gemeente te *Marrum* en verklaarde bij die gelegenheid, dat hij geen ambtsgewaad wenste te dragen als strijdig met het karakter van bedienaar van het Evangelie (Lukas 17:20) en als strijdig met de bedoeling van het Nieuwe Testament tegenover het Oude Testament. Bij dit laatste argument verwees hij naar de tekst 2 Kon. 10:22 of liever naar de 'Randteekening' daarbij in de Statenvertaling, waar we lezen: 'Omdat God in het Oude Testament zijn priesters een bijzondere kleeding voorgeschreven had, die in het N. Testament met het priesterdom opgehouden heeft, zoo heeft de duivel zulks in zijn priesters willen nabootsen'.

Verder was in de tijd van de grote synode van Dordrecht 1618/19 door de Leraars ook slechts een gewoon burgergewaad gedragen. Alleen door de gewoonte was een bepaalde kleding ambtsgewaad geworden.

Ds de Vos zat goed in de stof en had reeds eerder in *Sexbierum* een lijvig en bestudeerd stuk opgesteld ter bestrijding van het ambtsgewaad.

Toen hij na zijn kennismakingsbezoek in Marrum weer in Zwolle terug was, heeft hij nog schriftelijk aan de kerkeraad in Marrum gevraagd of deze hem als predikant zou willen ontvangen, als hij geen ambtsgewaad droeg. De broeders in Marrum antwoordden dit te zullen doen; nu nam ds de Vos het beroep aan. Op 10 mei 1846 nam hij afscheid van zijn gemeente te Zwolle, en de classis Wanswerd had toestemming gegeven, dat ds *Ypma* van *Hallum* hem de 19e daarop zou bevestigen. De kerkeraad moest echter ds de Vos wel aanraden de ambtskleding te dragen.

Maar 5 dagen vóór de vastgestelde datum van bevestiging kwam er toch een kink in de kabel, want een buitengewone classisvergadering constateerde, dat in de attestatie door de kerkeraad te Zwolle aan ds de Vos afgegeven, niet voorkwam de passage 'gezond in het geloof en onbesproken in de wandel'. Deze moest daarom alsnog een nieuwe attestatie aanvragen. Ook moest de kerkeraad ds de Vos nog eens aanraden om het ambtsgewaad wèl te dragen, om ergernis te voorkomen. Hij was het namelijk niet van plan.

Op initiatief van ds *van der Werp* werd de zaak nu doorgeschoven naar een aanstaande drievoudige vergadering van de provincies *Groningen, Friesland* en *Drenthe*, te houden op 26 mei 1846 te Groningen. Als provinciaal correspondent van Friesland wist ds van der Werp daar de zaak zo voor te stellen, dat die vergadering in het nadeel van de gemeente Marrum besliste.

In de notulen daarvan lezen we, dat volgens de meerderheid broeder de Vos 'ligt en eigenzinnig' tegen het advies van de synode van 1840, nl. om het ambtsgewaad wel te dragen, was ingegaan. Dit klemde te meer,

omdat hij niet naar Marrum wilde komen, als de gemeente aldaar niet toestond, dat hij het leraarsgewaad aflegde. De vergadering bestrafte hem daarover en drong er bij hem op aan geen verdere ergernis te veroorzaken, maar eenvoudig de niet-zondige gewoonte te volgen, die tot nog toe 'gesticht en niet ontsticht heeft'.

De Friese afgevaardigden, ds *H. Knol* en *ds K.J. van Goor* met ouderling *A. Feenstra* (van Marrum!) en *H. Hettema* moesten dit besluit aan de kerkeraad te Marrum en aan de classis overbrengen.

Een belangrijke minderheid van de vergadering was het met de beslissing niet eens. De praeses ds D. Postma, verzocht aantekening, dat hij meende dat deze binding boven Gods Woord uitging.

Ook de predikanten *H. Poelman* en *H. Joffers* protesteerden, omdat huns inziens het besluit inging tegen dat van de synode van 1840, die had beslist, dat deze zaak aan de *vrijheid* der broeders bleef overgelaten.

De zaak werd ook behandeld op de *Algemene Synode*, op 16 september 1846 en volgende dagen te *Groningen* gehouden. Hier viel het besluit, dat predikanten het ambtsgewaad mochten blijven dragen in de classes en provincies, waar men het gewoon was en waar het afleggen daarvan ergernis zou geven. Was dit laatste niet het geval, dan werd het aan de vrijheid van de predikant overgelaten. Hij moest er echter wel op letten, dat hij gekleed ging naar zijn stand 'en burgerlijke of landsgewoonte', opdat zou blijken dat een 'waar conscientiebezwaar' hem het ambtsgewaad niet meer deed dragen.

De predikanten, *J. Wildenbeest* en *C.G. de Moen* resp. uit Gelderland en Overijssel kwamen met een protest tegen dit besluit. Ze waren van oordeel, dat het dragen van een ambtsgewaad niet geboden werd door kerkenorde of formulieren en ook niet door Gods Woord. In het Koninkrijk van Christus, dat een geestelijk rijk is, en dus niet van deze wereld, past geen ambtsgewaad. In de burgerlijke maatschappij moest wel een uiterlijk 'onderscheidingsteeken' worden gedragen, maar zij waren in dienst van hun hemelse Koning, die het ambtsgewaad nooit had geboden of gewild.

Ze beriepen zich voor hun mening - net als ds H.A. de Vos - ook op de kanttekening bij 2 Kon. 10:22, waarin staat, dat onder het Nieuwe Testament alle 'bijzondere kleeding' moest worden afgeschaft.

De tegenwoordige predikantskleding was volgens hen in ons land pas 150 jaar geleden in de mode gekomen. De Kerk bloeide toen niet meer zo en was niet zo geestelijk meer als weleer. Voor deze opvatting verwezen ze naar de '*Beschouwingen Sions* van den godzaligen Lodenstein'. Ook de afgevaardigden van de Dordtse synode hadden immers gewone burgerkleren gedragen.

Ze besloten hun protest met het dringende verzoek toch ook die predikanten te erkennen, die zich volgens Gods Woord gedrongen voelden het predikantenkostuum *niet* te dragen; van hun kant wilden zij ook

verdragen, die van een ander gevoelen waren.

Ds F.A. Kok, de secundus-scriba van de synode, kreeg opdracht een antwoord op dit protest op te stellen. Hij deed het en zijn concept werd door de vergadering goedgekeurd.

We putten er het volgende uit: Reeds de synode van 1840 had het dragen van een apart gewaad door leraren aangeraden voor zover 'orde en stichting' erdoor werden gediend.

En hoewel het koninkrijk van Christus in het Nieuwe Testament geestelijk is, wilde het nog niet zeggen, dat dit onder het Oude Testament vleselijk was geweest. Ook toen was dat koninkrijk evenmin van deze wereld als nu. En toch gebood de Koning der Kerk een *ambts- of priestergewaad*. 't Is waar, het was toen nog de 'schaduwachtige' bedeling, maar in het Nieuwe Testament vinden we toch nog een profetengewaad, zoals de harige mantel van Johannes de Doper.

Natuurlijk was het wel zo, dat het tegenwoordige predikantengewaad er niet altijd geweest is. Daar blijkt dan uit, dat de kerk er nooit heiligheid aan heeft toegekend en dat willen ds F.A. Kok en de zijnen nu beslist ook niet doen.

Wat de protesterende dominees *Wildenbeest* en *de Moen* over verdraagzaamheid zeiden, was goed. Maar de synode sprak de vrees uit, dat de opposanten, als deze de meerderheid hadden, ook zouden ophouden verdraagzaam te zijn, omdat reeds op deze vergadering het predikantengewaad was getypeerd met 'stomme afgoden'. Verder probeerde men steeds anderen over te halen tot het afleggen van het ambtsgewaad, met opoffering zelfs van rust en vrede in de gemeente des Heren.

En nu volgde een onthullende opmerking. De synode was er van overtuigd, dat het verzet tegen het bedoelde gewaad voortvloeide uit een niet-gereformeerde opvatting over de kerkregering. Inderdaad moest ds de Vos niet veel van een kerkenorde hebben, want in de vergadering van de classis Wanswerd van 28 maart 1847 verklaarde hij 'dat hij al enige jaren met onze kerkregering niet verenigd was'.

Het was bekend genoeg, dat in die tijd de opvattingen over de noodzaak en het nut van een kerkenorde sterk uiteenliepen. Sommigen zoals *Scholte* en *Brummelkamp* stelden, dat de gemeenten alleen gebonden waren aan Gods Woord. Van een kerkenorde en van reglementen wilden ze maar niets of weinig weten.

De meesten echter waren van mening, dat de kerken zich te houden hadden aan de aloude Dordtse kerkenordening. Iemand als *ds F.A. Kok* zei, dat die kerkenordening was gebouwd op de onwankelbare grond van Gods Woord, volgens art. 32 van de Nederlandse geloofsbelijdenis en 'daarop zijn de golven der Independenten, Brownisten en dergelijken, ten allen tijde gebroken en magteloos bevonden om het huis, op een rotssteen gebouwd, omver te werpen'.[6.]

De synode van Groningen keurde tenslotte de enkele weken eerder genomen beslissing van de Provinciale vergadering van Friesland, Groningen en Drenthe (praeses ds van der Werp) goed: ds de Vos had zich te onderwerpen.

De zaak ds de Vos diende later nog op een aantal meerdere vergaderingen. Niet weinigen meenden, dat de classis Wanswerd zich bezondigd had, omdat de gemeente zelf met goedkeuring van de classis ds de Vos had ontvangen en dat deze evenmin als de gemeente, een artikel van de kerkelijke reglementen had overtreden. Bovendien had de synode van 1840 uitgesproken: wij *raden* het dragen van een ambtsgewaad *aan*, en niet: wij *verplichten* daartoe; ze durfden er geen *wet* van te maken.

Een kleine meerderheid echter had op de synode van Groningen beslist hem niet toe te laten en dus mocht hij niet worden bevestigd.

Door twee afgevaardigden van de classis werd de gemeente bezocht om haar uit naam van de synode te dreigen met censuur en aan de kerkeraadsleden werd het recht van stemmen op de classis ontzegd. Maar Marrum kreeg nu steun van de classis *Ommen* in Overijssel. Deze vond goed dat ds *W. van Leeuwen*, predikant te *Heemse*, ds de Vos in Marrum ging bevestigen. Hij deed dit 19 november met een preek over 2 Tim. 4:5: 'Maar gij, wees wakker in alles, lijdt verdrukkingen, doe het werk van een evangelist, maakt dat men van uwen dienst ten volle verzekerd zij'.[7.]

De intreepreek van ds de Vos handelde over 1 Cor. 3:7: 'Zoo is dan noch hij die plant iets, noch hij, die nat maakt, maar God die den wasdom geeft'.

We merken hierbij nog op, dat deze ds W. van Leeuwen blijkbaar een eigenzinnig en vreemd man is geweest (deze typering is van de notulen van de Provinciale synode van Friesland van 6 april 1848). Toen hij in 1847 van Heemse naar Scharnegoutum bij Sneek was vertrokken, ontstonden daar eveneens al snel moeilijkheden met het kerkverband. Ook werden op de Provinciale synode van Friesland van 6 april 1848 op niet minder dan 12 punten bezwaren tegen zijn rechtzinnigheid ingebracht. Hij emigreerde in 1856 naar Noord-Amerika.[8.]

Hoe verging het nu de gemeente van Marrum van mei tot november 1846, de periode waarin ds *de Vos* wel al in Marrum woonde, maar nog niet was bevestigd? Nu, de notulen vertellen ons er iets van. Hij ging gewoon door met preken, 'tot stichting en zegen van alle hoorders'. Terwijl de broeders van elders allerlei 'beroeringen' maakten, leefde de gemeente - aldus de notulen - in de beste verstandhouding en met de kerkeraadsleden en met de leraar. 'De eensgezindheid groeide middelerwijl aan, zoodat wij mogen schrijven *Eben-Haezer, 1 Sam. 7:12*'.

Al was de gemeente dan in 1846 buiten het kerkverband komen te staan - het zou gelukkig maar tijdelijk zijn - toch bleef het werk van ds de Vos niet geheel ongezegend. Af en toe legden leden belijdenis van hun geloof

af, bijv. op 23 november 1846 *S.J. Postma, Jetze Hommes Homsma, Janke H. Wielenga en J.W. van Dijk*. Eens moest echter iemand toelating worden geweigerd, omdat hij zijn schoonzuster de deur zou hebben uitgejaagd.

Helemaal los was de band met de classis niet. Van een ingrijpende twistzaak werd aan de classis kennis gegeven. En de classis van haar kant schreef aan de kerkeraad van Marrum, dat de broeders toch moesten terugkeren en in de kwestie van de ambtskleding toegeven en de classis-kosten betalen.

Maar de kerkeraad gaf niet toe en wees de classis als de schuldige van de verwijdering aan, maar beloofde niet te zullen wegblijven als men de broeders kon dienen.

In maart 1848 kwamen ds *S.H. Baron* uit Ferwerd en ds *B. Amsing* uit Wanswerd om kerkvisitatie te doen, maar de kerkeraad wenste hen niet in hun hoedanigheid van visitatoren te ontvangen, omdat de classis ds de Vos niet wilde erkennen en aan de ouderlingen van Marrum op de classis het recht om te stemmen had ontzegd. In maart 1849 mislukten weer pogingen om de breuk te helen.

Intussen ging het kerkelijk leven vrij normaal door. Nu en dan meldden zich personen om belijdenis van hun geloof te doen. In november 1848 waren het *Taeke Pieters Looyenga*, en *Jacob Fokkes Cuperus*, in februari 1849 *Hendrik Fennema* en *Hendrikje Lammerts Steen*, en in maart 1850 *Johannes Hendrik Gros* en *Sjoukje Postma*.

Moeilijkheden en teleurstellingen waren er ook wel. Zo moest iemand, die een man van het eerste uur was geweest, wegens steeds terugkerende dronkenschap uiteindelijk worden afgesneden, nadat de kerkeraad het uiterste geduld had betracht en hem steeds maar had vermaand. Ook onttrok zich iemand aan de kerk, die nog wel in het ambt had gezeten. Hij was het niet meer eens met de gereformeerde leer. En een zuster wilde niet langer meeleven met de gemeente, omdat die ‘niet in vereniging met de Afgescheidenen hier in Friesland is’, met andere woorden, buiten het verband stond.

Gelukkig verdween die abnormale situatie, toen ds de Vos in het voorjaar van 1852 naar *Tiel* en *Ommeren* vertrok. Nu was ook de breuk met de classis spoedig geheeld. Op de classisvergadering van 3 augustus 1852 waren 4 broeders uit Marrum aanwezig om zich weer met de Afgescheiden kerken te verenigen. Het waren *Tj. Boersma, Jan L. Kramer, J. Koopmans* en *Wiebe Bijlsma*, die uitspraken zich te willen verenigen volgens het Synodaal besluit van 1851 en beloofden zich te onderwerpen aan ‘alle kerkenorde, niet strijdig met Gods Woord’. Zo werd hun geweten vrij gelaten en toch de orde in de kerk gehandhaafd.

Op die basis wordt dan de vereniging gesloten. Marrum was niet meer buiten het verband. Het schisma behoorde weer tot het verleden.

Consulent werd nu ds *van der Werp* van *Ferwerd*. Hem was het wel

toevertrouwd de gemeente van Marrum te beschermen tegen kerkrechtelijke bokkesprongen. Met de vervulling van de vacature verliep het niet zo vlot. Daarom schreef de kerkeraad in januari 1854 aan ds *Brummelkamp* of hij op zijn school te *Arnhem* ook geschikte studenten had. In maart kon hij antwoorden, dat er drie geëxamineerd waren, nl. *P. Wagemaker, C. van Proosdij* en *J.F. Bulens*, van wie toen de eerste beroepen werd. Toen deze bedankte ging het beroep naar Bulens, die 14 juni schreef tegen het ambtsgewaad en tegen de feestdagen te zijn. Toen dreigden zich de dagen van ds de Vos te herhalen, maar Bulens bedankte gelukkig.

Op 27 augustus 1854 werd de 43-jarige ds *G.F. Stuckwisch* van de Wildervank beroepen. Hij is op 26 november door ds Kreulen van Hallum bevestigd. Marrum was zijn eerste gemeente. Blijkbaar groeide de gemeente wat, want in december 1855 werd gesproken ‘over het belang dat de gemeente had in een kerkgebouw’.

Helaas werd in oktober 1860 de goede verhouding enigszins vertroebeld door twee anonieme briefjes in het kerkzakje. Eén voor dominee en één voor de kerkeraad, waarin tegen de over ps. 119:47 gehouden proefpredikatie (voorbereidingspreek) bezwaar werd ingebracht. Deze tekst luidt: ‘Ik ben de morgenschemering voorgekomen en heb geschrei gemaakt; op uw woord heb ik gehoopt’.

Hoewel ds Stuckwisch zich erover verwonderde, dat de kerkeraad ‘op zulk een nachtuil acht sloeg’ ging de kerkeraad toch op het naamloze schrijven in. Ouderling *G.L. Steen* zei, dat hij ook niet veel aan de preek had gehad en toen dominee broeder Steen niet begreep, helderde diaken Broersma diens bedoeling op: ds preekte niet ‘met genoegzame onderscheiding. Hij zoude er wat van noemen: de Goddeloze Farizeër, de wereldling, de gefeinsden en zo voort. Dat is het, zeide Steen’.

Zulke woorden wijzen wel op de door velen begeerde kleur van de prediking in die dagen.

Maar ook dit probleempje raakte weer aan de kant. In oktober 1862 vertrok ds Stuckwisch naar *Zevenhuizen* in Groningen, waar hij bijna 30 jaar zou blijven. Zijn opvolger werd de 28-jarige *R. Sijbrandy* die in Marrum eveneens zijn eerste gemeente kreeg.

Eindnoten:

1. Gedateerd 24 februari 1836.
2. We raadpleegden een (ongepubliceerde) scriptie van Tj. Jager - De Afscheiding in Marrum (1975).
3. Handelingen van de opzieners der Gemeente Jesu Christi, vergaderd te Amsterdam, den 2den Maart en volgende dagen, A^{o} 1836 (Amsterdam - 's Gravenhage 1836).
4. In de notulen staat laconiek: ‘de gemeente van Hallum is bij dezen te kort geschoten’.

4a. Als volgt verdeeld: Pieter J. Ferwerda *ƒ* 60,-; Ate J. Feenstra *ƒ* 160,-; Dirk M. Koopmans *ƒ* 210,-; Oene J. de Vries *ƒ* 30,-; Jetske H. Miersma (wed. Hijma) *ƒ* 50,-; Dieuwke J. van der Velde (wed. Koolhaas) *ƒ* 40,- en Grietje M. Boersma (wed. M. Koopmans) en Antje Feites (wed. Zeilstra) elk *ƒ* 10,-. In totaal kwamen hierbij nog *ƒ* 45,58½ proceskosten. Bovendien betaalden de Marrumers voor oefenaar J.S. Palma nog *ƒ* 41,50.

5. Hij overleed in Workum in december 1870, op 83-jarige leeftijd. In zijn overlijdensakte heet hij van beroep tuinier en geboren te Haarlem.

6. H. Algra - Het wonder van de 19e eeuw, 149 (Franeker 1965).
7. In ‘Honderdveertig jaar gemeenten en predikanten’, 101, staat ten onrechte, dat ds de Vos op 19 mei 1846 in Marrum kwam. Dit was - zoals we gezien hebben - aanvankelijk wel de bedoeling, maar de classis verhinderde de bevestiging, die uiteindelijk plaats vond op 19 november.
8. Deze ds W. van Leeuwen moet niet verward worden met de ex-schoolmeester ds W.S. van Leeuwen. Ds W. van Leeuwen is predikant geweest in Heemse (1844), Scharnegoutum (1847), Putten (1853), Zaandam (1854) en in 1856 vertrokken naar Noord-Amerika.
   Ds W.S. van Leeuwen heeft gestaan in Woerden (1845), Den Helder (1846), Werkendam (1858) en vertrok in 1863 naar de Chr. Reformed Chruch in Amerika.

IV *Ferwerd*

Ferwerd, het hoofddorp van het agrarische Ferwerderadeel, was ± 1840 een vrij grote plaats. Reeds vanuit de verte viel de grote hervormde kerk met haar zware zadeldaktoren op. In deze vruchtbare kleibouwstreek langs de Waddenkust lagen de statige boerderijen wijd en zijd in het land verspreid.

Tot Ferwerderadeel behoorden de dorpen en dorpjes *Ferwerd, Hoogebeintum, Hallum, Marrum, Westernijkerk, Blija, Wanswerd, Genum, Reitsum, Jislum* en *Lichtaard*.

De Afgescheiden kerken van *Ferwerd* en het vlakbij gelegen *Blija* zijn *3 december 1835* resp. 's morgens en 's middags door ds H. de Cock *geïnstitueerd*.

In de 36 pagina's tellende beschrijving van de '*Uitgang, Opkomst en verdere handeling der Afgescheidene Gereformeerde Gemeente Ferwerd*', te vinden in Ferwerds oudste notulenboek, lezen we daarvan.

Hieraan vooraf gaande schreef de eerste scriba van de kerk, *Douwe Menzes Buursma* ook nog een aantal als motto gebruikte tekstwoorden neer.[1.]

Nadat de schrijver van de inleiding van het notulenboek zijn droefheid had uitgesproken over de afwijking van en het verval in de hervormde kerk en over de smaadheid de predikanten de Cock, Scholte en Brummelkamp aangedaan, 'wierden wij', zo schrijft hij, 'ook gedwongen om ons onderling te vergaderen en te zoeken naar de redelijke en onvervalste melk van het zuivere woord tot voedsel van onze dorre en amegtige zielen, hetwelk dan ten eersten plaats had bij *Sjoerd Beens*

Bekema', die tot de gemeente van Blija behoorde. Bij hem vergaderde men met een klein aantal mensen.

Dit gebeurde dan op zondagavond, na 3 uur, dus na de officiële middagdienst in de hervormde kerk, want er waren enkelen, die nog niet geheel met de hervormde kerk wilden breken. Men kon dan 's middags nog de kerkdienst bij wonen en 's avonds naar het conventikel gaan. Hierin werd gebeden en gezongen en een deel van Gods Woord verklaard door de als oefenaars optredende *Jan Sijbes Palma* en de al genoemde *Sjoerd Beens Bekema*.

Al spoedig, zo gaat het verhaal verder, werden de samenkomsten druk bezocht, maar lang niet iedereen was nog rijp voor afscheiding van de hervormde kerk. Men besloot om advies in te winnen bij ds H. de Cock en schreef hem een brief.

Nu wilde het geluk, dat de mogelijkheid aanwezig was om de Cock persoonlijk te spreken, want deze moest toch naar Leeuwarden komen om daar voor de rechtbank te verschijnen, omdat hij in *Burum* voor meer dan 20 personen had gepreekt. Daarom verzocht de Cock de broeders uit Ferwerd en Blija hem in de Friese hoofdstad te ontmoeten. En zo reden *Lammert K. Hogendijk* en *Douwe M. Buursma* van Ferwerd en *Sjoerd B. Bekema* van Blija, naar Leeuwarden.

Daar hadden ze een goed gesprek met de Cock, maar hoeveel goeds ze ook hoorden, 'wij lagen nog niet vlak om ons aan te sluiten', zo zegt het verhaal. Daarvoor waren 3 redenen: **1)** hun samenkomsten konden nog ongehinderd worden gehouden, 2) het getal van hen, die zich wilden afscheiden, was klein, 3) het wachten was op ds *Simon van Velzen* 'Gereformeerd Leeraar op de Drogeham, die getrouw voor de waarheid uitkwam en ook al gedurig vervolgd wierd'.

Aarzelden de broeders dus nog, de 'vijanden' hebben meegewerkt tot een beslissing. Immers, mocht men eerst in groten getale vrij vergaderen, van het grietenij-bestuur kwam bericht, dat men met niet meer dan 20 personen mocht samenkomen.

De broeders hebben daarop aan de grietman van Ferwerderadeel een aangrijpend verzoekschrift gezonden, door meer dan 100 personen uit *Ferwerd, Blija, Marrum* en *Hallum* ondertekend.

Hierin werd vrijheid van godsdienst en geweten gevraagd en het eindigde met de bede, dat God de grietman weldadigheid mocht bewijzen 'als enen Voedsterheer Zijner Kerk, handhaver van Regt en gerechtigheid en voorstander der beide tafelen zijner Goddelijke Wet'.

Dit verzoek om vrijheid van godsdienst en geweten werd op aansporing van de Gouverneur van Friesland door de grietman van Ferwerderadeel afgewezen.

Grietman *Westenberg* was persoonlijk niet de kwaadste. Hij woonde op *Harstastate* onder Hogebeintum. Oogluikend liet hij de samenkomsten op zondagmiddag toe. Volgens de overlevering werden er wel

samenkomsten gehouden met 300 aanwezigen. Hij heeft bij de Gouverneur nog uitdrukkelijk gewaarschuwd tegen ‘krachtige maatregelen’.

Uit een brief van 11 november 1835 van de Gouverneur aan de grietman blijkt, dat eerstgenoemde Sjoerd Berends Bekema van Blija bij zich in Leeuwarden had ontboden en hem liet beloven om niet met meer dan 20 personen te vergaderen. De grietman kreeg opdracht erop toe te zien, dat Bekema zijn belofte hield.

Het gevolg van dit optreden der overheid was, dat broeders en zusters in Ferwerderadeel, die eerst tegen de afscheiding van het hervormd kerkgenootschap opzagen, nu daarvoor rijp werden.

Men onderhield in Ferwerd correspondentie met de broeders in *Sneek*. Dit valt weer te lezen in het verhaal over de Afscheiding te vinden vóór in het eerste notulenboek.

Hoewel men feitelijk wachtte op de ‘uitgang’ of schorsing van ds *S. van Velzen*, hebben de broeders van Sneek aan ds de Cock geschreven over te komen ‘om de gemeenten te bevestigen’.

Dit gebeurde. Op 27 november 1835 bevond de Cock zich in het Friese land en institueerde gemeenten in *Bolsward* en *Sneek*. Enkele dagen later (1 december) reisde hij over *Harlingen* via *Sexbierum* naar *Minnertsga*, met als gevolg: drie nieuwe Afgescheiden gemeenten.

Vanuit Sneek hadden de Ferwerder broeders bericht gekregen, dat ze ds *de Cock* en ouderling *Joh. Andriessen* uit Sneek moesten afhalen van *Minnertsga*, waar de Cock ook een gemeente zou institueren en wel op 1 december 1835. Drie mannen werden daarvoor aangewezen. Het waren *Lammert K. Hogendijk, Douwe M. Buursma* uit Ferwerd en *Fopke G. Steensma* uit Blija. Zo reden deze drie naar Minnertsga en namen de Cock en Joh. Andriessen mee naar Ferwerd, waar ze in de late avond van woensdag 2 december arriveerden. De Cock logeerde die nacht in de boerderij van Dieuke Oeges, de weduwe K. Hogendijk, onder de zeedijk, bij wie haar toen nog ongetrouwde, 36-jarige zoon Lammert Hogendijk inwoonde.

Hoewel men eerst niet van plan was, zowel in Ferwerd als in Blija afzonderlijk een gemeente te stichten, raadde de Cock toch sterk aan dit wel te doen.

En zo institueerde hij de volgende dag 's morgens om 9 uur bij Lammert Hogendijk de Afgescheiden gemeente van Ferwerd en 's middags die in het vlakbij gelegen Blija (3 december 1835).

Op de avond van die dag doopte de Cock in de boerderij aan de zeedijk onder Ferwerd ook nog 5 kinderen en 3 volwassenen. De laatsten waren de oude *Bokke Jacobs Amelander*, meester timmerman te Blija, en diens twee zoons. Ze zullen allicht doopsgezind zijn geweest (en afkomstig van Ameland).

De vijf gedoopte kinderen waren resp. van Sjoerd Berends Bekema,

Fopke Gerhards Steensma, Sape Martens v.d. Velde, Johannes Sjoerds Fennema en van Jan Jans Palma, allen gardeniers, wonende te Blija. De namen van de vaders zullen we in de notulen nog veelvuldig tegenkomen.

Het is bekend, dat de Cock in elk kerkdorp, waar het maar even mogelijk was, een zelfstandige Afgescheiden gemeente probeerde te stichten. Dit bewijst, dat hij oog had voor de betekenis en het belang van de kerkelijke ambten en de plaatselijke kerk. De conventikels hingen als los zand aan elkaar, zodat het institueren van een ambtelijk geleide, plaatselijke kerk van uitermate groot belang was, juist voor het bestaan resp. voortbestaan van de kerk.

De boerderij aan de ‘Zeedijk’ te Ferwerd, waarin Lammert K. Hogendijk heeft gewoond en waarin de Afgescheiden kerk van Ferwerd op 3 december 1835 door ds H. de Cock is geïnstitueerd.

Instituering 3 december 1835

In die eerste institueringssamenkomst in de genoemde boerderij van Lammert Hogendijk aan de zeedijk had ds de Cock tot tekst van zijn preek gekozen Openb. 18:4: ‘En ik hoorde een andere stem uit den hemel, zeggende: Gaat uit van haar, Mijn volk, opdat gij aan hare zonden geen gemeenschap hebt, en opdat gij van hare plagen niet ontvangt’.

Maar toen hij nog maar net met de verklaring van zijn tekst was begonnen, kwamen enkele politie-mannen binnen om te zien of er ook boven het getal (20) vergaderd werd, hoewel ze voorgaven opdracht te hebben om te onderzoeken of er ook doop en Avondmaal zouden worden bediend, want dan zouden ze tot vervolging moeten overgaan.

Toen de politie was binnengekomen, had ds de Cock zijn preek onderbroken en gezegd, dat er die morgen geen sacramentsbediening zou zijn. Vervolgens verzocht hij de aanwezigen te zingen ps. 68:8, en daarna het 11e vers van dezelfde psalm, waarop hij zijn preek voortzette en de politie verdween.

Na het beëindigen van de preek ging de Cock tot instituering van de gemeente over. Hij hield een korte toespraak tot de leden en vroeg hen of zij zich waarlijk door de krachtdadige en onweerstaanbare werking van de Heilige Geest gedrongen voelden zich te onderwerpen aan Jezus Christus als het enig Hoofd van Zijn kerk.

‘Deze en nog meer andere stukken wierden ons voorgehouden’. Ook de tere vraag ‘waarop wij hadden te antwoorden of wij waaragtig geloofden, dat wij bij bevinding kenden en geleerd hadden, dat wij door de verdiensten van Jezus Christus deel genoten waren geworden van de Verbonden der Beloften’.

Veertien mannen en zes vrouwen lieten hierop in het huis van de boerderij aan de zeedijk hun *ja* horen. Weinig zullen ze vermoed hebben, dat ze meemaakten en meewerkten aan het historische ogenblik van het herrijzen van de gereformeerde kerk in hun dorp.

Hun namen zijn, dank zij het verhaal, voor het nageslacht bewaard gebleven, vóór in het notulenboek. Hier volgen ze (met enkele bijzonderheden):

1. *Jan Siebes Palma* - gardenier onder Ferwerd, een befaamd oefenaar in de streek. In 1836 was hij 63 jaar en hertrouwde toen, als weduwnaar van Doetje W. Beintema, met *Jetske Hettes Miersma*, een 48-jarige weduwe uit Marrum, in wier huis Palma herhaaldeijk had geoefend. Hij overleed in 1848.
   In Ferwerd woonde ook nog een Jan Jans Palma, arbeider, die eveneens bij de Afgescheidenen hoorde.
2. *Jildert Pieters Postma*, arbeider (ook wel gardenier genoemd)
3. *Jacob Wijbes Jonkman*, arbeider

4. *Sake Gosses Hoekstra*, arbeider
5. *Doekes Christoffels Nijp*, arbeider
6. *Jan Jakobs Bouma*, arbeider
7. *Tjeerd Pieters de Boer*, gardenier
8. *Tjalling Menzes Buursma*, gardenier, verhuisde later naar Marrum en heet dan winkelier
9. *Sijtse Sijmons Jongsma*, gardenier
10. *Lammert Klazes Hogendijk*, 'welgesteld huurboer'
11. *Douwe Menzes Buursma*, gardenier (ook wel koopman genoemd)
12. *Pier Jakobs Bouma*, arbeider
13. *Ynze Jelles van Vliet*, gardenier
14. *Jakob Buursma*, arbeider

De zes vrouwen waren:

1. *Antje Kornelis Bouma* (vrouw van Tjalling M. Buursma)
2. *Tietje Wiebes de Vries* (vrouw van Douwe M. Buursma)
3. *Minke Christoffels Nijp* (vrouw van arbeider Fokke Gosses Hoekstra)
4. *Maaike Jans Riezema* (vrouw van Sake Gosses Hoekstra)
5. *Trientje Feikes Hellinga* (vrouw van Ynze Jelles van Vliet)
6. *Dirkje Pieters Kuipers*

Tot ouderling werden gekozen:

Douwe Menzes Buursma en *Lammert Klaazes Hogendijk*.

Tot diakenen:

Tjalling Menzes Buursma, een broer van de ouderling,[2.] en *Tjeerd Pieters de Boer*.[3.]

Ze werden dadelijk bevestigd 'om de gemeente des Heeren in alle vervolgingen te weiden en te leiden en ach, mochte de Heere hen meer en meer getrouw maken om te staan en te strijden tegen de listige omleiding des Satans en te waken voor de verleidingen der wereld'.

We laten hier nog een aantal bijzonderheden over ouderling *Douwe M. Buursma* volgen:

In 1846, een jaar van grote armoede tengevolge van de in 1845 opgetreden aardappelziekte, verschenen *Liederen op de tegenwoordige, droevige en drukkende omstandigheden*, met een *Aanspraak aan al mijne Land- en Geloofsgenoten* door *Douwe Menzes Buursma*, lidmaat van de Christelijke Afgescheiden Gemeente te Ferwerd (1846). We kregen van zijn achterkleinzoon D.G. Buursma te Ferwerd een afschrift ter inzage.[4.]

Ook is bewaard gebleven een door ds K. Kuiper te Ferwerd na het sterven van Douwe M. Buursma gesproken en geschreven woord ter nagedachtenis. Buursma werd 12 april 1880 begraven. Op die begrafenis ging

de predikant uit van de woorden: ‘En dat wij door vele verdrukkingen moeten ingaan in het Koninkrijk Gods’. We halen uit de toespraak enkele bijzonderheden aan.

‘Dit woord der Schrift is nog gedurig bevestigd aan onze nu overleden broeder D.M. Buursma. Woensdag ontsliep hij, ruim 81 jaar oud. Vanaf het begin heeft hij aan de zijde der Afgescheidenen de hitte van de strijd doorleefd. Verachting, spot en smaad waren ook zijn deel.

Hij behoorde niet tot de rijken dezer wereld. Verscheidene malen is hij tot boeten veroordeeld. Daar hij niet in staat was deze te betalen, werd op een zondag zijn hele inboedel verkocht, maar hij mocht als de gelovige Hebreeën de beroving zijner goederen met blijdschap aanzien. Nooit is hij rijk geworden, maar tot het laatst toe had hij geen gebrek aan enig goed.

De laatste jaren was hij deurwachter in de kerk. Hij vergenoegde zich niet alleen met die nederige betrekking, maar het was hem daar goed: liever een dorpelwachter dan gewend aan d' ijdele vreugde in 's bozen tent. Een langzaam verval van krachten sloopte zijn aardse tent. Al lang kon hij niet meer naar het bedehuis ‘hem zo dierbaar’. Op bed getuigde hij tijdens smart en lijden nog gedurig van Gods goedertierenheden.

Doorgaans kalm en somtijds zeer blijmoedig liet hij zich zinken op vrije genade. Met een psalm op de lippen en in het hart legde hij eindelijk het matte hoofd ter ruste.

Een lange rij van vrienden en bekenden volgde bij de begrafenis het lijk. Zijn uitvaart was plechtig.

Geen grafzerk dekt zijn gebeente. Geen bloemenkrans verzierde zijn doodkist, maar och, deze verwelken toch ook. De groene zoden op zijn graf zullen straks heerlijk ontspruiten; zij zijn veeleer een beeld der opstanding tot het nieuwe leven.’

Dit enkel woord - aldus ds Kuiper - zij een geringe hulde aan één onzer eerste strijders. Maar meer nog zij het een danktoon voor Gods genade en trouw. En ons roept het toe: let op de vrome en zie naar de oprechte, want het einde van die man zal vrede zijn, zo besloot ds Kuiper zijn toespraak.

In de middag van donderdag 3 december 1835 werd de gemeente van *Blija* geinstitueerd en de dag daarop die van *Marrum*. De volgende dag - een zaterdag - zijn ds *de Cock* en *J. Andriessen* vertrokken naar de *Drogeham* om ds van Velzen in zijn moeilijke omstandigheden op te zoeken en twee dagen later keerde de Cock weer naar zijn gezin terug. De geschorste ds van Velzen zou zich enkele dagen later van het hervormd kerkbestuur afscheiden.

In de drie gemeenten *Ferwerd, Blija* en *Marrum* waren geregeld optredende oefenaren:

Sjoerd Beens Bekema die in Blija voorging en *Jan Sijbes Palma*, die

om de andere zondag tweemaal voorging in Ferwerd en in Marrum. Ook ging deze in de week éénmaal in Ferwerd en éénmaal in Marrum voor.

Intussen was de reeds lang verwachte schorsing van ds S. van Velzen te Drogeham een feit geworden. Na zijn breuk met het kerkverband heeft deze ook in Ferwerd gepreekt in een schuur, voor een groot aantal toehoorders. Dit was aanleiding voor de Ferwerders om zich 'niet meer tot het getal 20 te bepalen, maar de deuren open te zetten en de woningen vol te laten lopen', waarop Gods goedkeuring kennelijk mocht rusten, 'want veelen zijn in die tijd toegevoegd'.

Op 1 januari 1836 werd ds van Velzen op een vergadering van afgevaardigden van Afgescheiden gemeenten in Friesland, bij *J. Meijering* te *Leeuwarden* aan huis, als predikant voor de hele provincie Friesland gekozen. Op die vergadering was Ferwerd vertegenwoordigd door *Lammert Klazes Hogendijk*.

Tevens werd een afgevaardigde gekozen voor de te houden algemene Synode, nl. *Pieter Sijmons van der Woude*, ouderling te Wanswerd, die de vergadering bij *J. Meijering* presideerde.

De eerste jaren van de gemeente Ferwerd

Het kerkelijk leven begon nu op gang te komen. Dit blijkt ook uit kleine postjes in het kasboek. Een maand na de instituering waren de buidels (collectezakjes) klaargekomen. De diakenen moesten immers fatsoenlijk kunnen collecteren. Voor het maken van twee ijzers voor de buidels werd aan Pier J. Laverman, mr smid, 50 cent betaald en voor het maken van de stokken aan Tjeerd A. Boersma 15 cent en aan Douwe M. Buursma 'wegens uitschot' voor geleverd manchester voor de buidels en verder voor vergoeding van briefport *ƒ* 2,10.

De verzorging van de armen werd nu ook ter hand genomen. De eerste uitgaafpost voor de armen werd gezet op november 1836, nl. *ƒ* 13,- voor turf. In 1837 bedroeg het totaal bedrag van de uitgaven van de diaconie *ƒ* 35,72½, waaronder weer een som van *ƒ* 10,50 voor 20 ton baggelaar turf voor de armen per ton 52½ cent.

In die beginperiode vergaderde de Afgescheiden gemeente van Ferwerd wel geregeld, maar niet steeds op dezelfde plaats; vaak moesten vele gemeenteleden er een lange wandeling voor over hebben. Nu eens kwam men bijeen in de boerderij van de ons reeds bekende Lammert Hogendijk aan de zeedijk, dan weer werd een preek gelezen of gehouden in de boerderij van *Johannes Douwes Douma*, een landbouwer en tevens veearts, op de *Heskampen* wonende. Deze boer is ook nog een poosje diaken geweest. Zijn graf is nog te vinden in Hogebeintum op het kerkhof om de oude kerk op de hoge terp.

Dat steeds vergaderen met meer dan 20 personen had echter onaangename gevolgen. De politie greep in en nu werden de volgende personen voor de rechtbank in Leeuwarden gedaagd:

Jan Siebes Palma als oefenaar, *Douwe Minzes Buursma* en *Lammert Klazes Hogendijk* als ouderlingen, *Tjalling Minzes Buursma* die als diaken had gecollecteerd en *Ynze Jelles van Vliet*, in wiens huis verscheidene keren een godsdienstoefening was gehouden.

In Leeuwarden werden ze elk afzonderlijk tot *f* 10 boete veroordeeld 'zonder ons op grond van Gods Woord te mogen verdedigen'.

Later werden de beide ouderlingen Hogendijk en Buursma nog door de veldwachter op het gemeentehuis ontboden, waar men hen nadrukkelijk waarschuwde niet boven het getal 20 te vergaderen, want anders kwam er inkwartiering van soldaten. En wat dit betekende, hoefde men maar in *Oenkerk* te vragen! De schrik daarvoor zat er zo in, dat de kerkeraad onmiddellijk toegaf en de leden meedeelde dat men voorlopig niet weer met meer dan 20 personen bij elkaar zou komen. Heimelijk was er de hoop, dat reeds opgemaakte processen-verbaal geen verdere gevolgen zouden hebben, maar die hoop bleek ijdel. Want kort daarop verscheen er weer een oproep om voor de rechtbank te verschijnen, waaraan alleen door Hogendijk, die de anderen vertegenwoordigde, gevolg werd gegeven. De eerste boeten werden, om erger te voorkomen, nu betaald. Maar er volgden veel zwaardere boeten nl. voor Jan Sijbes Palma, de oefenaar *f* 80, Tjalling M. Buursma *f* 50, Douwe M. Buursma *f* 40, Lammert K. Hogendijk *f* 20 en Jildert P. Postma en Tjeerd P. de Boer elk *f* 10, buiten de kosten. Niet in staat die zware boeten te betalen, zond men samen met de broeders uit *Blija* en *Marrum* een adres aan het grietenijbestuur 'om vrijheid van betaling van boeten'. Het mocht niet baten. Vervolgens probeerde men het bij de gouverneur van de provincie; ook tevergeefs. En nu pakte de rechterlijke macht door.

De deurwaarder werd afgestuurd op Douwe en Tjalling Buursma en op Tjeerd de Boer, die niet konden betalen en ook niet wilden betalen o.a. omdat het vonnis h.i. tegen Gods wet en ook tegen de grondwet inging.

Douwe Buursma vooral hield het verzet vol, gesterkt door de woorden uit Jesaja 59:19, dat de Heere zou te hulp komen door als Rechter de goddelozen te veroordelen en te verslaan.

Maar de deurwaarder liet beslag leggen op zijn 'meubelen en klederen' om op 3 juli 'zijnde op Zondag de dag des Heeren' verkocht te worden. Natuurlijk was met opzet die zondag gekozen, want nu konden andere Afgescheidenen uit eerbied voor het vierde gebod, niets terugkopen.

Het oorijzer van vrouw Buursma werd op een stok omhoog gehouden en ten verkoop aangeboden, zoals nog bij overlevering bekend is. De Heere echter sterkte Buursma 'want hij mogt gevoelen en geloven dat hem alle dingen medewerkten ten goede, want hij konde de beroving zijner goederen met vreugde aanschouwen'.

Van de door de politie opgemaakte processen-verbaal zijn ons een aantal bewaard gebleven. Uit dat van de institueringsvergadering hebben we al enige bijzonderheden meegedeeld. We geven er nog enige van door,

daarbij gebruik makend van processen-verbaal geschreven in de maand januari 1836, alle berustend in het archief van het grietenijbestuur.

Op zondag 17 januari 1836, 's middags om één uur, was veldwachter Antoni Willems de Jong, wonende in Ferwerd, op last van de grietman, gegaan naar het huis van *Ynze Jelles van Vliet*, wonende op de zg. *Boteburen* onder Ferwerd. Daar constateerde hij een samenkomst van wel 50 personen.

Bij zijn aankomst werd net gezongen uit psalm 73, waarna als 'spreker' optrad *Fopke Gerlands Steensma*, een arbeider, wonende te Blija. Deze bad eerst 'met luider stemme' (men placht vroeger als men in het 'openbaar' voorging, al was het maar in een huiskamer, met verheffing van stem te bidden); vervolgens werd er gecollecteerd door Tjalling M. Buursma, waarna genoemde Steensma handelde over Hand. 4 vers 18 en 19 (waarin de apostelen Petrus en Johannes verklaren, dat ze in gehoorzaamheid aan God verder zullen getuigen). Wel een toepasselijke tekst! De slotzang was ps 133:3.

Negen dagen later was een soortgelijke samenkomst gehouden in het huis van *Douwe M. Buursma*, gardenier, wonende in het huis no 110 'staande op de groote wal te Ferwerd'.

Jan Siebes Palma, gardenier, wonende op *Boteburen* onder Ferwerd was in dit gezelschap van wel 60 à 70 personen voorgegaan.

En op de laatste dag van januari was het weer gebeurd in het huis van *Jildert Pieters Postma*, een arbeider, ook al wonende op *Boteburen*, in het huis no 190, waar weer Fopke G. Steensma sprak voor een gezelschap van meer dan 40 personen.

De lezer ziet het, de kerkdiensten in Ferwerd en in de directe omgeving vonden gedurig plaats.

Toch hebben de Ferwerders, vooral na de veroordeling in Leeuwarden op 16 maart '36, toen de grote klap viel, ervoor gezorgd hun kerkdiensten met niet meer dan 20 personen tegelijk te houden. Dit betekende dus vele samenkomsten in Ferwerderadeel; enige tientallen per week. In april 1836 rapporteerde de grietman aan de gouverneur, dat in de week van 29 maart-4 april in totaal in zijn jurisdictie 55 (!) godsdienstige bijeenkomsten waren gehouden. Dit was wel een piek in het aantal, want de Paasdagen vielen net in die periode. Maar een week later, op zondag 10 april, zijn het er toch nog 24, als volgt verdeeld: 2 onder Hallum, 7 onder Marrum, 5 onder Ferwerd, 2 onder Blija en 8 onder Wanswerd.

De volgende tijd blijft het aantal samenkomsten om de 20 per zondag schommelen. En dan te bedenken, dat er maar één predikant was, ds Simon van Velzen, die de hele provincie moest bedienen en natuurlijk maar op één plaats tegelijk kon zijn. Wat hebben de ouderlingen en oefenaars, vaak heel eenvoudige mensen, in die jonge, zij het kleine gemeenten, een zware taak gehad. Naast hun gewone werk, op zondag

altijd maar voorgaan in de kerkdiensten o.a. door het lezen van een preek.

Over de Afgescheidenen te Ferwerd was dus de vervolging gekomen, maar deze heeft de gemeente geen schade gedaan. Voor de moeilijkheid, dat men met niet meer dan 20 personen mocht vergaderen, werd een uitweg gevonden. In één of twee samenkomsten werd een preek *gelezen*. 'Ook bood zich een *oefenaar* aan om met vrijmoedigheid het Woord Gods te verkondigen'. Deze man was *Johannes Douwes Douma*, de landbouwer van de Heskampen, 'die werd aangespoord van den Heere' om zondags twee of driemaal het Woord te verkondigen 'en het gaf aan vele Broeders een bijzondere opgewektheid en leven'.

Voor de gemeente waren niet verdrukking en vervolging het grootste gevaar, maar de interne moeilijkheden. Er kwam 'niet lang daarna een doodig- en vadsigheid in de gemeente door de veelvuldige ongestalten'.

Ds L. Hulst, die ook de gemeente van Ferwerd gediend heeft, maakt in zijn memoires de zeer ware opmerking, dat in het begin der Afscheiding niemand kwam om belijdenis te doen 'dan door een of ander vuur daartoe gedrongen, maar er was ook vreemd vuur op het altaar'.

Bladeren we even in het lidmatenboek en lezen we dan achter de namen van sommigen, die tot de eerste Afgescheidenen behoorden, opmerkingen als: in zijn dienst als ouderling geschorst of wegens gedurige dronkenschap gecensureerd, of gecensureerd wegens het bedrijf van hoererij of gecensureerd wegens een ergerlijk levensgedrag - dan bespeuren we van dat 'vreemde vuur' en krijgen we een indruk van de grote moeilijkheden, die Ferwerds gemeente heeft moeten doorworstelen.

Men kon, zoals ds Hulst schrijft, 'destijds goedkoop den naam van bekeerde verwerven'. Als iemand maar eens een of ander bewijs leverde van de zaak der fijnen voor te staan, 'dan werd hij aldra voor bekeerd aangezien, al was het maar loutere partijdrift die hem in beweging bracht'.

Het valt te begrijpen, dat het voor de gemeente een aangenaam feit geweest is, op 30 juli 1837 ds van Velzen een zondag in haar midden te hebben. Hij preekte niet alleen, maar bediende ook de beide sacramenten. Deze plechtigheid vond plaats bij de reeds genoemde *Joh. Douwes Douma* op de Heskampen (op ± een uur afstand van Ferwerd). De dienst begon zondagmorgen om 4 uur 'om de woede der vijanden te ontduiken'. In gedachten zien we hen zich in die zomernacht al klaarmaken om naar de Heskampen te wandelen.

Drie leden werden aangenomen nl. *Fokke Gosses Hoekstra, Johannes Hanzes Rubersma* en *Tjeerd Tjepkes Hoekstra*. Ook werd een nieuwe diaken bevestigd: *Sake Gosses Hoekstra*, die de plaats innam van diaken Tjalling Minzes Buursma, die verhuisd was naar de gemeente Marrum.

Om 8 uur, dus 4 uur later, was de vergadering op die vroege zomermorgen afgelopen, waarop allen vertrokken naar *Boteburen* (bij Blija),

waar ook elke zondag samenkomsten werden gehouden.

De kerkeraad zelf echter bleef in de Heskampen met ds van Velzen napraten tot 12 uur 's middags o.a. over de moeilijkheden ontstaan door het optreden van *Thewes de With* 'oefenaar en lit van de gemeente Wanswert'. In verschillende dorpen zullen we deze Th. E. de With nog tegenkomen, want hij is later predikant geworden.

In Ferwerd hoorde men hem graag, maar de eigenzinnige man viel in Wanswerd minder in de smaak en maakte het blijkbaar zo bont, dat hij daar werd geschorst. De broeders in Ferwerd konden de wettigheid van die schorsing niet inzien, en weigerden daarom die te erkennen. Ze schreven dit aan van Velzen en nu deze toch een zondag in Ferwerd was, kon de zaak mooi worden doorgesproken. Van Velzen deed een boekje open over oefenaar de With nl. dat deze 'in kwaadwilligheid tegen onzen Leeraar en de Kerkeraad was opgestaan' en nu kon de kerkeraad van Ferwerd zich bij de schorsing neerleggen.

Daarop is van Velzen naar Blija gegaan, begeleid door ouderling L.K. Hogendijk en in die zomeravond is hij door Joh. D. Douma met paard en sjees naar Leeuwarden teruggebracht.

De kinderen die in het vroege morgenuur op de Heskampen zijn gedoopt, waren *Maaike D. Buursma, Trijntje Hoekstra, Hiltje A. Buursma* en *Hille Douma*, zoontje van de gastheer.

De eerste geregelde kerkeraadsnotulen beginnen pas met 21 december 1837.

Vooral in het begin werd vrij vaak vergaderd, in 1838 tot 19 maal toe. De kerkeraad was maar een 4-mans college en soms waren het er slechts 3, maar hoe klein ook, elke vergadering werd met gebed, en ook trouw met het zingen van een psalmvers begonnen.

Op de vergadering van 3 januari 1838 besloot men, omdat de pas gehouden Provonciale Synode op aandringen van ds van Velzen zich tegen het 'oefenen' had uitgesproken, voortaan 'in een vergadering te lezen en in de andere nog vol te houden met oefenen'. Men had dus nu aan één oefenaar genoeg en daarom moest de boer van de Heskampen, Joh. D. Douma wijken! O wee. Men zou het met hem 'in liefde' bespreken.

Op de vergadering van 7 maart kwamen de 'ongestalten en bezwarende omstandigheden, waarin de gemeente zich bevond', ter sprake. Men oordeelde het dienstig de gemeente voor deze zaak bij elkaar te roepen; van het resultaat lezen we niets.

Op 11 juni 1838 werd schoenmaker *Andries Tyzens de Walle* tot de gemeente toegelaten, na ondervraagd te zijn 'van de hope der zaligheid, die in hem is en de geloofsstukken van onze Christelijke Gereformeerde Geloofsbelijdenis'.

Ook diakonale zaken kwamen aan de orde. Op de vraag of de diakenen volgens Gods Woord geroepen zijn de huishuur te betalen van hen 'die

sterk en fris van leden zijn en geen groot gezin hebben... is besloten van *neen*'. Die moesten dus de handen maar uit de mouwen steken.

Om de *zondagsheiliging* te bevorderen, besloot men in plaats van twee maal, drie maal op zondag te vergaderen. Zo werd 'de gemeente meer bij de vreze des Heren' bepaald, want de opzieners maakten zich er zorgen over, hoe de dag des Heren werd doorgebracht. We wagen het de doeltreffendheid van deze maatregel - hoe goed ook bedoeld - te betwijfelen.

In oktober zou men met het *huisbezoek* beginnen en daarna met het *catechetisch onderwijs*. Op de vergadering van 5 december werd een kort verslag uitgebracht van het huisbezoek en 'tot onze blijdschap en vertroosting' geconstateerd 'dat er nog bij onderscheidene leden zich veel werkzaamheden opdeden'.

Af en toe wilde iemand toegelaten worden tot de kerk. Zo legde op 31 oktober 1838 *Johannes J. Kok*, potschipper[5.] van beroep, voor de kerkeraad belijdenis van zijn geloof af, wat met blijdschap werd aangehoord.

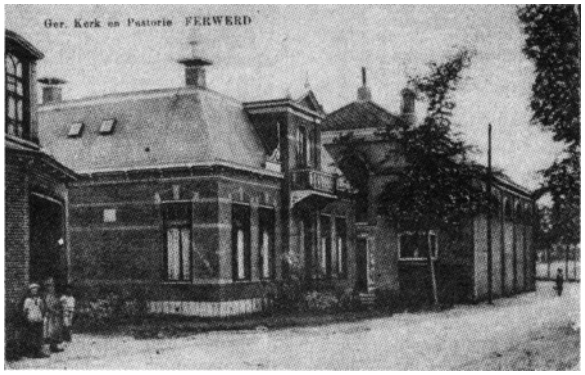
In november 1839 werd gesproken over het dopen van een kind van de al genoemde *Andries T. de Walle* (de latere diaken). Wegens zwakheid van de moeder werd het nog even uitgesteld, te meer omdat het buiten het dorp was, waar ds de Haan zou preken. Want een eigen kerk was er nog niet. Nu eens vergaderde men hier, dan daar. En als dat gebeurde bij ouderling Lammert Hogendijk aan de zeedijk of bij diaken Joh. D. Douma, de boer op de Heskampen, dan moest men toch altijd naar een plek enige kilometers buiten het dorp lopen. In het gure jaargetij en met de slechte wegen van toen, viel dit niet altijd mee.

Op 4 september 1839 kwam voor het eerst het beroepen van een eigen predikant ter sprake en in een vergadering van slechts 9 manslidmaten - enkele ontbraken - werd twee weken later met meerderheid van stemmen beroepen ds T.F. de Haan, die 24 juni in de kerkelijke gemeenschap was opgenomen. Hij bedankte echter voor het beroep.

Op 25 februari 1841 kwam voor 't eerst een eventuele combinatie van de gemeenten *Ferwerd* en *Blija* ter sprake, waarvoor de gemeente van Ferwerd niet veel voelde.

In de notulen van 8 maart 1841 lezen we, dat de gemeente vanaf het begin van de Afscheiding moest samenkomen in 'de binnen kameren van de wooningen der menschen kinderen', zoals het er plechtig staat. Maar nu kon men een eigen kerkje krijgen. Volgens de overlevering zou ouderling L.K. Hogendijk een stal gekocht hebben op de plaats waar nu nog de gereformeerde kerk staat. Op 12 mei 1841 hoopte men voor 't eerst in het eigen kerkgebouw te vergaderen. De gemeenteraad, zeker van verkrijging der koninklijke goedkeuring, had haar toestemming gegeven. Het bij de regering overgelegde reglement, bestaande uit 80

artikelen, waarop de 21e augustus 1841 de erkenning der gemeente afkwam, heeft ds Hulst in het Copieboek opgenomen.[6.]

De vroegere Gereformeerde kerk en pastorie te Ferwerd.

De gemeente te Ferwerd kon dus op 12 mei 1841 haar eigen kerkgebouw betrekken, wat zonder veel plechtigheid schijnt te zijn gebeurd. De laatste tijd was men in een timmerschuur vergaderd geweest. In april 1841 had de kerkeraad het nodig geoordeeld, dat er zondags één der studenten (van ds de Haan) de gemeente kwam stichten door een eenvoudige oefening, omdat 'er dan meer volk in de kerk komt'. De preekvoorziening was trouwens ook moeilijk geworden, daar *D. Buursma* voorlopig als ouderling was geschorst, omdat hij geleend geld nog niet had teruggegeven. Op Lammert Hogendijk, de enige ouderling, rustte nu de zware taak de kerkdiensten gaande te houden.

Geen wonder, dat de notulen van 20 mei 1841 melden, dat L. Hogendijk door vele werkzaamheden het huisbezoek niet had kunnen doen en dat een eigen dominee volstrekt nodig was.

In de notulen van 21 juni 1841 wordt met dank aan de Here door de scriba vermeld 'dat wij op de dag des Heeren zien mogen, dat een groote menigte tot het gehoor van Gods Woord opkomt, die met aandagt horen, wat er gesproken wordt, doordat wij de weldaad thans genieten, dat *S.O. Los* de gemeente voorgaat'.

Lang zou echter het 'preken' van student Los niet meer duren, omdat hij zijn examen gedaan had en dominee werd in *Workum* en *Koudum*.

Opnieuw begon daarom de kerkeraad te denken en te spreken over het beroepen van een eigen predikant. Voor allen was het een reden tot blijdschap op 25 juli ds de Haan voor de eerste maal 'op de Leerstoel' te zien staan om het Woord te verkondigen.

Over de geestelijke toestand van de gemeente werd in een op 19 oktober 1841 uitgebracht rapport van het huisbezoek gezegd, dat men bij velen niet veel opgewektheid had gevonden, maar tot roem van Gods genade waren er ook anderen 'die wisten te zeggen wat er dagelijks plaats had'. We vragen: zou wat ze wisten, altijd 'welgegrond' zijn?

We vragen het maar, want bij overlevering weet men nog in Ferwerd te vertellen, dat in de dagen van de Afscheiding sommigen sterke aanvallen van de satan hadden te verduren en soms in het donker door een onzichtbare hand van de weg in de berm werden geduwd. Eén der aangevallenen meende zelfs een zwavellucht te ruiken (hel!). De kerkeraad vertrouwde zoiets niet altijd.

Het valt echter niet te ontkennen, dat ds L. Hulst in zijn Gedenkschriften soms terecht vreemde tendenzen bij sommigen van zijn gemeenteleden in Ferwerd meende te bespeuren.

Veel steun ondervond men van ds *T.F. de Haan* van Wanswerd, die herhaaldelijk 'onze geliefde leeraar' wordt genoemd. Midden in de winter, op 22 januari 1842, waren als kerkeraad bij elkaar *ds de Haan*, ouderling *L. Hogendijk* en *A.T. de Walle*; diaken *Joh. D. Douma* was afwezig, omdat 'hij tegen de reis aanzag'. Deze boer woonde immers ver buiten het dorp, op de Heskampen achter Hogebeintum. Zou zware sneeuwval of gladheid in het spel zijn geweest? *Menne Kooistra* verving hem.

De kerkeraad moest de geloofskennis onderzoeken van *Pieter Kamminga* en diens *vrouw*, en van *Leentje Pieters* (vrouw van schipper J.J. Cok).

De praeses begon met Kamminga te vragen eens te vertellen hoe hij de drie stukken ellende, verlossing en dankbaarheid 'ervaart'. Met veel vrijmoedigheid ging deze praten over wat er tussen God en zijn ziel had plaats gehad. Maar door 'de opzieners is alles zoo vrijmoedig niet aangenomen'. Ze waarschuwden hem, dat hij sprak 'voor het oog van een alwetend God, die harten en nieren doorzoekt'.

Vervolgens kwam de beurt aan de vrouw van Kamminga, die ook moest vertellen, wat zij had 'ondervonden'. Maar ze wist weinig te zeggen, en antwoordde op alles, wat dominee haar voorzei, met ja. Ze werd dan ook niet tot het Avondmaal toegelaten; ze moest nog wat wachten.

Beroepingswerk

Toen ds T.F. de Haan op de Provinciale vergadering van 20 en 24 maart 1842 benoemd werd 'voor de gehele Provincie tot leermeester der

aankomende Leerlingen', dus de predikantenopleiding (hoe bescheiden ook) moest verzorgen, werd de kwestie van het beroepen van een eigen dominee in Ferwerd nog meer actueel.

Na van de classis toestemming te hebben gekregen, formeerde men op 7 september 1842 een drietal, bestaande uit *H.A. de Vos* te *Sexbierum, Pier Schaap*, 'leeraar' op het eiland *Urk* en *Hendrik Lollinga*, ouderling in *Burum*; uit welk drietal enkele weken later met 8 stemmen beroepen werd Pier Schaap, op een tractement van *f* 440 met vrije woning. Ds Schaap bedankte echter.

Er moest dus een nieuw drietal komen. Dit werd: *P.J. Schaap* te Urk, *P. Dijksterhuis* te Dordrecht en 'leerling' *H.A. Leenmans*, in opleiding bij ds T.F. de Haan. Dijksterhuis en Leenmans kregen elk 8 stemmen, waarna het lot besliste ten gunste van Dijksterhuis. Ook deze bedankte. Op het nu volgende drietal kwam ook ds Schaap weer voor, maar voordat de verkiezing plaats vond, kwam het bericht, dat hij op 26 april 1843 te Urk was overleden.

Tevergeefs werd onder leiding van ds F.A. Kok van Wanswerd op 29 mei 1843 diens broer *Wolter Kok* van *Ruinerwold* met op één na algemene stemmen beroepen.

Op 20 november 1843 werd nu op ds *K.J. van Goor* van *Staphorst* met algemene stemmen een beroep uitgebracht op een tractement van *f* 460 en vrije woning en 's winters aardappelen. Hij bedankte, maar werd voor de tweede keer beroepen. Ouderling Lammert Hogendijk bracht hem persoonlijk de beroepsbrief. Op 4 februari '44 kwam ds van Goor met zijn vrouw naar Ferwerd om kennis te maken. Hij preekte op zondag drie maal en op maandagavond ook nog een keer; 'tot onze groote blijdschap' nam hij het beroep aan.

K.J. van Goor 14 april 1844 - juli 1845

Op 14 april 1844 werd hij als eerste predikant van de Afgescheiden gemeente van Ferwerd bevestigd door ds F.A. Kok van Wanswerd met Jesaja 62:6 en 7, in welk hoofdstuk de profeet begaan is met Israëls nood en hartstochtelijk Sions heil begeert. Met Rom. 1:15 deed hij zijn intree (Paulus wil graag ook in Rome het Evangelie brengen).

De pastorie, die net als de kerk op naam van *L.K. Hogendijk* stond, omdat deze ze had gekocht, zou nu op naam van de gemeente worden overgeschreven. In de kerk kreeg Hogendijk twee banken 'naar zijne keuze tot een verering'. Inderdaad heeft deze man enorm veel voor de Afgescheiden kerk van Ferwerd betekend.

De overkomst van ds van Goor is voor de gemeente zegenrijk geweest. Wel zat er al enige groei in de gemeente. Na haar instituering hadden volgens het lidmatenboek 16 personen, vóórdat ds van Goor over kwam, geloofsbelijdenis afgelegd. De tucht werd gehandhaafd. De armen werden verzorgd.

Aan behoeftige lidmaten der gemeente werd in 1839 uitgegeven *f* 110,85 in 1840 *f* 79,90, in 1841 *f* 108,18, in 1842 *f* 201,99, in 1843 *f* 198,51 en in 1844 *f* 360,57.

Onder de uitgaven nam de betaalde huishuur een grote plaats in. Zeer practisch ondersteunden de diakenen ook veel in natura, b.v. met 4 kop gort voor *f* 0,46, een ton aardappels *f* 0,60, drie halve broden *f* 0,69. Zo liep het kerkelijk leven redelijk. Maar met de overkomst van ds van Goor kwam er toch een duidelijke opleving. Zo deden op de eerste door de nieuwe predikant geleide kerkeraadsvergadering op 17 april 1844, 9 personen geloofsbelijdenis, nl. J.L. Postma, N.W. Jonkman, D. Buursma, G.J. Palma, S.E. Ferwerda, H.H. Dijkstra, J. Kuperus, L.M. Wagenaar en wed. A.A. Walburg. Een persoon, die zich ook meldde, werd afgewezen wegens niet onberispelijke wandel. ‘Nadat de Leeraar met de voornoemde personen gesproken had over den inwendigen zielstaat en zij meest als bekommert spraken en hij hun de fondementele geloofsstukken had voorgehouden, heeft hij hen in den Name Gods gezegend’, aldus de notulen.

Wat later werd een persoon van 74 jaar ‘aangenomen’, die zijn ‘belijdenis heeft afgelegd met verlating van het Liberalismus onzer dagen, welke leringen vervloekt zijn’. Men durfde het in Ferwerderadeel kras te zeggen!

Het *kerkbezoek* was op zondag groot. De notulen spreken over ‘de menigte menschen, die des Zondags 't samenvloeijen in de kerk’. Die grote opkomst hing zonder twijfel ook hiermee samen, dat vanaf 1843 de leden van Blija waren komen inwonen in Ferwerd, omdat hun eigen gemeente wegens ‘zwakte’ was opgeheven.

Er moest een vierde diaken bijkomen, vond ds van Goor, dan kon met vier zakjes worden rondgegaan, twee voor de kerk en twee voor de armen. De predikant drong sterk aan op kerkelijke bevestiging van het huwelijk waarbij hij uitdrukkelijk de eis stelde, dat men overeenkomstig het formulier *knielen* zou.

Aangedrongen werd op het dopen van nog ongedoopte kinderen.

In de vergadering van 30 oktober 1844 kreeg ds van Goor een mooi cadeautje; hij mocht uit een catalogus voor een *f* 50 boeken bestellen, die de kerkeraad zou betalen. Deze was trouwens wel erg goed voor dominee. Want een week later ging het over diens 22-jarige broer, *H.J. van Goor*, die zich tot predikant wilde laten opleiden ‘dewijl de oogst groot en de arbeiders nog weinige zijn’. Hij kwam blijkbaar bij zijn 6 jaar oudere broer in huis, want de kerkeraad zegde toe in de kosten van het levensonderhoud bij te dragen ‘als het de Leeraar te bezwaarlijk is’.

Nu ds de Haan uit Birdaard is vertrokken, en in Groningen de opleiding is gaan verzorgen, is zo'n huis-opleiding in Ferwerd nooit weg, zal de kerkeraad gedacht hebben.

Op 21 december 1844 werd op de kerkeraadsvergadering een schrijven

voorgelezen, door ds van Goor opgesteld, om aan de koning een *vrije school* te verzoeken. Het gedeelte van de pastorie, dat als woning verhuurd werd, zou tot school worden ingericht. Blijkbaar is op dit verzoek een afwijzend antwoord binnengekomen, maar de kerkeraad besloot ‘om het hier niet bij te laten, maar aan te houden’.

Een nieuw adres werd gereed gemaakt; het antwoord hierop kon op 12 maart worden voorgelezen. Daarop heeft de kerkeraad een rekest ingediend bij het plaatselijk bestuur, waarin vrijheid gevraagd werd voor de oprichting van een vrije school. Ook op dit adres werd echter afwijzend beschikt.

Tot grote spijt van heel de gemeente kwam aan de gezegende arbeid van ds K.J. van Goor in Ferwerd al heel spoedig een eind. Na eerst voor beroepen naar *Bolsward* en *Oudega* (*Sm*) te hebben bedankt, nam hij na zware strijd het beroep naar *Tjalleberd* (bij Heerenveen) aan.

Op 11 juli werd nog in de tegenwoordigheid van de leraar besloten het consulentschap op te dragen aan ds *H. Knol* van *Marrum*. En daarop is hij vertrokken. Van zijn afscheid staat niets genotuleerd, maar op 30 juli 1845 d.a.v. vergaderde de kerkeraad, zoals in art. 1 van de notulen staat ‘voor 't eerst zonder Leeraar’. De gemeente van Ferwerd was weer herderloos.

Ds S.H. Baron 15 november 1846 - 26 april 1851

De ouderling L.K. Hogendijk, in wiens handen opnieuw het voorzitterschap werd gelegd, gaf goede leiding. Zo werd op deze vergadering - die van 30 juli 1845 - een lidmaat, door luiheid tot armoede geraakt en de diakenen telkens lastig vallend, na herhaaldelijk vermaand te zijn, onder censuur gesteld.

Wat de *preekvoorziening* betreft, de classis stelde voor, om de drie weken op zondag een dominee in de gemeente van Ferwerd te laten preken, onder conditie dat deze als vergoeding *f* 5 exclusief reiskosten ontving. Dit vond de kerkeraad echter te veel ‘voor onze behoeftige gemeente’; ouderling Hogendijk achtte *f* 4 wel genoeg.

Spoedig formeerde de kerkeraad weer een drietal, bestaande uit *H.A. de Vos* te *Zwolle, D. v.d. Werp* te *Leeuwarden* en *H.J. Budding* te *Groningen*. Deze laatste, de bekende *Huibert Jacobus Budding* werd op 1 oktober 1845 met algemene stemmen beroepen. Hij bedankte echter en bleef bij zijn beslissing, ook toen hij voor een tweede maal beroepen werd. Later is nog tevergeefs een beroep uitgebracht op ds *L. Dijkstra* te Steenwijk, op ds *H.A. de Vos* en op de vroegere predikant *K.J. van Goor*.

Maar eindelijk is in een plechtige vergadering, die onder leiding van ds *M.A. Ypma* van Hallum op de avond van 16 augustus 1846 gehouden werd, gekozen ds *S.H. Baron*, ‘waardig en bemind leeraar te Koudum en Hindeloopen’. Deze nam het beroep aan en werd op 15 november

door ds Ypma bevestigd met een preek over Hebr. 13:17: ‘Zijt uwen voorgangeren gehoorzaam en zijt hun onderdanig....’.

Zijn intree deed hij met psalm 34:13: ‘Wie is de man, die lust heeft ten leven, die dagen liefheeft om het goede te zien?’.

Op de eerste kerkeraadsvergadering vroeg de nieuwe 33-jarige predikant naar de toestand van de gemeente, waarvan het goede kon worden gemeld. Ook werd over het huisbezoek gesproken, terwijl de catechisatie als volgt werd geregeld: De jonge kinderen zouden leren uit *Borstius*, die van 12-18 uit *Groot Hellenbroek*, jongelingen en jongedochters boven 18 jaar uit de *Heidelb. catechismus* en de getrouwden uit het *Kort Begrip*. Voor het onderhoud van de leraar zou men maandelijks geld inzamelen, zoals door vrijwillige intekening voor een jaar was toegezegd.

Heel veel zorg veroorzaakte het onderhoud van de armen. Er heerste in deze kleibouwstreek vooral na de beruchte *aardappelziekte* van 1845 grote armoede. De armen van Blija werden verwezen naar de algemene armenkas ter plaatse overeenkomstig een desbetreffend koninklijk schrijven. Maar daarmee was de gemeente nog allerminst ontlast.

De diaconie gaf in 1846 voor de armen uit *f* 521,65, waarvan ruim *f* 300 besteed werd voor ‘mondbehoeften’, bonen, gort enz. en verder een heel bedrag voor huishuren. Van de toch niet grote gemeente werden niet minder dan 12 gezinnen ondersteund. Eén van de armen was, naar zijn zeggen, zelfs genoodzaakt geweest een plank te stelen, die hij ‘verbruikt had onder de pot om het eten te bereiden en gaar te maken’. De kerkeraad heeft hem om zijn dieverij streng onderhouden. Herhaaldelijk werden ook, zoals bij een verder doorbladeren van het diaconieboek blijkt, dokter en medicijnen door de diakenen betaald. De begrafeniskosten van de armen kwamen eveneens voor de diaconie. Zo werd in 1847 aan brood en begrafeniskosten uitgegeven *f* 11,40 en voor een doodkist *f* 4,90.

De uitgaven voor de diaconie bedroegen in 1847 niet minder dan *f* 1130,64½ het nadelig saldo van ruim *f* 515, waarmee het jaar begon, dan meegerekend. De meer gegoeden werden aan huis bezocht en op de biddag van maart 1847 werd de gemeente nadrukkelijk opgewekt de armen te gedenken.

De geestelijke zegen ontbrak bij dit alles niet. Zo werden op 3 mei 1847 tot het Avondmaal toegelaten *Hiltje Andree*, huisvrouw van H. Ram en *Antje D. Boonstra*, huisvrouw van Wietze Visbeek, beiden van Ferwerd, *Impkje Jans Nijp* van Blija en *Cornelis B. Wierda* van Holwerd.

Het onderzoek bestond uit: 1. kennis van de waarheid voorwerpelijk beschouwd; 2. bevindelijke kracht der waarheid, zoals ze personeel en onderwerpelijk door elk lid gekend en ondervonden moet worden tot zaligheid.

Het ging dus volgens het gebruikelijke patroon.

Ds Sietse Baron (1813-'89), die in Friesland drie gemeenten heeft gediend n.l. Koudum - Hindelopen, Ferwerd en Bergum, en in 1869 naar Noord-Amerika is geëmigreerd. Daar heeft hij nog gestaan in Niekerk (Michigan) en Pella (Iow.). In Pella ging hij in 1881 met emeritaat.

Nalatige ouders werden aangespoord hun kinderen te laten dopen. Uit eerbied voor het Heilig Avondmaal besloot de kerkeraad op 22 februari 1849 *tinnen drinkbekers* aan te schaffen, die in de plaats kwamen van de glazen, waaruit men tot nu toe gedronken had. Men achtte tinnen drinkbekers meer in overeenstemming ‘met de eigenlijke instelling, het al oud gebruik en het denkbeeld, dat men doorgaans heeft van een drinkbeker’.

Aan de gemeenteleden te Blija, die te Ferwerd inwoonden, werd ook meer zorg besteed. Op 3 januari 1846 maakte de kerkeraad bekend, dat in *Blija* catechetisch onderwijs gegeven zou worden bij de wed. *Aaltje Vennema* aan huis. In het najaar besloot men bij Jan Bokkes (Amelander) enige ‘planken met schameltjes te bestellen’ en de catechisanten op te wekken daarvoor iets te geven.

De tuchtzaken betroffen meestal ontrouw in het kerkgaan, kopen en verkopen op zondag, een enkele maal onzedelijkheid, drankverkoop en drankmisbruik. Pijnlijk was het, toen in november 1848 niemand minder dan ouderling *Lammert Hogendijk* ervan verdacht werd te veel sterke drank te hebben gebruikt. Na het gerucht te hebben onderzocht, vermaande de kerkeraad hem voortaan voorzichtiger te zijn en geen dingen te doen die een Christen niet betamen.

Veel last bezorgde de kerkeraad in 1849/50 de befaamde oefenaar *Jetze Bottinga*, die eigenmachtig in Holwerd oefende. Hij wilde niet naar de kerkeraad luisteren en kwam dus terecht onder censuur te staan. Het trieste eind was zijn kerkelijke afsnijding op 20 januari 1850. Al voor 1830 was deze uit Leeuwarden afkomstige 'marskramer in oude schrijvers' in de noordelijke provincies op het toneel verschenen, en nu eens hier, dan eens daar voorgegaan. Uiteindelijk heeft zijn hardnekkig volgehouden independentistisch optreden hem ten val gebracht.

Ook aan de arbeid van ds S.H. Baron in Ferwerd, die een vroom en gemoedelijk man moet zijn geweest, kwam een einde. Al in 1848 had hij beroepen naar *Hallum* en *Oudega* (Sm) gekregen, maar 'tot grote geruststelling' der gemeente was hij gebleven.

In de zomer van 1849 kwam er een beroep uit *Sexbierum*. Hij bedankte ervoor. De kerkeraad weer blij. In de notulen lezen we hierover, dat hij 'tot onderlinge stichting ons heeft verhaald en voorgelezen zijn bevindelijk verkeer in deze tijd aangaande die gemelde roepstem, waaruit wij stof van blijdschap en dankzegging verkregen hebben'. Op deze manier werden in die tijd zulke zaken piëtistisch-bevindelijk beleefd en verwerkt. Ds Baron bleef dus voorlopig nog zijn eenvoudige gemeente dienen. Ook het kerkje was maar een onaanzienlijk gebouwtje. In de notulen lezen we 'klachten over de mesthoop achter en nabij het kerkgebouw, als niet passend en ook gevaarlijk wegens de gloeiende as'. Het brandgevaar was in die tijd groot! De kerkeraad besloot nu bij de kerk struiken ('boschgewas') te planten.

In februari 1851 ontving ds Baron een beroep van de pas geïnstitueerde gemeente van *Bergum* en op de laatste zondag van april hield hij zijn afscheidspreek, na bijna 4½ jaar de Chr. Afgescheiden gemeente van Ferwerd te hebben gediend.

De ouderlingen kregen dus weer meer werk. Wat de catechisatie betreft: ouderling *Geert Boersma* zou de kinderen onderwijzen, *L. Hogendijk* een gemengde catechisatie houden 'voor allerlei slag van menschen' en ouderling *S. Postma* zal er één te Blija houden 'zolang er lust en opkomst mocht zijn'.

Ds D.J. v.d. Werp 30 nov. 1851 - 20 oktober 1854

Niet lang bleef de gemeente Ferwerd vakant. Nog in hetzelfde jaar werd *Douwe van der Werp*, overgekomen uit Leeuwarden, op 30 november door ds *R.P. Medema* van Hallum bevestigd met Jesaja 52:7: 'Hoe lieflijk zijn op de bergen de voeten van hem, die het goede boodschapt...'.

Vanaf het begin was deze oud-schoolmeester van Houwerzijl (Gr) een medestrijder van ds Hendrik de Cock geweest en in zekere zin zelfs korte tijd diens 'secretaris'.

Met psalm 32:8 deed hij in Ferwerd zijn intree: 'Ik zal u onderwijzen

en u leeren van den weg, dien gij gaan zult; ik zal raad geven, mijn oog zal op u zijn'. Echt een tekst voor ds van der Werp.

Hij was zeer actief en onstuimig van aard, een man, die gemakkelijk spanningen opriep. Na in Nederland zes gemeenten te hebben gediend, emigreerde hij in 1864 naar Noord-Amerika. Ook daar heeft hij zich niet onbetuigd gelaten.

In Ferwerd ging hij 3 catechisaties geven, preekte 3 × per zondag en ook nog een keer op donderdagavond. In zijn ijver maakte hij er nog een catechisatie bij nl. op woensdagmiddag om 2 uur 'voor oude, bevreesde lieden en die niet lezen kunnen'. Ook schreef hij voortaan de kerkeraadsnotulen, waarin we op 26 december lezen: 'Wij mogen ons verblijden in een aanzienlijke opkomst en een groot aantal leerlingen' (catechisanten).

Ds v.d. Werp lette op alles en iedereen. Er zou een 'kistje' gemaakt worden voor het geld voor de kerk en de armen.

Een ex-lid van de gemeente, vroeger afgesneden, wilde zich nu bij de gemeente in *Anjum* (Lioessens) voegen. Dit kon alleen - zei ds v.d. Werp terecht - via het formulier van wederopneming.

Daarom zouden dominee en een ouderling naar Anjum gaan om de zaak van het gecensureerde lid te bespreken en dan tevens huisbezoek te doen bij de eigen leden, die in *Holwerd, Vischbuurt* en *Wierum* woonden.

De leden in Blija wilden graag wat meer van ds v.d. Werp profiteren. Daarom verzochten sommigen om in de a.s. winter in Blija 'ook wat godsdienst te hebben'. Men zou aan *Jan Bokkes Amelander* vragen zijn timmerschuur daarvoor af te staan, dan zou dominee zijn best doen om daar een avond in de week te komen preken.

Wegens de uitgestrektheid van de gemeente, werd het aantal ouderlingen van 3 op 4 gebracht.

Toen in 1853 de zg. *April-beweging* aan de gang was, d.i. de deining, die in april 1853 in Nederland onder de protestanten ontstond in verband met het herstel van de pauselijke hiërarchie in Nederland, liep ds v.d. Werp weer vooraan in de actie: een rekest tegen de invoering van de bisschoppelijke hiërarchie en getekend door 96 mannen, zou naar de koning worden gestuurd.

In oktober 1853 kregen de afgevaardigden naar de classis een lastbrief mee om bij de a.s. Provinciale vergadering aan te dringen op het heenwerken naar één Theologische school van de kerken, maar te protesteren tegen de vereniging met hen 'die zich onder het kruis noemen, zoals dat met ds van Leeuwen van Den Helder geschied is'.

In mei 1854 zat ds v.d. Werp op de Algemene synode van Zwolle. Om enigszins in de (tijdelijk) open plaats te voorzien, vroeg de kerkeraad enkele dominees in de buurt, ds *J.R. Kreulen* van *Hallum* en ds *L. Hulst* van *Wanswerd* eens een avond in de week te komen preken.

In de kerkeraadsvergadering van 26 juni rapporteerde dominee over de gehouden synode o.a. over de tot stand gekomen vereniging met *Brummelkamp* c.s. en over het besluit om in Kampen voor de hele kerk een Theologische school te stichten. De kerkeraad was er blij mee ('waarover men zich te zamen verheugde').

Intussen had ds van der Werp al twee beroepen te verwerken gekregen. Het eerste was dat van *Winschoten-Bovenburen*, het tweede dat van Bolsward. De kerkeraad probeerde hem voor Ferwerd te behouden (lees: kopen) door hem *f* 100 meer tractement te beloven, als hij moeite had met het beroep. Dit was in april. Hij bedankte. Of hij die *f* 100 erbij gekregen heeft, weten we niet, maar wel, dat hij in oktober het beroep naar het ten oosten van Dokkum gelegen *Lioessens* aannam.

Blijkbaar was er in de gemeente toch wat kritiek op hem. Dit blijkt uit de notulen van 19 oktober 1854. Daarin ging het ook over het huisbezoek en bij dit punt werd opgemerkt, dat men daarmee niet elk jaar kon rondkomen, maar dat dit niet aan de onwilligheid van dominee was te wijten. Hij kon immers bij zomerdag de mensen vaak niet thuis treffen en de ouderlingen hadden hun dagtaak. In de winter moest hij 3 à 4 maal per week preken, en bovendien nog 6 à 7 catechisaties geven, zodat het geen wonder was, dat het huisbezoek wel eens in het gedrang kwam.

Uit een passage in de 'gedenkschriften' van Lammert J. Hulst, de opvolger van ds v.d. Werp in Ferwerd, kunnen we opmaken, dat laatstgenoemde volgens velen in het dorp te veel op bezoek ging in het gezin van Th. K. Hogendijk.[7.]

Bij het klaarmaken van de attestatie voor dominee, kwam naar voren, dat er helaas wat geklets in de gemeente was. Daarom vroeg ds v.d. Werp, of hij niet meer gedaan had dan hij volgens zijn beroepsbrief verplicht was te doen; of hij minder tot stichting en bevordering van de vrede had gewerkt dan zijn voorganger ds Baron; of hij kwam waarvoor hij niet komen mocht? Verdiende hij, nu hij vertrok, beschuldigd en belasterd te worden? Op dit alles antwoordde hij ontkennend. Zelf schreef hij de hierboven genoemde vragen met het antwoord in de notulen.

Op 20 oktober 1854 preekte hij zijn afscheid 'onder een toevloed van personen, meer dan de grootste kerk bevatten kon, met veel ernst en onder aandoeningen van de meeste hoorders n.a.v. Hand. 20:31 om te vertrekken naar de gemeente Lioessens'.

Er volgden nu in de vacature-v.d. Werp weer enkele beroepen o.a. op de vroegere dominee K.J. van Goor, welke beroepen alle een bedankje opleverden. Maar ds *L.J. Hulst* uit het naburige *Wanswerd* (*Birdaard*) nam het beroep aan.

Ds L.J. Hulst 20 mei 1855 - 27 nov. 1864

In zijn Gedenkschriften, uitgegeven toen hij 63 jaar predikant was,

heeft hij heel wat interessante ervaringen tijdens zijn verblijf in Ferwerd meegedeeld.

Hij was daar beroepen op een tractement van *ƒ* 600. Dit was voor die dagen veel. Talrijke Afgescheiden dominees uit de jaren '50 en '60 verdienden weinig of heel weinig. ‘Er waren predikanten die niet boven de *ƒ* 200 à *ƒ* 300 per jaar hadden. Ds Frieling heeft mij in zijn emeritidagen nog eens verhaald, dat zijn tractement te Dalfsen beneden de *ƒ* 300 was gebleven. Mij werd te Birdaard *ƒ* 450 beloofd, maar ik kreeg weldra *ƒ* 500.

Te Ferwerd werd mij *ƒ* 600 beloofd en allengskens bracht men mij op *ƒ* 800. Te Stadskanaal beloofde men mij *ƒ* 700. Ik klom op tot *ƒ* 800 en indien ik niet naar Amerika was gegaan, zou ik daar *ƒ* 1000 gekregen hebben.

Men kan licht begrijpen, dat het bezwaarlijk ging om er enigszins fatsoenlijk mee rond te komen, maar God en mensen, door Hem bewerkt, hielpen mee en het ging wel. De ene bracht wat aardappels, de andere wat meel, een derde wat vlees, een vierde wat boter, een vijfde wat eieren, en de catechisanten zorgden meermalen voor klederen en huismeubelen.

Ook gebeurden deze dingen nog niet eens uit het beginsel van noodzakelijkheid, maar de waardering van de bedienaar des Woords maakte iedereen begerig iets bij te dragen en de predikanten hadden doorgaans niet te klagen.

Minder werd het, toen de gemeenten wat meer zelfstandig werden en de eerste geestdrift wat bekoelde. De dagelijkse hulp verminderde en de tractements-verhoging liet soms wat lang op zich wachten.

Ook trof men wel eens het verschil hierin, dat sommige predikanten er slag van hadden om die bron vloeiende te houden, terwijl anderen die aanleg misten, of zich misschien niet neerbuigen konden tot wat zij als een fatsoenlijke bedelarij beschouwden’. Aldus ds Hulst in zijn memoires.

Ferwerd was toen één van de grootste Afgescheiden gemeenten in Friesland. In 1851 telde ze 460 zielen tegen Wanswerd-Birdaard 200. Even had ds Hulst bij zijn beroep naar Ferwerd zich afgevraagd, of hij wel de man was voor zo'n grote gemeente. Maar alle twijfel viel bij hem weg, toen hij zich Matth. 6:34 te binnen bracht: ‘Zijt dan niet bezorgd, tegen den morgen, want de morgen zal voor het zijne zorgen; elke dag heeft genoeg aan zijns zelfs kwaad’. Dus ging hij in mei 1855 naar Ferwerd, ongeveer 8 km van Birdaard gelegen.

Had de leergierige ds Hulst in zijn eerste gemeente Birdaard al iets aan de studie van grieks, latijn en hebreeuws gedaan, in Ferwerd zette hij die talenstudie nog wat voort, nu onder leiding van ds *J.R. Kreulen* uit het nabij gelegen *Hallum*, met wie hij wekelijks contact had.

Dit contact - evenals met zijn andere buurtdominee *F. Stuckwisch* uit

Marrum - inspireerde hem zeer.

Wanneer de 3 collega's uit *Hallum, Marrum* en *Ferwerd* hun wekelijkse conversatie hadden, discussieerden zij veel over *dogmatische* onderwerpen. Door die gesprekken voelde ds Hulst zich zo gegrepen, dat hij voor zichzelf de hele dogmatiek ging bewerken, 'want ik begreep, dat er anders vele donkere hoeken zouden overblijven, die ik nooit een bezoek bracht, en die ik als duistere spookholen vreesde'. Hij schreef er 1000 pagina's van vol en was toen nog niet klaar. Toen hij later in Stadskanaal stond, voltooide hij een kortere bewerking.

Tijdens zijn verblijf in Ferwerd, kwam er een wending in zijn theologisch denken, zich vooral uitend in de wijziging van zijn *Verbondsopvatting* en die van het *Avondmaal*. Hij werd sterk 'voorwerpelijk', zodat hij tegenkanting ging ondervinden van hen, die liever een meer 'onderwerpelijke' prediking hoorden. En toch moet gezegd worden, dat hij in zijn pastoraal werk altijd sterk aandrong op de 'verborgen omgang met God'. In zijn memoires heeft hij over die keer in zijn theologische opvattingen breed uitgeweid.[8.]

Ds Hulst heeft nog les gegeven aan drie jongens *W.T. van Dijk, E.S. Postma* (zoon van ouderling Sipke Postma) en *D.K. Wielenga*, de latere professor in Kampen. Van deze laatste staat in het lidmatenboek aangetekend: 'Douwe Klazes Wielenga is oud 17 jaren na gedane belijdenis voor de kerkeraad en daarna voor de gemeente in het openbaar gedoopt en dies onder het getal der lidmaten bevorderd. In Dec. 12 van 1859 met attestatie vertrokken naar de Theol. School te Kampen als student'. En in de kerkeraadsnotulen van 25 december 1858 wordt gesproken over de lijst van intekenaren voor de studie van *Douwe Klazes Wielenga* 'die lust heeft tot het Leeraarsambt'. Bij de behandeling van de gemeente Blija komen we nader op hem terug.

Laten we mogen besluiten met enkele 'sprokkelingen' uit de kerkeraadsnotulen.

Op 1 januari 1860 bestond de kerkeraad uit ds *L.J. Hulst*, de ouderlingen *L.K. Hogendijk, S.S. Postma, G. Boersma* en *A.T. de Walle;* en de diakenen *A.D. v.d. Wal* en *P. Germeraad*.

Dat ds L. Hulst het nut van de historie inzag, blijkt uit de notulen van 15 januari 1857: op voorstel van de praeses zouden alle stukken betreffende de synodes vanaf het begin bij elkaar gebracht worden voor het nageslacht. We zijn er hem 120 jaar later nog dankbaar voor.

Triest was het geval met een lid uit de beginperiode van de Afgescheiden kerk van Ferwerd; hij had zelfs in de kerkeraad gezeten. Helaas was hij later aan de drank geraakt. Na eindeloos te zijn vermaand en na vele ups en downs is hij dronken in de vaart verdronken, geen twee uur nadat de kerkeraad het besluit tot afsnijding van de kerk had genomen!

Uiteraard paste de kerkeraad, als het moest, de tucht toe. Zo lezen we van een lidmaat en diens vrouw, die niet in Ferwerd in de kerk kwamen,

maar in *Hantum* bij Dokkum de hervormde kerk bezochten. Beiden koesterden - aldus de notulen - 'heretische (ketterse) dwalingen' t.a.v. 2 Cor. 3:6: 'De letter doodt, maar de Geest maakt levend'. Hun mystieke ketterij had echter meer met onkunde dan met hardnekkigheid te maken, meenden de ambtsdragers, daarom zou men de zaak voorlopig nog aanzien.

Binnen een jaar ontvielen aan de gemeente te Ferwerd twee oudgedienden, die heel veel voor de kerk hebben gedaan.

In december 1858 overleed *Lammert Klazes Hogendijk*, de boer van de zeedijk, de man van het eerste uur[9], en in november van 1859 stierf plotseling te Blija ouderling *S.S. Postma*.

Van *Lammert Klazes Hogendijk* in Ferwerd, die geestelijk en financieel een steunpilaar voor de gemeente is geweest, staat genoteerd: 'Deze broeder werd aanstond aangesteld tot ouderling van de gemeente. Dit ambt niet zonder een gewenschte vrucht bedienende alleen door 's Heeren gunst - zoo wierd zijn Weleerw. bijna 15 jaren aldus gediend hebbende, op eigen aanzoek van dit ambt ontslagen in januari 1850. Doch daarna weder verkozen, heeft hij nog weer gediend tot 1856 en van daar tot 1858 den 30 Dec. als oud-ouderling even getrouwe bijstand verlenende als wanneer hem God heeft afgelost'.

Ook van andere voortrekkers staat aangetekend: 'overleden in de hoop van een veel beter leven', of 'in de hope des levens overleden'.[10]

Na de dood van ouderling *S.S. Postma* werd de leiding van de godsdienstoefeningen in Blija opgedragen aan *Harm Ulbes Smits*. In de loop van 1860 stelden de broeders uit Blija voor de kerk aldaar opnieuw te instituëren. En even later vertrokken 3 ambtsdragers uit de kerkeraad van Ferwerd naar de nu weer zelfstandig geworden Chr. Afgescheiden gemeente van Blija. De ellenden van het nare jaar 1843 en van de jaren daarvóór waren uitgebrand.

Van 1843-'60 had de inwoning van de leden te Blija bij de kerk van Ferwerd geduurd. In de schets over *Blija* handelen we breder over het kerkelijk leven van de Afgescheiden gemeente aldaar.

Eindnoten:

1. 'Israël hoope op den Heere; want bij den Heere is goedertierenheid, en bij hem is veel verlossing. Ps. 130:7.
   Want mij aangaande dit is mijn verbond met haar spreekt de Heere: mijn Geest, die op u is, en mijn woorden die ik in uwen mond geleid hebbe; die sullen van uwen mond niet wijken; nog van de monde uwes zaads; nog van de monde uwes zaadszaads, seit de Heere, van nu aan tot in der Eeuwigheid toe. Jeza 59:21.
   God zelf heeft het beloofd, dat hij de God van zijn volk is en zal en wil blijven tot in eeuwigheid.
   Alzoo zeit de Heere, uw Schepper o Jakob en uw formeerder o Israël, en vreest niet want ik hebbe u verlost, ik hebbe u bij uwen naam geroepen, gij zijt mijne.
   Wanneer gij zult gaan door het water, ik zal bij u zijn en door de revieren, sij en sullen u niet overstromen.
   Wanneer gij zult gaan door het vier, en sult gij niet verbranden, ende de vlamme sal u niet aansteken, want ik ben de Heere uwe God, de Heilige Israëls, uw Heiland. Jez 43:1-3'.

2. Tjalling M. Buursma overleed op 22 mei 1873, in het huis no 22 te Marrum. Hij was 63 jaar oud, winkelier, geboren in Ferwerd, getrouwd met Gertje Jans van der Meer, eerder weduwnaar van Antje Kornelis Bouma.
3. Op 14 juli 1831 trouwde te Ferwerd Tjeerd Pieters de Boer, 37 jaar, gardenier, geboren te Westernijkerk, weduwnaar van Antje Reinders Lelia, met Doetje Christoffels Nijp, een 36-jarige weduwe.
   Getuige was o.a. Sjoerd Berends Bekema, 42 jaar, gardenier te Blija, 'aangehuwde broer' van de bruidegom.
4. De volledige titel luidt:
   Liederen op de tegenwoordige, droevige en drukkende omstandigheden.
   Toen de Heere, naar Zijn regtvaardig oordeel, ons Nederland heeft bezogt met de roede Zijner verbolgenheid: om des volks zware en hemeltergende zonde. Door het wegnemen van een groot gedeelte der Aardappel-vrucht in het jaar 1845, waarop groote armoede is gevolgd in 1846 en tot nog toe leert Neerlands volk gene verootmoediging, door boete en berouw.
   Douwe M. Buursma trouwde in 1821 op 22-jarige leeftijd met Ynskje Pieters Spar, oud 24 jaar, 'dienstmeid', wonende onder Ferwerd. Zijn tweede vrouw heette Tietje Wiebes de Vries.
   Bij zijn eerste huwelijk wordt Buursma boerenknecht genoemd, in 1836 gardenier. Hij woonde toen in het huis no 110 'staande op de groote wal' te Ferwerd.
5. Een potschipper verkocht galanterieën, dus potten, pannen etc.
6. H. Bouwman heeft dit reglement als bijlage opgenomen in zijn Crisis der Jeugd.
7. Thomas Kl. Hogendijk overleed op 16 april 1870 te Ferwerd, 84 jaar oud, winkelier, gehuwd met Klaaske Eeltje Folkertsma, zoon van Klaas Pieters Hogendijk en Dieuwke Oeges.
   Douwe Kl. Wielenga trouwde op 12 oktober 1864 te Ferwerd met de 21-jarige Hiltje J. Deelstra, dochter van Jenne Johannes Deelstra, gardenier, en van Sijtske Thomas Hogendijk. Douwe Wielenga was toen 23 jaar, beroepen predikant te Oldehove (Gr), de laatste 6 maanden woonachtig geweest te Kampen; zoon van Klaas Douwes Wielenga, wagenmaker, en van Trijntje Wijbes Faber, wonende te Blija. Hij is later professor in Kampen geworden.
8. Drie en zestig jaren prediker. Gedenkschriften van ds Lammert J. Hulst (Kampen 1913), 57-65.
9. Op 30 december 1858 overleed Lammert Klazes Hogendijk, 59 jaar, landbouwer, geboren en wonende te Ferwerd, getrouwd met Cornelia Mennes Sytsma, zoon van Klaas Pieters Hogendijk en Dieuwke Oeges.
10. Op 6 juni 1844 trouwde te Ferwerd de landbouwer Lammert Klazes Hogendijk, 45 jaar, zoon van Klaas Pieters en Dieuwke Oeges, met de veel jongere landbouwersdochter Kornelia Mennes Sytsma, 21 jaar, geboren en wonende te Ferwerd, dochter van Menne Kornelis Sytsma en Tettje Harmens Hamstra.
    Getuigen waren o.a. Thomas Klazes Hogendijk, 57 jaar, koopman, broer van de bruidegom; en Klaas Joukes Roeda, 32 jaar, gardenier, neef van de bruidegom.

V *Blija*

Blija, midden in vruchtbaar bouwland gelegen, telde in ± 1840 nog geen 1000 inwoners. Al vanuit de verte valt de imposante romano-gotische kerk met haar zadeldaktoren op.

De hervormde gemeente was verreweg de grootste in het dorp (900 zielen); ook waren er een 80 doopsgezinden, van wie het kerkje in Blija stond. Ze behoorden tot de gemeente *Holwerd-Blija-Vischbuurt*.

Werd in de morgen van 3 december 1835 de Afgescheiden kerk van Ferwerd door de Cock 'gesticht', op de middag van dezelfde dag werd die van Blija gevormd.

Gelukkig zijn de oudste kerkeraadsnotulen van Blija, lopend van 3 december 1835 tot oktober 1842, na lang onvindbaar te zijn geweest, weer in Ferwerd in een door ds L.J. Hulst aangelegd copieboek, ontdekt. Ze berusten nu in het archief van de gereformeerde kerk te Blija.

Zoals in zo menig notulenboek het geval is, begint ook dat van Blija met een verhaal over de 'Uitgang en opkomst der gemeente Blija', waarin rekenschap wordt gegeven van de Afscheiding in dit dorp.

Er wordt dan eerst aan herinnerd, dat de hervormde kerkbesturen enige van de beste en godzaligste predikanten, zoals ds de Cock, H.P. Scholte en later A. Brummelkamp, durfden af te zetten. En 'zoo gebeurde het, dat wij ons niet meer met het zoogenaamd Kerkgenootschap konden vereenigen'. Daarom kwam men een tijd lang in onderlinge samenkomsten bijeen.

Toch beviel dit op den duur niet, temeer toen men hoorde, dat hier en daar Afgescheiden gemeenten werden gesticht. Men besloot nu ds de Cock uit te nodigen, die op 2 december 1835 bij *Lammert K. Hogendijk* te Ferwerd aan de zeedijk arriveerde en daar de volgende dag de gemeente van Blija institueerde.

In het notulenboek van Ferwerd lezen we, dat dit in de namiddag van 3 december is gebeurd. Er was zo'n grote toeloop, zowel van hen die zich bij de Afscheiding aansloten, als van nieuwgierigen, dat drie woningen aan de zeedijk vol mensen waren.

In de ene woning voerde de oefenaar *Jan Siebes Palma* het woord, in de tweede *Johannes Andriessen* uit Sneek, die met ds de Cock was meegereisd, terwijl ds *de Cock* in de derde sprak en ambtsdragers bevestigde. Toen de diensten waren afgelopen, bleef men op die decemberavond nog tot in de nacht bij elkaar. Wat zullen er een geestelijke gesprekken zijn gevoerd. Intuïtief voelde men aan, dat het een historische avond voor de gereformeerden in Ferwerderadeel was.

Volgens het notulen- en lidmatenboek van Blija werden op die 3e december door ds de Cock drie volwassenen gedoopt, nl. de 58-jarige timmerman *Bokke Jacobs Amelander* (zou hij doopsgezind zijn geweest?) en diens zoons *Jacob en Jarig*.

En verder de volgende kinderen:

Sjoerd, zoon van *Johannes Sjoerds Fennema;*
Fopke en Wijpkje tweelingen van *Fopke Gerlands Steensma;*
Sweitze, zoon van *Johannes Gosses Hansma;*
Lieuwe, zoon van *Sjoerd Berends Bekema;*
Wopkje, dochter van *Sape Martens van der Velde;*
Jan, zoon van *Jan Jans Palma*.[1.]

De namen van de ouders zullen we in de notulen nog menigmaal tegenkomen, hetzij in positieve, hetzij in negatieve zin.

Bij de Afgescheiden kerk van Blija voegden zich op de dag van haar ontstaan - 3 december 1835 - 27 belijdende leden. Dit was niet veel. Maar zo is het vaak het geval bij een moeilijk begin. Hun namen staan in het notulenboek genoteerd, eerst 13 mannen, dan 14 vrouwen. Wie nu bij wie hoorde, valt uit de opsomming niet op te maken. Daarom geven we ze hier, anders gegroepeerd, per echtpaar door.

Sjoerd Berends Bekema en *Jaapkje Lieuwes Stoker*. Deze gardenier was de actieve oefenaar, die later door zijn optreden en houding de gemeente zwaar zou beschadigen.

Bokke Jacobs Amelander, de oude timmerman en *Janke Jarigs Bijlsma*. Hij was pas gedoopt door ds de Cock, met zijn beide jongens, *Jacob en Jarig*, en werd al dadelijk de eerste ouderling.

Menze Siebes Mellema en *Antje Hanses Kroodsma*. Deze landbouwer onder Blija was een zwager van de bekende voorman der Afgescheidenen in Oenkerk. *Reinder Gerbens van Wieren*, welke laatste een groot aantal maximale boeten kreeg opgelegd, weigerde die te betalen en wiens huisraad daarom in het openbaar werd verkocht, net als dit het geval is geweest met dat van *Douwe M. Buursma* uit Ferwerd.[2.]

Sape Martens van der Velde, gardenier en *Wopkje Jacobs Dijkstra*, een gardeniersdochter.

Sipke Sipkes Postma, bakker en *Egbertje Zweitzes Boonstra*, dochter van een turfschipper. Postma's zoon *Eize* deed in 1860 belijdenis, vertrok daarna naar de Theologische school in Kampen. Zijn vader was kort daarvoor overleden.

Johannes Gosses Hansma, timmerknecht en *Wietske Zweitzes Boonstra*. S. Postma en J. Hansma waren dus zwagers.

Fopke Gerlands Steensma, arbeider en *Lijsbeth Joh. Koning*. Steensma was ook een oefenaar. Later kwam hij onder censuur en werd in 1848 zelfs afgesneden. Gelukkig werd hij 4 jaar later na gedane schuldbelijdenis weer in de gemeente opgenomen. In 1852 vertrok hij met attestatie naar Anjum.

Johannes Sjoerds Fennema, gardenier en *Aaltje Jilderts Postma*. Deze gardeniersdochter was Fennema's tweede vrouw. Hij is eerst getrouwd geweest met haar zuster Renske. Volgens een aantekening in het lidma-

tenboek heeft hij later ‘de tegenwoordige wereld liefgekregen’, maar gelukkig is hij ook ‘weer teruggekomen’.

Joh. Joh. Postma. ‘Heeft onze gemeenschap verlaten en heeft met Demas de tegenwoordige wereld wederom lief gekregen’.

Jan Christoffels Nijp, schoenmaker en *Grietje Franses Teitsma*.

Jan Jans Palma, gardenier, zoon van de bekende oefenaar Jan Siebes Palma uit Ferwerd. Hij verhuisde in 1836 naar Ferwerd.

Tenslotte lezen we nog de naam van *Rinske Klazes Feenstra*. Haar man *Folkert Jacobs Wierda* zou zich een dag later bij de kerk voegen, evenals *Hedzer Oenes Terpstra* en *Klaas Jans Visser*.

Sommige minder prettige details vermeld bij bovengenoemde namen kunnen ons ervan weerhouden de Afgescheidenen te idealiseren.

In heel de streek werden al geruime tijd vóór de instituering van de Afgescheiden gemeente in Blija conventikels, godsdienstige bijeenkomsten, gehouden waarin dan een *oefenaar* voorging. We beschikken over enkele processen-verbaal daarvan, die we nu onze lezers niet willen onthouden.

Ongetwijfeld is de vroege attentie van de politie toe te schrijven aan de ruchtbaar geworden ‘woelingen’ van de separatisten in Kollumerland, waar reeds op 21 juni 1835 in Burum een Afgescheiden gemeente was gevormd, de eerste in Friesland. Bovendien was de deining, ontstaan om de Cocks schorsing als predikant te Ulrum - zelfs militairen moesten daar worden ingeschakeld - niet onopgemerkt gebleven.

Hoe het op zo'n oefening toeging, worden we uit de processen gewaar. Ze hadden helemaal het patroon van een kerkdienst.

In onze weergave van het proces-verbaal zullen we tussen haakjes enkele aanvullende opmerkingen plaatsen.

Op zondagmiddag 2 augustus 1835 was de agent van politie F. Broekens op last van de grietman naar *Sjoerd Berends Bekema*, arbeider gegaan, ‘wonende in het huis no. 105, staande in het kleiland onder Blija’ (het land dat lag tussen het dorp en de zeedijk). Toen hij daar 's middags om half vier arriveerde, trof hij 40 à 50 personen aan, ‘zowel mannen als vrouwen’, voor het merendeel behorende ‘tot de arbeidzame volksklasse’ en wonende te Blija, Ferwerd en omliggende dorpen. De meesten zaten, sommigen stonden.

Jan Siebes Palma, gardenier, wonende op de *Boteburen* onder Ferwerd in huis no. 187, stond te preken over psalm 64:5: ‘Om in verborgen plaatsen den oprechte te schieten; haastig schieten zij naar hem en vreezen niet’, een toepasselijke tekst!

Na afloop hiervan werden de eerste 2 verzen van psalm 46 gezongen, waarna de bekende oefenaar *Sjoerd Berends Bekema*, bij wie men nu in huis was, ging preken over vers 7b en 8 van ps. 146: ‘De Heere maakt de gevangenen los. De Heere opent de oogen der blinden; de Heere richt de

gebogenen op'.

Hij was het ook, die een lang gebed uitsprak, waarin hij dankte voor de genoten zegeningen en een zegen vroeg voor koning en vaderland, voor de ware kerk en de 'omdwalende broeders' (waarmee hij doelde op hen die niet meer de hervormde kerkdiensten bezochten en in conventikels samenkwamen).

Nadat tenslotte nog gezongen was ps. 146:5, 6, 7 en 8, ging de vergadering om 6 uur uiteen (het had dus 2½ uur geduurd). Drie weken later maakte de politieman weer een proces-verbaal op n.a.v. een godsdienstige samenkomst in hetzelfde huis met dezelfde sprekers en dit was het laatste nog niet. De oefeningen - niet alleen bij Bekema - werden druk bezocht, steeds drukker.

Toen de godsdienstige spanningen al meer opliepen - ds van Velzen van Drogeham was inmiddels ook geschorst - konden veroordelingen niet uitblijven, zeker niet, toen in Ferwerderadeel in december 1835 een aantal Afgescheiden gemeenten werd gesticht.

We beperken ons nu tot de boeten die 'Blijsters' werden opgelegd en zetten ze hier op een rij.

1. Sjoerd Berends Bekema, 47 jaar - *ƒ* 25,00
2. Bokke Jacobs Amelander, 59 jaar - *ƒ* 10,00
3. Menze Siebes Mellema, 36 jaar - *ƒ* 10,00
4. Sape Martens van der Velde, 34 jaar - *ƒ* 10,00

terwijl ze samen de *ƒ* 4,63 proceskosten moesten dragen. Op diezelfde dag (13 februari 1836) kreeg *Fopke Gerlands Steensma*, een 29-jarige arbeider uit Blija, met een hele reeks andere personen uit omliggende dorpen ook nog een boete van *ƒ* 10,00.

Nauwelijks waren deze boeten betaald of bovengenoemde personen met nu nog de jeugdige *Sipke Sipkes Postma* erbij, werden samen beboet tot een bedrag van *ƒ* 150,00 waarvan oefenaar *Sjoerd Bekema* het leeuwendeel kreeg te betalen (*ƒ* 80,-). Oefenaar *Fopke Steensma* kreeg dezelfde dag (16 maart 1835) nog *ƒ* 20,00 boete, omdat hij in een huis in Ferwerd als oefenaar was voorgegaan. De door de arme Blijsters moeilijk te betalen boeten waren de oorzaak, dat men nu met niet meer dan 20 personen tegelijk ging vergaderen.

Zo ontsnapte men in november 1836 op slimme wijze aan een veroordeling, doordat Bekema pertinent verklaarde, dat bij hem in huis niet meer dan 20 personen waren geweest; hij had de deur van de kamer dicht gedaan. De man sprak de waarheid. Maar al waren er dan maar 20 mensen *in* huis geweest, daarbuiten leunend tegen ramen of zittend op een daar opzettelijk geplaatste bank, hadden 11 personen het in het vertrek gesprokene kunnen volgen. En werd binnen een psalm aangeheven, dan zong het gezelschap buiten mee. Tot die 'buitenstanders'

hadden o.a. alle kerkeraadsleden behoord, die edelmoedig hun plaatsen binnen aan anderen hadden afgestaan! Psalmen over het kleiland!

Uit de processen-verbaal kunnen we meteen de eerste kerkeraad van de Afgescheiden gemeente van Blija leren kennen:

Sjoerd Berends Bekema, de oefenaar.
Bokke Jacobs Amelander, ouderling.
Menze Siebes Mellema, ouderling.
Sape Martens van der Velde, diaken.
Sipke Sipkes Postma, diaken.

Bij het noemen van de eerste leden der kerk, hebben we van hen al enkele bijzonderheden vermeld.

Eigenlijk was van meet af aan de gemeente van Blija zwak. Al op de eerste vergadering van de classis Wanswerd[3] - waarop ook de ouderlingen *Bokke Amelander* en *Menze Mellema* met de diakenen *Sape van der Velde* en *Sipke Postma* aanwezig waren - moest uitvoerig gesproken worden over de treurige toestand, waarin de gemeente verkeerde.

Niet alleen in de gemeente zèlf vielen verwarring en ergernissen te constateren, ook in de kerkeraad ging het niet goed. *Mellema* wilde zelfs zijn ambt als ouderling neerleggen wegens ‘doorbrekende zonden in de gemeente en wegens eigen onbekwaamheid’. En de andere ouderling, *Bokke Amelander*, waarschuwde of vermaande helemaal niet, hoewel hij wèl op de hoogte was van sommige ‘boze’ dingen, die in de gemeente voorvielen.

Met diaken *Sape van der Velde* was het nog veel erger gesteld: hij maakte zich schuldig aan sabbatschennis en volgens de geruchten ook aan dronkenschap en vechterij (welke geruchten hij overigens ontkende juist te zijn).

In de bespreking over dit alles merkten enige classisleden op, dat de oorzaak van het verval der gemeente ook wel eens kon liggen in het optreden van de *oefenaar* in Blija, *Sjoerd Bekema*. Deze sprak immers minachtend over het ‘betrachten der plichten’ als over ‘wettische werken’. En aan ‘ongeregeldheden in de wandel’ zou hij niet zwaar tillen. We merken hierbij op, dat dit bij Bekema zou kunnen wijzen op een ongeoorloofde scheiding tussen wet en evangelie, die in die dagen en ook vroeger wel meer voorkwam. Sjoerd Bekema zouden we kunnen noemen een aanhanger van het *antinomianisme*. Uit deze naam blijkt al, wat de leidende gedachte bij deze dwaalleer is. (‘anti’ is tegen; ‘nomos’ is wet).

Een antinomiaan stelt zich op het standpunt, dat een gelovige met de wet niets meer te maken heeft, ja dat elk streven om naar de wet te leven verkeerd is en het gevolg is van een gebrek aan het waarachtig leven uit het geloof.

Na een brede bespreking kwam de praeses van de classis, ds *S. van Velzen*, met het volgende voorstel:

1. Niet toestaan, dat de ouderlingen wegens moeiten in de gemeente hun ambt neerleggen. Ze waren juist verplicht met des temeer zorg en ijver hun ambtelijke taak te vervullen. Daarom behoorden *Amelander* en *Mellema* voorlopig in hun functie te blijven gehandhaafd om zo gelegenheid te krijgen met daden hun berouw over de verwaarlozing van hun ambtelijke plichten te tonen. Mochten ze echter onbekwaam of onwillig blijken bij de uitoefening van het ouderlingschap, dan behoorden ze te worden afgezet.
2. Diaken *Sape van der Velde* moest wegens openlijke sabbatschennis - waarover hij herhaaldelijk door ds van Velzen was vermaand - worden geschorst.
3. Er dienden twee ouderlingen van de classis te worden benoemd om in Blija huisbezoek te doen (het werden ouderling *Hette P. Hettema* uit Hallum en *Auke J. Leistra* uit Wanswerd).
4. Tenslotte moest een classislid op zondag de oefening in Blija (bij Bekema!) bijwonen om te controleren of het daar wel goed ging.

We merken terloops op, dat dit laatste punt ons tactisch gezien niet erg geslaagd voorkomt.

De classis keurde van Velzens voorstel echter goed. Helaas verergerde de toestand in Blija snel. En dit was ongetwijfeld vooral de schuld van de man, die bij de Afscheiding in Blija zo op de voorgrond was getreden en die als oefenaar de gemeente aldaar diende, nl. *Sjoerd Bekema*.

Zoals haast wel te verwachten viel, kwam hij in botsing met de ouderlingen *Hogendijk* en *Buursma*, die op de classisvergadering van 5 februari '38 aangewezen waren om vanuit Ferwerd in Blija huisbezoek te doen. Toen deze broeders de gemeente te Blija doorgingen en ook bij Bekema aanklopten, wilde deze hen niet eens ontvangen, maar ‘kwam zich met geweld tegen hen verzetten’, m.a.w. de vlam sloeg in de pan.

Vermoedelijk was hij ook fel tegen de schorsing van diaken S. van der Velde. De notulen spreken ervan, dat men bij Bekema ‘toegeeflijkheid wegens het schenden van des Heeren dag’, om welke reden van der Velde juist was geschorst, had opgemerkt.

Ook tegen andere zonden zou Bekema slap optreden, wat men van hèm te moeilijker verdragen kon ‘omreden dat hij een man was die de Waarheid diep inzag’. En toen een classiscommissie een onderzoek instelde, was bij Bekema blijkbaar de maat vol: hij verklaarde nu niets meer met de gemeente te maken te hebben en sprak minachtend over de stichting ervan.

Hij blijkt een echte conventikel-man te zijn, een independentist, die weinig of niet om een kerkenordening (‘kerkregering’) maalde en alle vermaningen, ook op dit punt, van zich afschoof.

De verdeeldheid in de gemeente Blija leidde nu vlot tot een scheuring, want er waren vele leden, die in de ban van de welbespraakte Sjoerd waren geraakt. Met hem gingen mee o.a. ouderling *M. Mellema* en de geschorste diaken *S. van der Velde*.

Uit een aantekening in het lidmatenboek blijkt, dat met de scheuring ook werden meegezogen Sjoerds broer *Jan* (een 'korfloper') en Mellema's vrouw *Antje Kroodsma*. En nog anderen volgden. 't Werd een puinhoop.

Ouderling *Mellema* en zijn vrouw zijn later teruggekomen; diaken *S. van der Velde* en vrouw emigreerden naar Amerika. Maar sommigen hebben in hun dwaling volhard.

Bij *Sjoerd Bekema's* naam lezen we in het lidmatenboek: 'door moedwillige ongehoorzaamheid aan de kerkelijke wetten en aan het gebod des Heeren, heeft hij onze gemeenschap verlaten en is daarom in 1837 onder censuur gesteld en zoo overleden'. Dit sterven vond plaats op 7 januari 1845 te Blija, in zijn huis no. 105, 'in het kleiland'. Hij is 55 jaar oud geworden.

De trouw geblevenen verloren de moed niet, maar besloten, nu men geen oefenaar meer had, voortaan op zondag in de samenkomsten een preek van een godzalige schrijver te lezen en 'met gebeden, psalmzingen en dankzeggen des Heeren dag geordend door te brengen', wat 'dan ook veeltijds niet zonder des Heeren zegen geschied is; egter werd de opkomst sober, doordien ver de meesten Sjoerd volgden'.

Als gevolg van een verordening van de Provinciale vergadering besloot men voortaan *geregeld* kerkeraadsvergadering te houden. Voor het eerst gebeurde dit op *28 december 1837*, dus ruim twee jaar na de instituering van de gemeente! Aanwezig waren de ouderlingen *Lammert Hogendijk* en *Douwe Buursma* uit Ferwerd en van Blija zelf de trouw gebleven ouderling *Bokke Jacobs Amelander* en *diaken Sipke Sipkes Postma*.

Men zat nog steeds met de Bekema-groep. Op 4 januari 1838 wordt meegedeeld, dat ouderling Mellema en vrouw tevergeefs zijn bezocht. Besloten wordt Bekema een brief te sturen en de geschorste diaken van der Velde een vermaanbezoek te brengen.

Op de 5e genotuleerde kerkeraadsvergadering (1 maart '38) wordt erover gesproken om de gemeente Blija - nu die zo klein is geworden - met die van Ferwerd te combineren. De classis vindt enkele maanden later, dat dit wel mogelijk is.

Intussen heeft een samenspreking tussen van Velzen en Bekema plaats-gevonden, zonder het gewenste resultaat: 'door opwellende hoogmoed en verwaandheid heeft Bekema niet op gegronde reden op Gods Woord willen agtgeven'. Besloten wordt nu ook Bekema's partijgangers onder censuur te zetten. Geregeld woonden de broeders *Hogendijk en D. Buursma* van Ferwerd de vergaderingen bij. Blija's gemeente had nog

altijd slechts twee kerkeraadsleden, *B. Amelander* en *S. Postma*, die beiden zeer gering van zichzelf dachten, zodat op 12 december 1838 *Dirk Moorhoff* van *Marrum*, overkwam om met hen in Blija huisbezoek te doen. Deze kon later rapporteren, 'dat er nog veel levendigheid in sommige Personen gevonden wierd'. Alle geestelijk leven was dus nog niet verstikt.

Wat de *catechisaties* betreft, waar nog niets van gekomen was, werd besloten ouderling *Hogendijk* van Ferwerd te verzoeken om de grootsten voor zijn rekening te nemen, terwijl dan de kleine kinderen enige vragen van buiten konden leren en die op zondag na afloop van de kerkdienst voor de ouderling of diaken opzeggen. De catechisanten, die ver buiten het dorp woonden, konden gebruik maken van de catechisaties te *Jislum* (dichtbij Wanswerd), te geven door *Dirk P. Postma*, die voor dominee werd opgeleid (en later heel bekend is geworden). In Blija zelf was niemand die catechisatie kon geven.

De lezer ziet het, de 'crisis der jeugd' was in Blija zeer zwaar. De kerkeraad had met kleine kracht grote moeilijkheden te doorworstelen.

Het is zonder meer duidelijk, dat de gehalveerde gemeente van Blija tengevolge van de scheuring veroorzaakt door haar voorganger Sjoerd Bekema, donkere jaren meemaakte. En onder de trouw geblevenen was het ook niet alles.

In de kerkeraadsnotulen van 7 februari 1839 klinkt de klacht 'dat er eenige van de gemeente naar Wanswerd liepen' terwijl enkele weken later genoteerd wordt, dat 'jongelingen ernstig moeten worden vermaand'. Alles leek donker en lusteloos. Aan catechetisch onderwijs van de jeugd was ook nog niets gedaan, om de eenvoudige reden, dat er geen catechisanten waren opgekomen.

Dat de trouwe ouderling *Bokke J. Amelander* op 18 maart 1839 stierf in zijn huis no. 29 te Blija, 62 jaar oud, betekende uiteraard weer een zware slag voor de gemeente. Nu was van de kerkeraad alleen nog maar diaken *S. Postma* overgebleven.

Op advies van de classis nemen de ouderlingen van Ferwerd de gemeente van Blija onder hun opzicht. Al lang trouwens woonden de ouderlingen *Hogendijk* en *Buursma* van Ferwerd de kerkeraadsvergaderingen in Blija bij. Die konden dan mee ingebrachte bezwaren behandelen b.v. van de persoon, die *preeklezen* en ook *het oefenen* zonde vond, en meende dat onderlinge samensprekingen de van God gewilde vorm waren; de kerkeraad verwachtte hiervan echter terecht meer 'ontstichting' dan stichting.

In de vacature ontstaan door het overlijden van ouderling *Bokke Amelander*, werd gekozen de jonge bakker (25) *Jacob Jacobs Alberda*. Hij, en diaken *Sipke Postma*, ook een bakker, vormden nu de kerkeraad. Ze vergaderden verder zonder de broeders uit Ferwerd.

Op 16 september '39 had de zeer kleine kerkeraad de moed om ‘gesterkt door de manslidmaten’ tot het beroepen van een dominee over te gaan. We vragen ons natuurlijk enigszins verwonderd af, hoe de kerkeraad van een gemeente, die de verdwijning nabij leek, dit aandurfde.

Dit valt te verklaren uit het feit, dat ds *T.F. de Haan* zich op Goede Vrijdag van de hervormde kerk te Ee had afgescheiden en dus nu geen vaste gemeente had. Hij kon nu mooi de gemeenten in de classis Wanswerd helpen.

Van de 7 uitgebrachte stemmen kreeg hij er 4. Hij bedankte echter, maar assisteerde wel in moeilijke gevallen; daartoe hoorde vooral de hardnekkigheid van de aanhangers van Bekema. Op de classisvergadering van 5 februari 1840 riep Blija de hulp in van ds de Haan om de leden, die onder censuur stonden nog eens op te zoeken, ‘om dan eindelijk alle onbekeerlijken en halsstarrigen van hun gemeenschap af te snijden overeenkomstig Gods Woord en de orde der kerk’.

Tot de viering van het Avondmaal kwam men in die dagen ook niet, zodat een boze broeder, die de te Amsterdam gehouden synode met de ‘zale Cajaphas’ durfde te vergelijken, de kerkeraad verweet, dat ‘wij nog minder zijn dan de Menisten, die om het half jaar nog Avondmaal vieren’.

Toch bleef er in Blija - ondanks veel zwakheid en gebreken - nog honger naar de Waarheid. Wanneer dan ook op een zondag de theologische student *Dirk Postma* voorgaat tot driemaal toe, kan de kerkeraad notuleren: ‘Wij hebben veel volk gehad’.

Op 29 maart 1841 wordt de uit twee personen bestaande kerkeraad versterkt door de verkiezing van *Pier Jacobs Bouma*, arbeider, tot diaken, die kort daarop door ds de Haan werd bevestigd.

Op 27 oktober 1841 werd gesproken over samengaan met Ferwerd. Niettemin besloot de kerkeraad ‘op zichzelf te blijven, zoo lang het de Heere behaagt en wij niet duidelijk kunnen zien, dat de Heere de gemeente wil vernietigen en wij niet langer kunnen bestaan’.

Doordat diaken P. Bouma al spoedig naar *Marrum* verhuisde, moest er opnieuw een kerkeraadslid worden gekozen. Het resultaat was, dat diaken *S.S. Postma* nu naast *J.J. Alberda* ouderling, en dat *Jacob Folkerts Wierda* diaken werd.

Deze kerkeraadsleden moeten geestelijk wel sterk zijn geweest. Ze besluiten nu ook zelf huisbezoek te doen, zowel bij leden als bijwoners, wat ze om hun gevoel van onbekwaamheid nog niet hadden aangedurfd; alleen voor het catechiseren zullen ze nog hulp van Ferwerd vragen.

In de kerkeraadsvergadering van 30 december 1841, waaruit we via de notulen laatstgenoemde gegevens hebben geput, waren ook aanwezig *Fopke Steensma, Joh. Hansma, Hedzer Terpstra, Jan Nijp, A. Dreijer en J. Amelander*. Het was dus een vergadering van de kerkeraad met de

manslidmaten. Omdat de kerkeraad maar één diaken telde, ging men over tot het kiezen van iemand ‘die met de tweede Buidel omgaat voor de Kerk’. Het werd *Johannes Gosses Hansma*, de zwager van ouderling Sipke Postma.

Toen de zakelijke punten waren afgehandeld, spraken de mannen nog op bevindelijke wijze met elkaar ‘over de goedertierenheden Gods wegens zijn kerke; dat hij de getrouwe verzorger is van alle nooden en behoeften van zijn volk en ook toont nog met ons te willen zijn’. Zoiets was in de Afgescheiden kerkeraden van toen niets ongewoons en de synode van Amsterdam (1836) had het zelfs aanbevolen.

Einde van het zelfstandig bestaan - 1843

In 1842 deed de kerkeraad wat hij kon. Hij vermaande de leden van de gemeente om in de gezinnen Gods Woord meer als regel te gebruiken, ‘om 't zelve te lezen en te zingen en de ouders hebben wij verpligt om haar huis voor te gaan in gebed’. Dit hardop voorgaan in gebed was voor vele schuchtere vaders altijd een moeilijk iets. Ze misten daartoe de vrijmoedigheid. De notulen van menig Afgescheiden gemeente laten dit duidelijk blijken. En het was goed, dat steeds weer gewezen werd op de priesterlijke taak van de vader (of moeder) in het gezin.

Menne Kooistra uit Ferwerd kwam in Blija catechiseren en beviel goed. Men besloot ook weer geregeld driemaal per zondag te vergaderen. Het Avondmaal werd ook gevierd, wat blijkt uit het feit, dat een lidmaat zich van het Avondmaal onthouden had. De reden hiervan was, dat de kerkeraad hem bij het huisbezoek verboden had het mee te vieren, omdat hij op zondag de watermolen liet malen. Nu spoorde de kerkeraad hem echter aan dat sacrament wèl te gebruiken, omdat de laatstgehouden synode zulke leden wilde toelaten tot het Avondmaal.

Toch bleef het kerkelijke leven moeizaam verlopen. Financieel was men uitgesproken zwak. De *ƒ* 60,- huur voor een vergaderplaats op zondag kon men niet meer betalen.

De classis oordeelde dan ook weer eens, dat het het beste was, als de gemeente van Blija zich verenigde met die van Ferwerd. Maar dit vonden de broeders van Blija weer een groot bezwaar en men zou proberen niet langer ‘in de winkel’ te vergaderen, maar ‘een goede kamer’ te krijgen. (Met die ‘winkel’ zal wel de timmerwerkplaats van Amelander bedoeld zijn).

Het mocht echter alles niet meer baten. Onder de laatste notulen - die van 11 oktober 1842 - staat met een andere hand geschreven, dat de gemeente van Blija ‘na verloop van weinig tijds bij die van Ferwerd (is) ingesloten als eene Kerkelijke parochie’. Dat was in 1843. Het zou tot 1860 duren, voor de gemeente van Blija haar zelfstandigheid herwon. Van 1843-'60 hebben de Afgescheidenen van Blija dus bij de gemeente te Ferwerd gehoord. Daar zaten in de kerkeraad ook altijd enige leden

uit Blija, b.v. ouderling *Sipke Sipkes Postma*, hiervoor reeds verschillende keren genoemd.

In het lidmatenboek lezen we van hem het volgende loffelijk getuigenis: hij 'heeft zijn ambt op eene voorbeeldige wijze bekleed, tot dat God hem den 1 Nov. 1859 door den dood heeft afgelost, in eene blijde hoop op zaligheid, tot droefheid van heel de Gemeente'. Hij heeft het herrijzen van de gemeente Blija dus niet meer mogen meemaken.

Zijn zoon *Eize* (1843-1916) is dominee geworden, we schreven het al. In diens In Memoriam lezen we nog van de vader: 'Zijn vader was een godvrezend mens, een voorvechter van de Afscheiding, die in zijn buurt vele zg. oefeningen hield. De jonge Eize was meestal zijn metgezel en vergezelde dikwijls zijn vader, als er in de omtrek een geliefd predikant optrad. Door wat Eize hoorde in deze godsdienstige samenkomsten en mee door het luisteren naar de vrome gesprekken van velen van Gods kinderen, die dikwijls bij zijn vader thuis samen kwamen, kwam reeds vroeg de begeerte in zijn hart op om Evangeliedienaar te worden. Hij smeekte er zijn vader nog om op diens sterfbed en deze gaf met blijdschap zijn toestemming.[4.]

Opnieuw geïnstitueerd - september 1860

In het tweede notulenboek lezen we dat in de laatste jaren van de 'eenheid' met Ferwerd 'vooral het dorp Blija voorspoedig was en tengevolge daarvan begonnen de leden van Blija in het begin van 1860 te denken om met Hoogebeintum eene gemeente op zich zelve te herworden'.

De kerkeraad van Ferwerd voelde hier eerst niet zoveel voor, omdat de drie dorpen *Ferwerd, Blija* en *Hoogebeintum* samen een dominee hadden beroepen, voor wiens onderhoud zij ook samen verantwoordelijk waren.

Maar toen aan Hoogebeintum, dat oorspronkelijk bij Blija hoorde, de vrijheid gelaten werd om desgewenst bij Ferwerd te blijven, kon de band tussen Blija en Ferwerd ook met goedkeuring van classis en provinciale vergadering worden losgemaakt. En op 20 september 1860 is - aldus de notulen - de gemeente 'gesticht' door ds *J.J. Kuiper* te Wanswerd, die door ds L.J. Hulst van Ferwerd 'daartoe verzocht werd'.

De gemeente bestond toen uit 200 zielen. Drie ambtsdragers waren met de nieuwe gemeente uit Ferwerd vertrokken, n.l. de ouderlingen *Harm Ulbes Smits* en *H.P. Damsma*, en *diaken J.B. Amelander. Eelke W. Elzenga* werd er als nieuwe diaken bijgekozen en bevestigd door ds Kuiper, die vooraf preekte over 1 Sam. 12:24: 'Vreest slechts den Heere, en dient hem trouwelijk met uw gansche hart; want ziet hoe groote dingen Hij aan ulieden gedaan heeft'.

Opgewekt aanvaardde de kerkeraad, die ouderling *Smits* tot praeses koos en tot scriba diaken *E.W. Elzenga*, vader van de latere ds G. Elzenga te Kampen, zijn arbeid.

Een schone dag voor de gemeente was *20 maart 1861*, toen - zoals de notulen vermelden - ‘de eerste steen van het nieuwe kerkgebouw is gelegd door *Douwe Klazes Wielenga*, student aan de Theologische Hoogeschool te Kampen’. Bij die gelegenheid sprak hij voor een talrijke schare een stichtelijk woord over Haggaï 1:8: ‘Klimt op het gebergte en brengt hout aan, en bouwt dit huis, en Ik zal een welgevallen daaraan hebben en verheerlijkt worden, zegt de Heere’.

De toespraak, die volgens de notulen zijn ‘eerste rede’ in het openbaar was, werd ‘met genoegen aangehoord’.

De ouders van de jonge student, *Klaas Douwes Wielenga*, de vader, wagenmaker (‘baes weinmakker’) te Blija en *Trientje Wijbes Faber* hadden zich, de smaad der wereld niet achtend, bij de Afgescheiden gemeente van Ferwerd aangesloten (die van Blija was immers in 1843 te niet gegaan).

Op 18 november 1855 zijn hun nog ongedoopte kinderen *Wijbe, Tjalling, Tjitske, Frouwkje* en *Hielke* gedoopt worden, terwijl hun oudste zoon *Douwe*, te oud om nog de kinderdoop te ontvangen, na een paar jaar geloofsbelijdenis deed en toen is gedoopt (17 jaar). En hij, de veelbelovende discipel van de Theologische school (later professor) heeft dan van het nieuwe kerkgebouw de eerste steen mogen leggen.[5.]

In ds *P.J. van Smeden*, die als kandidaat beroepen was, ontving de Chr. Afgescheiden gemeente van Blija in mei 1862 haar eerste predikant.

Blija is de moedergemeente geworden van de Chr. Geref. kerk (zo heette ze toen) te *Holwerd* (1872) en ook *Hollum* op *Ameland* is een dochtergemeente van Blija te noemen.

In de notulen van Blija lezen we, dat ds *van Smeden* onder toezicht van de ouderlingen *H.P. Damsma* en *A.A. Dreijer* op 12 juni 1866 op het eiland Ameland de volgende personen tot leden heeft aangenomen: Teunis Jans Bakker, Dirk Jans Bakker, Baukje Dirks Kat, Bruin Jans Zwart, Tjeerd Pietersma van der Mei en Antje Dirks Smit en dat bij die gelegenheid ook enige kinderen zijn gedoopt. Deze werden dus nog in Blija ingeschreven. En toen de classisvergadering van 9 augustus toestemming tot instituering van een gemeente *Hollum* gaf en als commissie hiervoor de predikanten P.J. van Smeden en J.F. ten Hoor van Ferwerd met de ouderlingen A.A. Dreijer en S.S. Postma aanwees, is het onder leiding van ds van Smeden, die vooraf een preek hield over 1 Cor. 15:58, op 11 september 1866 tot instituering gekomen.

Zo schoot de gemeente van Blija haar ranken uit tot aan de zee (ps 80:12), ja tot over de zee, en mocht zelve gezegend, zegen rondom zich verspreiden. Zo eindigt ds J. Douma op oudtestamentisch-dichterlijke wijze zijn artikelen over Blija, waarvan we een dankbaar gebruik hebben gemaakt.[6.]

Eindnoten:

1. *Op 3 dec. 1835 gedoopt* door *ds H. de Cock:*

Sjoerd, geb. febr. 1835, zoon van	*Johannes Sjoerds Vennema* [*Fennema*] *en Aaltje Jilderts Postma*.
Sweitze, geb. 11 nov. 1835, zoon van	*Johannes Gosses Hansma en Wietske Zweitszes Boonstra*.
Lieuwe, geb. 22 aug. 1835, zoon van	*Sjoerd Beens Bekema en Jaapkje Lieuwes Stooker*.

Op 30 juli 1837 wordt er weer een kind, een dochter *Trijntje*, van hen gedoopt, nu door ds v. Velzen (geb. 5 dec. 1836).

Fopkje en Wijpkje, geb. 29 dec. 1834, zoon en dochter van	*Fopke en Gerlands Steensma en Lijsbeth Joh. Koning*.
Wopkje, geb. 27 dec. 1834, dochter van	*Sape Martens van der Velden en Wopkje Jacobs Dijkstra*.
Jan, geb. 29 nov. 1835, zoon van	*Jan Jans Palma en Leutske Jans van der Wielen*.

2. De zwagers Mellema en van Wieren waren op dezelfde dag getrouwd (17 mei 1821). Mellema met Antje Kroodsma en van Wieren met Trijntje Kroodsma. Het waren landbouwersdochters onder Wanswerd vandaan.
3. 11 december 1837.
4. Uit Jaarboek Ned. Herv. Kerk jrg. 1917 (Briët). We hebben dit gegeven te danken aan W. Duinkerken te Rinsumageest.
5. In het Afscheidingsnummer van de Groninger Kerkbode (1934) schreef ds D. van Dijk te Groningen, afkomstig uit Blija, een artikel over de moeiten na de eerste steenlegging ontstaan.
6. Vgl. H. Algra - Kerk tussen duin en wad (1966). Een eeuw geschiedenis van de Geref. Kerk van Hollum (Ameland).

VI *Wanswerd - Birdaard*

A. Uit de voorgeschiedenis

Wanswerd bestaat uit twee delen: het terpdorp Wanswerd gebouwd om de oude, 13-eeuwse kerk met forse zadeldaktoren en *Wanswerd-aan-de-Streek*, gebouwd langs de Dokkumer Ee als tweelingdorp van het aan de overkant gelegen Birdaard.

Wanswerd ligt in *Ferwerderadeel*, Birdaard in *Dantumadeel*.

Behoorden de hervormden te Wanswerd tot de gemeente Wanswerd-Jislum, die van Birdaard c.a. waren leden van de gemeente van Birdaard-Janum.

De meeste inwoners leefden van veeteelt en landbouw, de Dokkumer Ee bracht verder nog wat scheepvaart mee.

Wat de *godsdienstige ligging* van de hervormden betreft, in februari 1836 deelde de scriba van het classikaal bestuur van Dokkum aan de minister van Eredienst mee, dat al *jarenlang* in verscheidene gemeenten van de classis Dokkum in meerdere of mindere mate '*een geest van mysticisme en separatisme*' heerste. Ook sommige predikanten waren daar duidelijk mee behept. Hij noemt dan de namen van ds *P.D. Koopmans* te *Rinsumageest, J. Los* te *Wanswerd, G. Landweer* te *Birdaard, S. Hogerzeil* te *Augsbuurt* (bij Kollum) en *T.F. de Haan* te *Ee*.

Genoemde predikanten genoten een grote toeloop van hoorders van dichtbij en ver af, die het met hun eigen dominee niet konden vinden: ze weigerden de Evangelische gezangen te zingen en het kwam voor, dat ze hun kinderen niet wilden laten dopen.

Maar verder schrijft de scriba ds *P.A.C. Hugenholtz*, bagatelliserend en geruststellend verder: 'die reizenden en trekkenden' stelden niet veel voor en oefenden geen invloed uit. Zulke mensen waren er immers altijd al geweest. Inderdaad had deze scriba in zekere zin gelijk. Want gaan we enige tientallen jaren terug in de geschiedenis van de hervormde kerk van Wanswerd en Birdaard - waartoe we ons nu beperken - dan ontdekken we ineens een aantal conflicten, die als centrale oorzaak hebben het op elkaar botsen van een piëtistische en niet-piëtistische stroming. Laten we het mogen illustreren met de volgende gevallen.

'Stuiting' beroep ds M. Meiners

In 1812 was ds Meinardus Meiners van Workum in de hervormde gemeente van Birdaard-Janum beroepen. Het classikaal bestuur van Dokkum had echter bezwaren, want men vertrouwde de 'principes' en 'moraliteit' van deze predikant niet.

Wat betekende dit dan? Wat zijn principes betreft, hij behoorde tot de bevindelijke richting en moest niets hebben van de ideeën der Verlichting en was uiteraard een tegenstander van de in 1807 ingevoerde Evangelische gezangen.

En over zijn 'moraliteit' horen we meer in het rapport, dat in de classisvergadering van 7 september 1812 werd uitgebracht. We moeten hierbij wel bedenken, dat het opgesteld is door tegenstanders, die deze 'zware' dominee, die immers niet 'verlicht' was, graag kwijt wilden.

Een commissie van onderzoek had een aantal personen uit Birdaard en Janum opgeroepen; ds Meiners was na zijn bezoek inmiddels al weer naar Workum vertrokken.

Het ging vooral om enkele uitlatingen, die ds Meiners op maandag 1 juni 1812 in Birdaard, toen hij gekomen was om de pastorie te bekijken, zou hebben gedaan bij kerkvoogd *Adam Jochems Koopmans* aan huis. En om wat hij zich de volgende dag bij *Taeke Stevens*, bakker en kastelein in Birdaard, zou hebben laten ontvallen.

De eerste getuige *Hendr. P. Hellinga* van Birdaard verklaarde op maandagavond bij Koopmans gehoord te hebben, dat ds Meiners vroeg of de mensen die aan de noordkant van de Ee woonden, ook in Birdaard in de kerk kwamen.

Toen men hem antwoordde, dat die streek (Wanswerd aan de Streek) kerkelijk onder Wanswerd behoorde en de mensen daar meestal bij ds *Pollius* kerkten, had ds Meiners gezegd: Als ik jullie dominee word, dan komen die mensen vast hier in de kerk, en hij had eraan toegevoegd: 'Ik ken ds Pollius wel, ik heb hem eens op een begrafenis ontmoet. Maar die man weet van het inwendige werk niets, daar is hij blind voor'.

Wat later had ds Meiners zich als volgt uitgelaten: 'O wat is het slecht gesteld met die broeders van de nieuwe Leer! Wij, broeders, houden ons bij het oude; laten die van Leeuwarden en Dokkum maar roepen van het *nieuwe licht*, wij houden ons aan het *oude licht*'.

Hij had er nog bij gezegd: 'Ja, de nieuwe gezangen zijn ook al uit die nieuwe leer voortgesproten. Ik moet ze recommanderen, broeders! maar ik kan ze niet zingen'.

Op dinsdagmorgen (2 juni 1812) had ds Meiners bij Taeke Stevens, toen hij hoorde dat deze man herbergier en bakker beide was, verklaard: 'Dat is zeer goed, dan kunnen de menschen die van andere plaatsen komen, als ik hier predikant ben, eten en drinken krijgen, want dan is hier alle Zondagen het huis vol'.

Verder had getuige *Hendr. P. Hellinga* wel niet zelf gehoord (hij was weg gegaan), maar van anderen vernomen, dat ds Meiners op die maandagavond minder smakelijk gezegd zou hebben: 'Als hij (ds Meiners) te Birdaard kwam, dan zou ds Pollius geen purgatie nodig hebben, maar van zelf wel schijten van benauwdheid'.

En getuige *Eibert Pieters Prins* had, op straat staande, zelf gehoord, dat ds Meiners had gezegd: 'Dan heeft ds Pollius geen purgatie nodig als ik hier kom'.

Volgens de commissie was het met de overige getuigen maar een vreemde zaak. Spottend merkt ze op: Hoewel die getuigen maandagavond en dinsdagmorgen geruime tijd bij Koopmans en Stevens aanwezig waren geweest 'schenen allen ongelukkig genoeg hun geheel geheugen verloren te hebben'. Of ze wisten niets van gezegden van ds Meiners of ze maakten misbruik van de 'echapade' (uitvlucht): dat heeft ds Meiners *tegen mij* niet gezegd.

De commissie kwam tot de conclusie geen gunstige inlichtingen over ds Meiners te kunnen verstrekken, want het was duidelijk zijn toeleg om

ten koste van de eer en goede naam van andere predikanten zichzelf ‘een naam en naloop te verwerven’.

In de classis Bolsward was hij op dit punt ook al berucht. Daarom zou ‘de verplaatsing’ van die man van Workum naar Birdaard-Janum hoogst schadelijk zijn voor de kerk en allicht ook nog wel voor de ‘burgerstaat’.

Wat ging nu het classikaal bestuur van Dokkum met dit beroep doen? Het schreef een brief aan de ‘Deputaten van de Synode der Hervormden in Vriesland’ met de mededeling de approbatie (goedkeuring) van het beroep nog niet te kunnen geven.

Meiners was immers een man, wiens komst in een nieuwe gemeente altijd al verwarring, verdeeldheid en wanorde in naburige gemeenten tot gevolg had gehad. En dan dat smadelijke spreken over ds *Pollius* van Wanswerd, ‘een zeer kundig en rechtschapen predikant, die met onbesproken lof de Evangeliedienst 37 jaar in onderscheidene gemeenten bekleed heeft’.

Het classikaal bestuur neemt verder het rapport van de commissie over en rekent het ds Meiners ook nog als schuld aan, dat hij zich op de terugweg geruime tijd in Marrum had opgehouden in het gezelschap van lieden ‘die den uitmuntenden predikant aldaar, ds *de Boer*, niet gunstig gezind zijn’. Deze opmerking wijst er dus duidelijk op, dat er ook in de hervormde kerk te Marrum reeds in 1812 leerconflicten, althans tegenstellingen in de leer waren.

De conclusie van het classikaal bestuur is, dat ds Meiners ‘de onedele toeleg heeft om onder allerlei voorwendsels, eenvoudige en verbijsterde lieden uit andere gemeenten onder zijn gehoor te lokken en zich daartoe niet ontziet om brave, kundige en rechtschapen predikanten in verachting te brengen en in een hatelijk licht te plaatsen’. Het einde van de zaak is dan ook, dat het beroep van ds Meiners wordt ‘gestuit’.

De lezer merkt het: het is dezelfde wijs, die ds Hendrik de Cock enkele tientallen jaren later ook te horen zou krijgen.

Kerk op slot in Birdaard - 4 april 1813

De gemeente van Birdaard-Janum bleef dus voorlopig vacant. Nog geen jaar later ontstond er al weer een conflict.

Op zondag 4 april 1813 zou de niet orthodox-gezinde ds *B.H. Habbema* van Oenkerk (die daar heeft gestaan van 1810-'51) in Birdaard een vacaturebeurt waarnemen in plaats van zijn vriend ds *J.W. Snethlage* van *Augustinusga*, die een ‘ongemak’ aan zijn ogen had. Maar kerkvoogd *Adam Jogchems Koopmans* - al genoemd in de hierboven behandelde zaak ds Meiners - had op eigen gezag de kerkdeur op slot laten doen, zodat ds Habbema tot zijn verbazing en ergernis voor een dichte deur was komen te staan.

Het classikaal bestuur van Dokkum schoof ook deze zaak door naar de

deputaten van de Synode der Hervormden in Friesland, met tegelijk het verzoek de prefect, de burgerlijke overheid dus, ervan op de hoogte te stellen.

Volgens het classikaal bestuur was hier sprake van een soort wraakoefening van Koopmans, die het niet kon verduwen, dat het beroep van ds Meiners was 'gestuit'.

De in Birdaard dus niet gewenste ds Habbema heeft ook uitvoerig en schriftelijk verteld, wat hem op die zondagmorgen van 4 april was overkomen. We geven zijn verhaal in in grote lijnen door.

Toen hij die morgen in Birdaard arriveerde en zijn *tekstbriefje* aan schoolmeester *Egbert Th. de With*, de voorlezer-voorzanger-koster, wilde geven, vertelde deze hem, dat hij van de kerkvoogden opdracht had de kerkdeur niet te openen.

Habbema wenste nu de kerkvoogden te spreken en meester bracht hem daarop naar het huis van diaken *Gosse Ades* (*Tolsma*) waar kerkvoogd A.J. Koopmans al aanwezig was. Daar begon ds Habbema zijn beklag te doen. De schoolmeester had hem verteld, dat de kerkdeur op last van de kerkvoogden niet geopend zou worden. Koopmans antwoordde kort: 'Dit is juist'. De gedupeerde predikant verzocht nu alsnog de kerkdeur te ontsluiten, zodat er gepreekt zou kunnen worden. Koopmans reageerde alleen met 'neen'.

Habbema zei het geval nu te moeten brengen ter plaatse waar het hoorde en voegde eraan toe, dat zijne *Keizerlijke Majesteit* (men leefde nog in de Franse tijd) niet alleen de vrije en ongestoorde uitoefening, maar ook de bescherming van alle godsdiensten had beloofd en het dus wel eens slecht voor Koopmans zou kunnen aflopen. Deze antwoordde 'daarvoor weinig bevreesd te zijn'.

Toen ds Habbema er nog eens op aandrong de kerkdeur te openen, kreeg hij van de kerkvoogd te horen, dat hij daarover dan maar met de kerkeraad moest spreken.

Op het verzoek van ds Habbema aan de schoolmeester om de kerkeraadsleden te gaan halen en ook de *veldwachter*, vroeg Koopmans aan ds Habbema, wat de veldwachter hier nu te maken had. Antwoord: als *getuige* van wat tussen de kerkeraad en mij besproken wordt.

Koopmans begon nu bang te worden, krabbelde terug en zei, dat er overal al zoveel onenigheid en verwarring heerste en dat men die niet moest vergroten. Daarom moest meester toch maar de klok luiden en de kerkdeur openen. Ds Habbema had door zijn 'fermiteit' de slag gewonnen, maar preekte die zondag in Birdaard wel voor een zeer gering aantal toehoorders, daar de kerkleden al in de veronderstelling verkeerden, dat er die zondag geen dienst zou zijn.

De werkelijke achtergrond van al dit vreemd, independentistisch gedoe - van de kant van de kerkvoogd *Koopmans* en schoolmeester *Egbert de With* - worden we gewaar, als we de brief lezen, die de With enkele

dagen voor de bewuste zondag in opdracht van Koopmans aan ds *Habbema* had geschreven.

Daarin staat, dat de kerkvoogden in Birdaard hadden vernomen, dat ds *J. de Jong* te *Zuiderhuisterveen* (Surhuisterveen) zijn vacaturebeurt in Birdaard aan een andere predikant had overgedragen. Dit was bij de kerkvoogden in slechte aarde gevallen en ze hadden de orthodoxe ds de Jong bericht, dat ze, als hij zelf niet kwam preken, die beurten dan aan zich hielden. Dit was ook aan ds J.W. Snethlage te Augustinusga meegedeeld.

Toen kwam het bericht binnen, dat ds Habbema op zondag 4 april de morgendienst zou komen verzorgen en een andere predikant de middagbeurt. En op beledigende wijze besluit de meester zijn briefje aan ds Habbema als volgt: 'Om alle onaangenaamheden in dezen te voorkomen, neem ik de vrijheid u te bedanken voor de dienst, die u voornemens waart onder ons te verrichten en raad u aan maar te blijven bij de Gemeente die u geroepen heeft'.

Op dit schrijven antwoordt ds Habbema zaterdag 3 april, dat de 'singuliere missive' van de With namens de kerkvoogden hem zeer heeft bevreemd. Wie toch - vraagt hij terecht - heeft kerkvoogden het recht gegeven om vacaturebeurten aan zich te trekken? Maar hij is niet onder de indruk van de 'machtspreuken' van de kerkeraad en deelt mee morgen (zondag) de hele dag in Birdaard te komen preken. En hij wenst, dat zoveel mogelijk bekendheid gegeven wordt aan het feit, dat beide kerkdiensten gehouden worden. En zo was ds Habbema zondagmorgen al bijtijds van Oenkerk naar Birdaard gereden. Hoe het daar toen ging, hebben we hierboven verteld.

We kunnen uit dit alles gemakkelijk de conclusie trekken, dat men in Birdaard geen 'verlichte' dominee op de preekstoel wilde hebben.

Rumoerige kerkdienst in Wanswerd, 1834

We gaan nu weer naar *Wanswerd* en wel naar een rumoerige kerkdienst op zondag 28 september 1834 in de oude kerk op de terp.

In zijn boeiend boekje 'Nagedachtenis en Levenservaringen' (1883) maakt de schrijver Hette P. Hettema 'oud-ouderling te Beetgum' van deze rel als volgt melding.

In de gemeente *Wanswerd*, waar een rechtzinnig leraar stond, liet deze op zekere morgen een gezang zingen. De kerk was vol mensen. Terwijl de predikant het gezang voorlas, stonden er drie mannen midden in de kerk op, spraken hem onbeschaamd aan en waarschuwden hem niet langer voort te gaan met afgodsliederen te laten zingen.

Men kan denken welk een opschudding dit teweeg bracht. Onder het uitspreken van het oordeel des Heren verlieten zij de kerk, voorgevende dat zij van God geroepen waren om zo te handelen en voor de ere Gods te strijden. Ach, hoever kan een valse geestvervoering een mens al niet

brengen!

Daar ik ook een ijver voor de godsdienst in mijn hart had, diende dit geval mij ter waarschuwing om de geesten te beproeven of ze uit God waren. Aldus Hettema.

We gaan bovengenoemde verstoring van de kerkdienst hier nu in bijzonderheden uitwerken en gebruiken daarvoor de correctionele vonnissen van de rechtbank 'van eersten aanleg' te Leeuwarden. Op 8 oktober 1834 stonden daar terecht de drie broers:

1. *Gerrit Pieters Faber*, 30 jaar, arbeider, geboren onder Oudkerk, wonende onder *Wanswerd*, schutter bij de 4e Compagnie, 2e Bataillon, 1e Afdeeling Vriesche Schutterij, thans met onbepaald verlof
2. *Jan Pieters Faber*, 34 jaar, arbeider, geboren te Finkum, wonende te Wanswerd
3. *Oebele Pieters Faber*, 21 jaar, arbeider, geboren onder Oudkerk, wonende te Wanswerd.

Wat was er dan gebeurd? Laat eerst de 57-jarige plaatselijke predikant *Johannes Los*[1] het mogen vertellen.

Op zondag 28 september 1834 was de godsdienstoefening in de hervormde kerk door bovengenoemde beklaagden in de war gestuurd.[2] *Gerrit Faber* had in de morgendienst tijdens het zingen van het evangelische gezang tot ergernis van de gemeente de hoed op het hoofd gehouden. In de middagdienst had hij het weer gedaan. Maar nu had hij bovendien zijn zitplaats verlaten en was 'met kwaadaardige en dreigende blikken door de kerk gelopen' en had 'schrikwekkende blikken naar de preekstoel geworpen', wat 'getuige ijselijk onthutste'. Natuurlijk was de gemeente met zingen opgehouden. Toen de ordeverstoorders de kerk waren uitgeduwd, had hij (Los) een psalm opgegeven (dus geen gezang meer!) maar onder het zingen daarvan waren de broeders opnieuw de kerk binnengekomen, waardoor de verwarring zo groot was geworden, dat de kerkdienst was gestaakt.

De tweede getuige, ouderling *Lykle Wiegers Hellema*, 58 jaar, verklaarde hetzelfde en voegde eraan toe, dat de beide laatste beklaagden ook nog hadden geschreeuwd: 'Dit is van den Heere'.

De volgende getuigen, ouderling *Gerrit Roelofs Rozema*, 54 jaar, arbeider te Jislum, en diaken *Sis Popkes van der Tuuk*, 43 jaar, landbouwer onder Wanswerd, en *Klaas Gerrit van der Woude*, 33 jaar, eveneens boer onder Wanswerd, bevestigden het gesprokene.

De beklaagden beweerden tot hun daad 'in hun binnenste te zijn aangespoord', aan welke stem zij geen weerstand hadden kunnen bieden. Wèl mocht Hettema in zijn memoires spreken van een 'valsche geestvervoering'.

De rechtbank overwoog, dat genoegzaam gebleken was, dat de beklaagden zich hadden schuldig gemaakt aan het verwekken van beroering en wanorde in de dorpskerk der hervormden te Wanswerd, waardoor de godsdienstoefening op zondag 28 september 1834 was belet, vertraagd en afgebroken. Ook was 'dit wanbedrijf niet in een oogenblik van loszinnigheid, maar geheel met boos opzet en voorbedachtelijk door de beklaagden gepleegd'. Een zeer strenge toepassing van de strafwet was daarom gewenst en noodzakelijk. De rechtbank legde dan ook de maximum straf op: drie maanden gevangenisstraf, een boete van *f* 8,- plus *f* 48,63 proceskosten.

Terloops merken we hier nog op, dat *Oebele P. Faber*, de jongste beklaagde, later de eerste Afgescheiden dominee van Beilen is geworden.[3]

Nog iets uit de voorgeschiedenis

De hervormde gemeente van Wanswerd-Jislum heeft - behoudens een enkele onderbreking - vanaf de Reformatie tot de Afscheiding en ook nog geruime tijd later, steeds predikanten gehad, die de gereformeerde leer brachten. Toch vond de Afscheiding in Wanswerd weerklank, hoewel ds *J. Los* (1828-'39) ook de gereformeerde beginselen was toegedaan.

Uit de beschikbare gegevens betreffende de eigenlijke oorzaak van het breken met de hervormde kerk in Wanswerd kan afgeleid worden, dat ook een grote rol speelde het protest tegen het verplicht zingen van de als ongereformeerd (remonstrants) geachte Evangelische gezangen en het optreden van de kerkbesturen bij de schorsing van de predikanten *de Cock* en *van Velzen*.

De toestand in de hervormde kerk was in het algemeen zó, dat de officiële belijdenis werd losgelaten en allerlei ketterijen werden geleerd en getolereerd. Dit gaf aanleiding tot het zich verenigen in 'gezelschappen', in conventikels, en het is bekend, dat deze op niet weinig plaatsen de weg hebben gebaand voor een afscheiding van de kerk.

Ook in *Wanswerd* schijnen reeds tijdens het verblijf van ds van Berkum (1813-'28) één of meer gezelschappen te hebben bestaan. Die vergaderingen werden in de tijd van ds Los voortgezet. Natuurlijk werd daarin de Afscheiding, die in 1834 in Ulrum begon, druk besproken en kwam de vraag naar voren: welke houding moeten wij aannemen?

Een enkeling voelde voor afscheiding, maar de meesten wisten niet wat te doen. Uiteraard had men ook wel contact met leden uit het vlakbij gelegen *Birdaard*. Daar bevond zich een groep kerkleden, die niet kon instemmen met de houding, die ds *Geert Landweer* aannam. Deze was in 1833 in Birdaard gekomen (hij vertrok in 1843 naar Paesens). Hij was een tegenstander van afscheiding, hoewel hij een 'bezwaarde' was in de hervormde kerk. Daarom behoorde hij tot de predikanten die wensten te protesteren tegen de verkrachting van de gereformeerde waarheid.

Op een vergadering in Leeuwarden, met medeweten van ds *van Velzen* (toen nog te Drogeham), voor dit doel samengeroepen, verschenen slechts drie predikanten: *S. van Velzen, G. Landweer* en diens zwager *S. Hogerzeil* van Augsbuurt-Kollumerzwaag. Uiteindelijk ging echter alleen ds *van Velzen* met de Afscheiding mee!

Het lag voor de hand te overwegen of de bezwaarde leden van Wanswerd en Birdaard samen tot kerkinstituering konden overgaan. Verschillende besprekingen werden gevoerd. Ook kwam ds. *H. de Cock* in Wanswerd (5 december 1835), en vernam daar, dat al 3 leden zich hadden afgescheiden van de hervormde kerk.

Vermoedelijk heeft dit bezoek bij de latere voorman *P.S. van der Woude* diens afscheiding mee voorbereid, want een week later onttrok hij zich met zijn vrouw aan de hervormde kerk van Wanswerd.

Zelf geeft hij - mee namens zijn vrouw - in zijn brief van onttrekking als oorzaak op, dat zij 'niet anders kunnen geloven, als dat onze Kerk zoo als zij nu staat, overstroomd is van allerlei dwalingen, zoo dat men de leugen komt voor te staan en de waarheid onder den domper zet'. Een bewijs hiervan zag hij ook in de zo juist plaats gehad hebbende schorsing van ds S. van Velzen te Drogeham.

In totaal traden in de gemeente Wanswerd 6 leden uit, later nog enkele te Jislum en een aantal te Birdaard.

B. De periode 1836-'41

Instituering - 6 januari 1836

Waren de Afgescheiden gemeenten van *Ferwerd, Blija* en *Marrum* in de eerste week van december 1835 door ds H. de Cock gesticht, in *Wanswerd-Birdaard* zijn de ambten ingesteld op *6 januari 1836*, in *Hallum* een dag later.

In een 'Kerkelijke geschiedenis', waarmee ook Wanswerds notulenboek begint, wordt eraan herinnerd, hoe de Heere ds *van Velzen* had verwekt om openlijk voor de eer van God op te komen; dat deze trouwe dienstknecht daarop werd geschorst en uit 'de Synagoge des Satans' geworpen. Op 1 januari 1836 werd hij door afgevaardigden uit verscheidene gemeenten bij koopman *J. Meijering* te Leeuwarden aan huis beroepen tot predikant van de Afgescheiden gemeenten in heel Friesland.

Ook in *Wanswerd-Birdaard* was de tijd rijp geworden voor het vormen van een Afgescheiden gemeente. Op *6 januari 1836* kwam de jonge ds *van Velzen* (26) preken in een scheepstimmerschuur, gelegen aan het eind van het tegenwoordige Hellingpad, aan de Birdaarder kant van de Dokkumer Ee (nu afgebroken).

Na afloop van de dienst - aldus de notulen - 'is men dadelijk overgegaan tot het bevestigen van eene gemeente onder aanroeping van den

Het Hellingpad aan de Dokkumer Ee te Wanswerd aan de Streek (Birdaard). Aan het eind daarvan heeft de scheepstimmerschuur gestaan, waarin de Afgescheiden kerk op 6 januari 1836 is geinstitueerd.

De tegenwoordige Gereformeerde kerk aan de Dokkumer Ee te Wanswerd aan de Streek (Birdaard).

naam des Heeren'. En omdat de gemeente 'zeer klein was, koos men maar één ouderling en één diaken, die dadelijk 'zeer plegtig' in hun dienst zijn bevestigd.

Ook werden er twee kinderen in het 'hellinghûs' gedoopt.

Die ouderling was *Pieter Sijmens van der Woude*, 56 jaar, een grote boer, sinds 1814 wonende op de Wirdsterterp onder Wanswerd, waar hij het veehoudersbedrijf uitoefende. In 1780 geboren, woonde hij, na gehuwd te zijn met *Jelske Ypes Viersen* van Birdaard, te Dantumawoude. Het lidmatenboek van de hervormde kerk van Wanswerd vermeldt, dat het echtpaar 3 september 1814 met attestatie is overgekomen van Dantumawoude. Daar had het in 1805 geloofsbelijdenis afgelegd bij ds *H. van Huizum*.

In de hervormde kerk van Wanswerd is hij ook enige tijd ouderling geweest. Hij was een man gezegend met vele gaven, zowel in geestelijke als in stoffelijk opzicht. De Algemene Synode heeft hem onder haar afgevaardigden geteld en vele malen was hij op de Provinciale synode aanwezig.

De nieuwe diaken heette *Fokke Jans Postma*, een 56-jarige landbouwer onder Birdaard. Het lidmatenboek vermeldt van hem 'den 29 April van het jaar 1851 (moet zijn 2 mei) gestorven in de hope des eeuwigen Levens'. Hij was toen 71 jaar. In de schuur van zijn boerderij, een kwartier buiten het dorp[4], zijn de Afgescheidenen meermalen samengekomen.

En de twee kinderen, die op de dag van de kerkstichting werden gedoopt, waren

1. *Akke*, dochter van *Albert Gosses Kingma* (overleden) en A*kke Arjens Slim*
2. *Pieter*, zoon van *Harmen Aants Woudsma* en *Aaltje Pieters van der Woude*. Het dopelingetje was een kleinzoontje van ouderling P.S. van der Woude.[5]

Inderdaad mocht de gemeente wel 'zeer klein' worden genoemd. Want op die 6e januari zijn als lidmaten 'de hedendaagsche Kerk de dienst opzeggende om bij de ware Kerk zich te voegen' ingeschreven, behalve de beide pas genoemde ambtsdragers, ook nog *Janneke Heins Stienstra*, vrouw van diaken *Fokke Postma* en *Jelske Ypes Viersen*, vrouw van Pieter S. van der Woude.

Tenslotte nog *Akke Arjens Slim*, weduwe van *Albert Gosses Kingma*; deze was op 5 november 1834 op 26-jarige leeftijd overleden in het huis no. 17 te Wanswerd (dorp) waar hij een winkeltje hield. Op 2 september 1833 waren ze met attestatie uit Oudwoude overgekomen. De weduwe hertrouwde later met *Gerrit Sierds Riedstra*, een winkelier te Birdaard. Deze Akke Slim overleed op 7 augustus 1867 te Birdaard, in het huis no.

20. Ze was toen 57 jaar.[6]

Voor de kleine gemeente heeft ze zich zeer verdienstelijk gemaakt door haar woning steeds beschikbaar te stellen voor de bijeenkomsten. Ds T.F. de Haan werd hier op 5 november 1839 door ds de Cock bevestigd. Ook werd in haar woning nog een tijdlang min of meer clandestien - een Afgescheiden schooltje gehouden (1844), waarop we nader terugkomen.

Interessant is, wat haar kleinzoon een eeuw later van haar vertelde tijdens de herdenkingsavond van het 100-jarig bestaan der Afscheiding te Wanswerd op 6 januari 1936.

'Zij woonde toen op de Nieuwburen in het huis thans bewoond door de wed. Korn. Plantinga of anders gezegd Beppe Tietje, Hellingpad 12. Het huis leende zich er bijzonder toe (om er samenkomsten in te houden). Er was een voor- en een achterkamer. Waren er te veel (personen), dan kon men vluchten in de achterkamer.

Mijn vader, toen ongeveer 11 jaar, moest op de uit kijk staan om te zien of de politie ook in aantocht was en wanneer er 19 personen waren, moest hij roepen 'tolvol'.[7]

Ook vermeldt hij nog, dat Akke Slim met anderen wel eens te voet de reis had afgelegd naar *Suawoude* om daar in een schuurtje de prediking van ds van Velzen van Drogeham te horen.

Het is bekend, dat in Suawoude ook zeer vroeg een Afgescheiden gemeente is ontstaan.

Al begon de Afgescheiden kerk te Wanswerd-Birdaard dus maar met 5 belijdende leden, de opkomst op de dag van instituering was wèl groot geweest.

Hette P. Hettema vertelt er in zijn memoires van: 'Toen ik bij *Meijering* te Leeuwarden kwam, vertelde hij mij, dat ds van Velzen de volgende week te *Birdaard* in een scheepmakersschuur zou preeken. Des Dinsdags ging ik naar Birdaard om van Velzen te hooren, waar een groote schaar menschen samenkwam'.

De meeste aanwezigen waren echter uit nieuwsgierigheid gekomen en konden of wilden de stap, die gevraagd werd, niet doen.

Het kleine groepje Afgescheidenen was eerst haast met zijn eigen figuur verlegen en durfde op zondag niet eens publiek te vergaderen. Maar enkele weken later 'vond men door de genade des Geestes moed om openlijk voor de naam en zaak des Heeren uit te komen'.

Bij *Auke Tjeerds Leistra*, een boer aan de Jislumerdijk onder Wanswerd (nu Nieuw Hickaert), hield ouderling van der Woude 's morgens om 9 uur een oefening 'voor een kleine vergadering', en 's middags weer 'waarbij de vergadering vermeerderde'.

De volgende zondag sprak de ouderling bij *Jacob Ypes Viersen* in Wanswerd 'en het bleek hoe gebrekkelijk het ook was en hoe wonderlijk het schijne voor het oog der menschen, dat het de goedkeuring Gods

wegdroeg, omdat de vergadering aangroeide en zeer vermeerderde'.

Ook ging van der Woude op 7 en 14 februari voor. 'En de Heere zegende dit zijn werk, zoowel voor zijn eigen gemoed in een genieting van een vreedzame vrucht der gerechtigheid als in het aangroeyen van de vergadering en de stille tranen, die er door de Goddelijke genade gestort werden'.

Vooral zulke tranen beschouwde men in die dagen als een zichtbaar bewijs van het werken van de H. Geest. Blijkbaar bezat ouderling van der Woude het vermogen op het gemoed van zijn hoorders te werken.

Uit een brief door ds *J. Los* van Wanswerd op 8 februari 1836 aan het classikaal bestuur van Dokkum geschreven, blijkt dat de volgende 5 personen zich van de hervormde kerk van Wanswerd hebben afgescheiden: *Jan Pieters Faber, Auke Leistra, Pieter Simons van der Woude* en zijn vrouw *Jelske Ypes Viersen* en *Akke Slim* (weduwe Albert Gosses Kingma), die 'haar kind door den expredikant van Velzen van Drogeham, toen hij onlangs te Birdaard in eene timmerschuur preekte, heeft laten dopen'. Alle waarschuwingen en vermaningen van de kerkeraad hadden niet mogen baten. Hun onttrekking was van de preekstoel afgekondigd. Ds Los geeft van genoemde ex-lidmaten nog enige bijzonderheden: *Jan Pieters Faber* is 'slechts arbeider', die op 28 september 1834 één van de 'oproermakers' in de kerk was geweest en toen drie maanden voor dat feit in een tuchthuis had gezeten; ds Los zal zich die kerkdienst nog maar al te goed herinnerd hebben!

Bij *Auke Leistra* was 'ook al eenmaal kerk gespeeld'. Hij is boer 'op de plaats' van raadsheer Fockema.

Pieter Simons van der Woude is boer 'op de plaats van den gedeputeerde Du Tour van Bellinckhaven' bij wie H. de Cock heeft gepreekt en ook gelogeerd is geweest. Hij preekt zondags tweemaal 'op den Streek' onder Wanswerd voor een 40, 50, 60 mensen en catechiseert ook.

Intussen groeide in het dorp de vijandschap tegen de Afgescheidenen aan. Het was niet ongewoon, dat men bij hen op de ramen bonsde of de deur opensmeet. En dan waren dit nog maar kleine 'pesterijtjes'.

Ook gewetensconflicten bleven niet uit, vooral voor hen die in een hete hoek zaten. Op 13 januari 1836, dus een week na de instituering van de gemeente Wanswerd-Birdaard, had grietman Westenberg van Ferwerderadeel aan veldwachter *Jan Sybrens Douma* te Wanswerd opdracht gegeven om op de bijeenkomsten der separatisten te letten, het aantal bezoekers nauwkeurig op te nemen en waar sprake was van meer dan 20 personen, proces-verbaal op te maken.

De veldwachter.... weigerde!!

De grietman vroeg nu aan de Gouverneur toestemming om deze veldwachter onmiddellijk te ontslaan. Die toestemming kwam en twee dagen later was Douma zijn functie van veldwachter in Ferwerderadeel kwijt. Hij heeft zich bij de Afgescheidenen gevoegd.

Toch was grietman Westenberg zo kwaad niet, zoals we eerder ook al eens bij Ferwerd hebben opgemerkt. Hij had het liefst rust in zijn grietenij. Dit kwam ook uit in een gesprek, dat hij volgens het notulenboek op vrijdag 19 februari met ouderling P.S. van der Woude voerde en dat als volgt verliep:

De grietman zei tegen van der Woude: 'Wat doet gij het daar raar', waarop de ouderling antwoordde: 'hoe zo, Mijnheer?'

Grietman: 'Ja, gijlieden preekt daar maar voort'.

Het antwoord van de ouderling luidde: 'Neen, wij preken niet, maar het is met ons maar een oefening in de godzaligheid en Mijnheer weet immers wel, dat de godzaligheid tot alle dingen nut is, hebbende een belofte voor dit en het toekomende leven', waarop de grietman: 'Daar wil ik niet over spreken, maar ik heb u dit te zeggen: indien gij het niet opgeeft, dan zal ik soldaten ontbieden en die zullen u uit elkander jagen en dan zult gij u ervan kunnen verzekeren, dat gij zelf een man of zes in kwartier krijgt, en als ik u bidden mag, maak toch de grietenij Ferwerderadeel niet ongelukkig'.

De ouderling beloofde deze woorden aan de bezoekers van de oefeningen over te brengen, waarop de grietman er nog aan toevoegde: 'Als gìj u maar stil houdt dan houdt alles op'.

Hierop antwoordde van der Woude: 'Daar zullen wij in de loop van de volgende week een heerlijke proef van nemen, omdat ik, zoals het nu staat, naar Amsterdam ga en ik blijf misschien enige dagen uit en als het dan ophoudt, dan kunt gij met reden zeggen, dat het mijn schuld is'. Hij bedoelde natuurlijk: we zullen zien of tijdens mijn afwezigheid - hij zat dan op de Algemene Synode in Amsterdam - de oefeningen ophouden, wat zeker niet te verwachten viel; het was dus onbillijk hem alléén de schuld te geven. Wel bewijzen de woorden van de grietman, dat Pieter Symens van der Woude, de grote boer, algemeen als de 'leider' van de Afgescheidenen in Wanswerd en Birdaard werd beschouwd. En hij was het ook.

Volge is zijn belofte heeft de ouderling op zondat 21 februari de waarschuwing aan de samengekomenen in de schuur van *Fokke Jans Postma* onder Birdaard doorgegeven, in aanwezigheid van 3 (!) veldwachters. Men handelde er - zoals te verwachten viel - niet naar.

Spoedig daarop werden dan ook voor de rechtbank te Leeuwarden gedaagd ouderling *Pieter S. van der Woude, diaken Fokke J. Postma* en *Jacob Y. Viersen*. De twee laatstgenoemden verschenen en werden ieder tot *ƒ* 30,- boete veroordeeld; ouderling van der Woude, die te Amsterdam de Synode bij woonde en dus niet te Leeuwarden kon verschijnen, kreeg *ƒ* 100,- boete.

Ondanks de verdrukking groeide de gemeente te Wanswerd-Birdaard. Om de boeten te ontgaan vergaderde men nooit met meer dan 20 personen. En zo werden in de kleine omtrek van slechts drie dorpen, *Wans-*

werd, Jislum en *Birdaard* op elke zondag verschillende godsdienstoefeningen gehouden, waarbij soms wel 130 à 140 personen aanwezig waren.

De boerderij op de Wirdsterterp, even buiten het dorp Wanswerd, waar ouderling Pieter Simons van der Woude heeft gewoond. In de tuin naast het huis liggen nog enkele grafzerken.

De voorgangers in deze vergaderingen, *oefenaars* genoemd, waren volgens de notulen, behalve de al genoemde *P.S. van der Woude*, ook nog *Auke Tjeerds Leistra, Albert Koenes van der Meer* (later predikant geworden), *Engbert Jan Prins* en *Thewis Egberts de With* (later ook dominee geworden. Hij was een zoon van de schoolmeester te Birdaard).

De eerste kerkeraadsvergadering werd op 27 april 1836 gehouden bij *Auke Tjeerds Leistra*, een boer aan de Jislumerdijk. Omdat de kerkeraad slechts uit twee broeders bestond, ouderling *P.S. van der Woude* en diaken *F.J. Postma*, mocht deze vergadering worden bijgewoond door alle leden en bijwoners. Na hoofdelijke rondvraag hebben zich toen nog 4 aanwezigen bij de gemeente aangesloten, nl. *Ieme Aukes Spijksma* (winkelier in Birdaard)[8], *Hiltje* volgens de notulen, d.i. *Hiltje Reinders Wielinga*, de vrouw van Ieme Spijksma; verder *Sikke Johannes Talsma* (koopman te Birdaard) en diens vrouw

Lysbeth Carels Oberman.

Op 6 april was Auke Leistra al lid van de gemeente geworden, terwijl op diezelfde dag ook ingeschreven werd: *Roelof Gerryts Rosema*, die met attestatie was overgekomen van *Doeveren* en *Genderen*. Als schutter in Brabant dienden, had hij bij ds H.P. Scholte belijdenis gedaan. Helaas heeft hij later met de gemeente gebroken.

Op die vergadering van 27 april 1836 werden nog twee ambtsdragers gekozen, *Auke Leistra* tot ouderling en *Ieme Spijksma* tot diaken. Verder zijn er 'geestelijke gesprekken' gevoerd. Als er tijd voor was, deed men dit graag. Theunis de With eindigde met dankzegging.

Op de 2e kerkeraadsvergadering op 11 mei, weer bij Auke Leistra gehouden en door alle oefenaars bijgewoond, besloot men instemming te betuigen met het Adres aan de koning, zoals dit op de Synode van Amsterdam in maart 1836 was opgesteld. Men vroeg hierin om vrijheid (van godsdienst) en om 'hergeving van ons voorvaderlijke recht'.

Dit Adres werd in Wanswerd door 73 personen ondertekend, wat betekend, dat de Afscheiding toch aansloeg.

Op 26 mei 1836 preekte ds *van Velzen* in Wanswerd, bij *Jacob Ypes Viersen* in huis. De eerder gekozen ambtsdragers werden nu bevestigd. Ook werden enige personen, die belijdenis van hun geloof wilden afleggen, onder wie Viersen zelf, door ds van Velzen onderzocht, naar aanleiding van practicale vragen en wel 'bijzonder volgens de leiddraad van den dierbaren Heidelbergschen Catechismus'.

De volgende dag heeft ds van Velzen *Ferwerd* en *Blija* bezocht, de dag daarop *Hallum*. Hij preekte op zondag 29 mei in Marrum in de schuur van *D.M. Koopmans* en kwam die zondagavond weer in Wanswerd terug bij *P.S. van der Woude* om nog iemand, die geloofsbelijdenis wilde afleggen, te ondervragen. Op maandag 30 mei vertrok hij weer.

Zulke notities, uit de notulen gehaald, getuigen wel van de grote reformatorische ijver, waarmee ds van Velzen bezield was.

In november 1836 besloot de kerkeraad huisbezoek te doen en te catechiseren. In *Wanswerd* zou catechisatie gehouden worden bij de ontslagen veldwachter *Jan Sybrens Douma* aan huis, die per avond 75 cent vergoeding ontving; en in *Jislum* bij *Harmen Aants Woudsma*. De catecheten waren ouderling *P.S. van der Woude* en *Th. de With*, die bij hun onderwijs de Heidelbergse catechismus en het Kort Begrip zouden gebruiken.

Het jaar 1837

Had het eerste jaar der Afscheiding in Wanswerd (1836) dus veel zegen gebracht, het jaar 1837 bracht heel wat moeiten met zich mee.

In de maand januari - lezen we in de notulen - werden 'we' genoodzaakt een kerkeraadsvergadering te houden omdat er 'oneenigheid bestond in de Gemeente', waaruit gemakkelijk 'scheuringen' zouden kun-

nen ontstaan. De hoofdschuldige was ongetwijfeld *Thesis Egberts de With*, die catechisatie gaf en één van de oefenaars was. Hij had - volgens de notulen - al enige keren getoond een ijveraar te zijn in eigen kracht en zijn eigen eer te zoeken. Om zijn zelfgevoel te temperen, nam de kerkeraad, overeenkomstig de besluiten van de Synode, in maart 1836 te Amsterdam gehouden, de volgende 'Algemeene Regels voor de Voorgangers' aan. We geven hier de 6 artikelen uit de notulen - grotendeels met eigen woorden - door:

1. Als een voorganger een ander laat optreden, moet dit een belijdend kerklid en geen bijwoner zijn. Als één onzer voorgangers door ziekte of huiselijke omstandigheden niet kan voorgaan, moet hij in elk geval één der leden van de kerkeraad waarschuwen.
   Als een kerkeraadslid vrijmoedigheid mist om een gedeelte of plaats uit de H. Schrift te behandelen, moet hij een preek van een godzalige Leraar lezen en de vergadering openen en sluiten met gebed en dankzegging en psalmgezang, opdat de heilbegerige zielen niet ledig worden weggezonden.
2. Als een lid van een andere Afgescheiden kerk zal voorgaan, moet hij eerst een attestatie tonen.
3. Elke zondag moet 1 × uit de H. Catechismus worden gepreekt om hoe langer hoe meer geoefend te worden in de wegen van de Godzaligheid. Dat preken uit de Catechismus is heel nuttig, omdat 'die de bevindingsleer aan den dag leidt'.
4. Geen voorganger mag buiten de normale tijden 9-11 en 1-3 uur voorgaan zonder toestemming van de kerkeraad, opdat 'eigen baat, die er ook bestaan kan, geweerd worde'.
5. Waar geen gemeente is, mag men niet voorgaan.
6. Hij mag zijn 'redenen' niet te lang maken 'opdat het de aandagt niet komt te vervelen van de hoorders'. Ook moet hij zich wachten voor 'harde uitdrukkingen' en ook de zaken niet overdrijven. 'Maar mogt ons aller toeleg zijn om de glimmende flaswiekjes niet te breken en uit te blussen en tot versekeringe van het gelofe en in alles een wakend oog te houden over de kudde, opdat de minste aanleiding tot oneenigheid dadelijk in de geboorte gesmoord worde, opdat de band der liefde hoe langer hoe meer aangebonden worde tot bescherming der vianden!'

Behalve Thewis Egberts de With was ieder het hier mee eens!

De With wenst 'nader licht, hetwelk wij ook wenschten dat hem dat te beurte mogte vallen en dat hij dat lichte mogte zoeken bij den Vader der Lichten'.

Dat nadere licht is voor de With blijkbaar niet gaan schijnen, want hij liet weten, dat hij noch aan dominee noch aan de kerkeraad wenste te

vragen of en waar hij mocht voorgaan. Hij erkende dus - volgens de notulen - ‘regel nog tucht’ en onttrok zich met zijn moeder aan de gewone samenkomsten.

Dat moeilijk doen had hij van geen vreemden. In het begin van onze schets over Wanswerd-Birdaard zijn we zijn vader, de schoolmeester te Birdaard, al in 1813 tegengekomen (kerkdeur op slot!). En ruim 20 jaar later - in 1836 - moest vader de With, voorlezer en voorzanger, op de hervormde kerkeraad van Birdaard komen om zich te verantwoorden voor zijn ‘onbetamelijk en wederstrevig gedrag en hebbelijke verkeerdheden’. En het zou met deze vader, meester de With, nog erger worden, veel erger. We komen daar straks nog aan toe. In elk geval werd hij al in 1836 onder censuur gesteld en geschorst als koster-voor-lezer-voorzanger in de hervormde kerk van Birdaard.

Hij sympathiseerde met de Afgescheidenen, maar wilde tevens van de financiële voordelen van zijn functie in de hervormde kerk blijven profiteren. En dat, terwijl hij soms niet wilde voorlezen en het meemaken van diensten in de hervormde kerk, waarin bepaalde predikanten voorgingen, grote zonde had genoemd.

Met zijn gezin stond het ook niet best. Zijn vrouw was al meer dan twee jaar niet in de hervormde kerk geweest en de overige huisgenoten ook al niet sedert lange tijd.

Op huisbezoek werd door hen altijd smadelijk over de kerkeraad gesproken; de dominee kreeg te horen, dat hij een dwaas was; één ouderling heette een lasteraar. Zijn oudste zoon trad als oefenaar bij de Afgescheidenen op, zijn vrouw had zelfs schriftelijk verklaard, dat ze zich van de hervormde kerk afscheidde.[9]

Had de zoon *Thewis*, de oefenaar, een aardje naar zijn vader (en moeder)? De kwestie van zijn eigenmachtig optreden bleef slepen, tot op 27 juli 1837 ds van Velzen bij ouderling P.S. van der Woude te Wanswerd 's middags om 3 uur een kerkeraadsvergadering belegde, waar *Thewis de With* en zijn moeder *Elysabeth*, huisvrouw van *Egbert de With*, schoolmeester te Birdaard, moesten verschijnen. De eerste als schuldig aan ontoelaatbaar verzet tegen de kerkeraad, de tweede omdat ze partij trok voor haar zoon, die zich ‘boven onzen Leeraar verhief’.

Geen vermaan hielp; daarom werden beiden onder censuur geplaatst. Deze zware kerkeraadsvergadering had lang geduurd, zodat pas om 10 uur 's avonds de godsdienstoefening kon beginnen, waarvoor de leden in het geheim (!) waren opgeroepen.

Ds van Velzen liet zingen uit psalm 32 (waarin o.a.: ‘Wil toch niet stug gelijk een paard weerstreven’), preekte over Joh. 10:27 (‘Mijne schapen hooren mijne stem, en Ik ken hen, en zij volgen Mij’) en doopte nog 5 kinderen.

‘Daarna is onze Leeraar overgegaan tot het houden van het Heilig Avondmaal en heeft op het laatst besloten met het gebed en dank-

zegging en Psalmgezang, zoodat wij ons in dien nacht mochten verblijden in des Heeren onverdiende gunst en genade, aan ons onwaardigen bewezen, hetwelk ook niet vrugteloos afliep, dewijl de stille tranen van sommigen daarvan als getuigen mogten dienen'.

Het moet in die late zomeravond en -nacht in de boerderij op de Wirdsterterp wel een ontroerende godsdienstoefening van de Afgescheidenen zijn geweest. De zaak met de With bleef zoals ze was. Hij stond onder censuur en onderwierp zich niet. Toen op 4 maart '38 ouderling van der Woude door ziekte verhinderd was voor te gaan, trad de gecensureerde de With 's morgens op in een dienst bij *Sipke W. Jansma* aan huis en las daar een preek. 's Middags deed hij hetzelfde, nog wel op verzoek van diaken *Postma*. Deze heeft over zijn met alle kerkrecht spottend optreden nog schuld moeten belijden.

Ds van Velzen komt in Birdaard wonen - 12 mei 1838

Ds van Velzen is op zaterdag 12 mei 1838 in Birdaard komen wonen in een huis dat in 1910 is afgebroken. Op dezelfde plek zijn toen enkele woningen gebouwd. Het is nu Hoofdweg 16 en 18. Aan de schipper werd voor het halen van ds van Velzen *f* 14,- betaald.

Energiek van aard en trefzeker organisator als hij was, is hij in de moeilijkheden met de With de gemeente tot grote steun geweest. En voor de gemeente was het gemakkelijk zo'n predikant - die overigens voor heel de classis, ja, voor heel de provincie was - in haar midden te hebben.

Al op de dag van zijn komst preekte hij tweemaal, terwijl 's avonds in de kerkeraadsvergadering twee personen geloofsbelijdenis aflegden. Ruim een week later preekte hij 's avonds 'voor een onbepaalde menigte' d.w.z. voor (veel) meer dan 20 personen, uit 1 Tim. 1:15: 'Dit is een getrouw woord, en aller aanneming waardig, dat Christus Jezus in de wereld gekomen is om de zondaren zalig te maken, van welke ik de voornaamste ben'. Ook werden er niet minder dan 8 kinderen gedoopt. De aanwezigheid van een dominee in een dorp werkt soms als een magneet.

Op 28 juli 1838 preekte de bekende ds A.C. van Raalte 'uit Overijssel' twee maal, weer voor 'een onbepaald getal'. Hij woonde de volgende avond de kerkeraadsvergadering bij, die een nare zaak, waarbij ouderling Leistra betrokken was, te behandelen had.

Zijn komst had blijkbaar de aandacht getrokken, want de volgende zondag verschenen in de schuur van Fokke J. Postma twee 'policie-bedienden' om het aantal bezoekers te controleren. Met één oogopslag was al duidelijk, dat er in die schuur op die zomerdag veel meer dan 20 personen aanwezig waren.

Daarom waren de gevolgen te voorzien: proces-verbaal en voor diaken *Fokke Postma* evenals voor de oefenaar *Albert Koenes van der Meer* elk

f 8,- boete.

Misschien is een indirect gevolg van het komen wonen van ds van Velzen in *Birdaard* geweest, dat de familie de With wat rustiger werd, hoewel moeder nog weer vermaand moest worden minder onstuimig te zijn en haar tong in toom te houden.

Een opluchting was het zeker voor de kerkeraad, dat oefenaar Thewis de With evenals zijn moeder en zijn zuster (die ook haar partij meeblies) tot belijdenis van hun zonde van verzet tegen de kerkeraad kwamen en hun censuur kon worden opgeheven.

Thewis de With is in 1841 predikant in Oudega (Sm.) geworden, heeft daarna nog een aantal gemeenten gediend, maar is in 1863 van het ambt ontheven. Evenals zijn vader - waarover straks - heeft hij zijn loopbaan niet eervol kunnen beëindigen.

Van Velzen, die ongeveer een jaar in Birdaard heeft gewoond, is helaas ook de oorzaak geweest van een zeer hoog oplopende twist, waardoor de goede onderlinge verhoudingen, die in het begin tussen hem en de kerkeraad bestonden, volkomen werden verstoord. Van zijn vertrek naar Amsterdam, waar hij in juni 1839 door ds de Cock werd bevestigd, wordt in de notulen amper melding gemaakt. En dat, terwijl zijn komst zo blij was begroet. Zo gaat het helaas vaker.

Pro en contra het oefenen

Het jaar 1839 is voor de Afgescheiden gemeente te *Wanswerd* heel moeilijk geweest. De moeilijkheid werd niet veroorzaakt, zoals in andere gemeenten wel het geval is geweest, doordat er verzet tegen de invoering van een *dank- vasten-* en *bededag* was, die slechts een menselijke inzetting heette te zijn. De kerkeraad vatte zo'n dag ernstig op. Ze zou in oktober 1838 op twee plaatsen worden gehouden, bij *J.A. Klaver* onder Wanswerd en bij *F.J. Postma* te Birdaard. En wat het vasten betrof: een kop koffie mocht en verder moest ieder zelf zien hoe lang zijn lichaam zonder enig voedsel kon.

De moeilijkheden ontstonden, doordat ds van Velzen een vurig tegenstander van het oefenen was, terwijl kerkeraad en gemeente van Wanswerd er vóór waren.

Van Velzen legde alle nadruk op het *ambt*. Dit bleek reeds, toen diaken Postma in augustus 1838 in de kerkeraadsvergadering ter sprake bracht, of niet in één der vergaderingen van niet meer dan 20 personen een lid van de gemeente zou worden aangezocht ‘om voor te gaan met bidden en lezen’. Toen bij de bespreking uitkwam, dat de diaken zelf nooit voorging in gebed, noch in de gemeente noch in zijn eigen gezin, heeft ds van Velzen hem dan ook ‘dringend bij zijne verplichting bepaald, om bij gebreke van andere Opzieners in de vergadering het gebed te doen en ook als huisvader zich in dezen van zijne verplichting te kwijten’.

En als de kerkeraad aan de reeds genoemde *Dirk P. Postma*, die uit

Dokkum was overgekomen en bij *Ieme Spijksma* zijn intrek had genomen, in het najaar van 1838 het catechiseren opdraagt, wijst van Velzen in de vergadering van 3 januari 1839 de ouderlingen op hun roeping.

Na hierover lang te hebben gesproken, verklaarden de beide ouderlingen te erkennen, dat het catechiseren bij de tegenwoordige toestand der kerk en schaarsheid der Leraren in de eerste plaats ‘op hunne verpligting lag, weshalfen zij dit ook zoo veel zij daar gelegentheid toe hadden, wilden doen’.

Met nadruk heeft van Velzen in dezelfde vergadering van 3 januari herinnerd aan het op 1 januari door de Provinciale vergadering genomen besluit, dat er voortaan *geen oefeningen* meer behoren gehouden te worden. Van Velzen eiste dat de kerker aad van Wanswerd zich aan dit besluit zou onderwerpen.

Maar de hele kerker aad van Wanswerd verklaarde dit niet te kunnen doen. Dit verwondert ons niet. Behoorden de beide ouderlingen van Wanswerd, *van der Woude* en *Leistra*, evenals o.a. *Borneman* van Sneek en *Wind* van Wolvega op de Provinciale vergadering van 1 januari 1839 niet tot de 7 à 8 tegenstemmers van het met 23 stemmen aangenomen verbod om te oefenen?

Het liep in die vergadering van 3 januari uit op ruzie en getwist en dat wel ‘in hoog gaande graad’.

Van Velzen liet het er echter niet bij zitten. De zondag daarop (6 januari) preekte hij drie maal, en aan het eind van de avonddienst heeft hij ‘publiek in het openbaar, voor vriend en vijand, het oefenen verboden, tot hartzeer van de oprechten, die bedrukt tot hunne woningen terug keerden’.

Woensdagavond daarop was er 's avonds om 7 uur een vergadering, waarin op voorstel van van Velzen zou worden gesproken over een eventueel beroepen van ds *Duin*, die te Sneek reeds beroepen was, voor heel de provincie. Maar de zaak liep uit de hand. Men raakte weer aan het twisten over het oefenen.

‘Van weerskanten werd bitterheid openbaar’. Het eind was, dat men ‘zonder bidden, zonder danken’ uiteen ging.

Buiten van Velzen om, riep de kerkeraad daarop een vergadering met manslidmaten op vrijdag 11 januari samen. Men was nog maar net begonnen, of daar verscheen ook ‘onze domeny’. In deze vergadering heeft ouderling van der Woude gewezen op de uitspraken van de synode van Amsterdam en van Utrecht, en verder de brief van van Velzen over het oefenen in het tijdschrift De Reformatie veroordeeld als strijdig met art. 66 en 81 K.O.

Hij riep de vergaderden op hoofd voor hoofd uit te spreken of men wilde ‘Godzalige schrijvers lesen op den Sabbathdag des Heeren of in den weg te blijven volharden gelijk wij door de Genade Gods ons nog

tot dit Heden toe mogen bevinden', m.a.w. met het houden van oefeningen doorgaan.

Alle manslidmaten verklaarden nu 'in den ouden weg' te willen voortgaan. Het werd dus een dikke nederlaag voor ds van Velzen. Deze, die reeds over heel de vergadering - als buiten hem om samengeroepen - zijn afkeuring had uitgesproken, was over bovengenoemde beslissing zeer verontwaardigd.

Hij begon direct weer te twisten, verklaarde niet langer in Wanswerd te kunnen voorgaan, omdat hij wel voor schapen, maar niet voor bokken wilde preken en heeft 'eindelijk al twistende ons gezelschap verlaten'. En dan besluiten de notulen lakoniek: 'Vervolgens hebben wij onze bijeenkomst gesloten met psalmgezang en dankzegging tot God'.

Het ging dus wel hard tegen hard. De staf liefelijkheid lag jammerlijk verbroken.[10]

De classis bemoeide zich uiteraard ook met de moeilijkheden in Wanswerd. Ze was op de hand van ds van Velzen en zou graag zien, dat de gemeente van Wanswerd zich op het kwestieuze punt onderwierp. Maar die dacht er niet aan. Wel had men in Wanswerd geen bezwaar tegen de bepaling, dat er in één der bijeenkomsten een preek voorgelezen moest worden. Zo had men trouwens in menige gemeente de scherpste kanten van de kwestie er wat afgeslepen.

Dirk P. Postma

De ons reeds bekende jongeman *D.P. Postma* die catechiseerde en oefende en graag dominee wilde worden, schreef een brief aan de kerkeraad. Hoewel hij persoonlijk niet tegen het oefenen was, wilde hij om des vredes wil dit oefenen wel nalaten. We moeten eraan toevoegen, dat de classis hem ook de pin op de neus had gezet. De ouderlingen *L.K. Hogendijk* (Ferwerd) en *H.P. Hettema* (Hallum) moesten hem aansporen met het oefenen op te houden 'opdat hij zich des te eerder in de gelegenheid mocht vinden om tot het ambt van Leeraar te kunnen worden opgeleid'.

De kerkeraad wenste hem in elk geval als 'voorganger' te behouden en liet de manier van oefenen aan hem zelf over. Postma heeft toen een uitweg gezocht door een tekst wel te verklaren, maar er geen 'dadelijke leringen' uit te trekken; geen toepassing te geven dus. Ook besloot hij zijn 'rede' niet met *Amen*. Zo wilde hij aan wat hij zei, het karakter van oefening ontnemen.

De kerkeraad oordeelde echter, dat hij weer moest voorgaan, zoals hij vroeger deed, maar Postma 'kon daar zoo niet in bewilligen en verlangde nog uitstel, omdat hij zich nader beproeven wilde'. Het is duidelijk, hij wilde de andere gemeenten en ook de classis liever niet tegen zich in het harnas jagen.

De oplossing van de moeilijkheid is geworden, dat Postma, die zeer be-

gaafd was, tot het predikambt is toegelaten. Ds T.F. de Haan heeft hem nog opgeleid. Deze was op Goede Vrijdag 1839 uit de Hervormde kerk in *Ee* getreden en had zich bij de Afgescheidenen aangesloten. In juli 1839 was hij met zijn gezin in *Wanswerd aan de Streek* komen wonen, waar hem een vrije woning was aangeboden (eigendom van ouderling P.S. van der Woude).[11]

De kerkeraad van Wanswerd had het in overleg met de classis haar Christelijke plicht geacht om ds de Haan, die zonder tractement was en al spoedig ook zonder pastorie zou zijn, te helpen.

Met meerderheid van stemmen werd ds de Haan door de classiskerken nl. *Hallum, Marrum, Ferwerd, Blija* en *Wanswerd* beroepen 'zonder belofte van vast tractement'. Op 14 september 1839 nam ds de Haan het beroep aan en op 5 november 1839 werd hij door ds *de Cock* uit Groningen bij Akke Arjens Slim te Birdaard aan huis, (Hellingpad 12) bevestigd.

Omdat dit op een avond in de week bij donker gebeurde, had men zich niet aan de bepaling van niet meer dan 20 personen gehouden, met als gevolg, dat later ds *de Cock* en *Riemer Taekes Boersma*, de eigenaar van het huis, voor de rechtbank in Leeuwarden moesten verschijnen. De Cock werd vrijgesproken, maar Boersma kreeg een boete (met de kosten) van *f* 36,50.

In oktober 1839 had Postma voor de eerste maal verzocht om voor het Leraarsambt te worden geëxamineerd, maar 'zonder de talen'. Op de eerstvolgende classis vergadering vond zijn leermeester ds de Haan het beter, dat dit examen nog wat werd uitgesteld, omdat Postma 'nog niet genoegzaam bekend was met de nederduitsche taal, hetwelk toch noodzakelijk was, wilde hij niet beschaamd worden'. Men bedenke, dat Postma een Fries (uit Dokkum) was. Allen op de classis waren het hierover met de Haan eens.

Deze ging nu, heel tactisch de lastige klip van het oefenen omzeilende, als volgt verder: Men moest Postma in het aanwenden van zijn gave (om te oefenen) niet belemmeren, maar daarbij juist helpen. Daarom zou het wel goed en nuttig kunnen zijn, als Postma wekelijks een preekschets maakte en die hem (de Haan) liet controleren en eventueel corrigeren. Dan kon Postma die stof zondags behandelen. Ook dit wijze voorstel vond algemene instemming. Zo kon Postma in het spreken van een stichtelijk woord wat meer ervaring opdoen.

Toen hij ruim een half jaar later zijn verzoek herhaalde om examen te mogen doen, schreef de Haan de examinatoren aan om in de week na Pinksteren Postma te ondervragen. Deze werd nu onderzocht, slaagde en zette 19 juni 1840 zijn naam onder het ondertekeningsformulier. In *Minnertsga* heeft hij zijn eerste gemeente gevonden.

Postma had van de classis dus 'opening' tot 'oefening' ontvangen. Daarom vroeg de kerkeraad van Wanswerd terecht aan de classis:

Handelen dan anderen, die geen toestemming tot oefenen hebben ontvangen en het toch doen, zondig? En nog morrend over van Velzens furieuze afkeer van het oefenen, zou de kerkeraad de classis erop wijzen, dat van Velzens standpunt meer bijgedragen had 'tot afbreking dan tot opbouwing'. In de meeste gemeenten heersten daardoor immers twist en onenigheid. Ongetwijfeld doelde men hier ook op de situatie in het nabijgelegen Blija, waar de gemeente door deze kwestie werd verscheurd.

Maar goed, van Velzen was nu weg en de storm was geluwd. *Ds de Haan* had nu de leiding in *Wanswerd* en onder hem kwam de gemeente tot bloei. Als op de classis van 7 oktober 1849 de 'inwendige' toestand der gemeenten ter sprake komt, verklaren de afgevaardigden van Wanswerd 'dat er vaak opgewektheid was onder des Heeren volk in het werk der bekeering'.

Hoewel de Haan op 5 november 1839 in zijn ambt bevestigd werd, was hij al eerder zijn werk begonnen. Hij was immers reeds in juli in Wanswerd aan de Streek komen wonen. Zo leidden hij op 15 oktober 1839 de kerkeraadsvergadering, die in het huis van Akke Slim werd gehouden. Hij liet zingen ps. 25:2 en 3, ging voor in gebed en ondervroeg 5 personen, die als lidmaten ook zijn aangenomen.

Het waren *Gerrit Bokkes Bokma* van Birdaard, *Uilke Tjeerds van der Bei* van Wanswerd (later weer afgesneden), *Pietje Alberts Feenstra* van Jislum, *Gaatske Willems de Jong* van Wanswerd en *Sybrigje Wybrens Krol* van Birdaard.

Studenten van ds T.F. de Haan in Wanswerd

In juli 1849 kwamen twee studenten over naar Wanswerd, nl. *Sijtze Oenes Los* van *Workum* en *Jetse Jacobs de Boer* van *Teerns*, (zijn ouders woonden later te Scharnegoutum) die evenals *Thewis de With*, de schoolmeesterszoon van *Birdaard*, hun opleiding ontvingen bij de zeer geleerde ds de Haan.

Zoals *S.O. Los* zelf in zijn voor zijn nageslacht achtergelaten boekje *Ter Gedachtenis* meedeelt, had hij het verzoek van de kerkeraad van Workum-Koudum om zich tot predikant te laten opleiden, ingewilligd. Het was wel bezwaarlijk voor hem, omdat hij al vader van 6 kinderen was en als *schipper* goed zijn brood had.

Maar hij ging 'naar de studie', omdat het hem duidelijk was, dat hij in de weg des Heeren was. En hij schrijft: 'De Heere maakte mijn weg voorspoedig, hoewel ik onder veel strijd mijn studie volbracht, en in het volgend jaar in den zomer tot leeraar bevestigd werd, in de gemeente Workum door mijn leermeester ds T. de Haan'.

Wat de tweede student, *Jetse Jacobs de Boer*, betreft, is het minder voorspoedig gegaan. Wel deed hij tegelijk met Los en Thewis Egberts de With examen, maar, zoals ds L.J. Hulst in zijn werkje 'Drie en zestig

jaren Prediker' vertelt, hij kon, al was hij wetenschappelijk verder gevorderd dan de meeste predikanten, vooral in het Latijn, Grieks en Hebreeuws, niet preken en moest het dus opgeven.

De Boer is getrouwd met *Maria Louisa Hanzes Ynzonides*, dochter van ds Hans Ynzonides (te Terkaple) en van *Aletta Heringa*. Na de dood van haar man trouwde Aletta met ds T.F. de Haan. Jetse de Boer was dus een stief schoonzoon van ds de Haan; hij diende in de dagen van ds Hulst de gemeente van Wanswerd als diaken. Ds Hulst heeft van zijn geleerde diaken nog les gehad in de oude talen. Later - in 1855 - is de Boer naar *Scharnegoutum* verhuisd om daar het veehoudersbedrijf van zijn overleden vader voort te zetten.

De Haan heeft in Wanswerd, behalve *Thewis de With* en *Dirk Postma*, nog enkele studenten opgeleid,[12] nl. *T. Uitterdijk* (1806-1874), die de gemeenten van Joure, Franeker, Amersfoort, Alkmaar, Joure (tweede maal) en Schoonhoven heeft gediend.

Albert Koenes van der Meer (1798-1883). Hij is oefenaar in Dokkum en Wanswerd-Birdaard geweest, werd in 1845 predikant in Oenkerk, daarna in Zevenhuizen (Gr.), Baflo en Winsum (Gr.), Baflo allèèn. Emeritus 1882.

G.B. Mos (1811-1870), achtereenvolgens dominee in Schildwolde, Herwijnen, Gorcum, Schoonhoven, Noordeloos, Staphorst.

Het is duidelijk, dat de ervaren en bedachtzame ds de Haan in Wanswerd en omliggende gemeenten veel gezag had en veel vertrouwen genoot. Op 21 oktober 1840 werden opnieuw vier lidmaten tot de gemeente toegelaten, twee uit *Rinsumageest*, één uit *Janum* en één uit *Lichtaard*. In 1841 werden op verschillende data een 9-tal als lidmaten aangenomen, afkomstig uit *Rinsumageest, Janum, Wanswerd* en *Birdaard*. De Haan zat er wel achteraan. Ook deed hij huisbezoek 'om te vernemen of er ook begeerige zielen gevonden werden om hare Belijdenis te doen'.

Natuurlijk - zouden we haast zeggen - was er wel eens wat moeite in de gemeente. Soms moest een broedertwist worden bij gelegd. Voor ds de Haan zelf was het leven ook niet altijd even gemakkelijk. Zo beklaagde hij zich bij de kerkeraad erover 'dat hij geen genoegzaam geld ontving om zijne schulden te bestrijden'.

De kerkeraad beloofde die klacht op de classis te brengen, want de classis en niet de gemeente van Wanswerd alleen had ds de Haan beroepen. Ook heeft de kerkeraad met dominee moeten spreken over het feit, dat deze te lang preekte en ook te lang bad. Kon dat niet wat korter of, zoals het in de notulen staat: 'daar wij algemeen gaarne verlangden dat Domenij zich in sommige punten wat bekorte en wel bizonder in het voorgebedt en de verklaring van de Text'.

Maar dominee verklaarde 'dit niet best te kunnen doen'.[13]

Al was er dan wel eens een wolkje aan de kerkelijke hemel, ds de Haan mocht veel zegen op zijn werk zien, zo zelfs, dat in dezelfde vergadering, waarin dominee gevraagd werd zijn preek te bekorten, besloten werd om de hoofden der gezinnen samen te roepen om over een *nieuw kerkgebouw* te spreken.

Nieuw kerkgebouw - 1841

Tot dusver had men zich beholpen met het samenkomen in particuliere huizen en schuren. Zo'n verbrokkeld vergaderen had grote schaduwzijden. De behoefte aan één vergaderplaats werd dan ook hoe langer hoe meer gevoeld. Ook was het nodig, wilde men *erkenning* door de koning aanvragen, een bepaalde plaats van samenkomst te noemen.

Er is vaart achter het werk gezet. Al op 24 mei wordt de bouwcommissie, bestaande uit de landbouwers *G.R. Poortinga* en *P.S. van der Woude* benoemd. Deze gingen in Hallum praten met de meester-timmerman *Gabe J. Rolsma*, die aannam in een tijd van drie maanden een nieuwe kerk te bouwen op een stuk grond op no 43 aan de Streek onder Wanswerd, gekocht van Hindrik Durks Talsma. De kerk zou op 1 september 1841 klaar moeten zijn, wat ook is gebeurd. De aankoop van de grond (*f* 500) plus het bouwen van de kerk heeft in totaal *f* 2844,93 gekost. Men vergelijke dit bedrag eens met de som die tegenwoordig voor het bouwen van een kerk moet worden betaald.

Het ‘kerkeboek’ geeft ons de namen van de voornaamste geldschieters:

Eelke S. van der Woude, landbouwer te Jislum	*f* 200,-
Auke Tjeerds Leistra, landbouwer te Wanswerd	*f* 150,-
Jetse S. Boersma, kastelein Wanswerd	*f* 125,-
Gerben Renses Poortinga, landb. Jislum	*f* 125,-
Harm A. Woudsma, landb. Jislum	*f* 75,-
Uilke Tjeerd van der Bij, boerenknecht	*f* 125,-
Pieter S. van der Woude, landb. Wanswerd	*f* 819,93
Riemer Taekes Boersma, meester-bakker Birdaard	*f* 50,-
Fokke J. Postma, landb. Birdaard	*f* 25,-
Durk Rinses Poortinga, meester-bakker Wanswerd	*f* 25,-
Jacob Sakes Timmermans, meester-timmerman Wanswerd	*f* 25,-

We zien met één oogopslag, wie het meest kapitaalkrachtig was. Laten we ook een enkele uitgaafpost mogen noemen:

Betaald aan wed. O.T. Bosgra voor ‘boomgewas’ om de kerk *ƒ* 25,25

Het nieuwe kerkje was een zeer eenvoudig gebouw zonder toren of orgel en heeft gestaan in de tuin achter de tegenwoordige pastorie. Deze pastorie is verbouwd in 1873. Het oorspronkelijke huis stond wel vóór de kerk, maar was geen eigendom van de gemeente. De eerste predikanten hebben in Birdaard gewoond, in de buurt waar nu de woningen

staan Hoofdweg 16-18. Die eerste pastorie was een verbouwde ‘smoorraanderij’. Dat huis werd zo genoemd, omdat het ± 1800 dienst had gedaan als vet smelter ij d.w.z. daar werden van schapevet, dat niet geschikt was voor consumptie, vetkaarsen (voor verlichting) gemaakt. Men hield toen in Birdaard en omstreken veel schapen. Nog is de naam ‘Birdaarder schapekoppen’ niet helemaal onbekend. Maar toen het eten van schapevlees sterk afnam, verliep ook de vetsmelterij.

De groei en bloei van de gemeente was in de jaren '70 en '80 zo groot, dat het reeds in 1861 vergrote kerkje veel te klein werd. Er was soms zelfs geen staanplaats meer over. In 1888 werd grond gekocht van D. Kuiper van Dokkum. Door de gemeente werd bijeengebracht *ƒ* 5900. De kerkbouw kostte *ƒ* 16000. Deze bouw werd uitgevoerd door *G. van Wieren* en *O. Plantinga*. De nieuwe kerk kwam te staan naast de oude kerk en pastorie.

Erkenning 16 juli 1841

Om een kerk te kunnen bouwen moest men wèl officieel door de regering als kerk erkend zijn. Daarom had men ook tijdig aan de koning gevraagd om erkenning en die ook gekregen. Het officiële stuk is vóór in het notulenboek bewaard gebleven. Niets stond dus een officiële ingebruikneming van het nieuwe kerkgebouw in de weg. In hoeverre dit met enige plechtigheid is gebeurd, vermelden de notulen niet. In menige gemeente heeft die aanvraag om erkenning hevige moeilijkheden veroorzaakt. In Wanswerd merken we daar weinig van. In de notulen komen we slechts één lidmaat der gemeente tegen, die het verzoek om vrijheid bij de aardse koning veroordeelt. Verder lezen we er niet van.

C. De periode 1842-'55

Ds F.A. Kok 1842-'44

In april 1842 nam de Provinciale vergadering het voorstel aan om ds de Haan te benoemen tot ‘hoofdonderwijzer’ voor de opleiding van predikanten in heel Friesland. Aan diens gezegende plaatselijke arbeid, in Wanswerd, kwam zo een eind. De kerkeraad sprak dan ook als zijn gevoelen uit, dat de gemeente vacant was geworden. Er moest dus een nieuwe dominee komen.

Een hoorcommissie werd uitgezonden, die ds K.J. Timmerman te Baflo en ds Joffers te Uithuizen/Uithuizermeeden hoorde.

Daarop besloot de kerkeraad op 20 juli 1842 tot het beroepen van een predikant over te gaan. Onder leiding van ds de Haan, die zondag 24 juli de gemeente in zijn preek had opgewekt, het aangezicht des Heren met vasten en bidden te zoeken, opdat een goede keus mocht worden gedaan, had de beroeping plaats.

Door het lot werd ds *F.A. Kok*, predikant te *Dwingelo*, die evenveel stemmen had als ds H.A. de Vos van Sexbierum, aangewezen. In de beroepsbrief, door ds de Haan opgesteld, wordt erop gewezen, dat 'de gemeente der Christelijke Afgescheidenen van de dorpen Wanswerd, Birdaard en Jislum' grote behoefte had aan een eigen dominee, omdat haar eigen predikant door de Provinciale kerkvergadering van Friesland was gekozen 'tot Opper- of Hoofdonderwijzer dergenen die in deze provincie tot het ambt van Leeraar worden opgeleid'.

Aan ds F.A. Kok werd een tractement toegezegd van *ƒ* 350 en een vrije woning. Dit was niet veel.

Ds Kok bedankte, maar zoals het toen vaker gebeurde, de gemeente meende hierin niet te moeten berusten. Op 19 september werd ds Kok, nu met bijna algemene stemmen, opnieuw beroepen.

Een commissie, die *ƒ* 6,90 reiskosten maakte, reed naar Dwingelo om hem de beroepsbrief te brengen. En nadat op zijn verzoek de gemeente op woensdagavond 28 september zich voor een gebedsuur had afgezonderd en zondags daarop ds Kok in de dienst was voorgegaan, bracht een brief, gedateerd 11 oktober, het blijde bericht, dat het beroep was aangenomen.

De 9e november kwam ds Kok met zijn gezin over. Aan schipper Lei, die hen van Dwingelo had gehaald, werd daarvoor *ƒ* 56,50 uitbetaald. En op zondagmiddag 13 november deed ds Kok zijn intree in de gemeente Wanswerd met 2 Cor. 4:5, 6 en 7: 'Want wij prediken niet onszelven, maar Christus Jezus den Heere; en onszelven, dat wij uwe dienaars zijn om Jezus' wil.

Want God, die gezegd heeft dat het licht uit de duisternis zou schijnen, is Degene, die in onze harten geschenen heeft om te geven verlichting der kennis der heerlijkheid Gods in het aangezicht van Jezus Christus.

Maar wij hebben deze schat in aarden vaten, opdat de uitnemendheid der kracht zij Godes, en niet uit ons'.

Zo werd ds F.A. Kok de eerste eigen predikant van *Wanswerd-Birdaard-Jislum*. Hoe hij met deze gemeente in contact gekomen was, vertelt hij zelf in de Herderstem[14]: Er zou in Wanswerd een examen plaatsvinden, waarop geëxamineerd moesten worden de leerlingen van ds de Haan, nl. *S.O. Los, Th. E. de With* en *J. de Boer*. Van ds de Cock kreeg ds Kok, die toen in Dwingelo stond, het verzoek namens de provincie Drenthe dit examen bij te wonen. En zo maakten de broeders in Wanswerd-Birdaard kennis met ds F.A. Kok, uit welke kennismaking later een beroep voortvloeide.

Hij, één van 'Meister Alberts zonen'[15], heeft met zegen in Wanswerd gewerkt. Op 13 december, een maand na zijn bevestiging, mochten *Eelke Pieters van der Woude* (een zoon van ouderling P.S. van der Woude), *Riemer Taekes Boersma, Fokke Jans Klaver* en *Griete Piebes*

geloofsbelijdenis afleggen. En op 23 december eveneens *Ytje Piers de Groot*. Ze konden dus aan het Avondmaal, dat op Tweede Kerstdag gevierd werd, deelnemen.

Groot was de gemeente nog niet, maar er zat wel enige groei in. In 1843 doen 9 personen belijdenis van hun geloof; in 1844 lezen we hetzelfde van *Oebele Pieters Faber*, één van de drie broers, die op zondag 28 september 1834 de middagdienst in de hervormde kerk te Wanswerd in de war hadden gestuurd. Hij is in 1849 Afgescheiden predikant in Haren en Beilen geworden.

De notulen uit de dagen van ds Kok vermelden niet veel merkwaardigs, wat geen slecht teken is. De kerkeraadsvergaderingen worden geregeld om de 14 dagen gehouden. Maar herhaaldelijk lezen we, dat er geen bijzonderheden zijn. Dan was er dus tijd voor onderlinge bevindelijk-godsdienstige gesprekken, die men in die tijd ook op de kerkeraad graag hield en die zelfs door een synode waren aanbevolen. De 'bevinding' is één van de onderwerpen, waarover ds F.A. Kok zelf uitvoerig heeft geschreven in *De Herderstem*, een maandblad door hem geredigeerd. Het heeft maar één jaar bestaan (1855-'56) en werd toen omgezet in het weekblad *De Wachterstem*.

Op de kerkeraadsvergadering van 21 maart 1843 las ds Kok voor uit een manuscript, door hem n.a.v. het overlijden van ds H. de Cock (14 november 1842) opgesteld met het doel dit te publiceren. De kerkeraad had geen enkel bezwaar en spoorde dominee aan het zo spoedig mogelijk te laten drukken.

Inderdaad verscheen nog in 1843 bij O.L. Schildkamp te Groningen een boekje van 34 pagina's, getiteld: *Het geloof van Mozes* kortelijk voorgesteld naar Hebr. 11 vers 24-26, met toepassing op *Ds H. de Cock*, in zijn Leven Predikant der Afgescheidenen te Groningen; en op het Onen Bijgeloof dezer dagen, en de daaruit voortvloeijende ligtzinnigheid, daar opgevoerd tot een grootte, gelijk aan die der eerste wereld, en onderwezen tot eene Sodoms vrijmoedigheid, om de zonden vrij uit te spreken; alsmede ter opwekking aan allen, die dat Geloof ontvangen hebben om daarvoor te strijden; en tot troost en bemoediging der Afgescheidenen, over het bovengenoemde verlies,

door
F.A. Kok, Leeraar te Wanswerd.

De titel is bepaald niet kort uitgevallen!

Ds Kok past de tekst toe 'op den nu zaligen *Ds H. de Cock*, die de Heere gebruikt heeft om Israël niet uit het aardse, maar uit het Egypte van ongeloof uit te leiden, waarna de auteur eerst iets over de *persoon* van de Cock, dan over diens *geloof* en vervolgens over diens *geloofswerkzaamheden* schrijft.

God had - volgens de auteur - de Cock 'singuliere' wijsheid geschonken

‘om in de negentiende eeuw Reformateur te zijn bij een ongelofelijke voortgang van het ongeloof, dat met de verheven naam verlichting wordt bestempeld’.

Keren we echter terug naar de notulen. Dat meermalen de vergadering gesloten werd met het zingen van ps 133:3 wijst op een goede verhouding.

Zoals te verwachten valt, waren er wel eens klachten b.v. over hen, die ‘traag’ waren in het bezoeken van de kerkdiensten. De nalatigen gaven als oorzaak op, dat ze aanmerkingen hadden op dominee's preken (welke dit waren, wordt niet vermeld).

Van zijn kant klaagde ds Kok over ‘de kinderen der gemeente’ die de gewoonte hadden zondags op straat te lopen. Men zou de ouders hierover aanspreken.

Ook moest de kerkeraad besluiten ‘alle laster en achterklap te keer te gaan en dat er dadelijk onderzoek behoort gedaan te worden, wanneer er van dien aart iets gehoord wordt’. Laster en vooral achterklap zijn vaak ongrijpbare vijanden.

Maar veel moeilijkheden waren er niet.

De ernstige zaak, die aan de orde kwam, was wel, dat sommige leden onverschillig stonden tegenover de *kinderdoop*. Zo is er reeds op 20 februari 1843 een klacht over leden, die hun kinderen niet lieten dopen. Een commissie, bestaande uit de broeders *Leistra* en *van der Woude*, wordt aangewezen om ‘die Leden nader te onderzoeken’. Omdat de vermaningen niet hielpen, heeft de kerkeraad in zijn vergadering van 16 augustus besloten, hen die nalatig zijn hun kinderen te laten dopen, opnieuw te vermanen. Wanneer ze blijven weigeren, zal de kerkelijke tucht gebruikt moeten worden.

Op 22 februari 1844 wordt opnieuw gesproken over hen, die zich niet kunnen vinden in de preken van ds Kok. Een paar maand later vallen weer de woorden: op zulke leden censuur toepassen.

In oktober besluit de kerkeraad in de gemeente bekend te maken, wat de Provinciale vergadering in Friesland, Groningen en Drenthe, op 20 maart 1844 en volgende dagen gehouden, op het punt van de doop heeft besloten: wie de kinderdoop niet aanvaardt, moet worden vermaand en bij volharding in deze dwaling worden afgesneden, ‘hetwelk alles met voorzichtigheid dient te geschieden’. Een wijs woord. Zouden hier doopsgezinde tendenzen in het spel zijn?

Maar daargelaten deze doopkwestie en een schoolkwestie, die we straks behandelen, waren er gedurende de ambtsbediening van ds F.A. Kok niet veel ernstige moeiten.

Toch is zijn verblijf in Wanswerd-Birdaard van korte duur geweest, slechts twee jaar. De oorzaak daarvan geeft Kok als volgt weer:

‘Ik oordeelde dat ik daar niet veel nut deed door mijn prediking en

meende ook dat de gemeente mij niet beminde en ook kwamen zij niet algemeen om mij te verzoeken bij hen te blijven, zoodat ik oordeelde te moeten vertrekken, toen ik het beroep van Garrelsweer in Groningerland ontving'.[16] Na het aannemen van het beroep merkte hij echter, dat hij te pessimistisch had geoordeeld.

Op 27 oktober preekte hij zijn afscheid met de woorden uit 2 Thess. 3:16: 'De Heere nu des vredes zelf geve u vrede te allen tijd in allerlei wijze. De Heere zij met u allen'.

Daarmee was zijn toch wel gezegende arbeid in Wanswerd ten einde.

School

We zouden nog terugkomen op de *schoolkwestie*.

Op de betekenis van de Afscheiding van 1834 voor het onderwijs is reeds herhaaldelijk in menig boek en blad gewezen.

Reformatie van de kerk brengt ook met zich mee reformatie van de school, dat is een reeds vaak neergeschreven en ook in praktijk gebrachte uitspraak.

Ds H. Bouma heeft in zijn studie '*Een vergeten hoofdstuk*. Een bladzijde uit de worsteling van de sedert 1834 wedergekeerde kerken voor gereformeerd schoolonderwijs' (1959), voor Drenthe aangetoond, dat Afgescheidenen in deze provincie zeer kort na 1834 geprobeerd hebben eigen, vrije gereformeerde schooltjes te krijgen.

De samenhang tussen kerk en school werd niet alleen in Drenthe scherp gezien. Van de Overijsselaar *D. Hoksbergen*, de eerste Afgescheiden ouderling in Kampen, zijn de gevleugelde woorden afkomstig, neergepend in 1835: 'De schoeien bint net zo bedurven as de karken en zollen wie er uut blieven, maar sturen onse kienders der henne?'

En in de eerste jaren na 1840 worden in verschillende delen van het land vergeefse pogingen aangewend om een eigen Afgescheiden schooltje te stichten.

Ook in Wanswerd-Birdaard is de schoolkwestie al vroeg ter sprake gekomen, reeds in de dagen van ds de Haan.

Op 11 februari 1840 wilde ouderling *Leistra* in de kerkeraad over het onderwijs spreken en stelde zeer radicaal voor, dat men de ouders van schoolgaande kinderen zou voorhouden, dat zij hun kinderen niet langer naar school zouden sturen, 'opdat dat kwaad zaad, dat er in de School gezaaid word, niet zal ontkieme en opgroeije in de jeugdige harten van hun kroost, ja, dat zij geen vrijheid hebben om het te mogen doen wegens hunne belijdenis gedaan bij het opdragen van hun zaad aan den Drie Eenigen Verbonds Gods in den Heiligen Doop'. Het was beter 'geen lesen te leere als kwaad te leere'.

Ds *de Haan* en ouderling *van der Woude* stemden graag toe, dat het kwaad, dat er in de school geleerd wordt 'zeer verpestend is'. Maar ze

waren toch van mening, dat men niet te voorbarig handelen moest, maar de tijd afwachten ‘tot dat er opening komt, indien het de Heere behagen mochte en mag ons dat niet gebeure, dan nog te swijgen; des Heeren doen is Majesteit en Heerlijkheid; heeft de god deser Eeuw ten doel om een geleerde Wereld te maken zonder Geest en Geestelijke zaken, de God aller Eeuwen kan de Geest des Lefens scheppen.

Dunkt de god deser Eeuw het ten kwaden - de God van Hemel en Aarde, mochte die het ten goeden besturen en mochten wij maar veel biddend gesteld zijn voor het opkomend geslagte’.

In januari 1842 komt de zaak weer aan de orde. De herkozen ouderling *Auke Leistra* en diaken *Ieme Spijksma* hebben bezwaar zich in hun ambt te laten bevestigen, omdat er nog vele kinderen der Afgescheiden gemeente door de ouders naar de ‘Liberale School’ worden gezonden. Resultaat van de brede bespreking is geworden, dat men de volgende zondag de manslidmaten zou oproepen tot een vergadering om die bezwaren te beoordelen. Van deze vergadering staat helaas niets opgetekend. Wel verschaffen de classisnotulen ons nader licht. Vele leden van de classis uitten hun bezwaren tegen de opvatting van Leistra en Spijksma. Dan zou er voor de kinderen immers geen mogelijkheid zijn om te leren lezen en schrijven. In elk geval achtte men de ingebrachte bezwaren geen voldoende reden om zich niet te laten bevestigen.

Leistra en Spijksma, die ook op de classisvergadering (9 februari 1842) aanwezig zijn, willen zich niet gewonnen geven.[17]

Met ds F.A. Kok had op 13 november 1842 in Wanswerd-Birdaard een man zijn intree gedaan, die de strijd om gereformeerd onderwijs in *Dwingelo* persoonlijk had meegemaakt.

Na de Afscheiding van 1834 - ja, al daarvóór - leefden bij verscheidene ouders in Dwingelo bezwaren om hun kinderen naar de staatsschool te sturen. Deze was evengoed bedorven als de staatskerk, zei men dan. In 1836 had F.A. Kok - toen nog ouderling in Dwingelo - een geschrift gepubliceerd, gericht tegen de ‘Historische Prentbijbel voor kinderen’, samengesteld door dr *G. Benthem Reddingius*, predikant en school-opziener te Assen (die door ds H. de Cock een wolf in de schaapskooi van Christus was genoemd).

In deze brochure waarschuwt F.A. Kok onderwijzers en ouders voor deze platenbijbel, die de verdoemenis, waarin de mens van nature gedompeld ligt, verzwijgt, en die ook niet rept over de verlossing door Christus' bloed en evenmin over de vrije genade.

Aan het adres van de ouders schrijft Kok: ‘Zult gij kunnen verwachten (dat) uw kroost in en door de waarheid geheiligd zal worden, wanneer gij hen een leere der leugenen onder ijdelheid laat inprenten? - zult gij eindelijk kunnen verwachten, dat God uw kroost in den Hemel zal nemen, zoo gij het de weg naar den Hel laat betreden?’[18] Indringend waren dus Koks waarschuwingen. Hij zag het gevaar scherp: Een valse

leer door de kerkelijke voordeur uitgeworpen zou door de achterdeur van de school weer worden binnengelaten.

Het was deze ds F.A. Kok - inmiddels predikant in Dwingelo geworden - die in november 1842 de herdersstaf in Wanswerd-Birdaard opnam. In Dwingelo was hij al nauw betrokken geweest bij het prille gereformeerde onderwijs, heel primitief gegeven. Daar bestond in 1841 - misschien ook al daarvoor - een eigen vrij Afgescheiden schooltje, min of meer clandestien opgezet.[19]

Toen de Afgescheidenen in juni 1842 in Dwingelo een eigen kerkje rijk werden, werd dit onderwijs in dit gebouw gegeven. In de zomermaanden gaf ds *Geert Kerssies* les. Hij was in het voorjaar van 1843 de opvolger van ds Kok in Dwingelo geworden. Kerssies 'hield vijf dagen school, studeerde Zaterdags en preekte Zondags'.[20]

Uit de herinneringen van een dochter van G. Kerssies geven we nog door (om de sfeer te proeven): 'Ik weet nog heel goed, dat wij in dat schooltje in de kerk, niet mochten schrijven, omdat het schoolhouden den naam droeg van Godsdienstoefening en dat wij, de grootste kinderen, dan naar vaders huis gingen, om daar te schrijven. Onze voorschriften waren psalmverzen, meestal uit Psalm 102. Later schreven wij ook in 't schooltje, doch als de schoolopziener in Dwingelo kwam, dan schreven wij uit voorzorg niet'.[21]

We merken nog terloops op, dat dit vrije schooltje in Dwingelo zich niet heeft kunnen handhaven.

Welnu, gaan we nu naar Wanswerd-Birdaard, waar de in 1842 uit Dwingelo gekomen ds F.A. Kok geprobeerd heeft de schoolkwestie op gelijksoortige wijze als in Dwingelo op te lossen. Hij had ervaring op dit gebied en trad actief op. Ingekomen stukken in het archief van de grietenij Ferwerderadeel en Dantumadeel wijzen dit duidelijk uit.

We merken nog op, dat onderwijzers van *twee* openbare scholen bij de zaak betrokken waren. In de eerste plaats die in *Wanswerd* (dorp), waar J.G. Meijer meester was. In de tweede plaats die in Birdaard, waarop de meeste Afgescheiden leerlingen gingen, afkomstig uit Wanswerd aan de Streek en uit het pal daar tegenover gelegen Birdaard. De Dokkumer Ee vormde de scheiding tussen beide woonkernen.

Egbert Thewis de With

Aan de school in Birdaard is heel lang verbonden geweest *Egbert Thewis de With*, wiens vrouw en zoon tot de Afgescheidenen behoorden en die ook zelf met hen sympathiseerde. Hij is in deze schets al eerder ter sprake gekomen.

Helaas heeft hij op trieste wijze zijn loopbaan als schoolmeester moeten beëindigen: hij was ontslagen nadat hij op 15 november 1841 door het Provinciaal Gerechtshof van Friesland wegens het plegen van fraude in zijn functie van ontvanger der accijnzen was veroordeeld tot

een tuchthuisstraf van niet minder dan 5 jaar en een boete van *ƒ* 50,- plus de proceskosten.

Bovendien nog tot geseling met roeden op het schavot, met om de hals een strop aan de galg vastgemaakt. Ook zou hij gebrandmerkt worden met de letters T.P.F.

We merken hierbij op, dat de letters T. en P. afkortingen zijn van *Travaux Perpétuels*, oorspronkelijk in de Franse Code Penal bedoeld voor altijd durende dwangarbeid, maar in ons land tot 1848 gebruikt als brandmerk bij zware tuchthuisstraffen.

De letter F. is een afkorting van het Franse woord *Faussaire* (vervalser, falsaris). Het ijzer met de letters T.P.F. werd wel gebruikt bij bestraffing van ernstige vervalsingen van geld en geschriften, welk lot dus hier de Birdaarder schoolmeester en ontvanger der plaatselijke accijnzen had te ondergaan.[22]

Maar de veroordeelde ging in hoger beroep. Nu kreeg het Provinciaal gerechtshof van Groningen te maken met de misdaad van *Egbert Thewis de With*, oud 63 jaar, geboren te Wanneperveen in de provincie Overijssel, lang ‘ééne E1 740 Streep’ (= 1 meter, 74 cm) hebbende een hoog voorhoofd, lang aangezicht, grote neus, ordinaire (= gewone) mond, ronde kin, bleke kleur, blauwe ogen, grijsachtig wit haar, wenkbrauwen en baard.

Het gerechtshof overwoog, dat duidelijk bewezen was, dat op 5 mei 1840 bij de ontvanger der accijnzen de With voor de belasting had aangegeven *658* pond droog spek en op 12 mei nog eens *60* pond droog spek en dat de daarvoor verschuldigde belasting door de aangevers aan de With was betaald. En wat had nu de With gedaan? Hij was zowel in de registers over de jaren 1840 en 1841 als in de door hem opgemaakte maandstaten gaan knoeien, door de bovengenoemde 658 en 60 pond droog spek te veranderen in 258 en 42 pond en het bedrag aan belasting verschuldigd voor de laatste hoeveelheid te storten bij de grietenij ontvanger van Dantumadeel.

Een belangrijke som geld had hij dus zo voor zichzelf gehouden. Daarom veroordeelde het hof in Groningen in hoger beroep de schuldig verklaarde Egbert Thewis de With om op het schavot in Groningen te worden gestraft met het zwaaien van het zwaard boven het hoofd, net alsof onthoofding zou plaatsvinden.

Verder moest de With 7 jaar in een rasp- of tuchthuis worden opgesloten en daar met eigen handen in zijn onderhoud voorzien.

Tenslotte werd hij veroordeeld tot een boete van *ƒ* 50,- met de kosten der procedure, die *ƒ* 109,98½ bedroegen.

Het bedrag moest desnoods door middel van ‘lijfs-dwang’ worden ingevorderd.

De lezer ziet het: uit het Groningse vonnis waren de geseling, het met de strop om de hals aan de galg staan en het brandmerken van de Leeu-

warder uitspraak verdwenen. Maar de tuchthuisstraf was met twee jaar verhoogd en de proceskosten met een aanzienlijke som.

Bovendien was er in Groningen de schande van het zwaaien met het zwaard als tijdens een onthoofding bijgekomen. Dit vonnis dateert van 13 juni 1842.

Wat doet de With? Hij gaat weer in beroep en vraagt nu aan koning Willem II gratie. Deze verzacht het vonnis iets. Het zwaaien met het zwaard boven het hoofd vervalt. Verder blijft echter de uitspraak van kracht. De beslissing op het gratieverzoek is van 6 januari 1843. En nu kan de With eindelijk als schoolmeester officieel afgezet worden en zijn acte worden ingetrokken, wat bij besluit van Gedeputeerde Staten op 23 februari 1843 is gebeurd.

Oordeel schoolopziener over meester E. Th. de With

Voordat zijn misdrijf aan het licht was gekomen, stond hij bij de schoolopziener ook al niet in een goed blaadje, integendeel. Toen deze op 15 juli 1841 de school in Birdaard had bezocht, luidde het zeer ongunstig oordeel over meester de With als volgt:

‘Hij heeft den derden rang, welken hij niet handhaaft, een fijn geslepen verstand en zeer vleijend voorkomen, waardoor hij eenvoudigen om den tuin weet te leiden, en zeer verdachte zedelijke hoedanigheden, welke hij onder het masker van schijnvroomheid kunstig en listig tracht te verbergen, maar den menschenkenner des niet te min in het oog vallen en hem stil influisteren: “wees op uwe hoede voor die lage ziel”! Bij mijne onverwachte komst was hij eerst zeer onthutst, doch herstelde zich spoedig, reikte mij met de grootste beleefdheid de hand, en zeide: bij het verlaten der school wil ik mijn Heer gaarne eens spreken.

Zonder hierop veel acht te geven, hernam ik: ga met uw onderwijs maar voort, Meester! Lang hield hij zich met de kleinen bezig om hen met letters op bordpapier woordjes te laten maken en bij elk woord hun een denkbeeld van de zaak te geven.

Dat deed hij zeer wel, doch ik zag zijn heimelijk doel, om mij daardoor van de tweede en derde klasse af te trekken, waar de aap uit de mouw kwam. Want toen ik hem verzocht deze te onderwijzen, bleek het mij duidelijk, hoe jammerlijk bij hen het verstandig en zedelijk onderwijs werd verwaarloosd.

Zij konden mij op de eenvoudigste vragen geen antwoord geven. Ik zeide daarop tegen hem: Meester, het zal waarschijnlijk aan mij haperen. Zij zijn aan uwe vragen beter gewoon, wees gij zoo goed om hen eens over het gelezene te vragen, en hun het onverstaanbare te beduiden. Hij wrong zich in duizend bogten, bragt allerlei voorwendsels en verschoningen bij; doch hij moest; en nu, nu kwam de naakte waarheid, dat hij de kinderen slechts als werktuigen liet lezen, en niet minder zijne domheid, daar hij het gelezene niet wist te verklaren.

Niet beter was het onderwijs in het schrijven, daar de morsige en gescheurde voorschriften van taalfouten krielden. Dat ik hierover mijn ongenoegen te kennen gaf, dat hij, ontmaskerd en beschaamd, met kruipende laagheid beterschap beloofde, behoef ik wel niet te zeggen. Twee dagen later hoorde ik, dat men hem wegens bedrog en een aanmerkelijk tekort als sub ontvanger in verzekerde bewaring had genomen.

Nu werd mij het raadsel opgelost. Nu hoop ik voor altijd ontslagen te zullen worden van eenen zoo onwaardigen onderwijzer, dien ik hier reeds vond, welke mij veel verdriet veroorzaakte, dien ik dikwerf vruchteloos vermaande, eens 6 weken wegens knevelarij in het verkoopen van leerboekjes in zijne bediening deed schorsen en die na het ondergaan van deze straf zoo zorgvuldig op zijne hoed was, dat ik geene genoegzame termen kon vinden om zijne afzetting te bewerkstelligen.

In de provisionele vervulling is door de aanstelling van Harmannus Rimmerts Falkena, bezitter van den 4 rang, voorzien, tot zoo lang de Regtbank vonnis over hem zal geveld hebben'.[23]

Diens opvolger werd *Johannes J. Laskewitz*, volgens de schoolopziener helaas geen sterke persoonlijkheid, terwijl een door godsdienstige twisten verscheurd dorp als Birdaard juist een krachtige figuur nodig had.[24]

In september 1846 rapporteert de schoolopziener, dat Laskewitz nu beter onderwijs gaf dan hij bij zijn vorig bezoek, 'waarschijnlijk veroorzaakt door zijne blijdschap, dat hij deze akelige standplaats wegens de rampzalige godsdienstige verdeeldheid, eerlang met het stille *Oudkerk* zoude verwisselen'.

Keren we echter terug naar het jaar 1842.

De schoolopziener van het vierde district was de niet meer zo jonge ds *Horatius Nieubuur Ferf* (66) te *Bergum*[25]. Op 2 augustus 1842 stelde hij het grietenijbestuur van Dantumadeel in kennis van een bij hem ingekomen klacht van de pas in functie getreden meester Laskewitz te Birdaard:

'Nauwelijks - berigtte mij de onderwijzer van Birdaard, J.J. Laskewitz - had hij zijn post aldaar aanvaard, of een zekere *Kok*, zich noemende leeraar bij de afgescheidenen aldaar, bezocht één en andermaal zíjn school en maakte terstond aanmerkingen op een zedekundige en godsdienstige les, door hem, onderwijzer, op het bord geschreven, als onregtzinnig en veroordeelde als zodanig een of ander lees- en leerboekje'.[26]

We herinneren eraan, dat ds F.A. Kok in november 1842 zijn intree in Wanswerd had gedaan en van meet af aan via zijn eigen kerkeraad en uit eigen vrije wil bij het onderwijs, gegeven in de school te Birdaard, was betrokken geraakt.

De grietman van Dantumadeel gaf de klacht door aan zijn kollega in Ferwerderadeel.

Op 2 februari 1844 meldde de schoolopziener aan de grietman van Ferwerderadeel te Marrum, dat hij de vorige avond van J. Laskewitz, onderwijzer te Birdaard, een klacht ontvangen had over overtreding van de wet op het lager onderwijs door de Afgescheiden predikant *F.A. Kok*. Deze gaf aan een 24-tal kinderen van het naburige Birdaard - bijna allen ongevaccineerd - geregeld les. Dit onderwijs vond dan plaats in de kerk der Afgescheidenen, 's morgens van 9-11 en 's middags van 1-3 uur.

En volgens geloofwaardige getuigen, gaf hij die kinderen 's avonds de gelegenheid om zich in het schrijven te oefenen. Alles gebeurde onder het mom van het geven van godsdienstig onderwijs.

Laskewitz' toch al gering inkomen werd nu nog meer versmald, doordat Kok hem een aantal leerlingen had ‘afgetroggeld’.

Een maand later geeft de schoolopziener aan de grietman de namen van twee personen op. Het zijn *Tjerk Vreel* en *Jan Settelaar*, beiden ambtenaren van 's Rijks belastingen te Birdaard. Ze willen wel als getuigen optreden van het feit, dat *Kok* 's avonds aan kinderen gelegenheid geeft om zich in het schrijven te oefenen.

De schoolopziener voegt er aan toe, dat dit onderwijs niet altijd door ds Kok zelf wordt gegeven, maar dat zijn minderjarige zoon Albert en een zekere *Jacob Ypes Viersen* hem daarbij behulpzaam zijn. 's Avonds vindt het onderwijs plaats in het huis van wed. *A.G. Kingma* (Akke Slim) te Birdaard.[27]

Op 6 juni 1844 rapporteert de schoolopziener aan de Provinciale Commissie van Onderwijs: ‘Ik had mij wegens dien man, *Kok* genoemd, bij het Grietenij Bestuur van Ferwerderadeel vervoegd, om aan deze wanorde een eind te maken, daar hij aan een dertigtal ongevaccineerde kinderen, ondersteund door eenen vorigen vrij bekwamen kweekeling, geregeld onderwijs gaf.

Dit moet een goed gevolg hebben gehad, daar nu dat zoo genoemd Schoolhouden heeft opgehouden, en verscheidene kinderen, na de koepok inenting ondergaan te hebben, nu wederom te Birdaard ter schole komen’. Het is mogelijk, dat ds Kok onder druk van het grietenijbestuur wat bedachtzamer is geworden. Dit wil echter niet zeggen, dat de kerkeraad nu met de handen in de schoot bleef zitten. Want uit de in het diakonieboek verantwoorde uitgaven kunnen we afleiden, dat al in de nazomer van 1844 de volgende oplossing werd gevonden: aan *Jetze de Boer*, kandidaat in de theologie te Wanswerd, werd het godsdienstig onderwijs der kinderen, die op de liberale school daarvan tot smart van hun ouders verstoken bleven, opgedragen.

Op 6 oktober 1844 is hem door de diakonie de som van *ƒ* 6,- betaald voor het zes weken lang schoolhouden, *ƒ* 1,- per week dus.

Een hoog salaris ontving de kandidaat voor zijn schoolhouden niet. Maar het was toch meer dan die ene gulden van de diakonie. Hem was *ƒ* 3,- toegezegd, waarvan op de vergadering van 10 januari 1845 de betaling als volgt is geregeld: ‘Diakony 1 Gulden per week; kerkvoogden 50 cents; P.S. van der Woude, K.Y. de Jong, A.T. Leistra, R.T. Boersma en D.R. Poortinga ieder 25 cents’.

Bij ouderling P.S. van der Woude kon de Boer dan zijn geld ophalen. Heeft Jetze de Boer zich nu alleen bepaald tot het geven van catechetisch onderwijs, of leerde hij de kinderen ook lezen en schrijven, kortom, gaf hij *clandestien* onderwijs? Het antwoord hierop moet bevestigend luiden. De stukken wijzen het uit.

Op 15 november 1844 melden *J.G. Meijer*, onderwijzer te Wanswerd, en *J. Laskewitz*, onderwijzer te Birdaard, reeds meermalen genoemd, aan het grietenijbestuur van Ferwerderadeel, dat *Jetze Jacob de Boer* zich sedert enige tijd ‘onledig’ houdt met het geven van onderwijs in het lezen en schrijven aan ruim 20 leerlingen. Hij doet dit in de kerk der Afgescheidenen, staande te Wanswerd a/d Streek. Maar deze J. de Boer is niet bevoegd om les te geven.

Hoewel het alles gebeurt onder de schijn van het geven van godsdienstig onderwijs, vallen de lesuren merkwaardig genoeg samen met die van de officiële school, nl. 's morgens van 9-11 en 's middags van 1-3 uur. Daarom vragen de beide onderwijzers het grietenijbestuur tegen dit heimelijk onderwijs op te treden.

Als getuigen geven ze op: *Hermanus Rimmerts Falkena*, winkelier te Birdaard, *J. van der Haar*, commies te Birdaard en *D. Boersma*, commies te Wanswerd op de Streek.

In het archief van de grietenij Ferwerderadeel vonden we van de twee laatstgenoemde getuigen een schriftelijke verklaring, gedateerd 14 april 1845.

Johannes Jakobus Halmans van der Haar en Douwe Boersma, beiden commies bij 's Rijks belastingen, verklaren hierin, dat zij zich op donderdag 10 april 1845 's morgens omstreeks 10 uur bevonden bij ‘het kerkgebouw der Separatistische gemeente, staande op de Streek onder Wanswerd’. Daar hoorden zij heel duidelijk, dat in dit gebouw onderwijs werd gegeven ‘in het leeren der letter en in de Spelmethode, of het leeren lezen naar de oude Spelling’.

Toen ze naar binnen waren gegaan, troffen ze daar omstreeks 20 kinderen aan, onder leiding van zekere *Jetze de Boer*. Elke leerling had een ‘testament’ voor zich, ‘waaruit de genoemde spelling en het leeren der letteren klaarblijkelijk had plaats gehad’. Op tafel lag ‘een klein boekje met verzen’ (psalmboekje). Ze waren bereid hun verklaring onder ede te bevestigen.

Het was duidelijk: de onderwijswet was geschonden. Zeer begrijpelijk

sprak nu de arrondissementsrechtbank te Leeuwarden een veroordelend vonnis uit wegens het geven van lager onderwijs zonder daarvoor toestemming te hebben.[28] Jetze de Boer kreeg *f* 50,- boete plus de proces-kosten. Van dat vonnis ging hij in hoger beroep bij het Provinciaal gerechtshof in Friesland.

Laten we een verslag mogen geven van de zitting van 9 juli 1845 van dit hof. Het geeft ons een intiem kijkje in het streven van de Afgescheidenen in Wanswerd/Birdaard naar eigen gereformeerd onderwijs gebaseerd op de leer van de kerk.

De appellant *Jetze Jacobs de Boer*, 25 jaar, candidaat bij de Afgescheidene Christelijke Gemeente,[29] geboren te Roordahuizum, wonende te Birdaard, ontkent, dat hij ooit onderwijs in de spelling heeft gegeven zoals in het proces-verbaal staat vermeld, maar wel in de beginselen der Godsdienst, waartoe hij door de kerkeraad was gemachtigd. Nooit had hij een zg. A.B. boek, maar altijd een testament gebruikt.

Zijn godsdienstig onderwijs bepaalde zich tot het doen opzeggen van vragen, het reciteren of lezen van psalmen en het doen leren van de Geloofsartikelen en de Tien Geboden.

Meestal gaf hij dit onderwijs tweemaal per dag in het kerkgebouw van de Afgescheidenen te Wanswerd onder Birdaard voor kinderen van ongelijke leeftijd, maar niet beneden de zes jaar. Onder die leerlingen waren er ook, die nog niet konden lezen; aan hen werden door hun ouders thuis de vragen voorgelegd, die ze op die manier van buiten konden leren. Hij (de Boer) ondervroeg hen dan, rekening houdend met hun vatbaarheid en kennis. Het was hem bekend, dat enige van de door hem onderwezen kinderen van de ‘ordinaire’ (gewone) school gebruik maakten.

Tenslotte verzocht hij, dat drie door hem meegebrachte getuigen mochten worden gehoord. De eerste was *Auke Tjeerds Leistra*, 44 jaar, boer, wonende te Wanswerd. Deze vertelde, dat hij wel wist, dat de Boer in de kerk der Afgescheidenen ‘onderwijs in de Godsdienst gaf’, want als ouderling had hij hem in deze functie helpen benoemen. Een paar maal was hij bij dit onderwijs aanwezig geweest, dat alleen zuiver godsdienstig van aard was. Wel wist hij, dat er tweemaal per dag werd lesgegeven. De tweede getuige was *Uilke Tjeerds van der Bij*, 37 jaar, koopman, wonende te Wanswerd.[30] Hij verklaarde ook, dat het ‘onderwijs in de Godsdienst’ bestond in het opzeggen van gebeden en vragen, het zingen van psalmen en lezen uit de bijbel: ‘dat hij nimmer door de Boer de kinderen heeft hooren leeren spellen en er ook geen tafels in de kerk waren’.

Hij vertelde ook, dat dit onderwijs door de Boer gegeven werd tijdens de vacature van een predikant. En wat het lezen betreft, dit zouden de meeste ouders hun kinderen wel leren, althans kùnnen leren.

Het verslag van de rechtszitting noemt als derde getuige *Durk Ypes*

Viersen, 54 jaar, koopman, wonende onder Wanswerd. (Hier is *Jacob Ypes Viersen* bedoeld).

Ook deze verklaarde te weten, dat na het vertrek van de predikant (F.A. Kok) de Boer aan verscheidene kinderen uit de gemeente godsdienstig onderwijs gaf.

De rechtbank overwoog tenslotte, dat overtuigend gebleken was, dat de Boer zich op 10 april 1845 heeft bezig gehouden met het geven van lager onderwijs, bestaande in het leren der letters en het formeren van woorden of syllaben uit de letters aan onderscheidene kinderen, zonder de vereiste toelating.

Daarom bleef de uitspraak van de arrondissementsrechtbank gehandhaafd (*ƒ* 50,- boete); de Boer moest nu ook de kosten van het appèlvonnis betalen.

Op de kerkeraadsvergadering van 26 september 1845 ‘is er gesproken over de boete bedragende *ƒ* 50,- en eenige onkosten die ons opgelegd zijn te betalen, doordien dat wij de kinderen Godsdienstig onderwezen hadden, en (dit) aangemerkt wierde door onze tegenstanders als lager onderwijs te zijn. De onkosten zijn ter betaling der som op heden geregeld’. De kerkeraad betaalde dus de boete. Daardoor kunnen we onder de diakonale uitgave van 1845, behalve een uitbetaling aan Jetze de Boer van *ƒ* 20,- voor 20 weken lesgeld, van 7 januari tot 1 mei per week *ƒ* 1,- ook nog vinden: ‘Aan boete betaald aan den candidaat Jetze de Boer *ƒ* 27,07½’. Bovendien betaald de kerk nog *ƒ* 4,92½ boetegeld.

Het schooltje schijnt geruisloos te zijn verdwenen. We lezen er niet meer over. Pas in 1866 wordt de eerste Christelijke school in Wanswerd/Birdaard geopend.

Ds B. Amsing 1842-'49

Dat na het vertrek van ds F.A. Kok al spoedig geprobeerd werd om de vacature vervuld te krijgen, valt te begrijpen. Een moeilijke kwestie was of men de gemeente vrij zou laten kiezen of dat de kerkeraad een tal zou stellen. In de gemeente en ook in de kerkeraad waren sterke voorstanders van vrije verkiezingen, zo zelfs, dat over de vraag, of men aan de gemeente een tal, een nominatie, zou aanbieden, in de kerkeraad de stemmen staakten. Het lot besliste, dat de kerkeraad aan de gemeente een nominatie moest voordragen.

De kerkeraad formeerde nog op maandag 13 januari 1845 het volgende drietal: ds *K.J. Timmerman* van Warffum, ds *B. Amsing* van Onstwedde en student *Riemer Taekes Boersma* te Birdaard.

Het tractement werd bepaald op *ƒ* 400,- met vrij wonen.[31] De dag daarna vond onder leiding van de consulent, ds *K.J. van Goor* uit Ferwerd, de verkiezing plaats. Na 's middags om 1 uur over psalm 37:4 (En verlustig u in de Heere, zoo zal Hij u geven de begeerten uws harten) gepreekt te hebben, stelde ds van Goor aan de gemeente het drietal voor,

waartegen geen bezwaren werden ingebracht.

Met 17 stemmen werd toen ds *Amsing* beroepen, terwij ds Timmerman 4 en student Boersma 2 stemmen kreeg. En een week later nam ds Amsing het beroep al aan! Hij was die dag ‘in ons midden’ en had ook gepreekt. De gemeente was zeer verheugd ‘waarvan de tranen van blijdschap getuigden’.

In februari 1845 schreef de kerkeraad hem een brief om toch zo spoedig mogelijk over te komen. De schipper was gereed hem te halen ‘zodra het open water is’. Op 20 februari 1945 kwam dominee's attestatie binnen. En op 8 april 1845 leidt hij de eerste kerkeraadsvergadering, nadat hij de zondag daarvoor, door wie en hoe weten we niet, bevestigd was.

De notulen uit de dagen van ds Amsing zijn meestal kort en bevatten niet veel bijzonderheden. Herhaaldelijk wordt belijdenis des geloofs afgenomen: het huisbezoek wordt geregeld; besloten wordt een adres aan de Koning te zenden (10 juni 1845) t.a.v. het beboeten ‘in het Godsdienstig onderwijs’ (we hebben dat beboeten hierboven al behandeld).

Op aanschrijven van ds *van Raalte* en ds *Brummelkamp* wordt een bidstond gehouden op 26 augustus ‘of het den Heere mogte behagen om Zijn oordeelen, die zich ook voornamentlijk in onze *aardappelen* ontdekt hebben, van ons weg te nemen’. Hier wordt dus gedoeld op de beruchte *aardappel*ziekte van 1845, die vooral in kleibouwstreken desastreuze gevolgen had. Overeenkomstig de uitspraak van de classis wordt vastgesteld, dat men zonder aansluiting bij de gemeente niemands kinderen mocht dopen.

Nog eens weer, nu in de vergadering van 23 maart 1846, wordt gesproken over een rekest aan de Koning over het schoolwezen.

Zo besluit de kerkeraad ook over het ‘sabbath-schenden’ - o.a. door te luidruchtige schippers - zich tot Z.M. te wenden, nadat de gouverneur een ontwijkend antwoord had gegeven (5 oktober 1846).

Het leven in de gemeente in Wanswerd verliep in die dagen zonder veel strijd. Zaken om te vermanen waren op 2 september '47 de nalatigheid van sommigen om bij te dragen in het predikantstractement. Ook waren er ouders, die hun kinderen op zondag ‘bij de weg laten loopen’. Ze zouden vermaand worden. Op de zondagsheiliging werd streng toegezien.

Ook bleef te eigenaardigheid, dat men, hoewel beseffend, dat het stellen van dubbeltallen overeenkomstig de Dordtse Kerkenorde was, toch liever vrije stemming had. Toen dan ook de kerkeraad in november 1847 de dubbeltallen had afgekondigd, kwamen op 19 november enige leden op de kerkeraadsvergadering met bezwaren. De kerkeraad belegde daarom 4 dagen later een buitengewone kerkeraadsvergadering, waar de bezwaarden konden verschijnen.

Achtereenvolgens werden binnengeroepen *E.P. van der Woude*, die

geen nominatie begeerde, maar een vrije verkiezing van ouderlingen en diakenen uit de gemeente. In die geest spraken ook *J. Ypes Viersen, Y. Spijksma* en *J. de Boer*. En er waren in de gemeente nog meer van diezelfde gedachte. Omdat zij, - hoewel het wetmatige van de nominatie toegevend - 'een gemoedsbezwaar hadden, vreezende voor scheuring in de gemeente' besloot de kerkeraad toe te geven en 'als voren te laten stemmen', dus volgens vrije verkiezing.

De pijnlijkste geschiedenis is wel geweest, dat een diaken-kerkvoogd zich minder eerlijk in financiële zaken had gedragen. Aan deze onverkwikkelijke zaak, die heel wat geduld en wijsheid van de kerkeraad vroeg, maakte het overlijden van de betrokken broeder een einde.

In juli *1849* nam ds Amsing een beroep naar *Boksum* aan, leidde nog op 17 augustus de kerkeraadsvergadering en blijkt 28 augustus te zijn vertrokken. Noch over een afscheidswoord tot de kerkeraad noch over zijn afscheidspreek staat iets genotuleerd.

Ds L.J. Hulst 1849-'55

Al spoedig na het vertrek van ds Amsing uit Wanswerd begon de kerkeraad te denken aan de vervulling van de vacature. Op 15 oktober 1849 vond onder leiding van de consulent ds *R. Medema* van Hallum de verkiezing plaats. Bij de opening der briefjes bleek, dat 14 stemmen waren uitgebracht op *Lammert Jan Hulst*, student te Hoogeveen, tegen 8 op ds Timmerman te Grootegast en 1 op ds S.H. Baron te Ferwerd.

In de beroepsbrief wordt meegedeeld, hoe de stemming verlopen was 'en opdat U Ew. het werk meer onbezorgd moge waarnemen - zoo beloven wij van onze zijde een Traktement van 450 gulden en vrije woning en overigens wenschen wij U Ew. als een gezant des Allerhoogsten onder ons te hebben en te achten'.

Al op 26 oktober kon op de kerkeraad een brief van 'proponent' Hulst worden voorgelezen, waarin deze verklaarde de roeping aan te nemen. Omdat hij nog ongetrouwd was, wilde hij het liefst bij één van de broeders in de kost, maar de kerkeraad oordeelde het het beste, dat hij dadelijk in de pastorie kwam.

Hulst moest nog examen doen, wat de volgende dinsdag zou plaats hebben te *Dwingelo*, waar in Drenthe meestal de examens werden afgenomen. De ouderlingen *A.T. Leistra* en *R.T. Boersma* werden aangewezen om het examen bij te wonen.

In zijn '*Drie en Zestig Jaren Prediker*' (1913) vertelt Hulst hierover iets: 'In de zomer van het jaar 1849 zei ds Kok: 'Hulst, gij moet er op rekenen, dat gij van den herfst examen doet'. Ik schrok en zei: 'Wel, Ds dat kan niet'. 'Dat moet!', zei hij: 'daar is schrijnende nood en gij zijt zo ver, dat gij u zelf wel voorthelpen kunt'. Tegenpraten verder stond niet in ons woordenboek, en ik deed mijn éérste examen, waarmede ik

candidaat werd.

Dezelfde avond ontving ik een beroep van *Birdaard*, in de provincie Friesland, en een paar dagen later, ook dat van *Koevorden*'. Hulst nam het beroep naar Birdaard aan, omdat de studenten bij ds W.A. Kok geleerd was een *eerste* beroep aan te nemen en niet dan om zeer gewichtige redenen van deze stelregel af te wijken.

'Het laatste, toen het groote examen genoemd, deed ik met *van der Scheer, O. Faber* en *J. Beijer*, die bij ds Postma gestudeerd had en te Dokkum beroepen was. Wij deden ons examen te Dwingelo, bijgestaan door ds D.J. van der Werp van Leeuwarden en Ds Kooiker van Oenkerk, als deputaten der provincie Friesland. Wij waren met ons drieën van het Hoogeveen'. Allen werden toegelaten.

En reeds op 4 november '49 is de 24-jarige Lammert J. Hulst door ds Medema in het ambt bevestigd, van welke bevestiging weer niets staat genotuleerd. Zijn intree-tekst was Amos 7:14, 15.

Hij was - zoals we al schreven - toen nog niet getrouwd. Maar dat veranderde spoedig. In zijn 'Drie en Zestig Jaren Prediker' lezen we: 'Door middel van mijn ouderling *R. Boersma*, die ook wat gestudeerd had, en met wie ik spoedig een vertrouwelijke omgang kreeg, kwam ik in kennis met *Ebeltje H. Hellinga*,[32] de oudste van 4 wezen, behorende niet tot mijn, maar tot een naburige gemeente.

Wij werden het spoedig eens, en wij trouwden de 25e april 1850. Wij hebben 57 jaren lief en leed, zuur en zoet, met elkander gedragen'.

We merken hierbij op, dat ds Lammert J. Hulst 25 jaar was, toen hij trouwde met de 17-jarige wees *Ebeltje Hendriks Hellinga*, geboren te Reitsum, wonende te *Bornwerd* in de grietenij Westdongeradeel. Na de dood van haar ouders woonde ze bij haar oom en voogd Pier Piers de Groot, landbouwer te Bornwerd.

De getuigen bij dit huwelijk waren de secretaris van de grietenij Dantumadeel, een veldwachter, een kastelein en een klerk, allen wonende te Rinsumageest. Zou de familie van zijn zeer jonge vrouw niet zo gesteld zijn geweest op haar huwelijk met een Afgescheiden dominee?

'God gaf mij in haar een trouwe wederhelft, die wel haar eigenaardige gebreken had, gelijk ik de mijne, maar van dagelijkse krakelen was bij ons geen sprake, en evenmin van klacht over uithuizigheid. Zij werd spoedig belijdend lid der gemeente, zij had een stille hoop op de eeuwige zaligheid, maar zij sprak er niet veel over, omdat zij daarvoor te goed bekend was met de kwaal van het hart. Zij was doorgaans aan de zwaarmoedige kant en ik aan de opgeruimde zijde, en zo vulden wij elkander aan. Van vleierij was zij afkerig, maar de kinderen hadden in haar een zorgdragende moeder'.

Ook over zijn 'ervaringen en waarnemingen' in Birdaard schrijft ds

Hulst heel onderhoudend.

‘De eerste zondag in november 1849 werd ik in de H. Bediening bevestigd en ik vertoefde daar vijf en een half jaar. De gemeente was enigszins in twee richtingen, maar niet in een openbare oorlog. De ene richting werd vertegenwoordigd door *A. Leistra*, die wat meer overhelde tot de Labadistische mystiek; en de andere werd vertegenwoordigd door *P.S. van der Woude*, die een meer bijbelse richting had.

Beide richtingen zochten mij aan hun zijde te krijgen; maar begrijpend, dat ik mij daarvoor moest wachten, verdedigde ik, zo zacht mogelijk, de afwezige partij, en weldra bemoeilijkte men mij niet meer. Beide partijen beroemden zich op mij en de wrijving stierf allengskens uit. Voor het overige trof ik daar echter zeer verschillende karakters aan. De gemeente bestond uit welgestelde boeren, die hun welvaart niet uit de landbouw, maar uit het vee, boter en kaas hadden. De kleigrond was te zwaar voor de landbouw. Ook had men er arbeiders en handelaars in vee enz.

Ik preekte geregeld driemaal per zondag en de opkomst was doorgaans goed en de catechisanten hebben mij geleerd, hoe ik 't voordeeligst catechiseren moest’.

Ook over een soort bijbelkring schrijft hij heel interessant, en leerzaam ook nog voor ons.

‘Toen ik enige tijd te Birdaard geweest was, ontstond er buiten mijn toedoen, op een bepaalde avond in de week een vereniging, die zich ten doel stelde de bijbel te lezen. Men hield het bij de leden beurtelings aan huis en wie het aan huis had, was president. Men dronk tussen beide een kop koffie, niet meer. Wilde iemand een sigaar of pijp opsteken, ook dat was geoorloofd; maar geen visite mocht er van gemaakt worden. Er werd aan het begin en einde gezongen en gebeden.

Mijn kerkeraad vroeg eens of dat geen ongeoorloofde conventikelen waren - dat woord *conventikelen* betekent geheime bijeenkomsten, inzonderheid van mystieke aard. Ik zei dit niet te vermoeden, maar ik wilde er wel eens heen gaan en mij daarvan laten onder richten.

Toen ik er eens bij kwam, was men aan Jesaja 8 toe. Men had het geschiedkundige deel vanaf Gen. 1 reeds doorwandeld, behalve geslachts-registers en schaduwachtige wetten.

Het beviel mij zo goed, dat ik besloot er mij bij aan te sluiten. Zij wilden mij aanstonds tot vast president maken, maar ik begreep, dat dit de vergadering een verkeerde kleur zou geven, en dat het de bloei der vereniging zou hinderen, en daarom zei ik: ‘Neen vrienden, als ik hier met u bijeenkom, dan hang ik mijn “steek” aan de kapstok, en ik ben als één uwer. Wilt gij dat niet, dan trek ik mij terug’.

Men nam mijn voorstel aan, en ik ben met die vereniging, vanaf Jesaja 8, al de profeten doorgeworsteld, tot op de helft van de Handelingen der Apostelen.

Die werkzaamheden deden mij meer goed, dan ik zelf verwacht had, want ik kan een ander niet jagen of ik moest zelf lopen. Ik heb door heel mijn leven heen, steeds pogingen gedaan om zulk een vereniging op te richten'.

Want zo kon een keurbende in de gemeente worden gekweekt 'die uit eigen ogen leerde zien, èn mij tot steun diende, èn de gemeente bekwame mannen voor de kerkeraadsleden verschafte. Bovendien was het voor mij één van de genotvolste avonden in de week'.

Ds Hulst hoefde in Wanswerd-Birdaard niet naar werk te zoeken; dit zal bij geen enkele plichtsgetrouwe dominee het geval zijn.

Op 15 november 1849 presideerde hij zijn eerste kerkeraadsvergadering in zijn nieuwe gemeente.

Aanwezig waren de ouderlingen

Riemer Taekes Boersma (bakker te Birdaard)
Auke Tjeerds Leistra (veehouder op Nieuw Hickaerd aan de Jislumerdijk)

Met de diakenen

Gerben Renzes Poortinga (landbouwer te Jislum)
Sikke Johannes Talsma (koopman te Birdaard)

En verder de kerkvoogden

Yme Aukes Spijksma (winkelier Birdaard)
Eelke Pieters van der Woude (landbouwer, een zoon van de bejaarde ouderling P.S. van der Woude).

Dit was de kerkeraad, die ds Hulst bij zijn komst in Wanswerd-Birdaard aantrof en met wie hij had samen te werken. De leergierige, intelligente ds Hulst bezat blijkbaar ook pedagogische kwaliteiten, want men besloot op die eerste vergadering een week later weer bij elkaar te komen om 'een onderwerp uit de Godgeleerdheid te bespreken tot opscherping van de kerkeraadsleden onder malkander'.

Ds Hulst behoorde niet tot het sterk bevindelijke type zoals in die dagen bij vele predikanten het geval was. Hij legde er de nadruk op, dat de bevindelijkheid moest opkomen uit Gods Woord en niet te veel worden verzelfstandigd. Uit zijn boekje 'Drie en Zestig Jaren Prediker' valt dit duidelijk op te maken. We komen er nog op terug.

Ook bezat hij veel gevoel voor het kweken van kader in de gemeente. Daarop hebben we in het voorafgaande al gewezen.

Hij trof in de gemeente vrij veel ongedoopte kinderen aan en de kerkeraad oordeelde, al zou de classis nog om advies worden gevraagd, dat men niet langer dan tot 12 jaar toe de kinderdoop zou bedienen.

Er waren ook wel eens misverstanden te verbeteren. Zo moest *Saapke*, de meid van E. v.d. Woude, worden vermaand, die niet wilde bijdragen in het tractement van de dominee. En een andere zuster 'welke zich

schuldig maakt aan praten'.

Ook moest gesproken worden over kinderen der gemeente, die zich schuldig hadden gemaakt aan 'straatschenderij', en over enige gemeenteleden die schuldig waren bevonden aan dronkenschap en vechterijen.

De herbergier W.S. Jansma te Birdaard mocht op zon- en feestdagen de 'trekvaartschepen' niet bij zich laten aanleggen en zijn herberg open hebben.

Enige leden brachten bezwaren in tegen een ouderling, die herkozen was, omdat zijn vrouw niet de vereisten bezat, die een vrouw van een opziener diende te bezitten, maar zich schuldig maakte 'aan opstand tegen hem'.

Het was wel tragisch, want deze ouderling was net vorig jaar als weduwnaar op 47-jarige leeftijd hertrouwd met een eveneens 47-jarige weduwe.

De ingebrachte bezwaren bleken gegrond te zijn en daarom oordeelden zijn mede-broeders, dat, hoe graag zij hem ook wilden behouden, hij toch ontheffing uit het ambt moest vragen, wat 'hij ook gulhartig heeft aangenomen'.

De bewuste ouderling zelf eindigde deze vergadering met gebed en het zingen van psalm 119:3: 'Och, schonkt Gij mij de hulp van uwen Geest'. Even waren er ook moeilijkheden met *Reinder Gerben van Wieren*. Deze was een man van het eerste uur bij de Afgescheidenen in *Oenkerk* geweest, was zeer vaak beboet, weigerde die boeten te betalen, zodat zijn bezittingen zelfs in het publiek zijn verkocht.

Hij was in 1847 met attestatie van de gemeente van Driesum naar die van Wanswerd overgekomen en in 1848 al weer vertrokken naar Dokkum. Op 29 juli 1849 kwam hij vanuit Dokkum opnieuw naar de gemeente van Wanswerd.

Deze onder de Afgescheidenen in de regio zeer befaamde man was nu in februari 1850 tot ouderling in Wanswerd-Birdaard gekozen. Maar hierover kwamen bezwaren uit de gemeente binnen. Het ging niet tegen zijn persoon, maar het was weer de oude strijdvraag: men wilde vrije stemming en geen nominatie. En daar kwam ook weer de enige jaren geleden succesvolle bedreiging: 'anders waren wij gescheiden'. Daarom bedankte *van Wieren* voor de eer. Zonder vlek of rimpel is de kerk op aarde nu eenmaal niet.

Maar wanneer op 29 augustus 1850 kerkvisitatie wordt gehouden, kunnen de visatoren *S. Baron* en *R.P. Medema*, Christelijk Afgescheiden Leeraars te Ferwerd en Hallum, in het notulenboek schrijven 'slof van dankbaarheid aan God verkregen te hebben, omtrent Zijn goedheid, dat wat Leeraar, Ouderlingen en Diakenen aanging (zij) in eene goede verstandhouding mogten leven en hoewel dat alles altijd in zwakheid en met aankleve van gebrek is, zoo wierden er tog gene byzondere bezwaren in de gemeente bevonden'.

Tegenover de Hervormde kerk bleef men streng afwijzend staan. Een broeder werd vermaand, die ‘wankelde omtrent het kerkelijk standpunt’. Deze had de rechtzinnige dominee *Felix*, hervormd predikant te Longerhou, beluisterd en de zondag daarop was hij met zijn vrouw bij de eveneens rechtzinnige ds Offerhaus in Wanswerd in de kerk geweest. Toen ouderling R.T. Boersma hem op het vermaanbezoek vroeg: ‘Wel Eeltje, hoe zijt gij daartoe gekomen?’ luidde het verweer: ‘Uit begeerte’ en met die begeerte had hij zijn daad willen rechtvaardigen. Boersma had toen terecht geantwoord, dat we, als we onze begeerte tot een regel van ons doen en laten maakten, we dan ook wel naar het ‘hoerhuis’ konden gaan.

Eeltje bleef hardnekkig en verkondigde nu de stelling, dat men zich niet van het Hervormd kerkgenootschap had mogen afscheiden, maar alleen God had moeten bidden, ‘dat Hij de overstromende ketterijen uitroeide’. Na lang vermaand te zijn ‘over zijn afzwerving van en omzwerving buiten de kerk’, onttrok hij zich tenslotte in 1852 schriftelijk. Vermeldenswaard is, dat op 7 december 1851 een adres wordt gelezen en goedgekeurd, dat aan de Koning zal worden gezonden en ook aan de Tweede Kamer. Hierin lezen we het verzoek om ‘in de Staatsbegroting te mogen worden opgenomen en evenzoo wel als andere kerkgenootschappen uit 's lands schatkist voor den uiterlijken Eredienst te mogen ontvangen’.

Op 29 januari 1852 besluit de kerkeraad zich opnieuw tot de Tweede Kamer te wenden, nu met het verzoek ‘het wetsontwerp betrekkelijk het Armbestuur niet aan te nemen’.

Aan de *Zending* wordt ook gedacht. In juli 1852 kan aan H. de Cock, predikant te Kampen, *ƒ* 10,- worden gezonden ‘voor den zendeling te China’.

Dat ds Hulst met zegen mocht werkzaam zijn, blijkt wel daaruit, dat velen belijdenis van hun geloof afleggen, zoals b.v. in 1850 *Sybrigje van der Woude* van Wanswerd, *Iemkje Jans Prins* ‘onder de Geest (Rinsumageest) bij het Smidshuis’ en *Anna Reinderts Hamming*.

Ouderen gingen heen. Zo stierf op 1 maart 1854 de man van het eerste uur, *Pieter Symens van der Woude*, de boer van de Wirdsterterp. Hij was toen 74 jaar oud. Blijkens een advertentie in *De Stem* van 16 maart 1854 is hij na ‘een tienurige kolijklijding - gemoedigd in den Heere ontslapen’.[33]

Maar jongeren stonden op, die de plaatsen van de weggevallen ouderen konden innemen. Op 1 januari 1855 bestond de kerkeraad van Wanswerd-Birdaard uit ds *L.J. Hulst*, de ouderlingen *Gerben R. Poortinga* (landbouwer) en *Reinder G. van Wieren* (timmerman) en de oud-ouderling *Riemer T. Boersma* (bakker).

Verder de diakenen *Yme A. Spijksma* (winkelier) en *Meile G. Miedema*

(landbouwer onder Birdaard), de oud-diaken *Jetze Jacobs de Boer* (die hetzelfde jaar naar Scharnegoutum zou vertrekken), en de kerkvoogden *Eelke P. van der Woude* en *U.T. van der Bei*, terwijl *Dirk R. Poortinga* oud-kerkvoogd was.

Ds Hulst is in mei 1855 vertrokken naar Ferwerd en opgevolgd door ds *J.J. Kuiper*, die van Koevorden over kwam.

We willen deze schets besluiten met het vermelden van een zielestrijd, door ds Hulst in Wanswerd gestreden en door hem zelf verteld in zijn gedenkschrift *Drie en Zestig Jaren Prediker*, waaruit we al meermalen hebben geciteerd.

Hij noemt het *Mijne preekkoorts*. We, krijgen zo enig inzicht in de gangbare manier van preken in de Afgescheiden kerken van toen en zien dan, dat ds Hulst van het gangbare patroon ging afwijken.

Mijne preekkoorts: - Dit schijnt wel een vreemde titel, maar het vervolg zal ons wel leeren, wat beteekenis er aan gehecht moet worden.

Het onderwijs, dat wij als studenten te Hoogeveen ontvingen, was voor dien tijd al wat men verwachten kon. Het had bij vele hoogescholen zelfs dit vooruit, dat wij goed gedrild werden in de stellige, wederleggende en practische Theologie, wat thans veel te wenschen overlaat. Doch ten aanzien van de algemeene wetenschappen, waardoor de blik moet verruimd worden, werden wij schaarsch bedeeld. Het gevolg daarvan was, dat sommigen, nu eenmaal predikant zijnde, het gemakkelijk opnamen, en met een gemoedelijk praatje zichzelf en het volk voldoening dachten te geven. Doch het duurde niet lang of zij waren, als een oud paard, beter *op* dan *voor* den wagen, en het gemeentelijke leven zonk in, vanwege gebrek aan voedzame spijze.

Doch zij, die de beginselen der Theologie verstaan hadden, als zijnde de grondslagen, waarop men het geloof en het leven moest baseeren, deden al wat zij konden, om die grondslagen steeds beter te verstaan en voor de practijk dienstbaar te maken. Maar zoodra zij daarmede begonnen, en den tekst hunner keuze zochten uit te putten, deed zich hun gebrek aan algemeene kennis gevoelen. Zij konden niet diep genoeg zinken, en het gevondene niet makkelijk genoeg naar boven brengen. Tot deze school behoorde ook ik.

Toen ik Nov. 1849 mijne intree gedaan had met Amos 7:14, 15, predikte ik er in 't eerst moedig op los, doch meer legende en vrome ondervindingen, dan het Woord Gods. De menschen waren er destijds heel wel mede in hun schik. Doch toen dat eenige maanden geduurd had, en ik van den eersten roes wat bekomen was, zat ik eens bedaard neer en vroeg mij zelf: gaat het *goed?* doch ik moest antwoorden, *neen!* Ik preek meer den Christ*en* dan den Christ*us;* ik bouw de geloovigen op met kenmerken aan de legende ontleend, inplaats van met kenteekenen, die mijn tekst aan de hand geeft.

Die misstand moet niemand bevreemden. Ik was wel beter onderwezen

op de School te Hoogeveen, maar ik was in de mystiek geboren en opgegroeid. En zooals gij wellicht weet, is het de algemeene karaktertrek van de mystiek, dat zij meer nadruk legt op den Christus *in* ons, dan op den Christus *voor* ons. Zoodra ik, na aan mij zelf te zijn overgelaten, op mijn eigen beenen moest staan, werd ik door de mystiek weer aangetrokken, want daarin opgegroeid, was de mystiek instinct bij mij geworden, en de meeste menschen hoorden het gaarne alzoo, terwijl niemand mij waarschuwde tegen het gevaar, dat langs dien weg op mij loerde. Doch hoe sterk die mystieke band ook was, ik was nu ontnuchterd, ik zag mijne fout, ik beschouwde de dingen van alle kanten en kon van toen aan op de oude baan niet meer voort.

Maar nu vroeg ik mijzelven: hoe moet ik dan preeken? Het antwoord was: zooals Christus en de Apostelen gedaan hebben. Zij hebben de leer *ontwikkeld*, en ik had de ontwikkelde leer slechts te *ontvouwen*, bloot te leggen voor het kleine verstand van mijne hoorders, en niets meer. Daar viel nu niets tegen te zeggen, dan dat ik op die wijze met het hoofd door den muur moest, en de gunst van vele menschen zou moeten derven. Maar de vraag of het licht of zwaar was, kwam niet meer in aanmerking. Ik had gezien, dat het moest, en daar was het mee uit.

Van nu aan begon ik naar de meening van mijnen tekst te graven, en daaruit den wil van God te putten. Doch nu stuitte ik op eene moeilijkheid, die ik niet berekend had. Ik had gebrek aan algemeene en uitlegkundige kennis. Ik kon niet diep genoeg zinken en het gevondene niet gemakkelijk genoeg naar boven brengen. Mijn werk stond mij niet aan, en dat baarde mij verlammende ontmoediging. Eerst was dat zoo bij voorbijgaande vlagen, maar weldra werd het eene bijblijvende gedachte, dat ik voor mijn werk niet bekwaam was, dat ik geen predikant had moeten worden. Mijne vrouw wist van dien strijd niets af, want wetende, dat zij mij daaruit niet verlossen kon, en dat zij nog al zwaarmoedig van aard was, verzweeg ik dat alles voor haar, om haar die moeite te besparen. Had ik maar kunnen besluiten, om mijn ambt neer te leggen, ik zou bij haar geen tegenstand gevonden hebben, maar vast overtuigd, dat ik mij zelf er niet ingedrongen had, maar door God er in geleid was, zoo wist ik er geen weg voor, om dat te doen, zonder God los te laten. En zonder God in de wereld, - dat was het ergste, dat ik mij denken kon.

Zoo tobde ik voort ongeveer twee jaren lang. Des *morgens* was mijn preeken doorgaans zeer slecht, in mijn oog althans. Ik walgde er dikwijls van en sprak er met niemand over. Er was niemand, die mij iets zeide. Ook verminderde de opkomst volstrekt niet, wat mij tot heden toe nog een raadsel is gebleven. Des *middags* over den Catechismus ging het doorgaans wat beter, omdat ik in de Theologie het best tehuis was. En des *avonds* preekte ik juist niet, maar hield ik geregeld eene Bijbelverklaring over Romeinen. In den regel gebruikte ik daarvoor *Mathias Elsnerus*,[34] zonder mij met anderen te bemoeien, en dat was mijn ge-

luk. Als men op eigen beenen niet kan staan, en men kan zich met eene kruk helpen, dan moet men er maar geen twee of meer voor gebruiken. Des avonds werkte ik veelal met meer, minder, of ook met veel genot, en dat hield mij in beweging.

Toen ik te Birdaard kwam, had ik eene mooie roode kleur, zoodat de menschen zeiden: als gij een mooien Ds wilt zien, dan moet gij naar Birdaard gaan. Toen dat echter omtrent twee jaren geduurd had, was ik bleek als een doode, en de menschen vroegen elkander of ik de tering had. Ja, dat leek wel zoo, maar ik hoestte nooit. Niemand vermoedde het, wat er haperde. Kwam ik bij de menschen, dan was ik opgeruimd en men had geene gelegenheid om te vermoeden dat ik aan zulk eene inwendige kwelling leed. Biddende had ik nog wel vrijmoedigheid *tot* God, maar geen vertrouwen op de hulpe *van* God en toch heb ik van achteren ingezien, dat juist Gods hand mij door dat duistere dal geleid heeft, om mij te harden in den strijd.

Eindelijk hoorde ik zeggen, dat Ds Th. de With op eenen avond te Ferwerd zou preeken. Dat Ferwerd is later mijn tweede gemeente geworden, en lag anderhalf uur gaans van Birdaard verwijderd. Van dezen Ds zeide men, dat hij uitmuntend preeken kon. Ik dacht, dien moet ik eenshooren, want ik wist niet meer hoe ik het aanleggen moest. Ik vertelde mijnen nood aan God en vroeg Hem, of Hij mij door dit middel tot eene beslissing wilde leiden, of ik het opgeven dan of ik volharden zou. Ik ging. Ds de With's vader woonde bij ons in de buurt, hij ging mede, doch wist van mijne drijfveer niets af. Wij kregen eene goede plaats, ofschoon de kerk vol was. De Ds preekte over Gal 2:20: ‘Ik ben met Christus gekruist’. En de indruk, dien ik vandaar mede nam, was, dat die man het beter en handiger kon dan ik, doch als dat nu eenmaal een beste prediker was, dan was voor mij alle hoop nog niet verloren. Kon ik hem al niet inhalen, er was toch wel uitzicht, om te komen waar hij nu was. Ik besloot en zeide tot God, dat ik mijns inziens mijn ambt niet mocht opgeven, maar dat ik onverbiddelijk studeeren moest, zoowel in talen, logica en geschiedenis, als in Theologie en wat daarmede in verband stond, en zoo deed ik. Reeds den eersten Zondag daarop preekte ik met tamelijke vrijmoedigheid. En voortaan preekte ik wel niet altoos met zelfvoldoening, maar de preekkoorts was over.’

Eindnoten:

1 Joan Los, gekomen van Peize, stond van 30 november 1828 tot zijn dood op 17 mei 1839 in Wanswerd-Jislum. Hij is 62 jaar geworden.
2 W.K. van der Veen, aan wiens werk ‘Uit de geschiedenis van de grietenij Ferwerderadeel’ (Leeuwarden 1958) we enkele gegevens ontleend hebben, dateert daarin ten onrechte October 1834.
3 Het verhaal over deze rumoerige kerkdienst in Wanswerd 1834 is ontleend aan ons artikel daarover in Petah-ja van mei 1973 (Orgaan van de Bond van Mannenverenigingen op Geref. Grondslag).
4 In 1936 woonde er de veehouder Sjoerd de Boer.
5 Pieter is later nog dominee in Ulrum geworden, waar het minder goed met hem is afgelopen.

6 Volgens een artikeltje van E.C.K(ingma), in Mededelingenblaadje van de Geref. Kerk Wanswerd aan de Streek 1970/71 heeft zij ook gewoond Hellingpad no 12. Deze E.C.K. heeft een reeks artikeltjes 'uit onze Kerkhistorie' in het kerkblaadje geschreven.
7 De kleinzoon, C.A. Kingma, heeft deze historische herinneringen op papier gezet. We hebben daarvan een dankbaar gebruik gemaakt.
8 'De eerste classikale vergadering is in Birdaard, in het huis Eewal 41, gehouden. Dit huis, gebouwd in 1794, is nog, langs de Ee, in vrijwel dezelfde staat. De voordeur had toen een zware koperen klopper, wat in die tijd wel meer bij de deftige huizen voorkwam. Bewoner was zeer waarschijnlijk Yme Aukes Spijksma, bij wie meermalen kerkeraadsvergadering is gehouden' (E.C.K. in Mededelingenblaadje Geref. Kerk Wanswerd 1970/71).
9 Ingekomen stukken classicaal bestuur Dokkum, 1836.
10 Aldus ds J. Douma, aan wiens artikel in het Friesch Kerkblad 10 mei 1935 we al veel ontleend hebben. Vgl. ook dr C. Smits - De Afscheiding van 1834 deel III, 136, 139. (Dordrecht 1977).
11 Op 7 oktober 1840 wordt aan P.S. van der Woude *f* 53,- huishuur betaald voor de woning, bewoond door ds T. de Haan te Wanswerd aan de Streek.
12 Not. classis Wanswerd 5 augustus 1841.
13 Not. kerkeraad 16 maart 1841.
14 Een kerkelijk maandblad, dat niet lang heeft bestaan.
15 J. Kok - Meister Alberts zonen.
16 F.A. Kok in De Herderstem.
17 Daarom wordt de zaak naar de Provinciale vergadering verwezen, die ze echter niet behandelt. De zaak van het schoolwezen zal nu op de Alg. Synode ter sprake komen.
18 H. Bouma - Een vergeten hoofdstuk (Enschede 1959).
19 Bouma, 41.
20 Bouma, 42.
21 Bouma, 43.
22 C.L. ten Cate - Tot glorie der gerechtigheid. De geschiedenis van het brandmerken als lijfstraf in Nederland, 183 (Amsterdam 1975).
23 Rapport bezoek schoolopziener gebracht 15 juli 1841 te Birdaard (Verslagen districts-schoolopzieners van Friesland, 4e district) (R.A. te Leeuwarden).
24 Idem bezoek schoolopziener 1 september 1845 te Birdaard.
25 Op 16 juni 1845 leidt hij zijn rapport bij de Provinciale Commissie van Onderwijs in met: 'Na de voorjaarsvergadering kreeg ik eene zware verkoudheid, vergezeld met eene hevige hoofdpijn, veroorzaakt door mijne reizen naar het Armhuis op de Bergummerheide en eene buitengewone inspanning', die hem in zijn 69-jarige ouderdom gebleken is boven zijn krachten te gaan. Hij moest nu zijn schoolbezoeken tot een milder jaargetij uitstellen, omdat zijn geneesheer hem wegens de voortdurende koude in de maand mei gebood alle reizen te staken. Hij hervatte nu pas in de maand juni zijn bezoeken.
26 W.K. van der Veen - Uit de geschiedenis van de grietenij Ferwerderadeel, 123 (Leeuwarden 1958).
27 Ing. missive 3 maart 1844.
28 Datum vonnis 14 mei 1845.
29 Jetze J. de Boer was in 1840 als student in de talen en Godsgeleerdheid te Wanswerd tot ons overgekomen uit de gemeente Teerns (lidmatenboek). Op 10 mei 1855 vertrok hij met attestatie naar Scharnegoutum.
30 Op 15 oktober 1839 had hij in de Afgescheiden kerk belijdenis gedaan, maar was op 29 januari 1860 van de gemeente afgesneden, omdat hij al twee jaar niet meer in de kerk kwam en hardnekkig alle vermaningen verwierp.
31 Voor de niet grote som van *f* 630,- heeft de kerkeraad een huis gekocht 'tot woning van ons leeraar'.
32 In "Drie en Zestig Jaren Prediker", 41 staat ten onrechte Abeltje H. Hellinga.
33 In de boomgaard van de boerderij op de Wirdsterterp liggen nog twee grafzerken naast elkaar. Hoe die daar gekomen zijn, is ons onbekend. Liggen de personen, van wie de naam vermeld wordt, daaronder ook werkelijk begraven?
Op de rechter zerk staat o.a. te lezen: Rustplaats van Jantje W. de Jong, weduwe van E.P. van der Woude, geboren te Wanswerd 26 december 1814, overleden 2 Februari 1899'.
Deze Eelke Pieters van der Woude was een zoon van ouderling Pieter Symens van der Woude. Hij is op 9 juni 1842 op 22-jarige leeftijd getrouwd met de 27-jarige Jantje W. de Jong, en was

nog maar 42 jaar oud, toen hij in het huis no. 20 te Wanswerd overleed. Zijn vrouw heeft hem zeer lang overleefd.
Op de linkerzerk lezen we o.a.: ‘E.P. van der Woude, Lid der Afgescheiden kerk, in leven landbouwer te Wanswerd, geb. 27 November 1819, overleden 20 April 1862’. Daaronder staat: ‘Grafstede van Jan R. Poortinga, geb. te Wanswerd 11 Mei 1878, overleden te Birdaard 20 Juni 1918 in leven echtgenoot van Trijntje S. v.d. Woude Job 1:21b’.

34 Hulst bedoelt hier Gijsbert Matthias Elsnerus (1698-1775), die professor in Utrecht is geweest en die onder meer heeft gepubliceerd ‘Paulus' brief aan den Romeinen, geopend, ontleed, verklaart en toegepast’ (4 dln. Utrecht 1763-1771).

VII *Dokkum*

Het door weilanden omgeven *Dokkum*, het noordelijkste stadje van Nederland, telde in 1840 bijna 4000 inwoners, van wie de overgrote meerderheid kerkte in de op het hoogste deel van de stad staande hervormde Maartenskerk, dit althans behoorde te doen.

Merkwaardig was in Dokkum de aanwezigheid van een *Verenigde Christelijke gemeente*, in 1798 ontstaan uit een samensmelting van doopsgezinden en remonstranten. Ze kerkten in de voormalige doopsgezinde kerk, welk gebouw aan de Legewei in 1840 was vernieuwd en vergroot en met een fraaie gevel voorzien.

Bij de fusie telde deze gemeente 300 zielen.

Niet alle hervormde Dokkumers konden zich altijd vinden in de prediking, die van de kansel in hun kerk klonk.

Al in 1820 hadden *Doede Wybrens Smid* c.s. aan de hervormde kerkeraad van Dokkum een door 50 mannelijke lidmaten getekend verzoekschrift gestuurd om in de nog steeds bestaande vacature toch vooral de bevindelijke ds *van Berkum* van *Wanswerd* te beroepen. Deze was niet

alleen bekwaam, maar ‘bovendien met die deugden versiert, die hem ten duidelijkste doen kennen als een ware navolger van den Oppersten Herder en Leeraar Jezus, en dit kan men van een ander Leeraar, die niemand alhier gezien of gehoord heeft, wel verwagten, maar niet zeker weten, en als die verwagting dan eens te leur gesteld word, wat schade is dit niet (middelijkerwijs gesproken) aan den opbouw van Jezus Koninkrijk, en aan Kerk en armkas’.

Het stuk was zeer welwillend van toon en gevolg van ‘een warme zugt voor de suivere bediening van onze godsdienst’, waaronder de ondertekenaars ongetwijfeld verstonden het brengen van de gereformeerde leer in piëtische trant. En ds *Theunis van Berkum* preekte zeer bevindelijk. De verversknecht *T.H. Uitterdijk* uit Rinsumageest, later Afgescheiden predikant, is volgens eigen zeggen onder de prediking van ds van Berkum in Wanswerd bekeerd.

Bij de ondertekenaars van genoemd verzoekschrift staat ook de naam van *D.D. Drukker*, die in april 1811 belijdenis in de hervormde kerk had afgelegd en die veel later nog vier jaar lang Afgescheiden dominee in Dokkum zal zijn (1844-'48).

Ds A. Verwijs

Die vacature in 1820 was ontstaan door het vertrek van ds *A. Verwijs* naar *Deventer*. De diepere oorzaak van het schrijven van genoemd verzoekschrift lag ongetwijfeld ook in bezwaren van de ondertekenaars tegen de godsdienstige ‘ligging’ van ds Verwijs en diens medestanders.[1.]

Nu hij weg was, hoopten ze een in hun ogen betere dominee te krijgen, die minder in de lijn van ds Verwijs preekte en optrad. Niet dat deze een koude rationalist zou zijn geweest. Integendeel, want volgens een voorlezing door hem in 1818 in een vergadering van de ring Dokkum gehouden, diende een preek meer op het hart dan op het verstand van de hoorders te werken. Maar hij voegde er verduidelijkend aan toe: Minacht degenen niet, die meer op de werking van het verstand acht geven dan op die van het hart, want 's mensen hart te openen is Gods werk. Zo bepaalde hij zijn houding tegenover het bevindelijke deel van zijn gemeente, dat intuïtief aanvoelde, dat hij niet hun man was, al moest men toegeven, dat men ook veel goede dingen van hem kon horen. Want een jaar later hield hij op de ring van Dokkum weer een lezing, nu over Hand. 2:19-21 en eindigde met de toepassing:

1 Versmading van Gods grote werken en dierbaarste zegeningen kan niet anders dan eenmaal geduchte straffen ten gevolge hebben.
2 Ter ontvluchting van Gods toorn, ter behoudenis en zaligheid is er geen ander, maar ook geen zekerder middel dan ootmoedige en hartelijke verering van God en van zijn Zoon.

Welk kerklid zou het toen hiermee niet eens zijn geweest?

In 14 à 15 jaar kan echter veel gebeuren, ook in de kerkelijke en theologische wereld. Is daarin eenmaal een ontwikkeling ten kwade op gang gebracht, gevolg van negatieve invloeden van Verlichting en van het 'nieuwe licht', dan gaat het meestal in versneld tempo verder. Dit blijkt ook bij ds A. Verwijs het geval te zijn.

Toen hij jaren later - in 1836 - nog eens als gast in de ring Dokkum aanwezig was, hield hij in de vergadering van 10 augustus 1836 een lezing, met als titel: *De strekking der godsdienstige woelingen, die in deze dagen ons Vaderland oplevert*. De Afscheiding was inmiddels in een aantal gemeenten in de classis Dokkum een feit geworden. Weliswaar nog niet in Dokkum zelf, maar wel in Wanswerd, Birdaard, Ferwerd, Blija en Burum, terwijl in niet weinige gemeenten sympathisanten met de Afscheiding zich roerden.

Van deze lezing heeft de scriba van de ring Dokkum, ds *François Bekius* van Dantumawoude, in de notulen een zeer uitvoerig verslag opgetekend, zoals hij dit trouwens van bijna elke voordracht deed. Daarom is dit notulenboek een uiterst belangrijke bron geworden voor het krijgen van een goed inzicht in het heersende, theologische klimaat in de hervormde kerk van toen in de regio Dokkum.

Ds Verwijs verdeelt zijn verhandelingen in 3 punten:

I. Van welke grondbeginselen zoeken ons de woelingen onzer dagen weer af te trekken?
II. Is er reden om ons door de woelingen van die beginselen te laten aftrekken?
III. Wat moeten dan de woelingen onzer dagen uitwerken bij de Leraars en voorgangers onzer kerk?

Wat het eerste punt betreft, in de strijd tussen de aanhangers van 'oud en nieuw licht', waren de laatsten aan de winnende hand. In het Hervormd kerkgenootschap waren heel andere denkwijzen ontstaan en dat 'nieuwe licht, vóór 30 jaren of iets vroeger in ons Vaderland opgegaan, zag men voorspoedig klimmen'. Daarvoor week alle oudere manier van denken en leven.

'Zekere grondbeginselen werden heersende, van wier juistheid en gewicht alle denkende menschen zich overtuigd hielden'.

Men meende nu, dat het 'oude licht' wel ras zou doven en dat men zich onder het reine, heldere, liefelijke evangelie zou verenigen en verheugen. Maar men had toch mis gezien.

Verwijs haalt dan uit naar de Afgescheidenen: 'de woelgeesten onzer dagen, die zich wanen alleen in het bezit der waarheid te zijn, en als onfeilbare keurmeesters van al wat Christendom en vroomheid is'.

De protestantse Christenheid moet vooral vasthouden aan wat ze al als

haar onbetwistbaar eigendom heeft leren kennen:

a) onbelemmerd en onbevooroordeeld onderzoek van de H. Schrift.
b) een bescheiden, redelijke en onbekrompen denkwijze over God en al het bovenzinnelijke.
c) verdraagzaamheid jegens andersdenkenden, gegrond op respect voor ieders overtuiging.

Wat dit onbevooroordeeld onderzoek van de bijbel aangaat, één van de 'grondzuilen' van de protestantse kerk is het niet door een mens gebonden zijn (zie art. 7 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis).

Men zou handhaving van dit beginsel verwacht mogen hebben. Maar er ontstonden al spoedig partijen als Calvinisten, Lutheranen enz. Men begon met zijn belijdenis in het hoofd en bij de hand, de Schrift te onderzoeken om er juist dat in te vinden, wat in die belijdenis was vastgesteld, terwijl men alle andersdenkenden als ketters ging beschouwen. Heel erg werd dit bij de hervormden in ons vaderland sedert de *Dordtse Synode!*

Langer dan een eeuw zwoer men bij de door haar vastgestelde 'geloofsregels'. Dit werd anders door het werk van *Ernesti*[2] en andere grote mannen. Weliswaar daalde de achting voor de grote hervormers niet, want ze hadden volgens hùn inzicht voor de waarheid gestreden, maar hun gezag ging verloren.

De laatste 30 à 40 jaren werd de predikanten ingescherpt de bijbel grondig te onderzoeken 'met vergeting van alle vorige mening en terzijdestelling van alle bepalingen van mensen'. En van dit grondbeginsel willen de woelingen van de laatste tijd ons nu aftrekken!

De aanhangers van het 'oude licht' willen, dat men in de Schrift niet anders vindt dan er voor 200 à 300 jaar in gevonden is en wat de Dordtse synode gedecreteerd heeft... en er door *Smytegelt* is geleerd geworden, en het is voor hen net zo heilig als wat Mozes en de profeten, Jezus en de apostelen hebben gezegd.

Belangrijk is ook de redelijke en onbekrompen denkwijze over God en Goddelijke zaken. Men bezit de waarheid niet, maar moet wel proberen die door navorsing te benaderen. Over het 'bovenzinnelijke' moet men bedachtzaam oordelen, want over God en diens bedoelingen valt zonder Goddelijke openbaring weinig of niets met zekerheid te weten. En die openbaring zal niets anders kunnen bevatten, dan wat met de beginselen van de Rede overeenstemt en de behoeften van de mensen bevredigt.

Men verving de verbondstheorieën van vroeger door het eenvoudige denkbeeld van de 'goddelijke *opvoeding* van het mensengeslacht' en spoorde de hoofdbegrippen op om daarmee het andere in overeenstemming te brengen!

Het denkbeeld van Gods *vrijmacht* in de vroegere leerstelsels liet men

varen en ging over op ‘het denkbeeld van Gods *liefde*, door wijsheid bestuurd en met heiligheid gepaard’. Daarom nam men niet meer de leer van de *Drieëenheid*, de *erfzonde*, de *uitverkiezing* van weinigen, de dodelijke *onmacht* van de mens, voor zijn rekening en deze leerstukken wilden de Afgescheidenen en de met hen sympathiserenden juist weer naar voren schuiven.

Diezelfde ‘woelgeesten’ keurden de Evangelische gezangen af, omdat deze te ‘ruim’ zouden zijn. ‘Zij spreken niet anders dan van uitverkorenen, en durven vroeg gestorven kinderen verdoemen, als deze niet uit echt bekeerde ouders geboren zijn’.

Verder ‘noemen ze een menigte van *kenmerken* ener genadestaat op, waaraan men zich hebbe te beproeven, zo men op de hemel wil hopen. Is dat die bescheiden, redelijke, onbekrompene denkwijze der verlichte dagen der hervorming der latere jaren? Neen, zij keuren die af, en willen deszelfs voortgang stuiten, ja ons tot die donkere denkwijze terugbrengen’. Ten derde moet men verdraagzaam tegenover andersdenkenden zijn, gegrond op respect voor ieders overtuiging. Niet uit onverschilligheid of haat tegen de oude rechtzinnigheid, maar als vrucht van het *vrije bijbelonderzoek*, van de bescheiden, redelijke en onbekrompen denkwijze. Er kan en mag bij vele punten van de waarheidsleer verschil van inzicht zijn. In het godsdienstige mag men niet eisen, dat allen gelijk gevoelen.

‘Men wilde niet weder tot de dagen van Athanasius terugkeren, schrikte daarvan. Maar de woelgeesten onzer dagen houden dit voor een ongunstig teeken des tijds en willen, schoon zij zelve verschillen, eene gelijkheid van denkwijze als die onzer Vaderen, vanwaar men geen haarbreedte mag afwijken’.

Uitvoerig probeert ds Verwijs dan aan te tonen, dat men zich door die woelgeesten niet in de war moet laten brengen. De beginselen van het ‘nieuwe licht’ zijn immers niet in strijd met het gezond mensenverstand, met letter en geest van de H. Schrift en met het welbegrepen belang van Christendom en mensheid.

Ieder kan begrijpen, dat het veel nuttiger is, wanneer men uitgaat van het denkbeeld der hoogste liefde dan van een vreselijke majesteit en onafhankelijke vrijmacht van God.

God is liefde, staat steeds op de voorgrond, en het evangelie wil, dat men ruimer, milder, zachter van God en zijn gezindheden denken zal en de *waarheid in liefde* betrachten, om de waarheid te zoeken zonder eigen wijsheid en laag neerzien op anderen.

Wie ‘anderer inzicht en gevoelens eerbiedigt, al is de leiding van gedachten met de zijne niet gelijk, die is *liberaal*, en zowel *Jezus'* voorbeeld als dat van Paulus prijzen ons die vrije Christelijke denkwijze aan’. Aldus ds Verwijs.

We vragen ons nu enigszins verbaasd af: waarom dan toch zo geageerd

tegen hen, die het 'nieuwe licht' niet op tafel willen hebben, maar zich houden aan het oude? Na de hierboven aangehaalde woorden, volgt de passage: 'De woelgeesten onzer dagen mogen donkerziende en zwaarmoedig roepen van ingeslopen *verderf* en *gevaar* der kerk, altijd van *achteruitgang* spreken en donker in de toekomst zien. De *bezadigde* en *ernstige*, wiens zielsoog is *opgeklaard*, denkt er anders over'.

Tenslotte behandelt ds Verwijs de vraag, hoe predikanten en voorgangers zich moeten opstellen tegenover de woelingen van de aanhangers der oude rechtzinnigheid.

Hij antwoordt daarop, dat de door hem reeds genoemde beginselen van het 'nieuwe licht' met kracht moeten worden gehandhaafd, maar waarschuwt tegen overdrijving daarvan.

Verder dringt hij er op aan, dat predikanten, ouderlingen en diakenen trouw in hun ambtsbediening moeten zijn, en hun leer met een godzalige levenswandel in overeenstemming moeten doen zijn. Dan kan op het *'godsdienstig liberalisme'* ook geen blaam worden geworpen.

We hebben breedvoerig bij de door ds A. Verwijs gehouden verhandeling stil gestaan. De lezer ziet het: het is volop de Groninger richting, die hier in bloei begint te raken en wier tijdschrift in 1837 de naam zou gaan dragen van *Waarheid in liefde*, een combinatie van begrippen door Verwijs in zijn betoog precies zo genoemd. Het is de achtergrond, waartegen de Afscheiding zich - ook in Dokkum - is gaan aftekenen.[3.]

Twee jaar later - in augustus 1838 - is ds Verwijs in Dokkum op een vergadering van zijn oude ring en weer houdt hij een betoog, dat, zoals gebruikelijk, uitvoerig door de scriba wordt 'verslagen'.

Hij beantwoordt dan de vraag of die 'vrijere denkwijze' twee jaar geleden door hem geschetst, toch geen gevaar oplevert voor 'echte Christelijke godsdienstigheid'. Men was er blijkbaar - gezien de ervaringen en het verzet ertegen - toch niet helemaal gerust op.

Ds Verwijs stelt de vragers gerust. Eerst weidt hij uit over wat hij hier met het begrip *'vrij'* bedoelt. Dat betekent voor hem: zonder aan menselijke bepalingen waarde te hechten, zonder door kerkelijke stelsels zich te laten binden, zonder naar oud of nieuw te vragen, maar 'onbeneveld' en onbevooroordeeld onderzoeken wat al of niet 'Bijbelleer' is, dat is voor hem een 'vrije' denkwijze.

Hierbij merkt hij nog op, dat wel onderscheiden moet worden tussen letter en geest, inkleding en waarheid, het tijdelijke en het altijd geldende. Zo opgevat, is van de vrije denkwijze geen gevaar te duchten, mits ze maar blijft uitgaan van eerbied voor de bijbel.

De godsvrucht hangt niet af van vaste en wijsgerige bepalingen aangaande Vader, Zoon en Geest (dat geldt dus de Drieëenheid!), maar van het geloof aan de volmaaktheid van God en diens gezindheid jegens de mensen. De vrije denkwijze dringt ook aan op de vreze Gods, maar dan op een kinderlijke en geen slaafse vrees.

De drang der liefde van Christus, die voor ons stierf, blijft, al durft men ook in zijn lijden en sterven niet meer Gods straffende rechtvaardigheid te zien en ook niet de betaling voor onze schulden, maar de hoogste openbaring van liefde.

Zolang onze zondigheid en onreinheid maar niet geloochend worden, geeft het niet, als men zich met oude begrippen als *erfschuld* en *erfzonde* niet meer kan verenigen noch met wat vaak over de *zedelijke onmacht van de mens* is beweerd.

Ja, die vrijere denkwijze werkt zelfs positief op de echte godsdienstigheid. Ze bevordert immers een blijmoediger geestesgesteldheid 'bij een minder gestreng uiterlijk voorkomen en een meer werkzaam leven van de godsvrucht .... gemoedelijkheid, ernst en ware godsvrucht'.

Verwijs wijst dan op de Nagelaten leerredenen (1836) van *Lucas Egeling*, op de inaugurele oratio (1837) van prof *W. Muurling* en op het door *Busch* geschreven en door de doopsgezinde ds *K. Sybrands* vertaalde boek: *Handleiding tot het geven van huisselijk onderrigt in de godsdienst* (het boek is in 1838 verschenen).[4.]

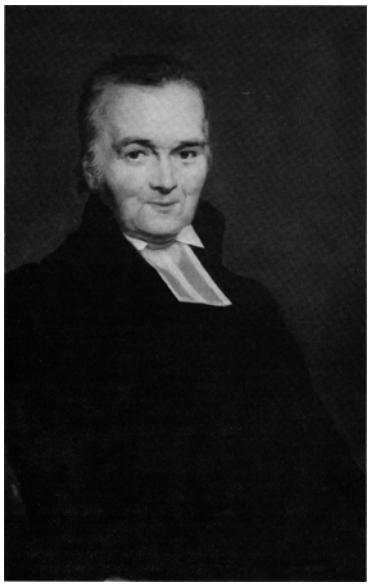
Zijn conclusie is dan ook, dat er van de vrijere denkwijze niets te vrezen valt. Verschil van denkwijze over de geopenbaarde waarheid, dat als onvermijdelijk mag worden beschouwd, kan onschadelijk heten, zo lang echte Christelijke godsdienstigheid er bij kan leven en bloeien. Wanneer zowel voor- als tegenstanders van de vrijere denkwijze zich met woord en daad willen toeleggen op echte Christelijke godsdienstigheid, dan komen ze op één punt uit, nl. 'hartelijke eerbiediging van God en de Zaligmaker'. Zou dan - vraagt ds Verwijs idealistisch - het strijden over verschilpunten der leer niet vergeten kunnen worden?

De 50 lidmaten van het hiervoor genoemde verzoekschrift van 1820 hadden het dus wel goed aangevoeld, dat er een fundamentele wending in de prediking dreigde te komen of zelfs al een feit was geworden. Niet voor niets sprak ds Verwijs in 1836, dat 'voor 30 jaar of iets vroeger' het 'nieuwe licht' in ons vaderland was opgegaan. Ongetwijfeld zal hij hierbij ook hebben gedacht aan het werk van *P. Bosveld*, die in 1809 als predikant in Dordrecht was overleden en die voor zijn tijd in zijn bijbelverklaringen beslist vrijzinnig was. Ds *A. Adriani* noemt zijn naam en opvatting in een in 1828 door de ring gehouden vergadering.

We moeten nu nog voor het aangeven van het heersende theologische klimaat in hervormd Dokkum en omgeving enige aandacht schenken aan twee andere Dokkumer dominees nl. *A. Adriani* en *P.A.C. Hugenholtz*.

Ds A. Adriani 1756-1830

In 1827 kreeg de bejaarde ds Adriani, die de lasten van de ouderdom was gaan voelen, de 37-jarige *P.A.C. Hugenholtz*, gekomen van *Vor-*

den, naast zich. Die steun was toen wel nodig voor de praktikaal aangelegde ds Adriani, die ruim 35 jaar de hervormde gemeente van Dokkum heeft gediend en die wel eens zeer waarderend is gekarakteriseerd met de woorden ‘in alles het type van de kleine-stadspredikant op zijn best’.

Tot enkele maanden voor zijn dood heeft hij de ring Dokkum met zijn ‘voorlezingen’ gediend. Heel interessant waren de beide lezingen in juli en augustus 1828 gehouden over *‘de Sacramentenoorlog in de provincie Groningen voor 60 à 70 jaar, met veel drift gevoerd’*. Punten in geding waren toen de beide vragen: Wie hebben voor God het recht om het Avondmaal te gebruiken? en: Wàt wordt in het H. Avondmaal betekend en verzegeld?

Met andere woorden: verzegelen de sacramenten *onderwerpelijk* of *voorwerpelijk* de beloften Gods.

Ds Adriani laat zien, dat ds *Joh. C. Appelius*, ± 1760 predikant te *Zuidbroek*, voor het eerste en ds *H. Janssonius* te Veendam voor het tweede koos.

Volgens Appelius mochten alleen bekeerde, belijdende leden aan het Avondmaal gaan, volgens Janssonius mochten alle onergerlijk levende, belijdende leden dit doen. Het was een twistpunt, dat ook in de tijd van de Afscheiding sterk actueel was.

Hoewel beïnvloed door de geest van de tijd was ds Adriani toch nog een warm verdediger van het leerstuk der verzoening door het bloed van Christus.

In de zomer van 1830 - hij was toen 74 jaar - had de kerkeraad hem er al eens tactisch op gewezen, dat hij verstandig deed zijn emeritaat aan te vragen. Zijn antwoord op deze wenk is bewaard gebleven in het archief van de hervormde kerk van Dokkum.

Er blijkt uit, dat een dominee vroeger niet graag aan zijn emeritering dacht, want het betekende armoede voor hem, die geen geld had.

Het zeer menselijke, sympathieke antwoord van ds Adriani geven we hier door (gedateerd 22 juli 1830):

Eerwaarde Broeders!

‘Zoo spoedig mogelijk zet ik mij neder om Uw geëerde brief van den 20 dezer te beantwoorden.

Voor de bewijzen van achting en zorg voor mijne eer, waar van Uw missive blijken draagt, betuig ik mijnen hartelijken dank.

Het staken van den dienst en het nemen van rust is geen kleinigheid, men kan daar zoo op geen oogenblik toe besluiten; eens gedaan kan men niet weer terug keeren. Ik weet te veel voorbeelden, die berouw gehad hebben, over het te haastig vragen van pensioen, om daar niet bang voor te wezen. Hij spiegelt zich zacht, die zich aan een ander spiegelt. Mijne

ongesteldheid is van dien aard, dat er geen volkomen herstel te hopen is, dan (maar) langzaam, het wint toch van lieverlede, en dat doet het nog op dit oogenblik.

Voor voorleden week was ik in Leeuwarden; ik sprak met Dr Coulon. Hij betuigde zijne verwondering dat ik in krachten zoo veel gevorderd was, en had niet kunnen denken, dat ik ooit weder in Leeuwarden komen zou. Zoo ooit, is het thans het allergunstigst saisoen. De harde en langdurige winter en het ongunstige, koude, vogtige voorjaar zijn mij zeer tegen geweest om in krachten te vorderen. Eer ik iets decideer, moet ik in alle gevalle dit saisoen voorbij gaan.

Mijn lust tot den dienst is groot geweest, en dat is ze nog. Dit zie ik vooruit, was ik Emeritus, en had ik dan weer die krachten, die ik in October 1829 hadde, en wie zal zeggen, dat is nu onmogelijk, dan zou het mij zeer berouwen, dat ik pensioen gevraagd had, al gaf Z.M. mij ook mijn volle jaarwedde.

In 1795 werd ik hier geroepen, zonder dat er ooit of ooit van mij of de mijnen de minste aanzoek gedaan was, verre van daar. Koopman *W. Glasius* komt om mij te sonderen (peilen), of ik Dokkum zoude aannemen. Ik zeide stellig *neen*. De man leeft nog, hij kan het nog getuigen. Ik hoopte, dat men mij passeren zou, want daar ik in alle opzigten veel zou moeten opofferen, als ik *Schildwolde* verliet, en vreesde, dat het geweten mij te sterk zoude dringen, om zulk een beroep aan te nemen, zocht ik mij daarvan te ontslaan.

Men riep mij echter, en niet tegenstaande de dienst in mijn vorige gemeente veel gemakkelijker was, ik midden in mijne familie woonde, ik, alles gerekend, wel 500 gld aan inkomen verloor, voorwaar gene kleinigheid voor iemand, die met vrouw en kinderen voornamelijk van het tractement moest leven, volgde ik de inspraak van mijn geweten, en kwam over, welke zware opoffering het mij ook kosten moest.

En mag ik nu op grond dier opoffering niet verwachten, dat de Broeders mij tijd gunnen, om af te wachten, of ook dit saizoen op mijne krachten en gezondheid eene gunstige uitwerking heeft.

Zijt Gode met de Uwen bevolen,

Uw D.W. Dienaar,
A. Adriani.

De gehoopte verbetering bleef echter uit en in het najaar van 1830 vroeg hij wegens hoge ouderdom en toenemende doofheid zijn emeritaat aan, maar nog voor antwoord op dit verzoek was binnengekomen, overleed hij op 23 december 1830, bijna 75 jaar oud.

Hij ligt in *Aalsum*, vlak bij Dokkum begraven. Op zijn grafzerk stonden de woorden gebeiteld: 'Hij rust van zijnen arbeid, en zijne werken volgen hem na'.[5.]

Jaren lang is hij scriba van de hervormde classis Dokkum geweest. In de ringvergadering van mei 1831 heeft ds Hugenholtz hem herdacht en hem geschetst in zijn natuurlijke aanleg, geestvermogens enz., en in 'zijn geoefendheid in geleerde wetenschappen'.

Ds P.A.C. Hugenholtz 1790-1868

Een derde hervormde Dokkumer dominee vraagt nu nog onze aandacht. Ds Hugenholtz heeft net als ds Adriani 35 jaar lang de hervormde gemeente van Dokkum gediend (vanaf 1827 als opvolger van ds J. Herderschee) en is eveneens vele jaren scriba van de classis Dokkum geweest. Bij de schorsing van ds van Velzen in 1835 speelde hij een belangrijke rol.

Wat zijn godsdienstige inzichten aangaat, we kunnen dadelijk zeggen, dat hij voor het 'nieuwe licht', voor 'verlichte' godskennis is, kortom vrijzinnig is. Hij heeft het nooit onder stoelen of banken gestoken. Het blijkt al dadelijk uit de 'slotrede', die hij in het najaar van 1832 als praetor van de ring ter afsluiting van het vergaderseizoen hield.

Nadat hij eerst zijn dankbaarheid erover heeft uitgesproken, dat niemand door de cholera is weggenomen, wijst hij er verder op, dat 'thans' de tegenstand tegen het *Evangelisch* christendom groot is en de strijd tussen het rijk der duisternis en dat van het licht zwaar. Als het mogelijk was, zou men niet alleen het Christendom, maar àlle godsdienst van de aarde verbannen.

'Hoe woelt en wroet het *bijgeloof* om heerschappij te voeren en alle licht te verduisteren. Allen hebben we te strijden, zowel tegen de "lichtzinnigheid" van het *ongeloof* als tegen *dweepzucht* en *bijgeloof*. Steeds weer moeten we anderen opwekken tot verlichte godskennis en "gemoedelijke" ernst. Het is beslist nodig, dat we bij alle verschil van inzicht, in de *hoofdzaak* eenstemmig zijn en in broederlijke liefde elkaar opscherpen'.

We beluisteren hier weer bekende klanken, maar vragen wel: wàt is de hoofdzaak, wie stelt die vast en hoe brengt men die in praktijk?

Tenslotte spreekt hij de wens uit, dat 'echte vrijzinnigheid' slechts de 'waarheid in liefde' wil betrachten en besluit: 'dat die vrijzinnigheid onder ons moge leven en bevestigd worden'.

Een vrij en onbelemmerd onderzoek van de H. Schrift, niet gehinderd door godsdienstige stelsels, systemen en formulieren, dat is het ideaal,

Ds P.A.C. Hugenholtz (1790-1868), diende 35 jaar lang de Hervormde gemeente te Dokkum en was vele jaren scriba van de Hervormde classis Dokkum. (Iconographisch Bureau 's Gravenhage)

volgens ds Hugenholtz en de zijnen. Dit hield in, dat ze van een binding aan de belijdenis van de kerk, aan de drie formulieren van eenheid, weinig of niet wilden weten. De Afgescheidenen daarentegen wilden juist weer naar die binding terug. Ze hadden maar al te duidelijk overal de kwalijke gevolgen van het loslaten van de belijdenis der kerk voor het geloofsleven bespeurd.

Wanneer we de levensgang van ds Hugenholtz nog even vervolgen, dan lezen we, dat hij op 1 maart 1862 de dag herdacht, dat hij 50 jaar geleden in Vorden in het ambt van predikant was bevestigd en vanaf 1827 tot zijn emeritaat, verkregen in 1862, in Dokkum had gestaan.

Hoewel hij de laatste tijd ongesteld was, was hij toch in staat om met de gemeente deze voor hem zo heuglijke en gedenkwaardige dag te herdenken.

Met nog jeugdig vuur en kracht sprak hij in de avondgodsdienstoefening een treffend woord over ps 71:17, 18a:

'O God! Gij hebt mij geleerd van mijne jeugd aan, en tot nog toe verkondig ik uwe wonderen. Daarom ook, terwijl de ouderdom en grijsheid daar is, verlaat mij niet, o God!'

'Menig hartelijk en treffend woord werd den feestvierende grijsaard daarna nog in zijne woning toegesproken, en allen, die daar tegenwoordig waren, vereenigden zich in de bede, dat zijne overige levensdagen, ook als hij eerlang rusten zal van zijnen arbeid, rijk gezegend mogen zijn'.[6.]

Op 14 februari 1868 overleed ds P.A.C. Hugenholz, bijna 78 jaar oud, ridder in de orde van de Nederlandse Leeuw, 'diep betreurd door zijne nagelaten betrekkingen en deze gemeente'.[7.]

Maar keren we nu naar de tijd van de Afscheiding in Dokkum terug. We willen nog een uiting van verzet tegen de Dokkumer dominees noemen. In november 1835 had winkelier *Douwe Pieters van der Meulen* (later een bekend Waarheidsvriend in Dokkum) bij de begrafenis van een kind van bakker Cornelis Balster van Lessen 'in drift' gezegd, dat de dominees in Dokkum 'de leer des duivels van de predikstoel aan de Gemeente' brachten. Wel werd deze winkelier gedwongen zijn woorden in te trekken, maar ze zijn een bewijs, dat er onvrede over de prediking in de hervormde kerk te Dokkum heerste.

Toch sloeg de Afscheiding in het plattelandsstadje Dokkum niet dadelijk aan, in tegenstelling met een aantal dorpen in het nabijgelegen Ferwerderadeel.

Instituering 12 juli 1841

Pas op 12 juli 1841 kwam de Afgescheiden kerk van Dokkum tot stand. Ds S. van Velzen was al in 1839 uit Friesland naar Amsterdam vertrokken en de niet meer zo jonge ds T.F. de Haan - die zich in het-

zelfde jaar in *Ee* had afgescheiden - was toen de man geworden om morele en daadwerkelijke steun te verlenen bij het uitvoeren van belangrijke besluiten als het stichten van een nieuwe gemeente of het in gebruik nemen van een nieuw kerkgebouw. Dit deed hij ook in Dokkum. Hij woonde toen voor de Dokkumers mooi dicht bij, in Wanswerd aan de Streek.

Van hem is dan ook het eigenhandig geschreven verhaal over de oprichting van de Afgescheiden gemeente te Dokkum, te vinden vóór in het oudste notulenboek. Natuurlijk gaan we hieruit het belangrijkste doorgeven. Over de voorgeschiedenis en de 'oprigting' van de gemeente lezen we dan:

'Hier eenige leden zijnde, die tot de leden van de Christelijke Afgescheidene Gemeente van Wanswerd en Birdaard behoorden, doch gaarne ook een Christelijke Afgescheidene Gemeente te Dokkum willende hebben, hebben daartoe Ds T.F. de Haan, Afgescheiden Leeraar van Wanswerd, ontboden om eens ten dien einde te Dokkum te komen prediken; hetwelk dan ook geschied is op 30 December 1840 bij welke gelegenheid zich verscheidenen hebben aangeboden om op den lijst der Afgescheidenen te worden aangeteekend'.

Dan volgen de namen van de personen, die het initiatief namen. We voegen er enkele biografische bijzonderheden aan toe.

1. *Machiel Tjebbes Dijkstra* met 2 kinderen. Net als zijn vader was hij *trekschipper* van beroep. Op zijn tochten naar Leeuwarden passeerde hij dan altijd *Wanswerd aan de Streek* en *Birdaard* tegenover elkaar langs de Dokkumer Ee gelegen.

Daar was al in de eerste dagen van 1836 een Afgescheiden gemeente ontstaan en daar woonden in de beginjaren van de Afscheiding ook de 'leiders', eerst ds *van Velzen* en daarna ds *de Haan*; en niet te vergeten de zeer invloedrijke landbouwer *P.S. van der Woude*, de 'grote' boer van de Wirdsterterp. Als sympathisant met de Afscheiding kon schipper Dijkstra daar dus op zijn doorreizen op godsdienstig gebied gemakkelijk contacten leggen.

Zelfs de herbergier W.S. Jansma behoorde tot de Afgescheidenen. In 1854 besloot de classis Wanswerd, dat deze op zon- en feestdagen de 'trekvaartschepen' niet bij zich mocht laten aanleggen noch zijn herberg open hebben.

Geen wonder, dat Dijkstra bij ds de Haan in Wanswerd aanklopte om steun voor het plan in Dokkum een zelfstandige Afgescheiden kerk te stichten. Machiel Tj. Dijkstra was 23 jaar, toen hij in 1827 trouwde met de 20-jarige huishoudster *Baukje Paulus Faro* in Dokkum, een kleermakersdochter uit Sexbierum afkomstig. Op hoge leeftijd (82) is hij op 30 mei 1887 in Dokkum overleden, 'in huis wijk D. no. 218', dat is in de Stenendam.

In het kerkelijk archief is nog een 'Memorie boek' van hem te vinden,

d.w.z. een schoolschrift, waarin hij eigenhandig een aantal gegevens over de ‘oprigting’ van de Chr. Afgesch. Geref. Gemeente van Dokkum, over het aanvragen van erkenning als zelfstandige gemeente en over nog een aantal andere zaken heeft genoteerd. Deze zijn alle ook voorin het eerste notulenboek te vinden. Op de eerste beschreven pagina lezen we ook nog: ‘Eigen aan M.T. Dijkstra te Dockum’ en daar onder met een andere hand geschreven: ‘Gegeven aan Klaas Eilander, 1872’. Deze K. Eilander was in die dagen een bekend ouderling.[8.]

2. Een tweede belangrijke figuur die zich aansloot, was *Hendrik Derks Drukker* met 2 kinderen. Hij was een goede dertiger, ook *trekschipper* van beroep, maar dat was hij niet altijd geweest.

In 1828 was hij als 20-jarige bakkersknecht getrouwd met *Grietje Wiegersma*, de dochter van zijn baas, een ‘roggen- en tarwebroodbakker’. Acht jaar later hertrouwt hij - nu trekschipper en winkelier - met de 29-jarige *Aaltje Freerks Rekker*, ook al een bakkersdochter. Helaas wordt hij ruim twee jaar later al weer weduwnaar. Zijn derde vrouw zou worden *Trijntje R. Hamming*, een dochter van de bekende voorman der Afscheiding in *Burum*.

Hendrik was een zoon van *Derk Derks Drukker*, die in 1822 als grutter onder Grootegast was gaan wonen en die later de eerste Afgescheiden dominee van Dokkum zou worden (1844-'48). Vader en zoon zaten toen beiden in de kerkeraad!

Hendrik Drukker is hoogbejaard geworden. Op 13 juni 1902 overleed hij bij de Driepijpsterbrug, 95 (!) jaar oud. Zijn (derde) vrouw Trijntje Hamming was hem in 1886 voorgegaan, op 67-jarige leeftijd. Bij zijn overlijden was Drukker oud-wethouder van de gemeente Dokkum.[9.]

Verder voegden zich officieel bij de Afgescheiden kerk van Dokkum

3. *Eelke Gerrits Buwalda* en zijn vrouw *Trijntje Jans Stavorinus*, met 6 kinderen. Ze waren bij hun huwelijk in 1830 resp. 30 en 31 jaar oud, hij arbeider, zij arbeidster, en beiden ook al getrouwd geweest. Eelke zou het de kerkeraad later nog danig lastig maken.
4. *Uilke* (*Ulke*) *van der Meulen;* deze vrijgezel stierf in 1865, 60 jaar oud.
5. *Trijntje R. Hamming* - Ze was uit Burum afkomstig. Bij haar dood in 1886 was ze 67 jaar oud en getrouwd met *Hendrik Drukker*. Ook haar vader, de bekende molenaar R.D. Hamming uit Burum is in Dokkum overleden, in 1865, op 73-jarige leeftijd.
6. *Grietje Doris Muller* (*Mulder*), met 2 kinderen. Ze sterft in 1872, hoogbejaard, 88 jaar oud, in 1784 geboren in Holwerd.
7. *Sieuwke P. Beitsma* (niet Beistma) overlijdt in 1889. Ze was toen 87 jaar en ongetrouwd.

Omdat dit aantal voor de vorming van een zelfstandige gemeente te klein was, besloot men met de oprichting nog even te wachten. De mogelijkheid op de lijst te tekenen, bleef echter bestaan. Daarvan

maakten enkelen gebruik, toen de Cock eens op doorreis in Dokkum had gepreekt. Het waren: *Fokeltje* (Fogeltje) *Sietzes Ronner*. Ze was 80 jaar, toen ze in 1882 stierf.

Jan Smeding, een schoolmeester uit Birdaard, die bij ds de Haan als lid was aangenomen, later hervormd werd en in 1850 weer Afgescheiden. Hij vertrok naar Meppeler Nieuwveen (Nijeveen).

Antje Johannes Vlasman.

Venzen (*Vincent*) *Bartholomeus de Leeuw*, een schoenmakersknecht en in 1835 getrouwd met de 23-jarige arbeidster Trijntje Scheltema.

De Cock had na zijn voorgaan in Dokkum meteen maar van de gelegenheid gebruik gemaakt om twee voorlopige ambtsdragers te laten kiezen. Het werden *Machiel Tjebbes Dijkstra* en *Hindrik Derks Drukker*. Aan de classis Wanswerd zou men om goedkeuring vragen. Deze was er echter niet zo gelukkig mee. Tegen beide broeders waren immers bezwaren ingebracht. Ze waren namelijk beiden *trekschipper* en moesten op zondag varen of laten varen. Weliswaar ging de vergadering niet op brieven met bezwaren in, maar ze sprak wel uit, dat de verkiezing ‘tegen de orde’ was geweest.

Het verhaal vóór in het notulenboek vervolgt: ‘Bij nadere gelegenheid is Ds T.F. de Haan weder verzocht door met eenen ouderling zijner Gemeente te komen en te zien of er ook Leden waren, die belijdenis des geloofs konden en wilden doen; opdat zij er ook eens met elkander en de bondsteekens en zegels des Evangelies mogten gebruiken’.

Op 12 juli gaf de Haan aan dit verzoek gehoor en kwam met ouderling *P.S. van der Woude* uit Wanswerd naar het kleine clubje Afgescheidenen in Dokkum, voor wie hij 's avonds preekte over Hand. 2:42: ‘En zij waren volhardende in de leer der apostelen, en in de gemeenschap, en in de breking des broods, en in de gebeden’.

Toen hij hiermee klaar was, stonden de volgende personen op om publiek belijdenis van hun geloof af te leggen:

Machiel Tjebbes Dijkstra
Hindrik Derks Drukker
Eelke Gerrits Buwalda
Trijntje Jans Stavorinus
Ulke Pieters van der Meulen
Folkert Douwes Postuma
Sjoeke P. Beitsma
Fogeltje Sytzes Ronner
Jelte Ferwerda

Tenslotte zijn deze broeders en zusters nog diezelfde avond ‘in hun lidmaatschap bevestigd met het Formulier, waarop de ouden gedoopt worden’, dus dat gebruikt werd voor de doop van volwassenen.

Nu ds de Haan er toch was, vroeg men hem meteen of hij ook eens op een zondag wilde komen preken en de sacramenten bedienen, wat op *1*

augustus gebeurde. ‘Bij deze gelegenheid mogten de nieuwe leden ondervinden, dat de Heere met zegen en genade in het midden was, gevende leven en vrede aan de ziele, waarvoor zij den Heere dan ook mogten danken’. Zo eindigt het verhaal op de eerste pagina's van het notulenboek.

Achterzijde van de eerste Afgescheiden kerk te Dokkum, Gasthuisstraat 18.

We merken hierbij nog op, dat Jelte Ferwerda al spoedig uit de rij verdwijnt: hij onttrekt zich weer aan de Afgescheiden kerk.

De Chr. Afgescheiden gemeente van Dokkum is dus op *12 juli 1841 geïnstitueerd* door ds *T.F. de Haan*, nadat deze instituering mee door ds de Cock was voorbereid.

Zijkant van de eerste Afgescheiden kerk te Dokkum, Gasthuisstraat 18.

Na het verhaal van de stichting volgt in het eerste notulenboek een *Huishoudelijk Reglement* van liefst 80 artikelen, dat ook gold voor de genabuurde gemeente *Driesum* en later eveneens voor het in de buurt gelegen *Lioessens*.

Het was niet op alle punten in overeenstemming met de Dordtse kerkenordening en vrij zeker opgesteld om bij de aanvraag om erkenning als kerk bij de overheid te worden ingediend, want de Dordtse kerkenordening werd zonder meer niet door de koning als reglement aanvaard.

Op 7 augustus 1841 vroeg de kerk aan de burgemeester van Dokkum

toestemming haar godsdienstoefeningen te houden in ‘eene bovenkamer in het huis no 52 letter A in de Gasthuisstraat’, dat ‘de adressanten in huur bezitten’. Daar was dus de eerste kerk van de Dokkumer Afgescheiden gemeente. Het is nu Gasthuisstraat no 18. We zijn er eens een kijkje gaan nemen. Aan de achterkant van het huis is aan de boograampjes nog duidelijk te zien, dat het een kerkgebouwtje is geweest. Toen de burgemeester hiervoor een certificaat had afgegeven, stond niets meer het zenden van een officiële aanvraag in de weg. In dit schrijven verklaarde de kerkeraad zich te verenigen met de ‘Dordtse Kerkenordening, nu opnieuw aangenomen in de Synode te Amsterdam ten tijde van Uwer Majesteits kroning’.

Zoals bekend is, hadden de Afgescheidenen in 1837 die Dordtse kerkenorde door een nieuwe vervangen, wat toen veel twist en tweedracht in de kerken had veroorzaakt. Maar in 1840 was men dan tot de oude teruggekeerd.

Het duurde tot 6 april 1842, voordat de koning toestemming gaf. tot ‘het bestaan van eene Christelijke Afgescheidene Gemeente, bestuurd volgens de bepalingen van het hierbij gevoegd Reglement’[10]. Uit het rekest blijkt, dat de gemeente toen ongeveer 45 zielen telde.

Ouderling was *Machiel Tjebbes Dijkstra* en diaken *Hendrik Derks Drukker*, we hebben die namen al genoemd.

Af en toe kwam ds de Haan naar Dokkum toe. Dat kon hij gemakkelijk doen, want hij woonde immers in de buurt, in Wanswerd. Hij zat niet alleen de eerste kerkeraadsvergadering voor, onder zijn leiding vierden op zondag 1 augustus 1841 de Dokkumer Afgescheidenen voor het eerst als (zeer) kleine gemeente het Avondmaal. De dag daarvoor had *Trijntje Sakes Scheltema*, de vrouw van Vincent de Leeuw, zich nog bij de gemeente gevoegd. En een half jaar later bediende De Haan in Dokkum zowel doop als Avondmaal.

In het nabijgelegen *Driesum* was ook een kleine Afgescheiden gemeente ontstaan, al in december 1840. Beide kerkjes zochten steun bij elkaar, want de twee kerkeraden besloten samen te vergaderen ‘om alzoo elkanders zaken, welke in beide gemeenten mogten voorvallen onder 's Heeren genadigen zegen te behandelen en wel met overleg van onze klassiekale vergadering’. Het waren ook maar twee-mans kerkeraden, die alles hadden te dragen en alles te doen.

De eerste gezamenlijke vergadering vond plaats op 28 april 1842 bij diaken *H.D. Drukker* in Dokkum aan huis. Voor *Driesum* waren ouderling *R.G. van Wieren*, oud-ambtsdrager van Oenkerk en diaken *W.D. Wolters* aanwezig. Ds *J.F. Zeebuit* zou daar een maand later zijn intree doen.

Er vielen al dadelijk twee vervelende kwesties te behandelen. Jelte Ferwerda, die nog geen jaar geleden zich bij de gemeente had aange-

sloten, maar nu zondags niet meer in de kerk kwam, had de hem bezoekende broeders verzocht zijn naam maar ‘weder uit te schraben’.

Een gelijksoortige moeilijkheid was er met de bij de Dokkumer gemeente behorende *Aant Kornelis Post*, schipper, wonende te *Paesens*. Ook hij liet zondags in de Afgescheiden kerk verstek gaan, maar bezocht wel weer de ‘liberale’, de hervormde kerk in *Anjum*. Deze in augustus 1841 met attestatie uit Minnertsga overgekomen broeder besloot men *schriftelijk* te vermanen. Paesens lag immers ook niet bij de deur, de afstand was zeker twee uur gaans.

De brief aan Post is in de notulen opgenomen. Eén zin eruit laten we hier volgen: hoe komt het toch ‘dat gij tans weder gebruik komt te maken van op te gaan tot dat gene, waar van gij eertijds om hare walgelijkheid uitging’. Dat was radicale taal.

Post antwoordde niet. Daarom besloot de kerkeraad hem toch persoonlijk op te zoeken. En zo ondernamen ds *J. Zeebuit* van Driesum en diaken *H.D. Drukker* van Dokkum op een zomerdag de tocht naar het aan de Waddenkust gelegen vissersdorpje.

Het rapport van dit huisbezoek staat eveneens genotuleerd. De bezoekende ambtsdragers pakten Post duchtig aan. Op hun vragen antwoordde hij eerst, dat hij vanwege de afstand niet meer in Dokkum in de kerk kwam, maar dat hij zich toch niet wilde onttrekken aan de Afgescheiden gemeente.

De broeders vroegen hem nu of hij dan Christus en Belial tegelijk wilde dienen, omdat hij naar eigen zeggen zondags in *Anjum* bij ds *Buning* kerkte en hij ‘aldaar dan toch voor den afgod moest knielen’.

Hierop antwoordde Post, dat hij wel inzag, dat dit niet kon samengaan, maar dat hij ook niet kon beloven ermee op te houden. Hij bekende ‘dor in zijn gemoed te zijn’.

Na ‘lang en scherp’ met hem over deze zaak en over het nog ongedoopt zijn van zijn kind - al bijna 2 jaar oud - te hebben gesproken, en na hem hierover te hebben bestraft, ‘waar onder hij gulhartig bleef’, kwamen de bezoekers tot de conclusie, dat hij zo niet aan het Avondmaal mocht deelnemen. Met de wens ‘dat hij toch afstand doen mogte van dat geene 't welk hem nu nog zoo aankleefde en waarmede hij God naar troon en kroon kwam te steeken’, vertrokken de broeders.

En zie, zes dagen later is Post weer in Dokkum in de kerk; maar hij was niet tot het aannemen van een andere houding te brengen. Hij bleef ds *Arnoldus Weremeus Buning* van Anjum trouw.

Over laatstgenoemde hier nog een enkel woordje. In 1841 was deze vanuit *Oostermeer* overgekomen en door zijn broer *Abraham Weremeus Buning*, die als opvolger van ds T.F. de Haan te *Ee* stond, in *Anjum* in het ambt bevestigd. De nieuwe Anjumer dominee bleek een sterk bevindelijk preker te zijn, die het gemoed van zijn gemeenteleden en hoorders wist te raken en volle kerken trok. Van alle kanten kwamen

de mensen te voet of per rijtuig toestromen om zondags ds Buning in de grote hervormde kerk te Anjum te beluisteren. Ook onze schipper Post en zijn maten uit Paesens waren daarbij.

Rijen wagens stonden dan tot buiten het dorp geparkeerd, zoals nu soms de auto's bij een kaats- of voetbalwedstrijd. We kunnen zeggen, dat deze Anjumer dominee *Arnoldus Weremeus Buning* een legendarische figuur is geweest. Wumkes geeft in zijn boek *It Frysk Reveil* daarvan enkele voorbeelden.

Hij zou eens drinkers en kaartspelers uit de herberg hebben gehaald, na hun eerst het kaartgeld te hebben afgepakt en dit zondag in het kerkzakje te hebben gedaan met de in het Fries gesproken woorden: dat haw ik oan de divel ûntstellen'. Men was bang voor hem, hij was immers ook oersterk. Had hij niet eens een wagen met turf alleen uit de modder van de weg getrokken? En de ijzeren roede van vensterluiken als een takje omgebogen?

In de geschiedenis van het Friese Reveil is meer over hem en zijn geestverwanten te vinden.

Keren we terug naar de Afgescheiden kerkeraad in Dokkum. Daar deden de kerkeraadsleden wat in hun vermogen lag. Soms waren het weinig hartverheffende zaken en klein-menselijke ondeugden, die ze kregen te behandelen. Maar ook de kleine vossen, die de wijngaard beschadigen, moeten worden geweerd.

In de vergadering van 10 september 1842 is een bittere brief binnengekomen van *A.E. Rozenzweig*, een jood, die diaken H.D. Drukker beschuldigt 'van de waarheid des Heeren afgeweken te zijn'; ook zou deze diaken hem 'Godlozelijk belasterd en belogen' hebben. Nu, dat was geen kleinigheid. De kerkeraad gaat de zaak onderzoeken en ontbiedt beurtschipper *Jacobus T. Dijkstra* om te weten te komen wat Rozenzweig op zijn reis met de trekschuit tegen hem nu allemaal had beweerd. De schipper had het immers weer aan diaken Drukker doorverteld, door wie het 'weder aan enkelde broederen broederlijk is verteld geworden'. Ja, zo gaat het soms.

De zaak was deze: Dijkstra had tijdens de reis aan Rozenzweig gevraagd of deze nog in Birdaard woonde, waarop deze had geantwoord van *nee*. Vervolgens informeerde Dijkstra, of hij vroeger niet in Groningen had gewoond. Ja, dat was zo en daar had hij aan studenten les in vreemde talen gegeven. Ook bezat hij in vijf talen 'de hoogste rang', maar in twee talen, die ook noodzakelijk voor hem waren, nog niet. Daarom dacht hij erover zich in *Birdaard* te vestigen en om daar die twee anderen talen door zelfstudie erbij te leren. Als hij dan met een moeilijkheid zat, kon hij ds de Haan wel eens raadplegen. Maar hij ging nu naar Groningen om voor de professoren examen te doen en dan wilde hij als 'taalmeester' in die stad gaan wonen. Elke student zou dan

50 cent per les moeten betalen, en 25 cent, als er meer dan 5 à 6 personen waren.

Het verhaal van Rozenzweig was dus niet zonder vindingrijkheid. De kerkeraad besloot nu dit talengenie op een vergadering uit te nodigen om zijn beschuldigingen tegen Drukker waar te maken. Hij kwam inderdaad. Gelukkig kwam de zaak weer in orde. De notulen vermelden alleen, dat de zaak tussen Rozenzweig en diaken Drukker is 'beschlegt en verzoend'. De spelling van het woord 'beschlegt' zal wel aan Rozenzweigs joods accent te wijten zijn. Drukker kon ook beter het roer dan de pen hanteren.

In meer Afgescheiden gemeenten is over de zwervende figuur van de bekende jood Abraham Ephraïm Rozenzweig wat te doen geweest. Hij was in Polen geboren, woonde achtereenvolgens korter of langer tijd in Delfzijl, Groningen, Dokkum, Dwingelo, Hoogeveen, Den Haag, Leiden, Schoonhoven, Arnhem en emigreerde toen naar Amerika.

In Dwingelo, Hoogeveen en Schoonhoven heeft hij nog bij de opleiding van predikanten geholpen.[11.]

Op zondag 6 november '42 zou ds de Haan het Avondmaal weer bedienen. De kerkeraad had hem gevraagd de zaterdagavond daarvóór al naar Dokkum te komen om leiding te geven bij het onderzoek van de geloofskennis van gegadigden voor het Avondmaal. Zo gingen die avond ds *de Haan*, ouderling *Machiel T. Dijkstra* en diaken *Hendrik D. Drukker* naar het huis van *Albert K. van der Meer* (de latere predikant) om af te wachten of er ook een gemeentelid verscheen. Inderdaad kwamen er twee toelating tot het Avondmaal vragen.

Nadat eerst gezongen was ps. 25:6 ('Wie heeft lust den Heer te vrezen') en door ds de Haan gebeden, ging de kerkeraad over 'tot het onderzoek van hun zielestaat en hun deel en gemeenschap aan Jezus..... om de kenmerken van het ware zaligmakend geloof op Gods Woord gegrond, te mogen onderkennen'.

Het resultaat was, dat *Janke Piers Prins*, de vrouw van de gastheer van de avond A.K. van der Meer, te licht werd bevonden. Wat zij vertelde over wat de Here aan haar ziel had gedaan, meende de kerkeraad, kon even goed bij 'natuurlijke' mensen voorkomen. We merken hierbij nog op, dat Janke de volgende zomer wèl werd aangenomen.

Bij de ander 'zijnde nog een maagd, genaamd *Vogeltje Eelkes Ronner* kwam het werk der genade kla(ar)der te voorschijn, doch nog al zugtende schrijende klagende en biddende och mogt ik dat voorwerp zijn, dat ik een kind Gods mogt wezen, och konde ik dat eens gelooven enzovoort, doch in dit alles straalde klaar de staat der genade door en is daarom ook toegelaten...'.

In het nieuwe jaar 1843 vergaderde de kerkeraad voor het eerst op 12 januari. Behalve de al bekende broeders, waren er nu ook bij *J.J. Slot*,

'provisioneel' diaken (van wie we niet verder horen) en *G.J. Grevenstuk*, 'verkozen' diaken.

Eigenlijk was *M.T. Dijkstra* ook nog altijd voorlopig ('provisioneel') ouderling geweest, omdat de classis Wanswerd hem nog steeds niet had erkend. Hij was immers als 'trekschipper' door 's lands wetten verplicht ook op zondag te laten varen.

H.D. Drukker had zijn trekschuit echter verkocht en was daarom als diaken aanvaard. Hij werd nu in de plaats van *M.T. Dijkstra* tot ouderling gekozen, terwijl deze merkwaardig genoeg wèl de andere leden van de kerkeraad met raad en daad mocht blijven bijstaan.

De nieuwe diaken werd *G.J. Grevenstuk*, die op 12 februari 1843 met ouderling *H.D. Drukker* in het ambt werd bevestigd, M.T. Dijkstra tekent nog steeds de notulen mee, een enkele keer met achtervoeging 'provisioneel' ouderling.

Grevenstuk bezat blijkbaar enige administratieve gaven, want 8 dagen na zijn bevestiging worden de boeken gekocht voor de 'kerkedienst' en armenzorg en begint hij de diakonale uitgaven netjes op te tekenen: katoen, turf, een broekje, brood, een pak kleren, een jak, een pakzak enz.

Intussen was de correspondentie met schipper *Aant Kornelis Post* uit *Paesens* nog aan de gang. Ze staat weer in de notulen opgenomen. We citeren er fragmenten uit.

Op 24 februari 1843 schrijft Post, dat het donkere tijden voor de kerk zijn, en dat hij zich bij ds Buning te Anjum heeft gevoegd, 'die de weg der zaligheid leert en volgens zijn eigen opgaaf een bekeerd man is en die de kerkstaat wel inziet en ook preekt hij tegen de lieberale kerk en heeft hij zelf tegen mij gezegt, dat hij het met de leer der afgescheidenen wel eens was, maar het bedroefde hem, dat zij er waren uitgegaan.

Wij moesten met elkanderen gestreden hebben en nu zegt hij: ik ga er niet uit of zij zullen hem er uit jagen en hij preekt zoo kragtdadig dat het wonder is om te hooren'.

Even verder schrijft Post: 'Ik heb in vele zwarigheden geweest, heb 5 jaren in het gevangenhuis te Leeuwarden geweest, ook op een wonderlijk(e) wijs en de Heere heeft mij in alle zwarigheden bijgestaan. Ik heb over 9 jaren in doodsgevaar met een verschrikkelijke orkaan op zee geweest, dat wij dachten te vergaan, maar de Heer schonk mij nog zoo veel, dat mijn hart zong in den Heere. Nu broeders in den Heere, laat ons niet tegen malkanderen strijden, maar bidden om vrede in eensgezindheid en liefde'.

Post verdedigt hier dus duidelijk het standpunt van de Vrienden der Waarheid, van hen die de hervormde kerk niet wilden verlaten, maar deze van binnen uit reformeren.

Als antwoord hierop verzoekt de kerkeraad hem dan te berichten, dat

‘gij vrijwillig afstand doet van onze kerkgemeenschap, opdat men u niet als een verrot lid behoeft af te snijden en af te kondigen’.

Post voldoet aan het verzoek en voegt er nog aan toe: ‘uw broederlijke vermaning neem ik u ook niet kwalijk’. ‘De Heere zal het bestieren zoo het best tot zijn eer dient, en ook met u, het is een duistere zaak met de kerk’.

Na het advies van de classis te hebben ingewonnen, heeft de kerkeraad op zondag 26 maart 1843 afgekondigd, dat Post zich vrijwillig aan de kerk had onttrokken. Wel bleef men hem beschouwen als een broeder en niet als een ‘verrot lid’.

De kleine kerkeraad deed zijn plicht. Elke zondag kwam de gemeente samen. Niemand kon toen nog voorzien, dat deze kerk, die eens de zwakste was in de omtrek, zou uitgroeien tot verreweg de grootste Afgescheiden kerk in de regio.

Hoe klein het begin was, blijkt ook uit de opbrengst van de collecten: in 1843 voor de kerk *ƒ* 228,45½ en voor de diakonie *ƒ* 302,82. Toch zat er enige groei in de gemeente. Deze moest natuurlijk worden opgevangen en daarom ging de kerkeraad in februari 1844 over tot het aankopen van een huis in de *Gasthuisstraat Letter A nr 51*, dat tegelijk moest dienst doen als kerk en pastorie. Dit was dus het pand, dat nu genummerd is Gasthuisstraat 18.

Hoeveel het heeft gekost, zeggen de notulen niet. We vinden in het kasboek allerlei uitgaafposten, die op de pas ingerichte nieuwe kerk betrekking hebben. De timmerlieden J. Raadsma en K.J. Vellinga ontvangen hun loon voor het maken, glanzen en nummeren van de kerkstoelen; het ‘vierkant’ wordt in orde gemaakt, er komt ‘blausel om de glasen te schonen’ en later zelfs ‘genever tot het schoonmaken der glasen’. Lampen moeten er komen, en ‘luisters’ en blakers; natuurlijk ook een doopbekken, een stander en een ‘tafel tot het nagtmaal extra’. Voor de gordijnen zijn ringen en een lint nodig.

Al deze grote en kleinere uitgaven geven ons niet alleen enig idee van het interieur van het kerkje in de Gasthuisstraat, maar laten ook zien, dat alles met geringe middelen en grote liefde in orde werd gemaakt.

Wanneer we de lectuur van de kerkeraadsnotulen vervolgen, dan vinden we, dat op 23 april 1844 kerkvisitatie is gehouden, waarbij alles in behoorlijke orde bevonden werd ‘uitgezonderd de aangenomen huishoudelijke kerkorde, die nog wel eens aan onze aangenomen Dordsche mag getoetst worden’. Kerkvisitator ds *F.A. Kok* van *Wanswerd*, één van ‘Meister Alberts zonen’,[12.] een streng kerkelijk man, zal in die aantekening wel zijn hand hebben gehad, aldus ds J. Douma in zijn artikelen in het Friesch Kerkblad.

Op de kerkeraadsvergadering van 7 februari 1844 verscheen de 41-jarige *A.K. van der Meer*, die een attestatie vroeg ‘tot toelating tot het

eerst komend examen'. Hij kreeg het verlangde stuk pas, toen hij ontkennend had geantwoord op de vraag of hij zich ook schuldig had gemaakt aan laster tegen de kerkeraad, en nadat hij had verklaard, dat hij nooit tegen iemand had geklaagd. Dit zal wel verband houden met het feit, dat hij heel arm was. Uit de diakonale kas had hij in 1843 en '44 katoen, turf, kleren, onderhoud enz. ontvangen.

Deze broeder wilde al lang heel graag dominee worden en had vóór 1841 al o.a. in Dokkum geoefend. Maar zijn weg naar het predikantschap was zwaar. In 1842 had de classis Wanswerd voor hem steun gevraagd op de Provinciale vergadering, maar deze was niet genegen hierop in te gaan, omdat ze na onderzoek oordeelde, dat hij geen aanleg voor de studie had.

Wel werd hij op 20 maart 1844 geëxamineerd, maar hij zakte. Toch is hij later nog predikant geworden; *Oenkerk* werd zijn eerste gemeente, waarop nog volgden *Zevenhuizen* (*Gr.*), *Baflo* eerst gecombineerd met *Winsum-Obergum*, later alleen *Baflo*, waar hij in 1882 emeritus werd. Hij was toen al ver in de tachtig.

Ds Derk Derks Drukker 1844-'48

Een oud-Dokkumer zou de eerste predikant van de Afgescheiden gemeente aldaar worden, de 59-jarige *Derk Derks Drukker*, wiens zoon Hendrik vanaf het begin in de kerkeraad had gezeten. De vader was de laatste paar jaar als ouderling-oefenaar in Ulrum actief geweest en daar hertrouwd met de dokters weduwe *Harmanna Neeltje van der Borgh*. Op 21 mei 1844 kwam dit echtpaar uit Ulrum over.

In zijn kwaliteit van oud-ouderling en kandidaat in de theologie kreeg hij al op de eerste de beste vergadering zitting in de kerkeraad en tekent mee de notulen, geschreven door zijn zoon, de ouderling. Die vergadering (24 mei) werd ook bij hem aan huis gehouden.

Nu moet gezegd worden, dat hij in *Stroobos* - waar hij de Afscheiding meemaakte en leidde - en in *Ulrum*, zijn sporen al had verdiend. Hij kòn wat.

Of hem nu voor zijn komst naar Dokkum de mogelijkheid van een beroep in het vooruitzicht is gesteld, we weten het niet, maar zeker is, dat hij op 17 juli in Dokkum werd beroepen in een vergadering, geleid door ds *F.A. Kok* van *Wanswerd*.

Hij wachtte een poos met het nemen van een beslissing, maar op *8 september 1844* werd hij dan toch bevestigd volgens het kasboek, natuurlijk door ds *T.F. de Haan*, die intussen na de dood van ds de Cock van Wanswerd naar Groningen was verhuisd om daar de opleiding tot predikant te verzorgen.

Een paar dagen later moest er een nieuwe diaken worden gekozen, want Grevenstuk stond op het punt naar Harlingen te verhuizen. Tijdens de vergadering bij ds Drukker thuis - de broeders uit Driesum waren ook

aanwezig - kwamen de manslidmaten binnen om aan de verkiezing deel te nemen. Zoveel waren het er niet, ze konden er nog gemakkelijk bij. Na vooraf gebeden en gezongen te hebben, ging men tot stemming over. Gekozen bleek *Gele Jakobus van der Veen* (die het volgend jaar al naar Drachten zou verhuizen en toen opgevolgd werd door *Ulke Pieters van der Meulen*.

Tenslotte benoemde de kerkeraad nog *E. Buwalda* tot 'deurwagter', voorlopig voor een half jaar. Als vergoeding kreeg hij daarvoor 'een vrije bank met zijn kinderen'. Dat waren er zes. We nemen aan dat zijn vrouw Trientje Stavorinus ook in het voorrecht mocht delen, het staat er niet bij.

Onder de leiding van ds Drukker nam de gemeente wat in aantal toe. Nadat al op 15 augustus door 'candidaat' D. Drukker - hij was toen nog niet bevestigd - op belijdenis van hun geloof waren aangenomen *Grietje Johannes van der Meulen* en *Grietje Garms Bareveld*, volgde in september *Ytje Sietzes Postuma* en in oktober *Bontje Jans Westra*.

Het volgend jaar (1845) hadden 7 personen de vrijmoedigheid tot het doen van openbare geloofsbelijdenis[13.] en kwamen twee leden met attestatie van de gemeente Ferwerd over. Stond de aanmelding van nieuwe leden in 1846 nagenoeg stil (slechts Jan Willems Monsma werd als dooplid aangenomen), in 1847 voegden zich weer 6 nieuwe leden bij de gemeente.[14.]

In de ambtsperiode van ds D. Drukker in Dokkum viel ook de beruchte *aardappelziekte* in 1845 en volgende jaren. De gevolgen daarvan waren voor de armen rampzalig, omdat er geen middelen waren om ander voedsel te kopen. Het is bekend, dat in die periode in de armste gezinnen b.v. in het aangrenzende Dantumadeel vaak 'knoltsje brij' werd gegeten. Dat waren fijn gemaakte rapen en knollen in water gekookt. Dat was dan de hele maaltijd. Er waren immers geen aardappelen; en vet, vlees en spek, dat waren voor de armen produkten uit sprookjes. Wie kon die betalen? In dit verband, met het oog op de kommervolle tijden, probeerde de kerkeraad van Dokkum op 11 september 1845 de Friese zusterkerken op te wekken de gewone *dankdag* van november tegelijk een *vasten- en biddag* te laten zijn. De Afgescheidenen waren niet zuinig met zulke bijzondere dagen b.v. als er een dominee moest worden beroepen.

Af en toe vergaderde de kerkeraad van Dokkum nog gecombineerd met die van Driesum. De notulen uit die tijd zijn in de regel niet lang, wat niet altijd een slecht teken is. Waren er geen zaken op de kerkeraad te behandelen, welnu, dan spraken de broeders met elkaar heel innig over hun geloofsbevindingen en daarover raakten ze niet gauw uitgepraat. Helaas horen we in de notulen geen enkele echo van zulke gesprekken. Ze zouden ons een duidelijker kijk op de aard van hun vroomheid hebben gegeven.

Voor de armen werd - volgens ds J. Douma - niet veel gedaan, althans niet naar onze begrippen. De uitgaven bedroegen b.v. vanaf juli 1845 - mei 1846 slechts ruim *f* 59,-. En ondanks die kleine uitgaaf werd 16 juni 1846 besloten, 'dat er onderzoek gedaan zou worden bij de armen welke tot heden onderstand genieten, of er ook onder gevonden mogten worden, welke het niet meer behoefen'.

Er werd dus over gestudeerd, of ook nòg minder kon gegeven worden. Gelukkig heeft die studie niet veel resultaat gehad. In het volgende boekjaar stegen de uitgaven der diaconie tot ruim *f* 154 en in het jaar daarop tot *f* 250,-. Wel zijn, naar aanleiding van het onderzoek der Commissie 'de bedeelingen proviesioneel opgeschort, totdat de kerkeraad weder oordeelt bedelingen te moeten doen'.

Toch is, dachten we, het oordeel van ds Douma onbillijk. Een stijging van de diaconie-uitgaven met zo'n *f* 100 per jaar is voor zo'n piepkleine, arme gemeente toch niet beneden de maat te noemen.

Voor een dominee was het ook geen vetpot, zeker niet voor ds *J.F. Zeebuit* van Driesum. De situatie groeide zelfs zo scheef, dat hij zijn tractement niet op tijd ontving, omdat er geen geld in kas was. Dit kwam aan het licht op de gecombineerde kerkeraadsvergadering van 2 september 1846 bij ds Drukker te Dokkum in de pastorie in de Gasthuisstraat. Behalve de beide predikanten waren aanwezig de ouderlingen *Hendrik D. Drukker, Machiel T. Dijkstra* en de diaken *Ulke P. van der Meulen* van Dokkum; Driesum was vertegenwoordigd door ouderling *Jan C. Monsma* en diaken *F.M. Beintema*.

Maar ja, de broeders konden het geld ook niet tevoorschijn toveren en besloten daarom de gemeente te Driesum nog weer eens op te wekken het achterstallige te betalen. Verder zou een intekening worden geopend, 'opdat het traktement geregeld voldaan mogt kunnen worden'. Wat moesten de broeders anders?

Het hielp blijkbaar niet veel, want twee jaar later stelde de arme ds Zeebuite zelfs voor of hij niet van zijn gemeente te Driesum kon worden losgemaakt 'met behoud van goede papieren', d.w.z. van een goed getuigenis.

Tien jaar lang had hij slechts *f* 3 per week ontvangen! Bij die tijd telde hij ook de jaren van zijn oefenaarschap. De vergadering vond, dat de classis hierover moest beslissen en dus was ds Zeebuit weer even ver als altijd.

Een voor onze begrippen heel merkwaardige kwestie werd in april 1847 door ds Zeebuit in de vergadering ter sprake gebracht. Het betrof een geval met een man en een vrouw uit de Wouden die tot de gemeente Driesum behoorden.

Hoe moeten we aan, vroeg hij, met dit echtpaar, dat al 20 jaar geleden getrouwd is, maar welk huwelijk in 'bloedschande' gesloten is en waarin

het paar dus nog steeds leefde.

We kijken, als we zoiets in de notulen lezen, even vreemd op.

Vermoedelijk betekent dit, dat de man gehuwd was met de zuster van zijn overleden vrouw of met de weduwe van zijn overleden broer. Zulke huwelijken oordeelde men toen op grond van Lev. 18:16 en 18 'bloedschendig' te zijn. In menige gemeente ontmoeten we die kwestie.

We hebben daarvan al voorbeelden gegeven. Maar dan was meestal het huwelijk pas gesloten en nu ging het om mensen die al 20 jaar getrouwd waren. Blijkbaar waren gemeenteleden er achter gekomen - ons kent ons in een dorp - en hadden gedienstig de verhouding aan de kerkeraad verteld, met de toevoeging: het bezwaart ons met zulke leden Avondmaal te vieren. Maar de man en vrouw uit Wouden vonden hun huwelijk helemaal niet tegen Gods Woord ingaan.

Wat ging de kerkeraad doen? Men besloot het paar te bewijzen, dat 'zulke huwelijken tegen Gods Woord zijn en dus zonde', maar dat ze in dit geval gedragen zouden worden.

In de volgende vergadering worden speciaal ds *Drukker* en ouderling *Monsma* met deze taak belast.

Pas later ging men het standpunt huldigen, dat de kerk zich bij het wettig burgerlijk huwelijk moest aansluiten.

In oktober 1847 besloot de kerkeraad de voorbereidingspreek voor het Avondmaal niet meer op *vrijdag*, maar op de voorafgaande zondag te houden, omdat er op vrijdag veel te weinig mensen in de kerk kwamen.

In de kerken van de Reformatie van de 16e eeuw werd op de *zaterdag* voor de Avondmaalszondag de proefpredikatie gehouden, van welk gebruik in de kerken van de Afscheiding blijkbaar iets was overgebleven.

Ds Drukker zou niet lang meer in Dokkum blijven. In november 1847 nam hij een beroep aan naar *Koudum* en *Hindelopen* in de zuidwesthoek van Friesland. Pas op zondag 27 februari 1848 hield hij zijn afscheidspreek over Hand. 20:26, 27, 28 en de maandag daarop vertrok hij.

Die lange tussenpoos tussen het aannemen van het beroep en zijn verhuizing uit Dokkum zal wellicht zijn oorzaak hebben gevonden in een strenge winter. Als het ijs het water in zijn greep hield, konden de schippers met hun schuiten niets beginnen en het vrachtvervoer ging vaak over de waterwegen.

In Dokkum moest dus een nieuwe dominee komen. Onder leiding van de consulent ds Amsing van Wanswerd-Birdaard, die vooraf preekte over Openb. 1:16a: ('En hij had zeven sterren in zijn rechterhand'), werd op 3 oktober beroepen *Jan Jacobs Kooiker* van *Meppen*, een dorpje in de gemeente Zweeloo in Drenthe gelegen. Zijn tractement zou *f* 300 bedragen plus vrije woning en vrijstelling van alle 'lands- en stads-

belastingen'. Dit was *ƒ* 100 meer dan ds Drukker had genoten. Nu was blijkbaar verhoging van tractement ineens wel mogelijk.

In de vergadering van 28 november 1848 was de beroepene zelf aanwezig. In zijn drang deze dominee toch maar te krijgen, deed de kerkeraad er nog een schepje op: *ƒ* 6,- per week of *ƒ* 312 per jaar, 40 ton baggelaarsturf en nog *ƒ* 50,- toelage als de kerkekas het toeliet. Dan moest dominee wel driemaal per zondag preken, per week drie catechisaties geven, huisbezoek doen 'en al wat een Gode welbehagelijke dienstknegt des Heeren staat te verrigten'. Maar die *ƒ* 312 noch de 40 ton turf noch de eventuele toelage noch wat ook konden ds Kooiker doen besluiten het beroep aan te nemen. Hij bedankte nog diezelfde avond.

Toen ook ds *J.W. Bartels* van Ruinerwold en ds *J.R. Kreulen* van Spijk (Gr) tevergeefs waren beroepen, besloot de kerkeraad nu eerst een poosje te wachten. Er zouden in de herfst immers 4 studenten ('leerlingen') worden geëxamineerd. Wie weet maakte men bij één van hen een kans. En inderdaad, proponent *Joh. Beijer* van Zwolle nam 22 oktober 1848 het beroep aan, slaagde ruim een week later voor het te Dwingelo gehouden peremptoir examen en werd op 18 november door ds *F. Strik* van *Burum* bevestigd met 1 Petr. 5:1-4, in welke verzen Petrus de ouderlingen vermaant, dat zij de kudde van God behoorlijk weiden en hun de kroon der heerlijkheid belooft.

Ds J. Beijer, 1849-'52

De 27-jarige predikant deed zijn intree met 1 Cor. 4:1: 'Alzoo houde ons een ieder mensch als dienaars van Christus en uitdeelers der verborgenheden Gods'.

Rijk aan aardse goederen waren hij en zijn vrouw, de 22-jarige in Zwolle geboren *Hendrika Louman* blijkbaar niet. Voor de verhuiskosten hoefde de kerkeraad maar het sobere bedrag van *ƒ* 6,55 te betalen ('vragten voor de goederen van Ds J. Beijer'). En zo had de pastorie Gasthuisstraat A. no 51 weer nieuwe bewoners, een jong domineesechtpaar.

De nieuwe dominee nam ook het schrijven van de kerkeraadsnotulen voor zijn rekening. Zijn fraai handschrift is een lust voor het oog. De formele scriba, H.D. Drukker, ondertekende de notulen mee.

Ze zijn nooit lang; er gebeurt niet veel in. Een hardnekkige broeder, een man van het eerste uur nog wel, komt jarenlang als tuchtgeval in de notulen voor. Met de grootste lankmoedigheid en bijna eindeloos geduld wordt hij door de kerkeraad behandeld. Helaas is het eind, dat hij als een 'verrot lid' wordt afgesneden. Wie staat, zie toe dat hij niet valle.

Het valt op, dat in de ambtsperiode van ds Beijer in Dokkum slechts zeer weinigen tot het doen van openbare geloofsbelijdenis komen. Ds Douma veronderstelt, dat het misschien remmend heeft gewerkt, dat de

eerste die zich aanmeldde, *Hiltje Jans Stavorinus* afgewezen werd, niet omdat zij geen voldoende kennis van het geestelijke leven had, maar 'vanwege de groote onkunde die haar bezielde'. Ze werd 'vermaand en aangezet om onderwijs te nemen' om zich zo beter voor te bereiden.

Wij achten het van belang, dat de kerkeraad er nu op ging letten of de aspirant-lidmaten ook enigszins onderlegd waren in de waarheden die ze beleden.

Het zou meer dan 10 jaar duren vóór Hiltje van de schrik was bekomen en er weer toe kwam zich door de kerkeraad op haar geloofskennis te laten onderzoeken, nu wel met gunstig gevolg.

Een andere vrouw, *Afke Dikland*, kon in augustus 1850 zonder bezwaar wèl worden aangenomen, 'met de toewensching, dat God de H.G. haar door Zijn licht doe wandelen in de vreeze Gods, tot harer ziele zaligheid'.

Veel zorg en aandacht vroeg ook het wangedrag van de allereerste koster, maar overigens heersten er tijdens de ambtsperiode van ds J. Beijer vrede en rust in de gemeente. Geen wonder dat de notulen kort konden zijn. En wanneer de korte agenda van de kerkeraad was afgewerkt, konden de broeders zich weer uitleven in het voeren van geestelijke gesprekken met elkaar, waarbij ze soms de tijd vergaten.

We willen nog vermelden, dat in september 1851 twee gelijkluidende verzoekschriften door ds J. Beijer geschreven, aan de koning en de Tweede Kamer zijn gestuurd om met 'al de andere genootschappen gelijkgesteld te mogen worden' en zo financiële steun van het Rijk te verwerven.

Menige Afgescheiden gemeente heeft in die dagen een soortgelijk rekest verzonden. De slechte financiële toestand zal de broeders in Dokkum er wel toe hebben gebracht deze steun aan te vragen. Het nadelig saldo op de kerkelijke begroting was in augustus 1851 immers gestegen tot *f* 1095,28, een zeer aanzienlijke som. Men kreeg echter nul op het rekest. Ds Beijer is hierna niet lang meer in Dokkum gebleven. In het najaar van 1851 kwamen de eerste kapers al op de kust; zowel uit *Ezinge* als *Thesinge*, beide Groningse dorpjes, ontving hij een beroep. De gemeente was blij, toen hij ('onze zo beminde Herder en Leeraar') bedankte. Maar in december kwamen er opnieuw twee beroepen (Westergeest en weer Ezinge).

Nòg bleef hij in Dokkum, maar hij bezweek voor het beroep in februari 1852 door de gemeente te *Heerenveen* op hem uitgebracht. En zo hield hij op 14 maart zijn afscheidspreek, over Num. 6:22-27, en vertrok de volgende dag met zijn vrouw Hendrika Louman en hun éénjarig dochtertje Hendrina naar het Heerenveen.

De kerkeraad leed nog een gevoelig verlies. Enkele maanden later verhuisde ouderling *Hendrik D. Drukker* met zijn gezin op 12 mei naar *Oosterzand* onder *Oldekerk* en werd dus lid van de Afgescheiden ge-

meente van *Grootegast* (hij zou in 1859 naar Dokkum terugkeren).

Wie zou de opvolger van ds J. Beijer worden? De kerkeraad probeerde de lege predikantsplaats zo spoedig mogelijk weer bezet te krijgen en zette er vaart achter. Ruim een week later konden de manslidmaten al stemmen uit een 3-tal: *J. Bartels* van Ruinerwold, *J. Dragt* van Meppen en proponent *E. van de Berekamp* uit Hoogeveen.

Het werd van de Berekamp, die even later ook een beroep uit Grootegast ontving. Met het nemen van een beslissing had hij de grootste moeite. Daarover vertelt hij in zijn 'Veertigjarige levenservaring' (1879) heel boeiend.[15.]

Dokkum was het eerst gekomen en men zei altijd, dat het eerste beroep moest worden aangenomen. Maar de eenvoudige Elbert van de Berekamp voelde zich het beste thuis op het platteland en Dokkum was een stadje. Inderdaad zou hij dan in een nauw binnenstadstraatje terecht komen, want daar stond de pastorie (en de kerk).

Bovendien moest hij in Dokkum voor *f* 400 traktement per jaar in de winter vier maal per week preken en in Grootegast was hem *f* 500 toegezegd zonder nadere bepaling van werk.

Van de Berekamp - die later in Grootegast een haast legendarische figuur is geworden - bedankte voor Dokkum, hoewel hij ook nog een schrijven uit die plaats had ontvangen, ondertekend door circa 40 personen, onder wie vele Waarheidsvrienden, om toch naar Dokkum te komen. De scriba heeft de merkwaardige bedankbrief in de notulen opgenomen. Daarin laat van de Berekamp echt bevindelijk weten, dat hij op een vroege morgen bij het wakker worden ineens volle vrijheid van boven kreeg om voor het beroep naar Dokkum te bedanken. Tot tweemaal toe was hij door de kerkeraad in 'schudding' gebracht, maar de Heere had 'stilte' gegeven.

We merken hier nog op, dat ds van de Berekamp zich in zijn memoires ook uitlaat over ds Beijer, wiens opvolger hij had moeten worden. Dokkum en omgeving vormden een bolwerk van de Waarheidsvrienden, dus van hen die zich per sé niet wilden afscheiden, maar die de hervormde kerk van binnen uit wilden reformeren.

Nu trof het zo, dat van de Berekamp, toen hij het beroep naar Dokkum had, maar daarover nog niet had beslist, met de Paasdagen in Dokkum moest preken. Hij vertelt zelf ervan: 'Ik ging er heen, maar met het voornemen, om naar aanleiding van des Heer en bestraffing tot de Emmaüsgangers: "o, onverstandigen en tragen van harte" het de Waarheidsvrienden zoo stout te zeggen, dat zij in hunne genegenheid jegens mij een stoot kregen, om van mij af te zien. Maar deze poging mislukte geheel.

Wij waren 's avonds in een gezelschap waar ook Waarheidsvrienden waren. De gemeente was toen nog zeer klein. Ik zei tot hen: "Hebt gij straks goed bemerkt, wat ik u deed hooren, en dat zei ik niet om u te

kwellen, maar uit overtuiging van de waarheid der zaak, en zoo zal ik gedurig om des gewetens wil voor God u dingen moeten zeggen, die gij misschien niet wel zult kunnen verdragen, dan blijven wij waarschijnlijk geene vrienden".

Ik kreeg ten antwoord dat zij, wanneer op die wijze de waarheid werd behandeld, haar zeer goed konden verdragen. Ik begreep niet, wat dat zeggen beduidde, want ik had de noodzakelijkheid der afscheiding gepreekt op zulk eene wijze als onze leermeester ze ons had voorgehouden'.

Met deze leermeester bedoelt van de Berekamp ds W.A. Kok te Hoogeveen, bij wie hij zijn opleiding genoten had.

Van ds *Beijer* vertelt hij nog, dat deze menigmaal over de afscheiding handelende, de vereiste zachtmoedigheid, nodig om tegenstanders te onderwijzen, had verloren en hen op een zeer harde, wettische manier over deze zaak had onderhouden. 'Deze harde man heeft later zich weer van de kerk afgescheiden en is alzoo gestorven'. Inderdaad is deze in 1869 in Alblasserdam 'buiten bediening' geraakt.

Ds E. Teunis 1852-'54

Na het mislukte beroep op proponent van de Berekamp koos de gemeente ds *Evert Teunis* van Smilde. Deze nam het beroep aan en arriveerde op 16 juli met zijn vrouw *Hilligje Remmelts* en de beide kinderen *Elisabeth* en *Reinera* in Dokkum, waar hij twee dagen later door de consulent ds L.J. Hulst werd bevestigd met Jes. 62:6: 'O Jeruzalem, Ik heb wachters op Uwe muren besteld, die geduriglijk al den dag en al den nacht niet zullen zwijgen. O gij, die des Heeren doet gedenken, laat geen stilzwijgen bij u wezen'.

De intreetekst van ds Teunis was Ex. 3:14b: '*Ik zal zijn* heeft mij tot ulieden gezonden'.

Het kerkeraadscollege, waarmee hij moest samenwerken, bestond uit de ouderlingen *M.T. Dijkstra* en *D. de Jager*, terwijl de diakenen waren *U.P. van der Meulen* en *F. Postma* (even later opgevolgd door *K. Eilander*, die later nog ouderling is geweest en in 1875 is overleden).

Ds Teunis heeft nog geen twee jaar in Dokkum gestaan. Uit zijn ambtsperiode valt weinig te melden. We noemen slechts enkele dingen: Niet minder dan 24 personen hebben in de betrekkelijk korte tijd, die hij in Dokkum stond, belijdenis van hun geloof afgelegd, wat wel op een zegenrijke arbeid wijst.

Hij werd echter ook met teleurstellingen geconfronteerd. Eén van de ergste was ongetwijfeld het feit, dat de oudste ouderling, één van de oprichters der gemeente, in een ergerlijke zonde was gevallen en moest 'ontslagen' worden. Gelukkig ging de classis Wanswerd later met het voorstel van de kerkeraad om hem weer tot het Avondmaal toe te laten, akkoord en in 1857 werd hij weer ouderling.

Toen hij in 1887 op hoge leeftijd (82) overleed, liet de kerkeraad de volgende overlijdensadvertentie in *De Bazuin* opnemen:

> Heden overleed zacht en kalm in zijn Heer en Heiland onze broeder
>
> *Machiel Dijkstra*
>
> in den ouderdom van 82 jaar en 7 maand. Hij was één der eerste stichters onzer gemeente en jaren lang haar trouwe en zorgdragende ouderling. Hij zal onder ons in zegenend aandenken blijven.
>
> Namens de Kerkeraad,
> W. Diemer, Pres.
> P. Tilkema, Scriba.
>
> Dokkum,
> 30 mei 1887.

We voegen er nog aan toe, dat Dijkstra een zeer forse en kostbare Statenbijbel aan de gemeente heeft geschonken, die nu tijdens de dienst prijkt op de kansel van de nieuwe Fonteinkerk. Enkele jaren geleden lag ze nog op de preekstoel van de Noorderkerk. Ze is in 1728 gedrukt. Tengevolge van de steeds sterker wordende golf van inbraak en diefstal wordt ze in de week veilig in de kluis opgeborgen.

In mei 1854 vertrok ds Teunis naar zijn nieuwe gemeente *Heerde* op de Veluwe, waar hij 10 jaar later helaas buiten het kerkverband raakte.

We zullen de geschiedenis van de Chr. Afgescheiden kerk te Dokkum nu niet verder behandelen en besluiten met het geven van enkele personalia.[16.]

Ds Teunis' opvolger werd proponent *J. ter Borg*, die met zijn vrouw *Cornelia Mennes* uit Groningen naar Dokkum overkwam en op 22 april 1855 door prof, de Haan van Kampen werd bevestigd. Hij was een arbeiderszoon uit Eelde (Dr) afkomstig, zijn 10 jaar jongere vrouw was dochter van een veehouder.

Diens opvolger werd ds *IJsbrand Jans Veenstra* van Lioessens, die op 12 mei 1864 overleed en begraven ligt te Dokkum. Zijn overlijdensadvertentie in De Bazuin luidt:

> Het heeft den Vrijmagtigen God, die geen rekenschap behoeft te geven van Zijne daden, behaagd, door den onverbiddelijken dood van mijne zijde weg te nemen, mijne geliefde echtgenoot, der kinderen zorgdragende vader, den Wel Eerw. Zeergel. Heer *Y.J.*

Veenstra, laatst Pred. bij de Chr. Afg. Ger. Gemeente te Dockum, na eene kortstondige ziekte van 10 dagen. Hij bereikte den ouderdom van bijna 54 jaren, waarvan ik 14 jaren in den genoegelijken echt mogt leven.
Hij was 20 jaren een *zeer getrouwe wachter op Sions muren*, zoodat hij dan ook met reikhalzend verlangen op het einde van de loopbaan zag om de kroon te ontvangen, die aan het einde van dezelve is opgehangen, en om ontbonden te worden en met Christus zijnen Heer te zijn; maar tevens met onderwerping aan den wil van zijnen Zender.
Dockum, den 12 Mei 1864.
H.H. Maneveld, wed. Y.J. Veenstra, v.d.m.

Op 29 januari 1865 sterft in Dokkum *Reinder D. Hamming*, oud 73 jaar, wonende in de Kl. Oosterstraat. Deze ex-molenaar had vanaf de Afscheiding jarenlang een leidende rol vervuld in de gemeente van *Burum*, de eerste Afgescheiden gemeente in Friesland. Dat hij zijn laatste levensjaren in Dokkum doorbracht, zal wel verband houden met het feit, dat ouderling *Hendrik D. Drukker* zijn schoonzoon was (getrouwd met zijn dochter Trijntje).

In augustus 1891 werd herdacht, dat de kerk van de Afscheiding te Dokkum 50 jaar geleden was ontstaan. Sprekers in die herdenkings-samenkomst waren o.a. ds L.S. Jongsma en de vroegere predikant W. Diemer, die de gemeente van Dokkum bijna 16 jaar had gediend.

Ook de bejaarde oud-ouderling H.D. Drukker werd uitgenodigd een woordje te spreken. Hij was de enige, die nog leefde van hen, die in 1841 de kerk mee hadden ‘gesticht’.

K. de Vries schrijft hierover in het 68e artikel van zijn reeks ‘Uit de geschiedenis van onze kerk te Dokkum’ en met een citaat daaruit willen we onze schets over Dokkum besluiten.

‘Van de aanvang in 1841 af had hij de jonge kerk gediend; eerst als diaken en daarna vele jaren als ouderling. Na lange afwezigheid was hij nu al weer een hele tijd in Dokkum terug en was al weer ouderling geweest. Zo iemand, dan kon hij uit ervaring spreken. Maar hij moet wel oud geweest zijn in 1891! Vijftig jaar geleden was hij al diaken!’

We merken hier op, dat hij toen 83 jaar was. Op 13 juni 1902 is hij overleden, 95 jaar oud, in een huis bij de Driepijpsterbrug; we hebben het al vermeld.

‘Er zijn’, - vervolgt de Vries - ‘meen ik, nog meer broeders aan het woord geweest, die de koude des nachts en de hitte des daags mee hadden gedragen. Ik twijfel niet, of 't zal een geestdriftige en ook dank-

bare vergadering geweest zijn. Stof tot dank was er dan ook wel! Van een amechtig hoopke, bespot en geminacht, arm en krachteloos, was gegroeid een bloeiende, talrijke gemeente, die de meeste der zusters uit de omgeving ver boven 't hoofd was gegroeid.

Wat een zegeningen en gunsten Gods, ondanks zoveel zwakheden en gebreken en zonden. Want steeds blijkt ook weer, hoe klein, hoe sobertjes, hoe onzuiver en onheilig vaak der mensen werk is. Maar God had, ondanks dat alles, Zijn werk in stand gehouden en genade en ere geschonken'.

Eindnoten:

1. Ds P. van den Heuvel, vroeger te Driesum, schreef een belangrijk artikel: De ring Dokkum (1816-1851) in de Hoeksteen, tijdschrift voor vaderlandse kerkgeschiedenis, 4e jaargang no 5/6-1975. Ook verder hebben we van hem verscheidene gegevens mogen ontvangen.
2. Ernesti (1707-1781) een Duits protestants theoloog en filoloog, professor in Leipzig. Hij paste de filologische methode voor de uitlegging van de bijbel toe.
3. De Groninger richting is in haar opkomst en verloop vele malen uitvoerig beschreven. We noemen hier alleen A.J. Rasker - De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795 (Kampen 1974).
4. De tussen haakjes geplaatste woorden en jaartallen zijn van onze hand.
   Prof. W. Muurling was volop de Groninger richting toegedaan en redigeerde met Hofstede, de Groot en Pareau het tijdschrift van die richting: Waarheid in liefde.
5. We hebben zijn grafzerk op het kerkhof te Aalsum niet teruggevonden.
6. Boekzaal der geleerde Wereld 1862 I, 328
7. Stemmen voor Waarheid en Vrede 1868, 291.
8. Van M. van Duyn te Dokkum hebben we dit schrift en nog enkele aantekeningen ter inzage ontvangen.
9. Zijn overlijdensadvertentie in De Bazuin, 27 juni 1902.
10. Het verzoekschrift was getekend door 18 personen. We geven hier de namen met zo mogelijk het beroep van de ondertekenaar en een enkele bijzonderheid erbij. 1) M.T. Dijkstra, trekschipper. 2) H. Drukker, trekschipper. 3) G.J. Grevenstuk, rijkscommies. 4)Jakob Talsma, voorheen schoolmeester te Lichtaard. 5) J. Kamphuis, vrouw van Grevenstuk. 6) T. Hamming, vrouw van Drukker. 7) E.G. Buwalda, inlandskramer. 8) T.J. Slagman, dienstmeid te Ee. 9) F.D. Posthuma, arbeider te Damwoude en 10) M.H. de Haan, vrouw van Posthuma. 11) Vincent de Leeuw, arbeider en 12) zijn vrouw T. Scheltema. 13) J.D. Jaarsma, landbouwer te Ee. 14) U.P. van der Meulen, bakkersknecht. 15) P.O. Smeding, schoolmeester. 16) S. Beitsma, arbeider. 17) F.S. Ronner, naaister. 18) Grietje D. Mulder, arbeidster. Tellen we de kinderen erbij, dan komen we op 45 zielen.
11. Meer bijzonderheden over hem in dr C. Smits - De Afscheiding van 1834, deel II, 405-411 (Dordrecht 1974).
12. J. Kok - Meister Albert en zijn zonen. Dit de geschiedenis der Afscheiding in Drenthe (Kampen 1934^2).
13. Het waren H.A. de Vries, Janneke Hendriks Nagel, Willem Fokkes van Wiggeren, Aaltjes Pietes Bosgra, Klaaskes Sietzes Ronner, Tiete Gerrits Rozema en Durk Lammerts de Jager.
14. Louwerens Jetzes Joustra, Sietske Klaver, Menke Loekes Westra, Bouwkje Meinderts Visser, Tetje Teunis Postuma en Antje M. Kuitert.
15. In 1977 verscheen van 'Veertigjarige levenservaring van en beschreven door E. van de Berekamp, predikant te Grootegast' een gefotokopieerde heruitgave, verzorgd door dr J. Wesseling.
16. In de Gids voor het Gereformeerde kerkelijke leven te Dokkum, 15 september 1935 tot 6 maart 1938 heeft K. de Vries een lange serie artikelen gepubliceerd over de geschiedenis van de Gereformeerde kerk te Dokkum, waarvan een fotokopie ons welwillend ter inzage is verstrekt door O. Harmsma te Dokkum.

VIII *Driesum c.a.*

Driesum, Wouterswoude en *Dantumawoude* zijn drie dorpjes in Dantumadeel naast elkaar op een lang gerekte zandrug gelegen, die van Driesum tot en met Rinsumageest de ruggegraat van de zogenaamde Dokkumer Wouden vormt.

In dit rijtje horen ook thuis *Murmerwoude* en *Akkerwoude*, tegenwoordig met Dantumawoude samen *Damwoude* genoemd.

Even ten zuiden van deze zandstrook liggen *Broeksterwoude* en *Valom* op lager gelegen gronden, vroeger gedeeltelijk heide en grotendeels moeras.[1.]

Een reiziger, die in 1808 *Dantumawoude, Wouterswoude* en *Driesum* op zijn doortocht bezocht, gaf de indruk weer, die dit dorpensnoer op hem maakte. Hij was er verrukt over. En inderdaad liggen deze dorpjes ook schilderachtig in het vriendelijke landschap van de Dokkumer Wouden, die vroeger nog houtrijker waren dan nu. Laten we deze reislustige ds *Hebelius Potter* - in Dokkum geboren - hier mogen citeren (de spelling hebben we gemoderniseerd): Wat Damwoude (Dantumawoude) betreft, het 'verenigt alles in zich, wat een dorp schoon en vermakelijk maken kan, en dat is veel gezegd ... maar echter niet te veel van het bekoorlijke *Damwoude*. De schone buitenplaats van de Heer Bergsma, omringd van lachende tuinen en sierlijke beplantingen, vermeerdert niet weinig het aanzien van dit dorp; het pronkt met twee schone kerken, één voor de Gereformeerden (Hervormden) en één voor de Doopsgezinden, welke laatste een eenvoudig, zeer net gebouw is, onlangs nieuw gebouwd aan de rijweg'.

Wanneer hij de hervormde pastorie beschrijft, lezen we: ze 'is ook een allerschoonst gebouw, met een deftig voorplein en met een fraaie laan omgeven' en vanuit de vertrekken heeft men het uitzicht op de schaduwrijke rijweg.

'Vele nieuwe woningen zijn in dit dorp aangebouwd, en vele handen hebben werk, en vele monden brood gekregen, sinds de aanleg der *cichoreifabrieken*, welk gewas hier door de landbouwkundige Heer *Petrus Adrianus Bergsma* sterk geteeld en voor het gebruik toebereid wordt. Een gegraven trekvaart verenigt dit dorp met de *Stroobosser*

trekvaart, en de steden *Groningen* en *Dokkum*, en maakt dus de verzending van de voortbrengselen zeer gemakkelijk'.

'De weg van *Damwoude* naar *Driesum* blijft bestendig even vermakelijk en afwisselend in voorwerpen van bos en tuin, van huis en land: onafgebroken wandelt men onder schoon en welig opgeschoten geboomte. Even ten noorden van de weg ligt het kleine dorpje *Wouterswoude*, niets belangrijks dan een zindelijk nieuw gebouwde kerk bevattende. Zo klein en eenzaam dit dorpje is, zo levendig is het grotere en welbevolkte *Driesum*'.[2.]

Wanneer we nu enige dominees, die in het eind van de 18e en in de eerste decennia van de 19e eeuw in Dantumawoude c.a. werkzaam zijn geweest, in ons blikveld terugbrengen, dan komt eerst de figuur van *Georgius Albertus Abbring* naar voren. Van 1782-'98 heeft hij in Dantumawoude gestaan.

Hij was een leerling van de Franeker hogeschool, waar toen 'verlichte' vrijzinnige denkbeelden de boventoon voerden. En daarvan moest het eenvoudige kerkvolk vaak niets hebben. Ze misten a.h.w. het zout in 'de lichte spijze die dikwijls hun, al was 't ook in Dordtsche schotels, werd voorgezet. Zij hadden aan klanken niet genoeg, maar wilden waarheid en leven en hadden een woord, hoe eenvoudig ook, noodig, dat uit het hart kwam en het hart trof. Dat alles meenden ze nu te vinden in zoogenaamde *conventikelen* of *oefeningen*, waarbij dan de een of andere broeder voorging en het Woord verklaarde'.

Aan die conventikels had ds Abbring een gruwelijke hekel, niet beseffend, dat deze juist vanwege zijn prediking en theologische opvattingen in *Dantumawoude-Wouterswoude-Driesum* en omgeving waren opgekomen. In 1788 dient hij zelfs een klacht in over 'lieden die in zoogenaamde oefeningen zich tot leeraars op werpen, daar zooals men het noemt, teksten verklaren en toepassen, echter op zulk een erbarmelijke wijze, dat menschen die een verstandigen eerbied voor Gods Woord hebben, zig daarover ergeren en dat een geheel valsche bedorven smaak in de uitlegkunde en onbekookte bevattingen van den godsdienst lichten bijgeloovigen worden ingeboezemd'.

Ds P. van den Heuvel - aan wiens alleraardigst boekje over Driesum (1975) we hierboven al één en ander hebben ontleend - merkt hierbij op: Ds Abbring zag wel de fouten van die oefenaars, en ze wàren er ook. Soms werd er vergeestelijkt zonder eind en meer uit de fantasie van de spreker dan uit het Woord van God geput. We praten dat niet goed. Maar ds Abbring beseft blijkbaar niet, dat zijn gemeente inplaats van een 'verstandige eerbied' (een eerbied met het verstand!), behoefte had aan een prediking, die het hart raakte. Zo zien we, dat al aan het eind van de 18e eeuw de gemeente haar geestelijk voedsel begon te zoeken buiten de samenkomsten van de gemeente, waar het Woord van God

verkondigd werd. Tot zover ds van den Heuvel.

Wat zijn politieke denkbeelden betreft was ds Abbring een vurig patriot. In 1795 - het jaar van de politieke omwenteling - werd hij gekozen tot ‘representant des Frieschen volks voor Dantumadeel’. Als volksvertegenwoordiger bevond hij zich meer in Leeuwarden dan in zijn gemeente Damwoude, die hij verwaarloosde. Zelfs préékte hij er haast niet meer! Zijn schapen moesten zich met behulp van de classispredikanten maar redden.

Na veel gehaspel koos hij in 1798 onder druk van de classis eieren voor zijn geld en vroeg ontheffing uit het ambt. Nee, pastoraal gezien was ds Abbring in onze ogen niet de beste.

Ds H. Potter - uit wiens reisbeschrijvingen we al iets aanhaalden - denkt er anders over: ‘De .. in den bloei zijns nuttigen en werkzamen levens overleden leeraar dezes dorps, de schrandere en welsprekende *Abbring*, bekleedde wel eens met roem een niet onaanzienlijke plaats onder *Frieslands* volksvertegenwoordigers, met eenige van zijn amptgenooten, die met hem geen onduidelijke bewijzen gaven, zoo wel een uitstekende geschiktheid te hebben om een land en volk te besturen, als uitnemende talenten (te hebben) om het laatste als leeraars van de godsdienst, de regte weg tot geluk te wijzen’.

De opvolger van ds Abbring werd *Hotzeus Petrus van Huisum*, die op één van de laatste dagen van de 18e eeuw (29 december) zijn intree deed met Rom. 1:15 en 16. Met zijn komst was de classis Dokkum weer voltallig geworden; zelfs was er eind 1799 - volgens een bericht in De Boekzaal der geleerde Wereld, 1800 - geen enkele predikant in de classis, die wegens ziekte zijn ambtswerk niet kon uitoefenen. We zouden haast zeggen: dat was nog eens een gezonde classis! Meestal is het anders.

Elf jaar later - op 14 januari 1811 - stierf ds van Huisum op 67-jarige leeftijd aan een beroerte, na 8 dagen voor zijn dood nog te hebben gepreekt en ‘is overgegaan in de ruste, die er voor Gods volk overblijft’.

In 1777 was hij als predikant (zendeling) op *Malakka* begonnen, waar hij 7 jaar bleef; vervolgens diende hij 3 jaar te *Batavia*, daarna 12 jaar te *Altforst* en *Appeltern* onder de classis Nijmegen.[3.]

De zachtmoedige ds *van Huisum* heeft moeilijke jaren gekend in *Dantumawoude-Wouterswoude-Driesum*, want op zijn oude dag belandde hij nog in de emotionele *gezangenkwestie*. Indirect houdt deze verband met de later gekomen Afscheiding; daarom veroorloven we ons hier een uitweiding.

Gezangenstrijd

In verscheidene gemeenten in de classis Dokkum brak in 1807 bij de invoering van de Evangelische gezangen een hevige gezangenstrijd los, want lang niet iedereen was ervan overtuigd, dat de inhoud van die

nieuwe liederen in alles met Gods Woord overeenstemde. Integendeel, menig gezang zou duidelijk remonstrantse tendenzen vertonen. Had dan de synode van Dordrecht 1618/19 vergeefs haar strijd tegen de remonstranten gevoerd?

Bovendien riep de rigoureuze bestraffing van dominees en kerkeraadsleden, die zich tegen de gedwongen invoering van die liederen verzetten, sterke weerstanden op. Dit was ook het geval in de gemeente *Dantumawoude-Wouterswoude-Driesum*, die we nu beschrijven.

In 1808 schreef ds H. Potter, die vanuit zijn geboorteplaats Dokkum de 'wouden' van die streek doorwandelde, in het verslag van zijn voettocht:

In *Damwoude* gekomen 'bleef ik enige tijd uitrusten; onder het gebruiken van mijn koffie en mijn boterham, vertelde men mij hier veel van een ellendige twist en tweespalt in het dorp, waarvan de nieuw ingevoerde kerkgezangen, of, zoals ik liever zou zeggen, verwaande domheid, twistziek bijgeloof en verregaande blinde dweepzucht, oorzaak waren.

Hatelijke vooroordelen, gewoon te verwerpen wat zij niet verstaan, en te verdoemen wat zij menen niet met hun gedachten overeen te stemmen! Evenwel was de twist nog niet tot een openbare oorlog uitgebroken, en zo ver de haat en wraakzucht niet gekomen, dat men, zo als op zekere plaats, de dominee met de gezangboeken had om de oren gesmeten'.[4.]

Of hij met die 'zekere plaats' het vlakbij gelegen *Driesum* bedoelde, weten we niet; het zou kunnen.

Potter beklaagde intussen in zijn hart ds H.P. van Huisum, 'de zachtmoedige leraar dezer plaats, wie men op zulke wijze het leven bitter maakt, en veelal geheel de gelegenheid beneemt, om nog enig nut te stichten. Ondervond hij wel eens bij Moor en Indiaan het moeilijke van dit zijn werk, ook hier kan hij ondervinden, dat het niet gemakkelijk is tegen de stroom van domheid en bijgeloof te moeten opzwemmen'.

Potter zinspeelt hier duidelijk op het feit, dat ds van Huisum een aantal jaren in Malakka en op Java is werkzaam geweest. De woorden 'Moor' en 'Indiaan' zullen we maar niet letterlijk opvatten.

In *Driesum* moesten ds van Huisums ouderlingen *Henricus Raap, Wytse Jacobs* en *Jacob Floris* niets van de invoering van de Evangelische gezangen hebben. Op alle mogelijke manieren verzetten ze zich daartegen. Aan de oproep om op de classis te verschijnen en zich daar te verantwoorden, gaven ze geen gehoor. Ze weigerden daar 'met de hoeden in de handen te staan -- en dan onschuldig te worden gecorrigeerd'. Ze wensten 'gerespecteerd' te worden als ambtsdragers van 'eene groote gemeente'. Wèl verklaarden ze zich bereid een commissie van de classis 'in alle vriendschap' te ontvangen om met deze over hun bezwaren tegen de Evangelische gezangen te praten. Want die hàdden ze, onover-

komelijke zelfs, zowel op het punt van de inhoud als van de wijze, waarop de gezangen waren ingevoerd.

Ze wezen op lied 98 vers 2, waarin de woorden voorkwamen: 'het kroost thans door den Doop herboren' (de veronderstelde wedergeboorte!).

'Zulke uitdrukkingen kunnen wij met de Herv. Leer niet overeenbrengen .... We beroepen ons op ons gouden kleinood, op onze catechismus en op Gods Woord: want alleen het bloed van Christus ..... reinigt ons...'. Verder vroegen ze: 'Wie hebben toch de Evangelische gezangen ingevoerd en op wiens gezag en orde is zulks geschied?' Het is duidelijk, ze hebben zowel materiële als formele bezwaren tegen de nieuwe gezangenbundel.

Om hun verzet een bredere uitstraling te geven, hadden de ouderlingen een vergadering van manslidmaten samengeroepen om over de oproep van de classis en de bezwaren tegen de Evangelische gezangen te spreken. Minder fraai was natuurlijk, dat ze hun eigen dominee *van Huisum* hierin niet hadden gekend. Conflictstof dus genoeg.

De classis Dokkum, die de zaak van *H. Raap, Wytse Jacobs* en *Jacob Floris*, ouderlingen in de gecombineerde gemeente *Dantumawoude-Wouterswoude-Driesum* kreeg te behandelen, nam geen halve maatregelen. Ze overwoog, dat deze ambtsdragers hun predikant hadden verzocht om de Evangelische gezangen *niet* te laten zingen en bleven volharden 'in onrechtmatige en onregelmatige woelingen', hoewel de classis Dokkum op 6 april 1807 gelast had, dat in elke kerkdienst één Evangelisch gezang door de dienstdoende predikant moest worden opgegeven.

Verder overwoog de classis, dat H. Raap de schoolmeester en voor-zanger-organist Menze Joukes te Damwoude, een briefje had laten 'aflezen', waarin namens de ouderlingen een gemeentevergadering werd samengeroepen om over de gezangenkwestie te spreken. In die vergadering had *Raap* zich openlijk tegen de Evangelische gezangen verklaard en gezegd: Ik stem ertegen, gij manslidmaten moet dit ook doen. Toen ds *van Huisum* antwoordde, dat dit niet 'naar de Synodale wetten was', was *Raap* begonnen 'te razen en tieren', schreeuwende, dat de predikant onder hem, onder de ouderlingen stond en niet onder classis of synode! *Wytse Jacobs* en *Jacob Floris* waren het met Raap eens geweest.

De classis oordeelde nu, dat Raap c.s. zich duidelijk hadden schuldig gemaakt aan verstoring van de goede orde in de kerk, aan opruiing van de gemeente en aan 'stremming' van de openbare godsdienstoefening. Iets wat in een gewoon lid niet kon worden geduld en zeker niet in een ouderling.

Daarom besloot ze in september 1807 de 3 genoemde ouderlingen in de gecombineerde gemeente voor zo lang te schorsen, tot ze duidelijk in het openbaar schuld over hun verkeerde houding hadden beleden. Ds *van*

Huisum moest deze classis-uitspraak openlijk van de preekstoel aflezen.

Helemaal gerust op bij-effecten ten gevolge van het afkondigen van het schorsingsbesluit was de classis blijkbaar niet, want ze zou de districtsdrost (we zijn in de Franse tijd!) vragen bij het aflezen te waken tegen 'rustverstorende bewegingen'. Raap c.s. kregen een termijn om in beroep te gaan. Tot zolang zouden predikant en diakenen de kerkeraad vormen. Wonderlijk!

Twee jaar later - in oktober 1809 - bleken twee van de drie ouderlingen hun houding te hebben gewijzigd, nl. *Wytse Jacobs* van Dantumawoude en *Jacob Floris* van Driesum. Ze beleden schuld over hun verzet tegen de Evangelische gezangen en dus kon de censuur worden opgeheven.

Maar *H. Raap* bleef onvermurwbaar. Zijn zoon *Doeke Raap* vinden we later bij de Afgescheidenen in Driesum terug.

Ds François Bekius 1812-1843 (emeritaat)

Het geslacht, waaruit François Bekius stamde, had al heel wat predikanten voortgebracht. Zijn vader is burgemeester in Dokkum geweest. We mogen hier wel terloops vermelden, dat ds Bekius de grootvader was van de bekende dichter *Piet Paaltjens*, pseudoniem van *François Haverschmidt* (1835-'94). Deze kleinzoon heeft ons in zijn *Familie en Kennissen* met enkele trekken zijn grootvader en diens pastorie in Dantumawoude beschreven.

'Mijn grootvader was een rijzig man van een eerwaardig voorkomen. Hij droeg het hoofd nog rechtop, ofschoon zijn haar zilverwit was van den ouderdom.

Met zijn driekanten hoed en zijn korte broek maakte hij op mij den indruk van een eenigszins bovenmenschelijk wezen. Ik hield mij overtuigd, dat hij niets zondigs doen kon, en stout te wezen in zijne tegenwoordigheid scheen mij het toppunt van verbastering. Evenwel was ik niet bang voor hem, en dat kwam van zijne vriendelijke oogen'.

Ook herinnert de kleinzoon zich nog het volgende: 'Wij ontbeten op mijn grootvaders studeerkamer. Wat een boeken aan alle kanten! Een paar van de dikste folianten werden op de stoelen gelegd, waar mijn jongste broer en ik op moesten zitten.

Hoe heerlijk, zooveel geleerdheid onder zich te hebben! Van zulk een wetenschappelijke hoogte kostte het ons natuurlijk volstrekt geen moeite, met aandacht te luisteren naar de voorlezing uit den grooten bijbel van Van der Palm, die bij het ontbijt plaats greep. Grootvader had een lijstje, waarop stond aangewezen hoe men den bijbel precies in een jaar uit kon krijgen. Dat werd geregeld gevolgd.

Eerst las hij een hoofdstuk uit het Oude Testament, en dan grootmoeder één uit het Nieuwe. 's Avonds lazen ze geloof ik ook, maar dat weet ik zoo goed niet, want voor dien tijd waren wij gewoonlijk al in de

zoete rust'.

Grootvader op de preekstoel maakte op de kleinzoon ook diepe indruk. 'Doch het heerlijkste van alles was, des Zondags, als grootvader preekte, mee naar de kerk te mogen. 't Was maar een klein kerkje dat ons dan wachtte; het kwam niet in vergelijking bij het reusachtige gebouw, waar ik thuis met mijn vader en moeder placht heen te gaan, liefst 's wintersavonds, wanneer er geloof ik wel duizend lampen brandden en er uit den kap van dien preekstoel zoo'n wonderbare glans op het hoofd van den dominee afstraalde.

Maar wat het kerkgaan bij grootvader tot zoo'n uitstekend genot maakte, was dat grootvader dan dominee was. Neen, nooit heeft iemand zoo mooi gepreekt. En als hij bad, dan bad ik zoo vurig mee als ik maar kon...'

Deze grootvader, ds *François Bekius*, was in de kracht van zijn leven (35), na eerst de gemeente van Eppenhuizen 2 jaar (ze was later ook de Cocks eerste gemeente) en die van Middelbert ruim 7 jaar te hebben gediend, in 1812 predikant in het Friese *Dantumawoude-Wouterswoude-Driesum* geworden.[5.] Hij zou daar blijven tot zijn emeritaat in 1843 en dus geconfronteerd worden met de Afscheiding in Friesland.

Naar werk hoefde hij niet te zoeken. Hij had meer dan 1300 zielen te verzorgen, van wie slechts 72 belijdende leden waren. Het opkomende *Zwaagwesteinde*, dat ook tot zijn arbeidsterrein behoorde, was altijd eigenlijk als een soort 'voeteneind' beschouwd, arm en onderontwikkeld als het was.

Toen in 1834 kandidaat *W.C. van der Zwaag* als hulp van de dominee van Dantumawoude, in Zwaagwesteinde de hervormde diensten was gaan verzorgen, noteerde hij later als zijn bevinding:

'Ik vond de gemeente in een beklagenswaardige toestand. Behalve den onderwijzer en deszelfs huisvrouw telde zij slechts drie lidmaten. De meeste kinderen, gelijk een groot aantal bejaarden, waren ongedoopt. Het kleinste gedeelte der inwoners kon lezen. Zelfs trof ik er verscheidene aan, die jarenlang in onecht geleefd hadden, zonder hierin iets onbetamelijks te vinden; en sommigen, zeer vele kinderen vooral, die van het verkeer met mensen grootendeels uitgesloten waren geweest, geheel ruw en ongevormd; - terwijl het grofste bijgeloof hier en daar de scepter zwaaide'.[6.]

Toen daar dan eindelijk de kerk deze arme mensen ging helpen, kon ds Bekius in 1835 in twee maanden tijds 117 (!) kinderen dopen, 74 in één dienst!

Zware tegenspoed is het gezin van ds Bekius niet bespaard gebleven. In 1830 stierf de jongste zoon, 18 jaar oud. Acht jaar later overleed opnieuw een zoon, François Henricus, 29 jaar oud. Hij had theologie gestudeerd en was al enkele jaren beroepbaar, maar kon door overvloed

van kandidaten niet aan de slag komen.

Juist als een beroep naar Roordahuizen op handen is - aldus schrijft en citeert ds van den Heuvel - wordt hij ziek en overlijdt binnen enkele dagen. ‘De vriendin van zijn hart, die van Groningen aansnelt om den geliefde te bezoeken, ontvangt in de nabijheid van Leeuwarden de tijding, dat zij hem levende op aarde niet meer zal aanschouwen’.

‘Dicht bij het pad .... tusschen het hooge bloemrijke gras, lag de zerk, waaronder twee ooms van mij rustten. Ik heb ze nooit gekend, maar menigmaal heb ik me laten vertellen, hoe jong ze nog waren toen ze stierven, en dat ze nu in de hemel woonden bij de engelen Gods. Wat heb ik al niet afgedroomd op dien bemosten steen’ (Fr. Haverschmidt). In de *ring Dokkum* is ds Bekius een zeer vooraanstaande figuur geweest. Ds v.d. Heuvel schrijft van hem:

Aan ds Bekius was in 1816 de eer te beurt gevallen de ring Dokkum te installeren, toen koning Willem I het nieuwe reglement aan de kerk had opgelegd. En meer dan 25 jaar was hij scriba van de ring. Twee perkamenten folianten heeft hij volgeschreven met notulen, in een fraai handschrift.

Zo komen we veel van hem en zijn collega's te weten. In 1840 werd hij ziek, na enkele maanden mocht hij weer preken, maar van ringbeurten werd hij vrijgesteld.

Bij het 25-jarig bestaan van de ring spreekt hij als oudste lid een feestrede ‘schoon huiverende wegens zijn hooger geklommen jaren, en toenemende zwakheid’. Als in 1843 de ziekte zich herhaalt, moet hij bedanken als scriba’.

Hij verkrijgt emeritaat en verhuist nu naar *Hallum*, waar één van zijn kinderen woont. Niet lang echter mocht hij van zijn rust genieten. Een op het laatst snel toenemend verval van krachten deed op de morgen van 24 december 1846 zijn sterfuur slaan. Hij stierf zacht en kalm, bij vol bewustzijn en in het vaste vertrouwen op zijn Heer, aan wiens dienst hij zijn hele leven had toegewijd.[7.]

Zijn grafsteen is in Hallum nog te vinden op het oude kerkhof bij de toren aan de noordzijde. De praetor van de ring Dokkum heeft hem herdacht ‘als een echt liberalen man’.

Een *liberale* dominee, dat is de juiste typering voor de sympathieke ds *François Bekius*. Het blijkt ook uit een aantal lezingen, die ds Bekius voor de ring Dokkum gehouden heeft en waarvan hij zelf als scriba de inhoud breedvoerig heeft weergegeven, evenals die van de lezingen van alle andere inleiders. Daarom is dit notulenboek zo waardevol voor ons geworden. We kunnen nu gedocumenteerd de dogmatische kleur van de predikanten van de ring vaststellen. Op een enkele uitzondering na zijn ze allen ‘Liberaal’. In 1818 beluisteren we nog reformatorische opvattingen in een voorlezing van ds F. Reneman uit Reitsum (overleden in 1821) over ‘De aard der ware bekering volgens den Bijbel’.[8.]

Onttrekkingen

Het valt op, dat vóór ds *S. van Velzen* op 11 december 1835 in *Drogeham* zich met een groot aantal gemeenteleden afscheidde van het hervormd Kerkbestuur, in *Dantumawoude* c.a. kerkleden al hetzelfde hadden gedaan. Er ontstond echter nog geen gemeente.

Merkwaardig genoeg vonden we het eerste briefje van onttrekking van een echtpaar dat in Dantumawoude woonde in het archief van de hervormde kerk van *Leeuwarden*.

Het bericht uit Dantumawoude is gedateerd *november 1835* (de juiste datum is niet meer te lezen) en afkomstig van *Sipke Wouters Rijpma*, meesterknecht op de *zaagmolen de Bock* onder Dantumawoude vlakbij Dokkum gelegen, en van diens vrouw *Douwtzen Douwes Buurstra*, mede namens ‘een kind bij Ulieden gedoopt genaamt *Deuike Sipkes Rijpma*’.[9.]

De Leeuwarder kerkeraad besloot niet op dit schrijven in te gaan. *Rijpma* zal straks bij de *conventikelen*, die op de zaagmolen *de Bok* werden gehouden, de voorganger zijn. We komen op hem terug.

Uiteraard beluisteren we echo's van onttrekkingen ook in de notulen van de hervormde kerkeraad van *Dantumawoude-Wouterswoude-Driesum*. Vele van de hier volgende gegevens hebben we overgenomen uit een aantal artikelen in ‘'t Haantje van de Toren’, het plaatselijk kerkblaadje van de Geref. Kerk (Vrijgemaakt) te Driesum c.a. Ze zijn van de hand van E. Monsma.

Op *tweede Kerstdag 1835* deelde ds *Bekius* op de kerkeraadsvergadering mee, dat er ‘onderscheidene briefjes bij hem waren ingekomen van verschillende personen, welke verklaarden van de Hervormde Gemeente, zoo als dezelve nu georganiseerd was, zich te willen scheiden’.

Omdat alle briefjes afkomstig waren van niet-belijdende leden, ‘was de Kerkeraad algemeen van oordeel, dat men zich hier niet mede had in te laten’.

Op *21 februari 1836* constateerde de kerkeraad van Dantumawoude c.a., dat *Johannes Wiegers Terpstra* (een schoenmaker uit Wouterswoude) ‘zich onwaardig betoonde langer bediende des Kerkeraads te wezen, om hetgeen tot het Avondmaal betrekking had langer waar te nemen, daar hij zich niet alleen onttrok aan de openbare godsdienstoefeningen, maar ook van den dienst des Leeraars op eene hoogst lasterlijke wijze sprak’.

Met algemene stemmen besloot men hem van zijn post te ontheffen, waarop men een ander in zijn plaats benoemde.

Van belang voor de situatietekening is het schrijven, dat we bij de Ingekomen stukken van het classikaal bestuur van Dokkum aantroffen. Het is gedateerd Damwoude, 24 februari 1836 en van de (fraaie) hand

van ‘F. Bekius’ (wat een handtekening!), predikant te Damwoude c.a. en consulent van Akkerwoude c.a.

We lezen daarin, dat er in de gemeente van *Dantumawoude, Driesum* en *Wouterswoude* 10 personen waren, ‘welke briefjes hebben ingeleverd, dat zij zich van het Nederlandsche. Hervormde Kerkbestuur in 1816 opgerigt afscheiden, en begeerden dat hunne namen uit het Doopboek, ja enkele zelfs uit het Lidmatenboek worden uitgeschrapt, schoon geen een dezer personen belijdenis heeft afgelegd, en tot de leden der Gemeente behoort’.

Verder waren deze personen ‘alle van de arbeidende klasse, en grootendeels behoeftige lieden, waar van onderscheidene ook noch lezen noch schrijven kunnen’.

Maar verder waren er nog verscheidene gezinnen, die de kerkdiensten in hun eigen gemeente niet meer bezochten en die naar elders, meestal naar de *separatisten* gingen. Ze weigerden niet alleen voor zichzelf gebruik te maken van het ‘godsdienstig onderwijs’, maar stuurden hun kinderen en ‘onderhorigen’ daar ook niet heen.

Hoewel onder hen slechts heel weinig belijdende leden waren, behoorden enkelen toch tot ‘de boere en burgerstand’.

Ds Bekius besloot het rapport over zijn eigen gemeente met op te merken, dat ‘de Schoolonderwijzer van *Damwoude*, benevens de zonen van den Onderwijzer te *Driesum*, die ook tot het schoolonderwijs worden opgeleid, in deze geene goede voorbeelden geven’.

We brengen deze schoolmeester straks nog ter sprake.

Wat de gemeente van *Akkerwoude* en *Murmerwoude* betreft, daarover kon ds Bekius als consulent slechts melden, dat hem ‘maar een briefje van *één* persoon uit de arbeidende klasse is ingezonden, die ook geen lid van de Gemeente is; voorts zijn ook aldaar onderscheidene *weglopers*, die naar elders en vooral ook tot de vergaderingen der Separatisten zich begeven. Daar ik minder met de personen dier Gemeente bekend ben, kan ik ook minder de qualiteit dier lieden opgeven’, zo besloot ds Bekius zijn rapport van 24 februari 1836.

Meer dan een jaar later kwam het separatisme weer officiëel aan de orde in een kerkeraadsvergadering van *Dantumawoude* enz. Over *J.W. Terpstra* en *Jantje Jarigs*, huisvrouw van *Pieter Rinderts Kramer* werd gerapporteerd, dat ze niet of nauwelijks meer in de kerk kwamen en helemaal niet meer aan het Avondmaal deelnamen en dat ‘zulks bij Leden des Christendoms niet betaamde’.

Ds Bekius zou beide personen hierover onderhouden en aan de kerkeraad rapport uitbrengen.

‘Ten aanzien van de woelingen der Separatisten’ werd besloten, ‘dat de Predikant den Grietman en het Bestuur kennis zoude geven’.

Ruim een half jaar later verscheen *Terpstra*, na aanschrijving van ds

Bekius, voor de kerkeraad. Hij werd ‘onderhouden over zijne nalatigheid in het opkomen tot den openbaren godsdienst en verzuim van de medeviering van het H. Avondmaal. Dezelve erkende dit voor waar, maar zeide: dat dit alleen geschiede, omdat Johannes meer *lijdelijk* dacht omtrent de evangelieleer dan de Leeraar, en dat hij daarom zich zoo aftrok, dewijl hij zich met den Leeraar niet kon vereenigen, welke een meer *werkdadig Christendom*, schoon wel in afhankelijkheid van God predikte’.

In deze woorden komt weer iets van de tegenstelling tussen een lijdelijk en een actief Christendom om de hoek gluren. Vele Afgescheidenen waren geneigd tot grote lijdelijkheid.

De kerkeraad wilde Terpstra ‘geen vrijheid van denkbeelden betwisten’ en berustte in diens verklaring. Maar voordat de broeders hem lieten gaan, kreeg Terpstra nog wel de vermaning mee ‘zich verder te onthouden van op openbare plaatsen tot minachting van den Leeraar en deszelfs dienstwerk te spreken’, m.a.w. Terpstra mocht zich in het publiek niet meer minachtend over ds Bekius uitlaten. Dit laatste zal ongetwijfeld verband houden met het bijwonen van *conventikels*.

Conventikels

Het is zeker, dat in *Dantumawoude-Wouterswoude-Driesum* en omgeving in 1835 en de eerstvolgende jaren conventikels zijn gehouden. We kunnen dit gemakkelijk afleiden uit de correspondentie tussen de grietman van Dantumadeel en de officier van justitie te Leeuwarden gewisseld en bewaard gebleven in het archief van de grietenij.[10.]

Daar we er onbekend en interessant materiaal voor ons onderwerp in vinden, geven we hier het belangrijkste daarvan door (met tussen haakjes enkele opmerkingen).

De grietman had zijn veldwachter gelast te onderzoeken, wat er nu waar was van het gerucht, dat er op de *houtmolen de Bok* (vlak bij Dokkum op het oosteind van de Hogediken gelegen) ongeoorloofde godsdienstige samenkomsten werden gehouden.[11.] Daarom was deze op *zondagmiddag 3 januari '36* naar de bewuste houtzaagmolen toegestapt, maar had er niemand aangetroffen.

Naar hij vernam was dit deels een gevolg van het verbod van de eigenaars van de molen en deels ook toe te schrijven aan de verhindering, ‘welke er door het slechte en zwakke ijs in het reizen bestond’, (men kon vroeger bij strenge vorst soms gemakkelijker een ander dorp op de schaats bereiken dan via de slechte wegen).

Wel had hij gehoord, dat al sedert enige tijd op zondag in de molen godsdienstoefeningen werden gehouden, die soms door meer dan 50 à 60 personen werden bijgewoond, afkomstig o.a. uit de grietenijen *Oost-* en *Westdongeradeel* en de stad *Dokkum* (weer een bewijs, dat ook in die delen het conventikelwezen leefde).

In die samenkomsten voerde de *meesterknecht* op de molen meestal het woord (dit was de hiervoor al genoemde *Sipke Wouters Rijpma*, die zich in november 1835 afgescheiden had van de hervormde kerk te Leeuwarden). Wat het verbieden van deze samenkomsten door de eigenaars van de molen, de heren *Helder* en *Haverschmidt* betreft, het grietenijbestuur was unaniem van mening, dat dit verbod niet voldoende zou zijn om zulke ongeoorloofde bijeenkomsten te verhinderen.[12.]

Daarom schreef de grietman alle veldwachters in de grietenij aan er goed op te letten, dat er geen *onwettige* bijeenkomsten werden gehouden. Mochten deze onverhoopt toch plaats vinden, dan moest onmiddellijk een proces-verbaal volgen, waarin ook de namen stonden van hen, die hun huizen, schuren of andere ruimten hadden beschikbaar gesteld. Nalatigheid op dit punt zou gestraft worden met onmiddellijk ontslag. Ook alle hervormde predikanten in de grietenij ontvingen van de grietman een verzoek om hun gemeenteleden nadrukkelijk en op de meest geschikte manier aan te manen de bijeenkomsten van de separatisten niet bij te wonen. Bleven deze echter doorgaan, dan zouden ze desnoods via een militair ingrijpen worden ontbonden, terwijl de militairen in de eerste plaats bij de separatisten zouden worden ingekwartierd, (wat dat betekende, hoefde men maar aan de inwoners van *Oenkerk* in Tietjerksteradeel te vragen!).

Verder ontbood hij alle als separatist bekend staande personen - het waren er gelukkig maar 8 of 10 - en maakte hen ieder persoonlijk attent op de mogelijke gevolgen van hun houding.[13.]

Nog in maart 1836 moest hij aan de Gouverneur melden, dat de separatisten met het houden van hun bijeenkomsten in de zogenaamde *Boksmolen* bij Dokkum doorgingen maar nooit met meer dan 19 personen tegelijk (en dus waren deze samenkomsten niet onwettig meer). Ook in *Birdaard* vond nog steeds hetzelfde plaats. Daar was op gepasseerde zondag 27 maart '36 zelfs in 5(!) verschillende huizen geoefend.

We merken hierbij op, dat in *Wanswerd-Birdaard*, de twee aan de oever van de Dokkumer Ee tegenover elkaar gelegen dorpjes, van meet af aan een concentratie van Afgescheidenen is geweest; ds *van Velzen* en ds *de Haan* hebben er een tijd gewoond.

In *Birdaard* stond toen als hervormd predikant de rechtzinnige *Geert Landweer*, die zich ook bij de grietman beklaagde over het gedrag van de separatisten, die bij hem niet meer in de kerk kwamen. De reactie van grietman *J.J. Bergsma*, was echter, dat hij het schrijven van ds *Landweer* ‘zeer ongepast en onchristelijk’ noemde. Hij vond hem maar ‘een man met zeer weinig verstand’, waarmee hij wel bedoelde: met weinig tact. Het zou veel beter zijn - aldus de grietman - als ds *Landweer* ‘zijn veel vermogenden invloed gebruikte, die hij als Herder en Leeraar op de harten en gemoederen der leden en verdere belijders van de hervormde Godsdienst kon uitoefenen’ om de verdwaalden op de rechte weg terug

te brengen. Zo'n verhouding was ver te verkiezen boven een verzoek aan de burgerlijke regering om krachtige maatregelen te nemen.[14.]

In maart 1837 kwam de *Boksmolen* onder Dokkum weer in het vizier van de grietman. Daar bleken nog geregeld godsdienstoefeningen plaats te vinden, waarin even geregeld de meesterknecht het woord voerde, steeds voor ten hoogste 19 personen. Wie geen toegangsbewijs had, kwam van deze voorganger niet binnen.

Ook in *Rinsumageest* werden wel oefeningen gehouden, want op 16 juli 1837 had de veldwachter van Rinsumageest proces-verbaal opgemaakt tegen een zekere *Hendrik Eelkens Kooistra* te Rinsumageest, die een gedeelte van zijn woning had beschikbaar gesteld voor het houden van godsdienstoefeningen. Hij had de veldwachter op diens verzoek de toegang tot de *timmerschuur* geweigerd, zodat deze niet anders had kunnen doen dan voor de deur post vatten om te zien hoeveel en welke personen er uit de schuur kwamen. Het waren er niet meer dan 20 geweest. In één van die oefeningen had *Joh. Lipkes Fokkens* van Roodkerk het woord gevoerd (die in de Afgescheiden kerk van Oenkerk een grote rol speelde en vele malen is beboet).

Maar keren we naar ds Bekius en zijn kerkeraad in *Dantumawoude-Wouterswoude-Driesum* terug. Daar ontwikkelde de kerkelijke situatie zich niet zoals de hervormde ambtsdragers dat graag hadden gezien. Gedurende anderhalf jaar vermelden de kerkeraadsnotulen geen bijzonderheden over de separatisten, maar op *2 mei 1839* werd er een hele vergadering aan dit onderwerp gewijd.

We lezen dan in de notulen, dat de kerkeraad had gemerkt, dat steeds meer hervormde ingezetenen zich onttrokken aan de officiële kerkdiensten; dat velen, zowel jongeren als ouderen, geen prijs meer stelden op godsdienstig onderwijs en dat vele belijdende leden de viering van het Avondmaal nalieten. Daarom bezon de kerkeraad zich op het aanwenden van middelen ‘om dit insluipend kwaad tegen te gaan, en de Gemeente op te wekken, om meer trouwhartig aan hunne dure verpligtingen, als Christenen te beantwoorden’.

Na rijp beraad besloten de broeders, dat dominee samen met een ouderling in de hele gemeente huisbezoek zou brengen om ieder op te wekken ‘tot bevordering van eigen heil en bloei der Gemeente onder afbidding van den Goddelijken zegen zich naarstig en getrouw te bedienen van die middelen, die de Heer der Kerk verordend had om zijn Hemelsch rijk op aarde uit te breiden en te bevorderen tot eer van God, tot eer van den gekruisten, maar ook verheerlijkten Verlosser en tot heil van onsterfelijke zielen’. Door zo te handelen had men dan meteen de beschuldiging, dat de kerkeraad te laks zou optreden, ontzenuwd.

Ds *Bekius* verklaarde zich gaarne bereid de huizen van zijn gemeenteleden langs te gaan en de ouderlingen boden zich ‘gulhartig’ aan dominee te assisteren.

Ondanks alle pogingen, die men in het werk stelde, om de afscheiding te voorkomen, besloot men op 8 november 1840 gelaten 'zich maar te zullen gedragen en den afloop af te zien, keurende men echter het gedrag van *Johannes Wiegers Terpstra*, en van *Jantje Jarigs* als onrustverwekkers en opstokers in de gemeenten ten hoogste af, met voornemen in eene volgende vergadering hierover nader te delibereren en te besluiten'. Toen die volgende vergadering werd gehouden, was men al voor een voldongen feit geplaatst. Op *14 december 1840* is de Christelijke Afgescheidene Gereformeerde Gemeente onder de dorpen *Driesum, Wouterswoude* en *Damwoude* geinstitueerd.

Een tweetal briefjes waren bij de praeses van de hervormde kerkeraad binnengekomen, het ene van *Willem Durks Wolters* en zijn vrouw *Leentje Sikkes Oegema* en het andere van *Jantje Jarigs Wielstra, Etske Klazes Jeltema* en *Johannes Wiegers Terpstra*, waarin zij verklaarden, 'dat zij zich afgescheiden hebben van het Herv. kerkbestuur opgerigt in het jaar 1816 en dat zij zich verenigen met alle ware gereformeerden, waar de Heere die ook believe te vergaderen volgens art. 28 en 29 onzer Geloofsbelijdenis en betuigen tevens dat zij met ons lieden gene gemeenschap begeren, totdat wij met hun terugkeren tot de waarachtige leer en tucht uitgedrukt in onze formulieren van Enigheid en Liturgiën. Driesum den 14 Dec. 1840'. Aldus de notulen.

In diezelfde vergadering wilde bij de gehouden censura morum niemand meer over de geest van afscheiding praten 'om de rust en vrede niet meer te storen', maar het 'stil aan het beloop der zaken overlaten, en in de hand der altijd wijze en liefderijke zorg van den Heer der Kerk overgeven'.

Pas in de vergadering van 2 mei 1841 kwamen de hierboven genoemde berichten van onttrekking weer te sprake en eenparig besloot men die leden voor een onbepaalde tijd het gebruik van het Avondmaal te ontzeggen. De koster *Beerda* moest de gecensureerden van het besluit in kennis stellen.

Intussen had in 1839 nog een merkwaardige gebeurtenis plaatsgevonden. Tijdens het afleggen van zijn huisbezoeken kwam ds Bekius ook bij *Pieter Reinders Kramer*. Deze was ziek en had verzocht nog gedoopt te mogen worden. De predikant kon hierop echter niet direct antwoord geven en had toegezegd te zullen informeren of hij dit 'volgens de kerkelijke wetten wel privaat en ten zijnen huize verrigten mogt'.

Bij het Provinciaal kerkbestuur van Friesland werden inlichtingen ingewonnen. De scriba antwoordde, dat het verbod van de privaatdoop bij synodale resolutiën van 17 juli 1819 en 11 juli 1821 blijkbaar alleen op de kinderdoop zag en dat er tegen een dergelijke volwassenendoop geen bezwaar was, als zijnde niet strijdig met de praktijk in de eerste tij-

den van het Christendom. Wel behoorde de dopeling vooraf onderricht te zijn en plechtig belijdenis van zijn geloof in Jezus Christus te hebben afgelegd.

De kerkeraad besloot hierop, dat men aan het verzoek van Kramer zou voldoen en de predikant zou een en ander regelen. (24 november 1839). Ongetwijfeld zal men het als een overwinning hebben beschouwd, dat nu de man van één van de vurigste vrouwelijke separatisten, belijdend lid van de hervormde kerk werd.

Ineens kwam er echter een onverwachte wending in de zaak. Ds Bekius zat over de genomen beslissing nog wat te dubben en bedacht, dat Kramer, na belijdenis te hebben gedaan, dadelijk ten laste van de diaconie zou kunnen komen. Daarover wilde hij met zijn kerkeraad toch nog eens praten. Of Kramer dit heeft geroken, weten we niet, maar voordat ds Bekius met zijn kerkeraad het geval kon bespreken, ontving hij een paar dagen later een briefje van P.R. Kramer, gedateerd Wouterswoude 30 november 1839:

Waarde Heer! daar mijn verzoek was, om door U gedoopt te worden, ben ik van voornemen veranderd, dewijl er groote zwarigheden op mijn hart zijn om door U gedoopt te worden. Ik bedank U vriendelijk voor de moeite, die U heeft aangewend om aan mijn begeerte te voldoen.

Natuurlijk voelde de kerkeraad zich genomen en verontwaardigd besloot ze, dat ds *Bekius* met ouderling *I.F. Wester* nader zouden informeren naar ‘die zonderlinge verandering in de gemoedsstemming des mans’. Dit bezoek zou op 3 december worden gebracht, maar het was niet meer nodig: de dag daarvoor bleek Kramer te zijn overleden.

Schoolmeesters

Voor we nu met de directe voorgeschiedenis van de instituering der Afgescheiden kerk in Driesum c.a. verder gaan, willen we eerst een paragraaf wijden aan de ‘schoolonderwijzer’ van *Damwoude* en die van *Driesum* en zijn zonen, van wie ds Bekius vond, dat ze niet het goede voorbeeld gaven en te veel sympathie voor de separatisten aan de dag legden. We betrekken in onze behandeling ook nog die van *Akkerwoude*, want deze past in zekere zin ook in het rijtje. Ze behoorden alle drie tot de potentiële Afgescheidenen, maar ze hebben zich toch nooit bij de Afgescheiden kerk gevoegd en zijn hervormd gebleven.

Taeke Reints Beerda

We beginnen met de oude meester in Driesum, *Taeke Reints Beerda*, die op 16 februari 1772 in *Westerbroek* (bij Zuidbroek in Groningen) is gedoopt, in *Anje Julles Zuiderveld* uit Warffum zijn vrouw heeft gevonden en op 3 juli 1846 in Driesum is overleden.[15.]

Van 1805-1846 hebben enkele generaties Driesumers hem als hun

schoolmeester gekend. Zijn vier zoons zijn ook onderwijzer geworden en door hun vader opgeleid. Over zoon *Julle* zullen we bij *Kollummerzwaag* breder spreken en over *Reint* bij *Suawoude*.

Een punt dat in de dagen van de Afscheiding niet weinigen in gewetensnood bracht, was de verplichte *vaccinatie*. Meester *Taeke Beerda* in Driesum verkeerde geregeld op gespannen voet met het K.B. van 19 oktober 1832, waarin was bepaald, dat alleen ingeente kinderen op de school mochten worden toegelaten.

Beerda en velen met hem, noemden de koepokinenting, de nieuwe vinding van dr Jenner, beslist geen ‘gezegende ontdekking’; want de vreselijke pokziekte was in hun ogen een straf van God, waaraan de mens zich niet mocht onttrekken. Ook zijn zoons *Julle* en *Reint*, resp. schoolmeester in Kollumerzwaag en Suawoude, deelden die opvatting van hun vader.

Reint Beerda te Suawoude is mee om zijn verzet tegen de vaccinatie zelfs ontslagen als onderwijzer. Julle Beerda - minder heftig dan Reint - gehoorzaamde min of meer noodgedwongen, en vader Taeke Beerda in Driesum probeerde de wet op de vaccinatie zoveel mogelijk te ontduiken en wekte zo steeds meer het wantrouwen van de schoolopziener ds Ferf op.

We moeten hierbij ook nog bedenken, dat niet weinige ouders uit conservatisme tegen de vaccinatie waren.

Wanneer ouders weigerden hun kinderen te laten inenten en meester wees deze kinderen de deur, dan beurde hij dus van die kinderen geen - schoolgeld; en het onderwijzerstractement was in die dagen aan de zeer lage kant. Bovendien kon niemand de ouders dwingen hun kinderen naar school te sturen, want leerplicht bestond niet.

In 1840 kreeg meester Taeke Beerda een aanmaning tot stipte naleving van het reglement op de koepokinenting. In de maanden maart en april van 1842 sloeg de besmettelijke ziekte weer toe onder kinderen en volwassenen en dus werd de schoolopziener weer heel attent op de pokkenbriefjes.

Meester Beerda stond bij zijn schoolopziener ds *Horatius Nieubuur Ferf* te *Bergum* beslist niet in een goed blaadje. Diens oordeel over meester Taeke is niet mals: ‘bezittende den 3 rang, doch weinig kennis, geen beste zedelijke hoedanigheden, zijnde laaghartig en onwetendgierig’; bovendien ‘dezelfde godsdienstige gevoelens aanklevend’ als de onderwijzers *Sijbolt Feenstra* van *Akkerwoude* en *Klaas Kuipers* van *Dantumawoude*. En van die separatistische gevoelens had de liberale schoolopziener *Ferf* nu juist zo'n afkeer.

Bij een bezoek in september 1841 aan meester Beerda in Driesum trof ds Ferf tot zijn ergernis de school leeg aan! Beerda was niet thuis; hij was juist ‘naar het onderwijzers-gezelschap vertrokken, dat hij uit schijnheiligheid bij woont’, zo besluit Ferf zijn kort rapport.[16.]

Het volgend jaar - in juni 1842 - vond ds Ferf op zijn inspectietocht de school weer leeg, nu wegens een vertimmering, maar meester was nu wel present. Door meesters vrouw werd hij 'naar het koor van de kerk verwezen'. Daar trof hij 'in een donker hok 67 kinderen aan, gedeeltelijk zittende op bankjes, gedeeltelijk op de doodsbaar, als haringen opeen gepakt en licht en lucht ontvangende door de open groote kerkdeur. Dat hierdoor het slechte onderwijs nog slechter was, zal wel geen betoog behoeven'.

En dan komt het weer: 'De lage vleyer en pluimstrijker *Taeke Reints Beerda*, bezittende den 3 rang, weinig kennis en nog minder zedelijke beginselen, kwam mij dadelijk met kruipende vriendelijkheid te gemoet en met nog meer verschoningen, zeggende, dat hij hoopte in de volgende week het schoolvertrek weer te zullen kunnen gebruiken'.

Hij riep terstond een jongetje, dat zijn 'buis' moest uittrekken en de tekenen van inenting op zijn arm tonen, en voegde erbij, 'zonder dat ik hierover nog een woord gerept had: Nu kan mijn Heer zien, dat alles met de koepokinenting in orde is'.

Bij zijn bezoek in april 1843 trof de schoolopziener in de school 59 jongens en 25 meisjes aan. Hij was weer niet tevreden over het onderwijs, maar 'het is de moriaan gewasschen aan dien reeds bejaarden laag kruipenden en stilstaanden onderwijzer eenige raadgevingen te doen.'

Op 28 juni 1846 verscheen de schoolopziener weer in de school van Driesum. Hij had geen goed woord over voor het onderwijs; 'eene verbetering in het schoolvertrek zoude hier weinig baten, dewijl de 75-jarige onderwijzer *Taeke R. Beerda* niet van zijnen ouden slenter is aftebrengen'.

'Op eene geheel werktuigelijke en ellendige wijze, onderwees hij 43 j. en 20 m. Zeer noodzakelijk is het, dat de man, wiens karakter alles behalve edel is, aftrede en emeritus worde'.

Van dit laatste was de opziener zo overtuigd, dat hij nog diezelfde dag de onlangs in functie getreden nieuwe grietman (een halfbroer van de Gouverneur van de provincie en wonen op het buitengoed Rinsmastate[17.] te spreken vroeg, die hem 'met de grootste wel willenheid' aanhoorde. Maar het nemen van maatregelen was niet meer nodig, want vijf dagen na het bezoek van de schoolopziener overleed meester *Taeke Reints Beerda* van Driesum, volgens zijn overlijdensacte 74 jaar oud.

Klaas Kuipers in Dantumawoude

De tweede schoolmeester, die we hier even naar voren halen en die volgens ds Bekius in het kerkelijke niet het goede voorbeeld gaf, was *Klaas Kuipers* uit *Dantumawoude*. Wat diens persoon betreft, was de schoolopziener in september 1841 nogal over hem te spreken, want hij noemde hem iemand 'met goede verstandelijke en zedelijke hoedanigheden'. Helaas koesterde hij 'separatische gevoelens' over de godsdienst, wat

in zijn onderwijs te merken viel. Bovendien was hij ‘met een sub-ontvang begunstigd’, d.w.z. hij had er een baantje als ontvanger bij. De schoolopziener noemde Kuipers' onderwijs ‘droog, naargeestig en werktuigelijk’. Men kon zien, dat hij het deed ‘om den broode’. Kuipers werd op de manco's in zijn onderwijs gewezen, naar aanleiding van vragen door de schoolopziener aan meesters zoontje gesteld, dat slechts met een diep stilzwijgen had geantwoord. Maar het scheen niet tot Kuipers door te dringen ‘want hij zag mij raar aan met zijn bleek vervallen gelaat en betuigde mij, dat hij zijn best deed’.

Het volgend jaar (juni 1842) schreef ds Ferf in zijn rapport: Kuipers ‘was vroeger een ijverig man, maar is helaas later door zijn *separatistische* gevoelens zeer achteruit gegaan; zijne melancholie is op zijn droevig en bleek gelaat duidelijk te lezen. Ik werd akelig op dit gezigt, en mijn hart kneep mij toe bij het werktuigelijk en levenloos onderrigt, dat hij toen gaf aan 37 j. en 34 m.’

Uit de papieren op de lessenaar bleek, dat Kuipers zich tijdens de schooluren met zijn ontvangerspost bezig hield.

In het rapport van het bezoek van april 1843 lezen we tot onze verrassing, nadat we gehoord hebben, dat het schoollokaal veel te klein was voor het groot aantal leerlingen van *Dantumawoude* en *Murmerwoude:* ‘Het gebed was te zacht om algemeen gehoord te worden, doch kort en doelmatig zonder eenigen zweem van dweeperij of *separatistische* gevoelens, waarmede hij algemeen verdacht wordt gehouden, doch waarvan hij eenigzins scheen teruggekomen, voor den armhartigen *vondeling*, en *duisterling*, die hier voor leer aar speelt, en alleen eenigen aanhang in de Gemeente heeft, omdat de predikant in dit dorp zijnen post verwaarloosde’.

Met deze woorden zinspeelde de schoolopziener op *J.F. Zeebuit*, die in het vorig jaar als predikant in de Afgescheiden kerk van Driesum c.a. was bevestigd en die zijn ietwat merkwaardige naam zou te danken hebben aan het feit, dat hij een buit was op de zee behaald, gevonden op het strand ergens bij Zand voort.

Toch kwamen een paar jaar later (1846) de godsdienstige opvattingen van Kuipers in het rapport van de schoolopziener weer in negatieve zin naar voren.

Kuipers onderwees 40 j. en 41 m. op een ‘zeer melancholieke en werktuigelijke wijze, een gevolg van zijn godsdienstige denkwijze, welke op het geheele onderwijs sedert dien tijd een nadeelige invloed heeft uitgeoefend’.

Sijbolt Feenstra te Akkerwoude

Tenslotte nog iets over de capaciteiten en godsdienstige ligging van de derde schoolmeester, *Sijbolt Feenstra* te *Akkerwoude*. In 1841 rapporteerde schoolopziener ds Horatius Nieubuur Ferf, dat hij de school van

Sijbolt Feenstra in Akkersoude op 8 september had bezocht. Zijn oordeel luidde, dat Feenstra zeer goede verstandelijke vermogens bezat en vooral een 'groot rekenmeester' was. Verder had deze 'goede zedelijke hoedanigheden, maar zonderlinge separatistische gevoelens over de godsdienst.' Deze schenen helaas geen gunstige invloed op zijn onderwijs uit te oefenen, 'hoewel hij die gevoelens zorgvuldig voor mij verbergt.'

'Hij is van te loszinnige tot te stijve denkwijze overgegaan en bewijst de waarheid van de ondervinding, dat de mensch van het ongeloof ligt tot bijgeloof overslaat. Les extrèmes se touchent, zegt een bekend spreekwoord'.

Een schoolmeester kon in die dagen blijkbaar ook nog een beetje boer erbij zijn, want de schoolopziener vervolgde:

'Daarbij heeft hij eene groote boereplaats gehuurd, welke hem natuurlijk veel bijwerk geeft en dus van zijne hoofdbezigheden aftrekt, zoo dat men al gezegd heeft, dat hij zijnen post zoude neder leggen'.

Ferf had bij hem nog nooit zo'n groot aantal kinderen op school aangetroffen: 40 jongens en 35 meisjes. 'Ik schrijf dit niet alleen toe aan zijnen zachten, eenigszins zoetsappigen omgang met de kinderen, maar ook aan zijne *godsdienstige gevoelens*, die hem eenige beruchtheid bij het gemeen in dien oord hebben gegeven'.

Die 'beruchtheid' was natuurlijk een gevolg van de separatistische godsdienstige gevoelens van meester Feenstra. Maar die raakte Ferf in zijn gesprek met meester niet aan, 'ontwijkende ik als schoolopziener alle bemoeyingen met zijne godsdienstige denkwijze'. Hij noemde ze echter toch wel even in zijn rapport. 'Wat, dacht ik, zal van het onderwijs worden, als de Wet op het lager onderwijs vernietigd wordt en er dus Roomsche, Calvinistische, Separatistische scholen verrijzen moeten uit de asch en de puinhopen van het schoon gebouw? Dat zelfde dacht ik ook bij het bezoek aan *Damwoude* op dienzelfden 8 September 1841'. Dit was het bezoek bij de hierboven al genoemde Klaas Kuipers.

Het volgend jaar (1842) was de schoolopziener opnieuw in Akkerwoude en we lezen weer in zijn rapport: Sijbolt Feenstra bezit goede verstandelijke en zedelijke hoedanigheden, maar is 'berucht wegens zijn separatistische gevoelens over de Godsdienst'.

'Hij ontving mij zeer vriendelijk en was niet regt tevreden dat ik met mijn rijtuig niet op zijne boereplaats onmiddellijk achter de school gegelegen was uitgestald, gelijk ik meermalen, wegens zijne vroegere betrekking als ondermeester te Bergum, gewoon was, waaromtrent ik mij verontschuldigde met de onzekerheid of hem dit wel wegens den hooitijd zoude schikken'.

Meester beval de kinderen te gaan zitten 'en opende het onderwijs met een gebed, dat een *separatist* voorzeker bij uitstek wegens inhoud en toon zoude hebben bevallen, omdat het woord *genade* er niet in was ver-

geten.

Daarop liet hij Psalm 25:2 opzoeken en begon in het midden der school staande dit vers op eenen hoogdravenden trant voor te lezen en met hen zeer luid te zingen'.

Op 3 april 1843 was ds Ferf opnieuw in Akkerwoude. Het was weer hetzelfde liedje: 'zeer goede kundigheden, maar zeer zonderlinge en separatistische godsdienstige gevoelens'. Toch viel er nu een lichtpuntje te bespeuren, want ds *P. van Kleffens* te Akkerwoude deelde de schoolopziener mee, 'dat deze onderwijzer, hoe zeer in godsdienstige denkwijze van hem verschillende, hem als leeraar met de grootste hoogachting behandelde en menig vriendschapblijk had bewezen'.

Feenstra was ook heel vriendelijk tegen de schoolopziener. 'Moet ik dit als verre gaande huichelarij en bedriegelijke vleierij beschouwen, of als een bewijs dat mijne hoogst ernstige missiven hem in het hart gegrepen hebben? Ik weet het niet en moet het aan den tijd overlaten', aldus ds Ferf.

Twee jaar later, na een bezoek op 5 juni 1845 met zijn vriend ds van Kleffens aan de school, werd Feenstra geprezen: 'Veel, zeer veel was hier het onderwijs verbeterd'. En het jaar daarop lezen we na een identiek bezoek in het rapport: 'Beiden verheugden wij ons, dat zijn separatistische godsdienstige gevoelens geen invloed schenen te hebben op zijn onderwijs, hetwelk nog wel degelijk bij hem het geval is in het moeten voor zingen der Evangelische gezangen en in het vast kleven aan zijne gevoelens, niettegenstaande alle verstandige en liefderijke teregt wij zingen hem door den zachtmoedigen en edelen leeraar zeer dikwijls reeds gegeven'.

We hebben Sijbolt Feenstra niet bij de Afgescheidenen teruggevonden. Had hij zich wel afgescheiden, zoals Reint Beerda in Suawoude, het zou hem ongetwijfeld zijn betrekking als onderwijzer hebben gekost!

Hoe groot?

Hoe groot was nu de hervormde gemeente van *Dantumawoude-Wouterswoude-Driesum-Zwaagwesteinde*, wat het getal betreft? Uit het notulenboek van de hervormde kerkeraad plukten we voor de jaren *1826* en *1835* de volgende cijfers:

Plaats:	***Zielental:***		***Belijdende lidmaten:***	
	1826	**1835**	**1826**	**1835**
Dantumawoude	325	409	66	58
Wouterswoude	261	266	17	9
Driesum	500	488	42	40
Zwaagwesteinde	621	830	-	7
	1707	1993	125	114

Uit deze totaalcijfers kunnen we gemakkelijk de conclusie trekken, dat het toen voor de kerk geen bloeitijd was. Hoewel het zielental belangrijk opliep, verminderde het aantal leden, dat openbare geloofsbelijdenis aflegde.

Instituering 14 december 1840

De Afgescheiden kerk van Driesum c.a. is vrij laat geïnstitueerd, pas op *14 december 1840*, ruim een half jaar voor die in *Dokkum*.

Uiteraard vormt het eerste notulenboek een belangrijke bron voor onze kennis van het ontstaan en van de eerste jaren der nieuwe gemeente.

Toen men in 1890 overwoog enige aandacht te wijden aan het 50-jarig bestaan van de gemeente, bleek dat eerste notulenboek van de kerkeraad zoek te zijn. Navraag bij o.a. de ex-predikant van Driesum, *B.T. Bos*, aan wie in 1874 ontheffing uit het ambt was verleend, leverde niets op. Het boek was weg en bleef (voorlopig) weg. Er zat niets anders op dan af te wachten of het 'begeerde document onder Gods bestuur later nog eens mogt te voorschijn komen; en dit wachten is niet beschaamd'.

In 1893 overleed B.T. Bos. En zie, door bemiddeling van ds *E. Kropveld* (1893-'96 predikant in Driesum) vond men onder de nagelaten boeken van de overledene, onder leiding van Gods voorzienigheid het gezochte boek terug, zwaar door water en mot beschadigd'.

De kerkeraad was van mening, dat dit toegetakelde, maar toch in vele opzichten belangrijke document, moest worden overgeschreven, zodat de inhoud ervan voor het nageslacht beter bewaard bleef. Bereidwillig nam diaken Hoekema die taak op zich. Hij schreef er de hele winter van 1893 aan. De mogelijkheid van het maken van fotokopieën bestond toen nog niet!

Ds Kropveld - aan wiens toelichting we het bovenstaande ontlenen - besloot met de woorden, doelende op het kleine begin van de gemeente:

'Geve God ... dat het nageslacht den zegen erkenne die uit een zoo klein begin en aller eenvoudigste ontwikkeling zoo veel goeds heeft te voorschijn doen komen'.

We zeggen het hem na; daarom vertellen we nu over het kleine begin. Want klein en eenvoudig wàs het.

In het eerste notulenboek van de kerkeraad - lang ondergedoken geweest - staan voorin voor het nageslacht een aantal belangrijke bijzonderheden over de stichting van de Christelijke Afgescheidene Gereformeerde Gemeente, vastgelegd. Ze zijn van de hand van ds *T.F. de Haan*.

We zijn er blij mee, want zo kunnen volgende generaties nog kennis nemen van Gods werk in de ontstaansgeschiedenis van de Christelijke Afgescheidene Gemeente te *Driesum-Wouterswoude-Damwoude*, die we voortaan de kerk van *Driesum c.a.* zullen noemen.

Vóór het officiële begin waren er al enige Afgescheidenen in Driesum.

Deze hadden zich gevoegd bij de gemeente van ‘de Ham’ (Drogeham), waar op 11 december 1835 onder leiding van ds van Velzen een Afgescheiden kerk was geformeerd. Maar Drogeham was door de grote afstand haast onbereikbaar voor kerkgangers uit Driesum en daarom was het een uitkomst, dat de pogingen slaagden om in *Driesum* een eigen gemeente te stichten met een eigen kerkeraad.

Al in november 1840 was men onder leiding van ds *T.F. de Haan* en ouderling *A. Leistra* (beiden van Wanswerd) begonnen de namen te noteren van Afgescheidenen en van hen, die dit nog wilden worden. Elke zondag werden godsdienstige bijeenkomsten gehouden.

Eindelijk kwam dan de beslissende dag. Op 14 december 1840 vergaderde men bij *Jacob Jans Slot*, een arbeider te Driesum, aan huis. Ook ds *de Haan* en ouderling *P.S. van der Woude* waren namens de classis Wanswerd daar aanwezig. Vanzelfsprekend leidde ds de Haan de dienst. Na te hebben laten zingen ps 102:7, 8 en 9 en in gebed te zijn voorgegaan, las hij de namen voor van hen, die al verklaard hadden zich bij de Afgescheidenen te willen voegen. Het waren (achter enige opgegeven namen plaatsen we enkele bijzonderheden en soms een correctie):

Johannes Wijgers Terpstra (een schoenmaker te Wouterswoude en getrouwd met Froukje Martens van Zuiden. Hij overleed december 1843, oud 51 jaar).
Folkert Douwes Posthuma (een 24-jarige dagloner, wonende onder Dantumawoude). Hij was getrouwd met
Martje Hanzes de Haan
Jacob Jans Slot (arbeider te Driesum, in 1829 getrouwd met
Maaike Tijmes Kooistra
Minne Meinderts Wiersma (een landbouwerszoon, en zijn vrouw
Eelkje Eelkes Idsardi
Berend Egberts de Vries (hij was geboren te Westergeest en overleed in 1881 te Murmerwoude, oud 75 jaar, weduwnaar van Aafke Jans Monsma)
Klaas Durks Boonstra
Fokke Heines Postma (een dagloner te Wouterswoude, getrouwd met
Aaltje Waetses Broersma
Sjoukje Rienks Bosma
Willem Durks Wolters (kuiper te Driesum, in 1852 op 67-jarige leeftijd overleden. Zijn vrouw was
Leentje Sikkes Oegema
Jan Eelkes Monsma
Minke Thomas London (weduwe van Berend Meints Bouma. Ze is nog een poos schoonmaakster van de kerk geweest en in 1857 naar Amerika geëmigreerd.)

Trijntje Pieters Kramer
Jarigje Pieters Kramer (zij en haar bovengenoemde zuster waren dochters van Pieter R. Kramer, wiens doop door ds Bekius in 1839 op het laatste moment niet was doorgegaan. Als Jarigje in 1859 overlijdt, is ze 43 jaar, van beroep 'inlandsche kramersche' en vrouw van Geert Durks van der Bijl).

Jetske Klazes Jeltema

Nadat al deze namen door ds de Haan waren voorgelezen, hield hij een toespraak, waarin hij het doel, de noodzaak en het nut van de Afscheiding en van het vormen van een eigen gemeente onder streepte. Met 'gepaste drang en beweegredenen, doch met zachtheid en bedaardheid' wekte hij hen, die zich nog niet hadden afgescheiden, op, dit wèl te doen. Met als gevolg, dat alsnog de volgende personen zich opgaven:
Froukje Martens van Zuiden (vrouw van de reeds genoemde Joh. Wiegers Terpstra)
Vincent Bartholomeus de Leeuw (die we even later bij de Dokkumer Afgescheidenen vinden)
Jan Romkes Heidstra (arbeider te Driesum) en zijn vrouw
Antje Gerbens Toonstra
Jan Reins Schuring (een arbeider te Driesum, in 1820 getrouwd met Sepkje H. Zuidema)
Jantje Jarings Wijlstra (Wielstra)
Doeke Henricus Raap (bij zijn huwelijk in 1826 met Ytje Doedes Lawerman, is hij kastelein te Dantumawoude, zoon van Henricus Raap, rentenier, en van Rinske Doekes Ringnalda).
Hendrik Jans Slot
Jogchem Harmens Schroor

Toen ook deze namen waren genoteerd, en men 'tot opwekking' eens had gezongen, vroeg ds de Haan wie de vrijmoedigheid bezat om in het openbaar belijdenis van zijn of haar geloof af te leggen. Enigen 'welker harte de Heere roerde door Zijnen Geest', verklaarden zich daartoe bereid.
Het waren
Froukje van Zuiden
Jacob Jans Slot
Maaike Tijmes Kooistra
Fokke Heines Posthuma
Sjoukje Rienks Bosma
Minke Thomas London
Vincent Bartholomeus de Leeuw
Doeke Henricus Raap

‘Deze personen hebben vervolgens, als er nog eens gezongen was, één voor één naar orde verhaald wat de Heere aan hunne zielen gedaan had, en wat zij verder .... van de waarheid mogten geloven en belijden, doch de één met meer licht en overtuiging dan de ander en zijn daarop met overleg en stem der aanwezige leden tot lidmaten der Afgescheidene gereformeerde Kerk aangenomen’. Aldus het verhaal vóórin het notulenboek, waaruit we nog het volgende citeren:

‘Toen is men overgegaan tot het bevestigen der nieuw aangenomen leden met het afvragen en beantwoorden der vijf vragen, die aan de bejaarden bij den doop gedaan worden’.

Vervolgens ging men over tot het stemmen van één ouderling en één diaken. Gekozen tot ouderling werd *Reinder Gerbens van Wieren* uit de gemeente van Birdaard en Wanswerd, die zonder bezwaar als lid tot de kerk van Driesum c.a. werd toegelaten.

Willem Durks Wolters zag zich tot diaken gekozen, wat hij in de hervormde kerk ook al eens was geweest, terwijl kerkmeester werd *Doeke Henricus Raap*.

Nadat men ter onderbreking en ‘opwekking’ weer eens had gezongen, doopte ds de Haan twee kinderen (volgens het doopboek) en bevestigde met het daarvoor geldende formulier de nieuwe ouderling en diaken. Toen ‘alles geregeld was afgelopen met stichting der gemoederen, is de vergadering gesloten met het zingen uit psalm 134 en het gebed door ds T.F. de Haan. Dit alles is geschied op den 14 December 1840 door Gods genade en bestuur Zijner voorzienigheid, waarvoor Hem alleen toekomt de dank en lof en eeuwige aanbidding. Amen’. Zó luidt het slot van het door ds de Haan opgesteld historisch verhaal van de stichting van de Afgescheiden kerk van Driesum c.a.

Reinder Gerbens van Wieren

Aan de eerste ouderling van Driesum *Reinder Gerbens van Wieren*, geven we hier nog enige extra aandacht.

Van Wieren - geboren in 1799 in Rijperkerk - is timmerman in *Oenkerk* geweest. In zijn werkplaats hielden de Afgescheidenen hun eerste godsdienstige samenkomsten. Het kwam van Wieren op een hele serie boetes te staan, maar hij ging door. Op den duur werden zelfs soldaten bij hem ingekwartierd. Toen hij zich daarover beklaagde bij de gouverneur van Friesland, beloofde deze de inkwartiering direkt te zullen opheffen, als er geen ongeoorloofde bijeenkomsten meer werden gehouden. Daarop verklaarde van Wieren, dat hij niet slechts niet kon beloven om geen bijeenkomsten meer te zullen houden, maar dat hij er zelfs zeker mee zou voortgaan en dat hij daarvoor zijn leven over had. Tenslotte kwam het zover, dat hij de opgelegde boeten niet meer kon betalen, en er boelgoed werd gehouden.

Om te voorkomen, dat de Afgescheidenen de goederen zouden terug-

kopen, vond die verkoping op zondag plaats. Alles, waarbij de kleertjes voor de baby die werd verwacht, kwam onder de hamer, ja, zelfs de rok die van Wierens vrouw droeg. De koper gaf dit kledingstuk echter aan haar terug, want dit was toch te erg.

Omdat de opbrengst niet voldoende was voor de betaling van de schulden, werd van Wieren in het huis van bewaring gesloten.

Later is hij met zijn gezin verhuisd naar *Rinsumageest* en dus lid geworden van de kerk van *Wanswerd* (*Birdaard*).

Waarschijnlijk heeft men hem ook daar niet met rust gelaten, want in september 1841 werd een verzoek van hem om kwijtschelding van een opgelegde boete in zoverre ingewilligd, dat hij de boete niet, maar de proceskosten wel moest betalen.

Van Wieren heeft later nog bij *Dokkum* gewoond en is daarna vertrokken naar *Jislum* en nog later is hij als molenmaker gaan wonen in Janum.[18.]

Met zijn vrouw *Trijntje Kroodsma* emigreerde hij in juli 1858 naar Noord-Amerika, waar hij reeds een dag of vijftien na zijn aankomst is overleden.`19

Zo was dan, na een voorbereidende vergadering op 15 november, de *14e december 1840* de Afgescheiden gemeente van *Driesum, Wouterswoude* en *Damwoude* onder leiding van ds T.F. de Haan geinstitueerd.[20.] De eerste lidmaten waren afkomstig uit *Driesum, Wouterswoude, Damwoude, Dokkum* en *Rinsumageest*. Al spoedig voegden zich verder bij de gemeente lidmaten uit *Murmerwoude, Akkerwoude, Kollum, Zwaagwesteinde* en *Veenwouden*. De nieuwe gemeente trok haar leden dus wel uit een ruime regio.

Voor de jonge gemeente was de ervaren ouderling van Wieren van grote waarde. Met diaken W.D. Wolters vormde hij de hele kerkeraad! Het was allemaal wel kleinschalig.

Vond de institueringsvergadeing van 14 december plaats in Driesum, bij *Jacob Jans Slot* aan huis, nog geen maand later bediende ds de Haan het Avondmaal in de woning van *Doeke Henricus Raap* in Wouterswoude en op 1 augustus 1841 bij de schoenmaker *Johannes Wijgers Terpstra*, ook in Wouterswoude wonend. Bij hem in huis werd ruim een half jaar later opnieuw het Avondmaal gevierd. In menige Afgescheiden gemeente kwam de bediening van het Avondmaal veel minder vaak voor. De gemeente van Driesum c.a. verkeerde in de gelukkige omstandigheid, dat ds de Haan toen nog dicht in de buurt woonde, in *Wanswerd* aan de Streek. In elk geval stelden de Driesumers de Avondmaalsviering op hoge prijs, want ze staat als een bijzonder voorrecht in het notulenboek vermeld.

Nu de gemeente was gesticht, kon ook de bediening van de doop geregeld plaats vinden. Op dit punt heerste wel enige verwarring. Het

blijkt wel hieruit, dat op de dag van de kerkinstituering de doop bediend werd aan twee kinderen van *Jochem Harmens Schroor*, van wie de oudste Harmen bijna 15 was en zijn zusje Otje 10 jaar. Harm was zeker te oud voor de kinderdoop. Op 10 januari 1842 werden 3 kinderen gedoopt van *Minke Thomas London*, weduwe van Berend Meints Bouma, waarvan de oudste ruim 15 jaar was. En ook voor hen gebruikte ds de Haan nog het formulier van de kinderdoop.

De eerste geschreven kerkeraadsnotulen dateren van 8 augustus 1841. De kerkeraad vergaderde bij diaken *Willem Dirks Wolters*, de kuiper, te Driesum aan huis. Wel hadden de broeders al eerder vergaderd, want volgens die eerste notulen werd besloten een zuster voor de derde keer te vermanen.

Om het contact tussen de naburige kerk van *Dokkum*, die *12 juli 1841* geinstitueerd was, en de gemeente van Driesum c.a. te versterken en elkaar zo nodig met raad te dienen, werd op 18 februari 1842 een soort gecombineerde kerkeraadsvergadering gehouden, waar de gemeente van Dokkum vertegenwoordigd was door *M.T. Dijkstra* en *H.D. Drukker*. Er kwam een huishoudelijk reglement, naar het voorbeeld van dat van Wanswerd en Jislum[21], zodat een bestendige samenwerking, die ook in de notulen blijkt uit de aanwezigheid van broeders uit Dokkum op de kerkeraadsvergaderingen te Driesum, mogelijk werd.

Bij K.B. van 26 februari 1842 no 73 was gunstig beschikt op een door 16 personen ondertekend verzoek om door de regering als kerk te worden erkend. Men zou kerken in het gebouw ‘staande en gelegen te *Wouterswoude*, geteekend no 41’.

Bij K.B. van 7 augustus 1842, no 114 is aan de gemeente toegestaan haar openbare Eredienst tijdelijk uit te oefenen in het huis van de weduwe *Meindert Sjoerds Wiersma*, getekend no 34 te *Akkerwoude* ‘(kadastraal) en zulks voor zoolang tot dat het boven aangewezen gebouw zal zijn in orde gebragt’. Huis en schuur van genoemde weduwe stonden in *Wouterswoude*.

De gemeente telde toen ongeveer 16 belijdende leden. Reeds in 1841 moest de kerkeraad Doeke Hendriks Raap wegens ‘verzuim van Godsdienst’ (hij kwam niet meer in de kerk) met medewerking van de classis Wanswerd, als lid afsnijden.

De gemeente - aldus ds J. Douma - die in het begin in verscheidene woningen samenkwam, zodat de kerkvoogd in 1841 ‘wegens Huisvestinge en Banten aan onderscheidene Personen’ de somma van *ƒ* 9,76½ had te betalen, vergaderde later geregeld bij *J.W. Terpstra* aan huis, aan wie over 1842 uitbetaald werd *ƒ* 26,50 ‘wegens Huishuur dat er gepredikt wort in 53 dagen met de Feestdagen’.

Niet lang echter heeft deze toestand geduurd. Want, al zwijgen de notulen erover, we merken uit het boek der kerkelijke administratie,

evenals uit het antwoord op het bovengenoemd verzoekschrift om erkenning door de regering, dat men al in 1842 met het bouwen van een kerk was begonnen.

In de maanden mei-november werd aan 'liefdegaven' voor de kerk ingezameld *f* 723,10, waaronder giften van *f* 100. *Ds Zeebuit* kon zelf nog *f* 0,90 bijdragen.

Aan *J.W. Terpstra* werd in augustus *f* 12 uitbetaald 'wegens afstand van de kerkgrond op zijn tuin'. Voor *f* 200 werden materialen voor kerk en huis aangeschaft, en later nog eens voor *f* 100.

Door K.H. Stellema werden steen, hout en pannen opgereden. Op Oudejaarsdag werd aan ouderling *R.G. van Wieren f* 330 uitbetaald 'wegens timmerloon aan de kerk en huis'.

De kerk is toen in zoverre klaargekomen, dat er in de eerste helft van 1843 in gekerkt kon worden. Tenminste, aan geld voor stoelen en banken werd *f* 23,65 in de kerkekas ontvangen voor de tijd tot 12 mei, en voor de maanden tot 12 november *f* 21,35. Wel was het gebouw nog niet helemaal voltooid. Zo moest b.v. nog 28 april aan P.J. Kromsigt te Leeuwarden wegens geleverde 24 stoelen in de kerk nog *f* 27,60 worden betaald en 21 juni 'wegens arbeidsloon aan de kerk' een kleine *f* 40 worden gestort.

De eerste steen werd gelegd door *Pieter Heerkes Viersen*, die toen 23 jaar oud was.

Ook in 1844 vinden we nog uitgaven ten behoeve van de kerk, voor lampen, een nieuwe bijbel, zagen, ijzerwerk, verven, 'boutjes en kramkes', werk aan de preekstoel, blakers en een doopbekken. Zelfs moest nog in april 1845 ruim *f* 50 voor 'geleverde verf voor kerk en huis samen' worden betaald. Maar toen was de bouw van kerk en pastorie, die stonden onder Wouterswoude, ook klaar. Verdere uitgaven als: 'een matte op een stoel in de kerk' voor *f* 0,30, voor 'geleverde keersen in de kerk' (de kerk werd toen dus door kaarsen verlicht), behoren tot de gewone onderhoudskosten.

Ds J. Douma vervolgt: 'De gemeente was blijkbaar maatschappelijk welvarend, want ze schijnt zonder veel moeite de bouw te hebben gefinancierd'. Wij denken eerder, dat een groot deel van de financiële lasten gedragen werd door de vermogende familie *Viersen*, die twee cichoreifabrieken bezat en in granen handelde. Met name noemen we *Pieter Heerkes Viersen* (1819-'86), die in september 1850 tot ouderling werd gekozen en dat jarenlang is gebleven. In de kerkeraadsnotulen van 1886 staat een 'Ter gedachtenis' aan hem opgenomen, waaruit blijkt, dat hij ook financiëel veel voor de gemeente heeft betekend.

Veel armen waren er niet. Op 23 december 1841 werd, blijkbaar als kerstgift, aan een viertal gezinnen voor *f* 12 'vlees en smeer' uitgedeeld. Een enkele ontving eens iets voor medicijnen. Maar geregelde ondersteuning ontving geruime tijd alleen de weduwe Minke Bouma-London,

die in 1857 naar Amerika is vertrokken.

Ze was de schoonmaakster van de kerk en had een groot gezin. Haar werden in oktober 1842 niet minder dan 30 korf aardappelen à 40 cent de korf geleverd; ook ontving ze in december 2 wagens turf. Verder melden ons de diakonie uitgaven, dat eveneens de huishuur voor haar werd betaald. Ook had zij nog 40 cent ondersteuning per week. Ze ontving o.a. nog katoen, een nieuwe emmer, een 'scholdoek' (schoteldoek), een paar klompen voor haar zoon (22½ cent), kleding, een jak, zelfs een 'lep' (spade) en later 'een viem in een lep' (een handvat) à 15 cent en een vraagboek voor haar zoon. Ze was blijkbaar straatarm. Maar er werd voor haar gezorgd. Ook in de diakonale verzorging werkte de kracht van de reformatie door.

Ds J.F. Zeebuit 1842-'49

De gemeente bestond nog geen anderhalf jaar, toen al kon worden overgegaan tot het beroepen van een eigen dominee.

Na voorafgaand bidden en vasten - zoals gebruikelijk bij de Afgescheidenen - werd op 8 april 1842 een beroep uitgebracht op de Drentse kandidaat *Jan Frederiks Zeebuit* op een tractement van 'niet minder dan *f* 300 en vrije woning'. Zeebuit bedacht zich niet lang. Vier dagen later al nam hij het beroep aan en op 29 mei vond de bevestiging van de eerste predikant van de Christelijke Afgescheidene Gereformeerde gemeente te Driesum, Wouterswoude en Damwoude plaats. Ds *de Haan* - natuurlijk hij - preekte daarbij over 1 Petr. 5:1-4 (waarin de apostel Petrus de voorgangers van de gemeenten vermaant de kudde van God goed te leiden), terwijl ds Zeebuit zijn intree deed met Jes. 40:6a: 'Eene stem zegt: Roep; en hij zegt: Wat zal ik roepen?'

Jan Zeebuit was een eigenaardig man met een eigenaardige naam. Naar men zei, was hij een buit op de zee behaald, toen hij als vondeling ergens op het strand bij Zandvoort was gevonden, we schreven het al. In elk geval was hij een door zijn moeder versmaad jongetje, in 1796 of '97 geboren in het westen van het land, grootgebracht in een weeshuis in Amsterdam en opgeleid voor het schoenmakersvak.

Zeker is ook, dat deze volksjongen een gemoed, ontvankelijk voor godsdienstige indrukken bezat en al jong ijverig in de bijbel en in de 'oude schrijvers' las.

Toen hij op eigen benen kon staan, vestigde hij zich als *schoenmaker* in de Drenthse veenkolonie *Hoogeveen*. In welk jaar precies, weten we niet, maar in 1822 was hij er al.

Al gauw had hij door, dat op zondag in Hoogeveen niet meer het gereformeerde geluid van de kansel werd gehoord en dat de kerk in verval was. Overal was de leervrijheid binnengedrongen. Daarom begon hij in de winter van 1822/23 oefeningen te houden, in zijn eigen huis of elders, zonder daarvoor toestemming van de kerkeraad te hebben gevraagd. En

zo voegde Zeebuit zich, net als zijn kollega-schoenmaker in Hoogeveen, *Gerrit Jan Raidt*, bij het aantal oefenaars, die zich in het land steeds sterker begonnen te roeren.

Zijn activiteiten bleven bij de kerkeraad natuurlijk niet onopgemerkt. Hij kreeg een waarschuwing, maar hardnekkig ging hij door met oefenen, niet alleen in Hoogeveen. Regelmatig trok hij te voet - deze schoenmaker zal wel vast in zijn schoenen hebben gestaan - dwars door de heidevelden heen, via Zuidwolde en de Ommerschans naar *Ommen*, ook al zo'n eldorado voor oefenaars, waar hij dan in een particulier huis voorging[22]. Het kwam hem op een boete van *f* 20 te staan, hem opgelegd door de rechtbank van eersten aanleg te Deventer.

Bij deze ene veroordeling zou het niet blijven. Hij heeft voor honderden guldens aan boete moeten betalen en omdat hij dit niet kon, belandde hij een poos in de gevangenis, o.a. in *Assen*.

Daarvan is nog een echo overgebleven. Uit een brief van een emigrante vonden we geciteerd:

'Daar in Assen was destijds een oefenaar genaamd *Jan Zeebuit* .... Die man hebben ze vaak in de gevangenis gezet, omdat hij voor meer dan 19 personen optrad. Nu waren er een hoopje vrienden, die op een Zondag naar Assen gingen, naar de gevangenis. Ze hadden gehoord, dat de oppasser niet wreed was, en ze wel bij hem mochten komen.

Moeder vertelde ons, ze hadden van alles meegenomen, koffie, melk en boterhammen, zooals ze in 't oude vaderland zeiden. En wat er gebeurde? Ik zal maar zeggen, ze hebben kerk gehouden in de gevangenis en Psalmen gezongen, O, moeder was er dan nog zoo vol van. Ze hadden zooveel genot gehad'.[23]

Zeebuit behoorde met de later eveneens dominee geworden G.J. Raidt tot de eerste 'gangmakers' van de Afscheiding in Hoogeveen, waar in maart 1835 een kerk werd geinstitueerd.

Nog in 1835 gaf hij zijn schoenmakerschap eraan en concentreerde zich alleen op zijn oefenaarschap, dat hem ongetwijfeld een zekere sobere vergoeding in geld en natura opleverde.

Zeebuit, die heel klein van stuk was, is oefenaar in *Ruinerwold-Koekange* geweest en in 1842 dominee in *Driesum* geworden.

Hij had niet veel kennis en verstand, maar was een man van buitengewoon innige vroomheid, en is juist daardoor tot een onschatbare zegen geweest, voor heel de provincie Drenthe, ook voor Assen, ja voor de Gereformeerde kerken in het algemeen.

Daar hij niet eens goed kon lezen, werd hij door velen bespot. In Driesum heeft hij eens twee uur gepreekt over de tekst 'Hij verkwikt mijne ziel' (ps. 23:3), dit tengevolge van de gothische druk lezende als Hij verkuikt mijne ziel. Maar bijna niemand had zoveel zegen op zijn arbeid als deze Zeebuit.

Velen zijn onder zijn prediking tot zelfinkeer en bekering gekomen, en

prof. S. van Velzen moet eens gezegd hebben, toen er enigszins minachtend over Zeebuit werd gesproken: 'Ik geloof niet, dat ik zoveel zegen op mijn prediking en werk heb als de eenvoudige Zeebuit'.[24.]

Toen Zeebuit eind mei 1842 in Driesum kwam, waren kerk en pastorie nog niet klaar. Daarom werd zowel op 19 juni als 18 september 1842 het Avondmaal gevierd in de schuur van de wed. *Meindert Sjoerds Wiersma*, in Wouterswoude (no 34) en ds Zeebuit vond gedurende 22 weken onderdak bij *V.K. Klasinga*, waarvoor de kerk *f* 33 kamerhuur heeft moeten betalen, aldus ds J. Douma, wiens artikel we nu weer volgen.

Maar het duurde niet lang of dit leed was geleden. Midden oktober schijnt ds Zeebuit de nieuwe pastorie te hebben betrokken. Ook is nog voor het eind van het jaar het kerkgebouw in gebruik genomen. Uit een aantekening van 15 december 1842 kon nog opgediept worden, dat op 18 december voor de eerste keer 'in onze nieuwe kerk' het Avondmaal is bediend.

Over het werk van ds Zeebuit staat niet veel genotuleerd. Het werd, zoals meer dan eenmaal in de notulen te lezen valt, als een goedheid Gods opgemerkt, dat er 'geen byzonderheden' waren en niets behoefde aangetekend te worden. We krijgen uit de notulen wel de indruk, dat ds Zeebuit geregeld en trouw heeft gewerkt.

Al spoedig na zijn komst besloot de kerkeraad in de ene maand op de eerste donderdag, in de andere maand op de eerste zaterdag te vergaderen. Die vergaderingen werden in combinatie gehouden met de kerkeraad van Dokkum. Vandaar dat behalve de broeders van Driesum, ds *Zeebuit*, ouderling *van Wieren* en diaken *Wolters*, geregeld ook aanwezig waren ouderling *M.T. Dijkstra* en diaken *H.D. Drukker* van *Dokkum*. De vergaderingen werden, toen de kerk klaar was, tenminste van 15 december af, bij ds Zeebuit in huis gehouden, waarvoor hij 50 cent vergoeding kreeg.

Op de classisvergaderingen was ds Zeebuit ook geregeld te vinden.

Hoewel met de medewerking van de kerk van Wanswerd de kerk van Driesum was geinstitueerd, is zij toch gevoegd bij de *classis Drogeham* (al heeft ze wel eens geprobeerd bij de classis Wanswerd te mogen horen). Geregeld lezen we in het boek van de kerkelijke uitgaven een post voor onkosten '*wegens reiskosten en tol na de Drogeham*' gemaakt. Ja, tolkosten kennen we nu nauwelijks of niet meer, maar vroeger was een tolhuisje buiten het dorp een heel gewoon verschijnsel.

Veel moeilijkheden heeft de gemeente van Driesum, tenminste in vergelijking met andere Afgescheiden gemeenten, niet gehad. Terwijl in het lidmatenboek van andere kerken achter vele namen vaak droevige dingen staan vermeld, is dit in Driesums lidmatenboek een zeer hoge uitzonderuig. Natuurlijk is het wel zo, dat de zielestrijd van de enkeling, de overwinning of de nederlaag, zich aan de waarneming en dus aan de notering daarvan onttrekt.

En niemand zal verwachten, dat de gemeente te Driesum zonder vlek of rimpel was.

Zo moest de kerkeraad al spoedig aandacht schenken aan het feit, dat een lidmate van de gemeente veel bezoek ontving van een broeder uit Drogeham en met deze thuis bleef, maar haar man naar de kerk liet gaan. Ds Zeebuit heeft de vrouw bezocht en rapporteert, 'dat zij bizonder wel gesteld was voor haar gemoed'. Dominee was blijkbaar een man van goed vertrouwen. Ook de eigen man van de vrouw vond het bezoek van de broeder uit Drogeham 'niet hinderlijk'. En toch is de vrouw later met deze bezoeker-verzoeker vertrokken en heeft ze haar man verlaten, zodat ze wegens echtbreuk onder censuur is gekomen.

Ook was er een broeder, die lasterlijk van de gemeente sprak, zelf preekte, 'van de gemeente aftrok' en door zijn aparte samenkomsten 'de armen benadeelde'. Hem werd het Avondmaal ontzegd.

Elke dominee heeft wel eens al of niet gerechtvaardigde kritiek op een preek te verduren. Tegen ds Zeebuit werd de beschuldiging ingebracht, dat hij op eerste Kerstdag 1844 remonstrants zou hebben gepreekt. Het liep voor de beschuldiger op een langdurige tuchtzaak uit.

In februari 1846 kwam aan de orde, dat een lidmaat van de gemeente aan een lidmate een trouwbelofte had gedaan, maar die belofte had geschonden. Het eind van de zaak is geweest, dat door bemiddeling van de kerkeraad de jongeman en de jonge vrouw elkaar de vrijheid hebben hergeven en de hand der verzoening hebben gereikt.

Ook moest eens iemand vermaand worden, omdat hij een slechte betaler was. Maar over het algemeen kon ds Zeebuit zonder met grote moeilijkheden te kampen zijn werk doen, al kunnen ook kleine vossen de wijngaard lelijk bederven.

De gemeente groeide voortdurend. Herhaaldelijk werd de doop bediend, ook aan volwassenen. 'Bijwoners' werden toegelaten en door het doen van openbare geloofsbelijdenis voegden zich nieuwe lidmaten bij de gemeente.

Zoals dit in veel Afgescheiden kerken het geval was, werd bij de toelating vooral gelet op bevindelijke kennis. Het gevolg was, dat b.v. 8 juni 1843 Gerrit B. Luehof, geweigerd werd, 'dewijl in de belijdenis volstrekt geen leven konde worden ontdekt'; hij kon slechts als dooplid worden toegelaten.

Dat de kerkeraad, die teveel op eigen subjectief oordeel afging, zich wel vergiste, blijkt uit de notulen. Soms werd heel wat ellende beleefd van iemand, die op grond van zijn getuigenis 'met algemeene stemmen' was toegelaten.

Uit het diakonie-boek blijkt, dat de armen trouw werden verzorgd. De ondersteuning werd voor verreweg het grootste deel in natura gegeven.

We lezen, dat aan de armen werden verstrekt winkelwaren, vlees en vet, brood, ook wel huishuur.

Voor Bouke Sybrens van der Meer werd de reparatie aan zijn schip, uitgevoerd door Johannes S. van der Werf van Dokkum en ruim *f* 20 kostend, betaald. Ook medicijnen en doktersrekeningen nam de diakonie voor haar rekening, zelfs wanneer iemand helemaal te Mantgum een dokter raadpleegde of baat zocht bij 'de dokter in Koekherne', die wel de beroemde kwakzalver *Wopke fen Koekherne* zal geweest zijn (Kuikhorn ligt tussen Zwaagwesteinde en Veenhoudsterwal).[25.]

Stierf een arme, dan werd zijn doodkist betaald; zo kostte b.v. die van Sjoerd Johannes Terpstra *f* 8 en het ijzerwerk aan de kist nog eens *f* 1,50. Met kleine middelen werd heel wat ellende verzacht.

In het persoonlijke vlak gezien heeft ds Zeebuit in Driesum, of liever in Wouterswoude waar hij woonde, heel wat ondervonden. Zo verloor hij in 1844 zijn zoontje Jan en in 1845 zijn dochtertje Maria. Ook zal het hem gedrukt hebben, dat hij zijn toch heus niet groot tractement niet geregeld kreeg uitbetaald en dat zelfs een collecte langs de huizen voor het predikantstractement moest worden gehouden.

Heel eigenaardig is, dat in 1849 van het begin van het jaar af telkens anderen in Driesum preekten, zoals de oefenaars Radema (Visvliet), Lollinga (Burum), Balt, Oosterhof (Drogeham) en anderen.

Het was misschien een uitkomst, dat ds Zeebuit 13 maart 1849 kon meedelen een beroep te hebben ontvangen van *Leerdam*, waarheen hij ook vertrokken is, na 'op den 22 April behoorlijke Afscheidsrede te hebben gehouden'.

Aan zijn vrouw *Grietje Jantje Vos* is meteen attestatie verleend. Op 26 april is het gezin naar Leerdam vertrokken.

Later is ds Zeebuit, wiens dochter uit zijn eerste huwelijk met Geertje Karstenberg, Heildina (Dina) in 1843 met Jakob Koopmans, een dagloner te Driesum, is getrouwd, nog meermalen in Driesum geweest en heeft daar wel gepreekt en kerkeraadsvergaderingen geleid.

Het heeft heel wat moeite gekost een opvolger voor ds Zeebuit te vinden. Achtereenvolgens zijn in de loop der jaren 1849-1856 beroepen ds *H.J. Goor* van Oudega (Sm), ds *O. Faber* van Beilen (deze zelfs driemaal), ds *H.H. Knol* (Leek), proponent *Meijer* die ziek werd waarom hij weer losgelaten is, ds *Kok* van Drogeham, ds *R. Duiker* van Oudega (Sm), ds *J.T. Bijzitter* van Andijk, kand *J.C. Balhuizen*, ds *R. Scheuning ten Have* van Drachten, ds *H. Schoenmaker* van Mildam, kand. *G.F. Stuckwisch* van Wildervank, ds *E. Breitsma* van Deventer, welgeteld 14 beroepen. Het 15e, dat op kandidaat *Borrius Tiessens Bos*, was dan eindelijk raak. Bos nam het beroep aan, kwam over met zijn vrouw Tjaakje Jans Stoker van Assen en werd op 20 april 1856 als de tweede dominee van de gemeente Driesum door ds D.J. van der Werp van Lioessens bevestigd.

De Christelijke Afgescheiden gemeente van Driesum c.a. is een centrum van kerkelijk leven voor verschillende Wouddorpen geweest. Geen wonder dat uit haar dochtergemeenten zijn ontstaan. Zo werd in 1851 de kerk van *Westergeest* en in 1873 die van *Murmerwoude* geinstitueerd.

Eindnoten:

1. R. Bergsma - Op weg naar een nieuw cultuurpatroon. Studie van de reactie op het moderne cultuurpatroon in de Dokkumer Wouden, 156 (1963).
2. H. Potter - Wandelingen en kleine reizen door sommige gedeelten van het Vaderland, deel I (Amsterdam 1808).
3. Hij liet een weduwe na, Elizabeth Groenewoud. Op 20 januari 1811 hield ds W.N. Bolt van Akkerwoude de lijkpredikatie met ps 89:49a: Wat man leeft er die den dood niet zien zal? (De Boekzaal der geleerde Wereld, 1800 I).
4. H. Potter - Wandelingen en kleine reizen door sommige gedeelten van het Vaderland, deel I, 237 (1808).
   We hebben de spelling enigszins gemoderniseerd.
5. Zijn intreetekst was Rom. 1:11, 12: Ik verlange om u te zien, opdat ik u eenige geestelijke gaven mogte mededeelen, ten einde gij versterkt zoudet worden, dat is, om mede vertroost te worden onder u, door het onderling geloove, zoo het uwe als het mijne (Boekzaal der geleerde Wereld, 1812). Zijn afscheidspreek te Middelbert handelde over 2 Tim. 1:13.
6. J.J. Spahr van der Hoek - De heidedorpen in de noordelijke Wouden, 98 (Drachten 1960).
7. Boekzaal der geleerde Wereld, 1847.
8. P. van den Heuvel - De ring Dokkum (1816-'51) (De Hoeksteen, tijdschrift voor vaderlandse kerkgeschiedenis, 211 (Berkel 1975).
9. In dit briefje schrijft Rijpma:
   ‘Wij ondergetekenden die in den jare 1834 met Acte van Lidmaatschap van Heeg tot Ulieden zijn overgekomen als leeden en aanhangers van de waare gerifformeerde Kerk in Nederland, verklaren bij dezen vrijwillig, dat wij ons, met onse gedoopte kinderen, op Grond van Gods Woord, en de daarbij op Gods Woord gegronde geloofsbelijdenis onser Kerk Art. 28 en 29, afscheiden van het zedert 1816 bestaande Hervormde Kerkbestuur, en het daardoor geregeerd wordend genootschap, en dat wij ons vereenigen met alle ware gerifformeerden, waar de Heere die ook belieft te vergaderen, betuigen tevens dat wij met Ulieden geen Kerkelijke gemeenschap begeeren, tot dat Gijlieden met ons terug koomt tot de Waaragtige Leer en Godsdienst, uitgedrukt in onze Formulieren van Eenigheid en Liturgie.
   Wij vorderen derhalve dat onze namen, en die onzer kinderen uit Ulieder doop en Lidmaten boek zullen uitgeschrapt worden, en dat Zulks openbaar van de Predikstoelen aan de Gemeente van Ulieden worde verkondigd; daar wij naar deeze onze vrijwillige verklaring, volgens Art. 2 van het algemeen regelement uwer wet, niet meer tot Ulieder genootschap behooren.
10. W. Duinkerken, werkzaam op het gemeentehuis te Driesum, was zo vriendelijk ons fotokopieën daarvan te verschaffen.
11. We hebben na enige moeite de plaats van deze molen kunnen vaststellen. De Boksmolen stond aan het Dokkumer diep, aan de oostelijke kant van de Hogediken. De plek waar de molenkolk is geweest, is nog te onderscheiden. Daarbij stond een huis voor molenaarspersoneel, later veranderd in een schipperscafé. De naam Boksmoune voor die plek leeft nog.
    (Volgens mondelinge gegevens van Commerie, die er vlak bij woont).
12. Schrijven grietman aan officier van justitie, Rinsumageest 7 januari 1836.
13. Schrijven grietman aan Gouverneur, 14 maart 1836.
14. Schrijven aan Gouverneur, 26-2-1839.

15. Zijn vrouw is 2 of 9 maart 1850 in Dokkum overleden. Van een nazaat van deze Taeke R. Beerda, R. Douma te Bilthoven, hebben we een aantal belangrijke gegevens over de familie Beerda ter inzage mogen ontvangen.
16. Verslagen van districts-schoolopzieners in Friesland 4e district (R.A. Leeuwarden).
17. Van 1845-'76 is baron D.J.V. van Sytzema grietman (burgemeester) van Dantumadeel geweest. Hij overleed in 1886.
18. Bevolkingsregister van Janum.
    We hebben voor de passages over R.G. van Wieren ook gebruik gemaakt van een artikel in 't Haantje van de Toren, het kerkblaadje van de Geref. Kerk (vrijgemaakt) te Driesum.
20. Voor het volgende maken we uitvoerig gebruik van enkele artikelen van ds J. Douma over de Afscheiding in Driesum in het Friesch Kerkblad.
21. Blijkens het verzoek om erkenning bij de regering.
22. L. Huizinga en J. Wattel - Hoogeveen, van Echtens' Morgenland, 306 (1975).
23. B.A. Bos - Wat God heeft gedaan. De geschiedenis der Geref. Kerk van Assen, 88, 89 (1934).
24. B.A. Bos - idem, 89
25. Kwakzalvers en wonderdokters waren in die tijd niet zeldzaam. Pas in deze eeuw kwam het ‘geneeskundig toezicht’ meer tegen in actie. Ook van menige dominee is bekend, dat hij de geneeskunde een beetje beoefende, waarbij dan hun kennis van kruiden en planten de basis vormde. Zo lazen we, dat op een zomerdag in 1882 de Afgescheiden ds Seeger van Lioessens met paard en wagen naar Kuikhorn kwam, uitspande op de grote boerderij van Jan Ates de Jager, ouderling in Veenwoudsterwal, en zijn kollega-wonderdokter Wopke opzocht. Kuikhorn zelf lag (ligt) op een zandrug, de omgeving was veenland, vlakbij was het Kuikhornster bos. Wopke Harms de Vries (1820-'93), wiens vader huisknecht, koetsier etc. bij dokter P.H. Feenstra op Jagtlust in Kuikhorn was, had bij deze dokter de geneeskrachtige kruiden en planten leren kennen, waaraan de omgeving zo rijk was en waaruit de dokter de drankjes en zalfjes maakte, die de lijdende mensheid moesten helpen.
    Na de dood van Feenstra in 1852, vestigde zich in Kuikhorn geen nieuwe dokter. Jagtlust met bos, grote tuin en ‘berg’ werd verkocht. De singuliere Wopke, die al enige naam als ‘veedokter’ had verworven, erfde van Feenstra verschillende ‘doktersboeken’ en probeerde nu ook op zijn manier zieken van hun kwalen en kwaaltjes af te helpen. Daarbij kwam hem goed van pas, dat hij veel mensenkennis bezat en vertrouwen wist in te boezemen. Zo raakte hij steeds meer bekend. Vanuit alle hoeken van Friesland, zelfs vanover de provinciegrens kwamen de lijders per rijtuig naar ‘Greate Wopke’ toe. Zijn huis overschaduwd door hoge bomen stond aan de noordkant van de Oude Vaart en aan de Zwemmer. (Leeuwarder Courant 24-1-1948).

IX *Lioessens*

Het dorpje Lioessens in Oostdongeradeel ligt 10 km ten noordoosten van Dokkum. Het was omstreeks 1850 ‘zeer aangenaam aan den rijweg en het water gelegen’ en telde toen 300 inwoners, van wie de meesten hun bestaan in de landbouw, veeteelt en melkerij vonden, zoals we in het geografisch woordenboek van Van der Aa lezen.

De vaart is er nog, de molen is weg, de bochtige wegen zijn geasfalteerd; wat bleef, is het kleine dorpje in het wijde kleiland bij de Waddenkust.

In de beide Dongeradelen is alleen in Anjum-Lioessens een Afgescheiden kerk ontstaan, en dan nog laat, pas in 1851. Zowel in *Oost*- als in *Westdongeradeel* heeft niet de Afscheiding, maar de Doleantie (1886) haar triomfen gevierd. De gereformeerde kerken van *Anjum, Metslawier, Nes, Paesens, Wierum, Engwierum, Oosternijkerk* en *Ee*, ze zijn alle ontstaan uit dolerende groepen. Dit wil nu niet zeggen, dat er omstreeks 1835 in deze noordoosthoek van Friesland geen gereformeerd denkende en gereformeerd voelende mensen meer waren overgebleven. Dat was wèl zo. Hun voorgeslacht had zich tientallen jaren eerder al geroerd en heftig partij gekozen tegen de per 1 januari 1807 ingevoerde nieuwe Evangelische gezangen. In de gemeenten van *Ee* en *Engwierum* en vooral in die van *Metslawier* en *Niawier* brak het verzet zich baan. De stukken wijzen het uit.

In juli 1807 werd aan het classikaal bestuur van Dokkum gerapporteerd, dat in *Metslawier* en *Niawier* veel tegenstand tegen de invoering van de Evangelische gezangen viel te constateren. Sommige kerkgangers waren zo oneerbiedig onder het zingen van een gezang de hoed op het hoofd te houden. Ja, *Klaas Gerbens*,[1] ouderling te Niawier, had de gemeente zelfs aangespoord bij het zingen van een Evangelisch gezang 'het hoofd te dekken'! Het laatst gehouden Avondmaal had hij niet meegevierd.

In het raam van de afgekondigde strenge maatregelen was het geen wonder, dat de classis hem ter verantwoording riep. Door een speciale commissie werd hij op 3 augustus 1807 'verhoord'.

Hij erkende de feiten, die hem werden voorgehouden, maar verklaarde in één adem zich niet te willen onderwerpen aan classikale en synodale besluiten van latere datum dan 1618/19, toen de synode van Dordrecht was gehouden. Volgens de commissie was hij zeer brutaal en onbescheiden in zijn antwoorden geweest.

Men besloot nog eens met hem te praten om te proberen hem tot meer 'bedaardheid' te brengen. Mocht hij *nee* zeggen, dan zat er niets anders op dan dat hij voor een kwartaal als ouderling werd geschorst. Zijn hoogst oneerbiedig gedrag in de kerk tijdens het zingen van een gezang en zijn standpunt zich niet gebonden te achten aan enig besluit van classis of synode na 1618/19, kon niet in een gewoon gemeentelid en zeker niet in een ouderling worden geduld. Predikant en kerkeraad moesten goed op hem letten, aldus de classis van juli 1807.

Klaas Gerbens kreeg nu een oproep op maandag 5 oktober zich te melden 'op het Weeshuis te Dokkum', om voor de tweede maal 'voor de vergadering te verschijnen', maar hij gaf hieraan geen gehoor. Wèl was

er van hem een brief ter tafel, gedateerd 3 oktober 1807.[2.]

Hierin schreef de toen 63-jarige landbouwer te Niawier, dat hij niet kwam, want hij was al een oud man en kon de reis van Niawier naar Dokkum in dit 'onstuimige' weer niet meer aan.

'Ge kunt met een commissie bij mij thuis komen', en die zal met 'respect' worden ontvangen met een kopje thee, een pijp tabak en een stoel met een kussen, hoewel ik, toen ik voor de eerste keer voor uw vergadering verscheen, 'geen enkele stoel beuren mogt, maar daar als een kwaaddoender, ja, als een schelm of schurk staan moest, die ik weet niet wat verdiend had.'

Hij schreef verder, dat hij niet van gedachten was veranderd en wees nog eens op de schadelijke gevolgen van het invoeren van de Evangelische gezangen: 'wat eene storing in de openbare godsdienst, wat een partijschap, wat een verbittering hebben ze teweeg gebracht.'

Ook was hij van mening, dat men 'in het godsdienstige' niet moest dwingen; de Zaligmaker had immers ook nooit iemand zijn leer opgedrongen.

Hoe kan het nu iemand kwalijk worden genomen, wanneer hij zich houdt aan de leer, waarvan hij in de kerk belijdenis heeft gedaan? 'Indien ik afga van onze Hervormde leer, die ik beleden heb de eenige leer te zijn, waardoor wij voor eeuwig gelukkig kunnen worden, zooals die op de Dordtsche Synode is vastgesteld, dan is het de pligt van onzen Leeraar als wachter op Sions muren om mij met de geest van zachtmoedigheid zoeken terecht te brengen. Maar hij kan mij niet noodzaken om de nieuwe Evangelische Gezangen uit kracht van mijne belijdenis aan te nemen'. 'Ik kan de Gezangen ook niet omhelzen op het geloof en zeggen van Ul. want dan zou ik mij eene paapsche bijgelovigheid moeten overgeven en gelooven wat de Priester zegt'.

De classis besloot nu, na behandeling van deze brief ouderling *Klaas Gerbens* voor de tijd van 13 weken in zijn ambt van ouderling te schorsen en hem van het Avondmaal af te houden, omdat hij geen berouw over zijn optreden had getoond. De drost van Oostdongeradeel zou van deze maatregel op de hoogte worden gesteld 'ter voorkoming van seditieuze (kwaadwillige) bewegingen'.

Klaas Gerbens was niet zonder aanhangers in de gemeente.

Concentreerde zich het verzet tegen de Evangelische gezangen in 1807, en volgende jaren dus in de persoon van *Klaas Gerbens Klaver* (zoals hij zich later noemde) te Niawier, enkele tientallen jaren later slaat het uur van ds *Hendrik de Cock* te Ulrum. Weer speelt het pro of contra de Evangelische gezangen een belangrijke rol.

Omstreeks 1834 en '35 bereikt de deining, ontstaan door de gebeurtenissen in Ulrum en om de Cock heen, ook de streek waarin Lioessens ligt. Nog leven in het Friese Oostdongeradeel verhalen over Ulrum-

gangers, die de Cock wilden horen preken.

In Groningerland, in de wijde omtrek van Ulrum, is het al net zo. Uiteraard zijn al die verhalen door de mondelinge overlevering sterk gekleurd, maar ongetwijfeld zit er een kern van waarheid in.

Daarom geven we hier door, wat we erover vonden in *'Swart mar leaflik'*, het mooie gedenkboekje in 1951 verschenen bij de herdenking van het 100-jarig bestaan der Gereformeerde Kerk in *Lioessens-Morra*, en geschreven door L. v.d. Zweep.

Toen het gerucht van de zuivere prediking in Ulrum - aldus het boekje - ook tot hier doordrong, gingen ze (enkele vromen) op pad en liepen de afstand van 25 kilometers, een kerk weg van 5 uur gaans.

Naar de mondelinge overlevering meedeelt, was de eerste, die van hier naar Ulrum toog, een 28-jarige weduwe, *Stijntje Paulus Buwalda*, weduwe van *Arjen Kornelis Ludema*, die in het dorp een klein winkeltje hield. Ook uit Ooster-Nijkerk kwamen een paar pelgrims en op de Reidswal was een hek, waarop de eerst aangekomenen met krijt een kruis zetten en dan langzaam doorwandelden. De anderen haalden hen dan op de Meedhuizerweg wel weer in. En zo trok men samen naar het Mekka in Noord-Groningen. Later ging men met een schipper uit Paesens via Oostmahorn en Zoutkamp. Dat bekortte de voetreis aanzienlijk. En bij kalm weer klonken over de Lauwerszee de psalmen van hen, wier lust het was de Heere te vrezen. Deze kerkgang viel echter bij de Hervormde dominee geheel niet in de smaak. Arjens Stijntje moest op de kerkeraad komen. Toen ze daar uiteen zette, waarom ze wel in Ulrum en niet in Lioessens naar de kerk wilde, kreeg ze te horen dat ze dan voortaan haar winkeltje wel sluiten kon. Dominee en kerkeraad zegden haar de negotie op. Zij moest maar met haar beide kinderen op de arm door het dorp gaan psalmzingen, zij was immers zo vroom.

'Dat liket slim, mar is net sa slim, dûmnij', antwoordde ze, 'hwant de God fan Elia libbet noch'.

'Het is niet bekend', schrijft van der Zweep verder, 'of de Ulrumgangers van Oostdongeradeel ook onderling godsdienstoefeningen hielden. Wel werd *Wijbe Geerts Spoelstra*, koopman te Anjum, op 15 oktober 1836 met *ƒ* 10,- wegens het bij wonen van een godsdienstoefening beboet, maar dat is waarschijnlijk een bijeenkomst in Ferwerderadeel of in Tietjerksteradeel geweest'.

Nu, we kunnen hierover zekerheid geven. Bij een vonnis van de rechtbank van eersten aanleg te Leeuwarden, werd op 15 oktober 1836 *Wijbe Geerts Spoelstra*, 40 jaar, koopman, geboren en wonende te Anjum veroordeeld tot *ƒ* 10,- boete plus *ƒ* 2,55 proceskosten, omdat hij op 2 oktober '36 te Anjum zijn woning had beschikbaar gesteld voor een godsdienstige samenkomst, waarin hij zelf als oefenaar was opgetreden.

Ook ontdekten we in het archief van het hervormd classikaal bestuur te Dokkum een aantal stukken, die ons waardevolle gegevens verschaffen

over het ontlopen van de hervormde kerkdiensten en het bezoeken van conventikels.

Op 16 februari 1836 verstrekt ds *P. Th. van Kleffens* te *Morra*, praetor van de ring Holwerd, informaties aan het classikaal bestuur van Dokkum over het houden van *conventikels* en het optreden van separatisten in de gemeenten in het oostelijk deel van de ring.

Al sedert jaren vindt men daar personen, die zelden of nooit bij hun eigen dominee in de kerk komen, maar hun geestelijk voedsel zoeken bij predikanten in andere gemeenten of die thuis blijven om - volgens eigen zeggen - stichtelijk met elkaar te spreken, aldus ds van Kleffens. Hier hebben we dus het bewijs, dat het gezelschapsleven in Oostdongeradeel vóór de Afscheiding van 1834 aanwijsbaar aanwezig was.

Verder rapporteert ds van Kleffens, dat in de herfst van het vorig jaar (1835) een zekere *Wijbe Spoelstra*, koopman en winkelier te Anjum, begonnen is daar *oefeningen* te houden en wel op zondagavond en op één of meer avonden in de week.

Die oefeningen werden doorgaans door een 60-tal en ook wel eens door nog meer personen bijgewoond, meestal afkomstig uit *Anjum, Lioessens* en *Paesens*. Toen men de grietman van Oostdongeradeel hierop attent had gemaakt, stuurde deze enige 'dorpswachters' naar de oefeningen toe, die van hun bevindingen rapport moesten uitbrengen. Ten gevolge hiervan is genoemde Spoelstra tot een geldboete veroordeeld.

Spoelstra - voorzichtig geworden - verdeelde nu zijn 'kudde' in 'afdeelingen' beneden de 20 personen en oefende daarvoor op zondag om resp. 9, 1 en 5 uur en op dinsdag- en donderdagavond.

Een zekere *Arjen Ernst Tamsma*, door zijn huwelijk in de afgelopen herfst met een gegoede weduwe[3], landbouwer in *Lioessens* geworden, en die de oefeningen van Spoelstra in Anjum ook bezocht, begon nu in het laatst van november 1835 op een zondagavond in een huis 'in de buurt' te Lioessens zelf te oefenen.

Die avond was dat huis propvol, vooral met nieuwsgierigen, maar jongelui hadden met allerlei 'geweld' die oefening trachten te verstoren, zodat Tamsma het raadzamer vond maar niet meer in dat huis te oefenen. Men ging nu vergaderen óf bij Tamsma zelf aan huis, buiten het dorp, of in een dicht daarbij staande en ook door hem gebruik wordende 'boerehuizing' gelegen onder Anjum, nu en dan op een avond in de week, maar meestal op zondag tijdens de uren van de officiële kerkdiensten.

Deze oefeningen schijnen echter niet druk te zijn bezocht en het aantal hoorders is steeds teruggelopen, tot er - naar de grietman ter ore kwam - nog maar 4 personen kwamen luisteren.

Intussen was Tamsma ook begonnen in *Paesens* oefeningen te houden, waar het aantal hoorders zich in stijgende lijn bevond. Bovendien trad

ook een zekere *Folkert Vach*[4.] wel eens op te *Anjum* en *Paesens*.

Wat nu de maatschappelijke stand van die separatisten betreft - aldus ds van Kleffens - niemand van hen behoort tot de voorname burger- of boerenstand, of men moest daartoe de genoemde oefenaar *A.E. Tamsma* willen rekenen; de man is vroeger echter maar *grofsmid* en *beestendokter* in Wierum geweest, en zijn financiële positie sloeg men beslist niet hoog aan.

Wèl behoren enigen van de 'middelklasse' tot de separatisten, maar men kan ook van hen geenszins zeggen, 'dat zij boven anderen van hunne kudde in kunde, deugd en achting bij hunne medemenschen uitmunten'. Verreweg de meesten zijn van de 'laagste of arbeidende klasse en velen van hen staan ter naam en faam juist niet best bekend'. Het aantal separatisten zal in het oostelijk gedeelte van de ring Holwerd 'zeker niet meer dan 1/15 gedeelte der gehele Hervormde bevolking bedragen'.

Ds van Kleffens besluit zijn rapport met de opmerking, dat z.i. de oefeningen in aantal afnemen en dat het getal hoorders eerder vermindert dan toeneemt, waarbij dan nog komt, dat deze in hun opvattingen zeer verdeeld zijn.

Dus is er wel reden te verwachten, 'dat zij eerlang met hunne zaken in de war zullen geraken'. In elk geval hoort men over de oefeningen - die eerst zoveel opzien baarden - weinig meer spreken.

Het is duidelijk, dat de denigrerende toon, waarop ds van Kleffens hier over de separatisten spreekt, schade doet aan de objectiviteit van zijn rapport.

Een aanvulling op de door ds van Kleffens verstrekte inlichtingen geeft nog het schrijven, dat de kerkeraad van het hervormde kerk te Anjum in februari 1836 aan het classikaal bestuur van Dokkum zond en dat was getekend door *P. Heringa* en door de kerkeraadsleden *B.G. Zijlstra, J.R. Holwerda, J.K. Wiersma* en *T.U. Haaksema*. We hebben tussen haakjes enkele bijzonderheden toegevoegd.

In bovengenoemde brief lezen we, dat in Anjum godsdienstige oefeningen werden gehouden onder leiding van 'buitengezetenen' en van inwoners, meestal bij Wiebe Geerts Spoelstra aan huis. Tot die 'buitengezetenen' behoorde dan in de eerste plaats de 'beruchte' Marten Bakker, wonende in Dokkum (hiermee is ongetwijfeld bedoeld de 56-jarige 'roggen-en tarwenbroodbakker' Marten D. Holwerda, geboren in Jouswier).

Verder traden als oefenaar op *Pieter Kornelis Radema* van *Burum* en *Sjoerd Berends Bekema* van *Blija* (die het er daar later niet zo best heeft afgebracht). We merken hier op: Inderdaad hadden deze drie personen in hun woonplaats en directe omgeving al een fikse reputatie als oefenaar opgebouwd.

Maar niet alleen buitengezetenen oefenden hier. Af en toe waren er ook oefeningen bij *Tiete Renderts Duinjema* (een boerenarbeider in Anjum), waarin dan *Arjen Ernst Tamsma* wonende te Lioessens, voorging. (We vinden zijn vrouw *Gooike Velda* later bij de Afgescheidenen in Lioessens terug).

De grote man in Anjum was echter de oefenaar *Wiebe Geerts Spoelstra*, die nu (februari 1836) nog slechts 'in een ruim vertrek van zijn woning', maar het vorig jaar ook wel in andere huizen oefende. Een enkele maal verving *Folkert Joh. Vach*[5.] (een arbeider uit Anjum) hem. Deze Vach (Fach) was belijdend lidmaat van de hervormde kerk in Anjum, Spoelstra echter niet. Naar schatting telde Spoelstra onder de ingezetenen wel 60 aanhangers. Tot zover de brief van de kerkeraad.

Van de godsdienstoefening van 2 oktober 1836, die leidde tot de veroordeling van Spoelstra door de rechtbank van eersten aanleg te Leeuwarden, is het procesverbaal bewaard gebleven, althans een afschrift daarvan, gedateerd Metslawier, 6 oktober 1836. We ontdekten het in het archief van de Gouverneur van Friesland.

Omdat het ons even een blik in zo'n oefening laat werpen, geven we het verbaal hier weer.

Op zondagmiddag 2 oktober 1836, omstreeks half 6, hadden drie politiemannen van de grietenij Oostdongeradeel, *Ype Pieters Douma, Jan Johannes Bergmans* en *Tjeerd J. de Groot*, wonende te Metslawier, op last van de grietman zich begeven naar het huis van *Wiebe Geerts Spoelstra*, koopman en winkelier te Anjum. In diens woning werd namelijk een godsdienstige oefening gehouden.

Daar aangekomen troffen ze in de 'bergplaats voor winkelgoederen', in het magazijn dus, *34* personen aan, enkele kinderen niet meegerekend.

De verbalisanten geven de namen op van de echtparen:

Wiebe Geerts Spoelstra en *Lijsbeth Pieters Postma;*
Klaas Foekes Friesema en *Beitske Sjoerds; Jacob Feddes Sonnema* en *Tjitske Jans Postma; Jacob Geerts Hibma* en *Trijntje Christoffels Nijp; Jan Siedses van der Ploeg* en *Lolkjen Jacobs van der Velde; Lolke Jans Jilderda* en *Maaike Jans*.

Verder:

Kornelis Tjibbe Eestra
Ale Minnes Boeles
Ype Jelles Kingma
Ieke Eintes de Vries
Pieter Gerrits Knoops

Folkers Johannes Vach
Hendrik Terpbergen
Klaas Feikes Haaksma
Jan Geerts Spoelstra
Harmen Tjibbes Bouma
Marijke Tjerks Ozinga
Trijntje Pieters Visser, vrouw van Klaas Melles Minnema
Uilkje Kornelis Westra
Geertje Baukes van der Wal

Fokke Boeles Kooistra (kooiker van beroep, later ouderling in de Afgescheiden kerk van Lioessens)

De volgende aanwezigen woonden te *Paesens:*
Jan Eesges Adema
Johannes Minnes Boelens
Jinke Wiegers de Jong
Tietje Douwes Jansma
Sijtske Folkerts Kooi, huisvrouw van Harmen Jans Steiger.

En dan was er nog *Pieter Piers de Vries*, zonder vaste woonplaats.

Hier hebben we dus een aantal namen van personen uit Oostdongeradeel, die met de Afgescheidenen sympathiseerden, of die, om de hervormde terminologie te gebruiken, *separatistische* gevoelens koesterden.

Het proces-verbaal vervolgt, dat de oefening geleid werd door de eigenaar van het huis, *Wiebe Geerts Spoelstra*, die voor een lessenaar stond, waarop een grote bijbel lag. Net toen de agenten binnenkwamen, kondigde Spoelstra aan, dat hij zou preken over de eerste 3 verzen van Jesaja 6. ('In het jaar toen de koning Uzzia stierf, zoo zag ik den Heere, zittende op een hoogen en verheven troon, en zijne zoomen vervullende den tempel. De serafs stonden boven hem; een iegelijk had zes vleugelen; met twee bedekte ieder zijn aangezicht, en met twee bedekte hij zijne voeten, en met twee vloog hij.

En de een riep tot de ander en zeide: Heilig, heilig, heilig is de Heere der heirscharen. De gansche aarde is van zijne heerlijkheid vol').

Na hierover een half uur te hebben gesproken, liet hij als tussenzang zingen ps 68:2 en 3, waarna hij zijn uitleg vervolgde en met een 'soort van toespraak' eindigde. Dit laatste zal wel - wat we noemen - de toepassing zijn geweest.

De vergadering zong nog de laatste 3 verzen van de Avondzang, waarna Spoelstra voorging in dankgebed. Bij het heengaan konden de aanwezigen nog in een op de tafel geplaatste 'bus' enige muntstukken' doen.

We constateren hier dus weer het gebruikelijke patroon van een oefening, zoals er zovele in die tijd werden en waren gehouden.

We vonden in het archief van het classikaal bestuur van Dokkum nog een rapport. Op 15 december 1835 verstrekte ds *P. Sijtsema* te Oostrum, aan dit bestuur een aantal inlichtingen over het separatisme en het houden van conventikelen in de gemeenten van *Oostrum-Jouswier, Ee* en *Engwierum*. Hij vertelt, dat er in zijn eigen gemeente *Oostrum-Jouswier* slechts enkelen zijn, die met het separatisme sympathiseren. Deze lieden komen niet meer in de kerk en laten hun pas

geboren kinderen ongedoopt. Ze zeggen ‘meermalen al klagende, dat er bijna geen goed predikant te vinden is’. Conventikelen worden echter niet gehouden.

In de gemeente van *Ee* is het aantal separatistisch gezinden groter dan in Oostrum. Weliswaar ontlopen ze hun dominee niet, maar deze begint hun steeds minder te bevallen. Een vader wil zelfs zijn kind niet laten dopen.

We merken hier op: in Ee had nog maar enkele maanden geleden ds *T.F. de Haan* zijn intree gedaan. Een paar jaar later zou hij zelf separatist worden en zich plotseling bij de Afgescheidenen voegen!

Wat Ee betreft - aldus ds Sijtsema - een enkele keer heeft een ‘vreemdeling (wiens naam niet wordt genoemd) een oefening voor minder dan 19 personen gehouden, maar verder hebben er geen conventikelen plaats gehad.

In *Engwierum* vindt men minder sympathisanten met het separatisme. Wèl is daar iemand - aangespoord door een oefenaar uit Burum - begonnen met het houden van oefeningen, nu eens in zijn eigen woning in het dorp, dan weer in een op het veld staand huis.

Het is dus een feit, dat in *Engwierum* conventikelen worden gehouden ‘welke in den geest der Separatisten zijn. Mogen zij maar niet schadelijk zijn aan den arbeid van den heer *Zimmerman*, welke daar aan velen anders zoo aangenaam en nuttig is!’

Met deze laatste woorden maakt ds Sijtsema een complimenteuze buiging naar zijn jonge kollega ds J.G. Zimmerman, die pas als kandidaat in Engwierum zijn intree had gedaan.

Dit waren zo enkele notities uit de voorgeschiedenis van de Afscheiding in de Dongeradelen, waar slechts één Afgescheiden kerk is ontstaan, die van *Anjum-Lioessens*.

Werd in Dokkum in 1841 een Afgescheiden kerk gesticht (dus ook al niet vroeg), pas 10 jaar later was dit het geval in Oostdongeradeel. Blijkbaar was het aantal Afgescheidenen toch te klein en woonden ze te verspreid om een zelfstandige gemeente te vormen. Maar toen in 1851 twee mannen met prestige (ook financieel gezien) het initiatief namen, lukte het een kerkelijke gemeente te vormen.

Het waren *Thomas Renses Sinia*, een 35-jarige landbouwer, die toen woonde op een boerderij aan de Dijksterweg bij wat in de volksmond heet ‘Fokkema's hoeke’ even buiten de dorpsgrens van Lioessens, nog net op *Anjums* grondgebied gelegen.[6.] Daar is de Afgescheiden kerk van *Lioessens* gesticht. Zo valt het te begrijpen, dat in het begin, o.a. in de notulen van de classis Wanswerd en ook voorin het eerste notulenboek van de kerkeraad, gesproken wordt van de gemeente te *Anjum*. Omdat het eerste kerkgebouwtje in *Lioessens* kwam te staan, werd de naam later de Chr. Afgescheiden kerk te *Lioessens* c.a.

De andere initiatiefnemer was de reeds genoemde oefenaar *Arjen Ernst Tamsma*, een 59-jarige landbouwer, die onder Lioessens woonde en in de herfst van 1835 hertrouwd was met de moeder van de zo juist genoemde *Thomas Renses Sinia*, nl. *Iefke Thomas Helder*. Het duo Tamsma-Sinia was dus nauw met elkaar verbonden. Wie zal zeggen, welke rol de 'landbouwersche' *Iefke* op de achtergrond heeft gespeeld? Ze overleed anderhalf jaar later, 63 jaar oud. Tamsma hertrouwde met *Jitske Lykeles Boersma*.[7.]

Instituering - 2 november 1851

De nieuwe gemeente Anjum-Lioessens kreeg bij de stichting sterke steun van de genabuurde kerk, en dat was de Chr. Afgescheiden gemeente te *Dokkum*. Dominee daar was toen *J. Beijer*. In een handschrift, dat een lust voor het oog is, heeft deze het verhaal van de 'oprigting' vóór in het eerste notulenboek geschreven. Daaruit komen we te weten, dat ds *T.F. de Haan* uit Groningen (natuurlijk hij!) de institueringsdienst bij Thomas Renses Sinia aan huis leidde en dat namens de kerkeraad van Dokkum ook aanwezig was de bekende ouderling *Hendrik Durks Drukker*.

Ds de Haan preekte die dag drie keer, overigens heel gewoon voor hem. Na afloop van de laatste dienst kon ieder die wilde, blijven om met elkaar de mogelijkheid van de stichting van een nieuwe gemeente te overwegen. Niet iedereen bleef zitten, een paar anderen kwamen de kamer nog binnen. Ze konden er nog gemakkelijk bij.

En toch werd het in die kamer een vergadering, die historische betekenis zou krijgen. Uit het verhaal in het notulenboek weten we iets van het verloop daarvan.

Eerst praatte men uitvoerig met elkaar over 'scheiding', ja of nee. En toen het 'ja' was geworden, riep ouderling *Drukker* van Dokkum plechtig de naam des Heren aan. De beslissing was gevallen. *Vier* mensen werden daarop na het afleggen van de geloofsbelijdenis tot 'leden der Christ. Afgescheiden Geref. Gemeente in Friesland aangenomen'.

Het waren *Thomas Renses Sinia* en zijn vrouw, de 34-jarige *Catharina Elizabeth de Groot*, een landbouwersdochter afkomstig van Nes; *Klaas Arjen Tamsma*, die al spoedig naar Wanswerd verhuisde en *Johan Wilhelmus Jacobs Schumacher*, een 35-jarige smid ('grofsmid') uit Anjum. Verder *Arjen Ernst Tamsma* (volgens het lidmatenboek met attestatie van Westergeest binnengekomen) en *Klaas Ydzes Woudstra* (van Burum).

Tenslotte werd nog als 'uitwendig' (sympathiserend) lid aangenomen *Jan Etienne Babois*, een 31-jarige arbeider uit Anjum.

Dit kleine groepje ging nu schriftelijk een ouderling en diaken kiezen. De uitslag was, dat met meerderheid van stemmen bleken te zijn geko-

zen: *Arjen Ernst Tamsma* tot ouderling en *Thomas Renses Sinia* tot diaken. Beiden werden twee week later door ds de Haan als ambtsdragers bevestigd. Zo was in Lioessens een Afgescheiden gemeente ontstaan van 6 belijdende leden en een sympathiserend lid, van wie 2 kerkeraadsleden waren. 't Kon moeilijk kleiner. En toch besluit het verhaal van de stichting dankbaar met:

'Bij deze zoo gewigtvolle gelegenheid mogten de leden ondervinden, dat de Heere met Zijnen zegen en genade in het midden was, gevende blijdschap en vrede aan de zielen'.

Achter dit twee pagina's tellende verhaal geeft ds J. Beijer een afschrift van het 80 artikelen tellend *Huishoudelijk Reglement*, hetzelfde dat ook gold voor *Dokkum* en *Driesum*. Hoe letterlijk het van dat van Dokkum is overgenomen - aldus ds J. Douma - blijkt wel uit artikel 1 van hoofdstuk I, inhoudende Algemeene Bepalingen: 'De Christelijke Gemeente te Dokkum is vereenigd door het geloof, hetwelk uitgedrukt wordt in de Formulieren der Christ. Geref. kerk in Nederland. Deze Formulieren zijn: de Nederlandse Geloofsbelijdenis, de Heidelbergse Catechismus en de Leerregels der Synode, gehouden te Dordrecht in 1618 en 1619. Ef. 4:4-6; 2 Tim. 1:13'. Dit merkwaardig reglement kwam niet op alle punten met de Dordtse kerkenorde overeen.

We gaan nu een tocht door de notulen van de kerkeraad maken. In het begin haperde er wat aan het notuleren, maar toen de kerkvisitatoren ds L.J. Hulst en ds D.J. v.d. Werp daarop hadden gewezen, ging het beter, al bleven de notulen kort. Men vergaderde aanvankelijk ongeveer één maal per maand.

Nog in het stichtingsjaar 1851 lieten zich twee personen bij de kerk inschrijven, nl. *Gooike Johannes Velda* (bij haar in huis waren vroeger wel oefeningen gehouden) en *Iefke Thomas Helder*, de vrouw van ouderling *Tamsma*.

Als dooplid werd aanvaard *Antje Renses Sinia* 'met de toewensching, dat zij eerlang door de liefde Christi gedrongen moge worden, met ligchaam en ziel zich over te geven aan de Kerk en als een dischgenoot van de tafel des Heeren te worden toegelaten', m.a.w. de kerkeraad hoopte, dat ze eens openbare geloofsbelijdenis zou doen.

Wat later meldde zich als dooplid de 43-jarige landbouwer *Iepe Oebles Viersen* te Anjum, en *Klaas Daniels Scheepstra*, een gardenier uit Lioessens.

Het is haast niet te geloven, maar hoe klein de gemeente ook was, men begon al gauw met het beroepingswerk en in april 1852 komt er al een 3-tal uit de bus, waaruit ds *R. Duiker* van *Oudega* (sm). wordt beroepen. Na zijn bedanken viel de keus op ds *W.H. van den Bosch* te Joure, hoewel deze daar nog geen half jaar stond. Het zat toen met de organisa-

tie allemaal nog wat los. Op papier had men misschien wel vaste regels, maar deze werden niet altijd gehandhaafd. Ook ds v.d. Bosch bedankte.

Weer richtte de blik zich op ds Duiker, die *f* 450,- per jaar zou gaan verdienen plus vrij wonen. Dat was voor die dagen en voor zo'n miniatuur gemeente - wat het zielental betreft - beslist niet weinig. En alsof dat niet genoeg was, besloot men ook nog een kerk te gaan bouwen! We begrijpen haast niet, hoe dit financieel allemaal kon. We moeten aannemen, dat de geloofsmoed en offervaardigheid van de zeer kleine gemeente - waartoe ook enkele landbouwers behoorden - zeer groot is geweest.

Een moeilijk punt was de vraag: waar moet de kerk komen, in *Anjum* of in *Lioessens?* Tot nu toe kwam men samen in de boerderij van *Thomas Sinia*, even ten oosten van Lioessens gelegen en burgerlijk behorend onder Anjum. Na alle mogelijkheden en moeilijkheden tegen elkaar te hebben afgewogen, besliste men - met meerderheid van stemmen - dat de kerk in *Lioessens* zou staan. Om de zaak financieel rond te krijgen, wilde men met een intekenlijst rondgaan. Het maken van bestek en tekening werd aan timmerman *Booyenga* te Metslawier opgedragen.

Maar de lezer weet het wel: het bouwen van een kerk gaat vaak gepaard met ruzie; ruzie over het geld of over de plek waar de nieuwe kerk moet komen. In Lioessens was het al niet beter. Toen in maart 1853 onder leiding van ds E. Teunis van Dokkum kandidaat *J. Balhuizen* werd beroepen, bleek het, dat twee leden niet hadden gestemd, omdat ze tegen kerkbouw in *Lioessens* waren.

Gelukkig heeft die onvrede niet lang geduurd. Was er ‘te vooren gedurig onvereeniging en broedertwist’, zoals de notulen het uitdrukken, op 28 maart kwam men tot overeenstemming in aanwezigheid van de beroepen J. Balhuizen, ‘welke vereeniging ons tot groote blijdschap was en hebben daarop gezongen uit ps 133:1 en 3’, de psalm over het lieflijk samen wonen van broeders van hetzelfde huis.

Ook de classis Wanswerd is nog in de zaak gemoeid geweest. Ze was van oordeel, dat de kerk te Lioessens nodiger was dan te Anjum. De broeders in Lioessens hadden trouwens al ‘een plak grond’ in hun dorp gekocht.

Ds D.J. v.d. Werp 1854-'57

De notulen blijven zeer kort. Af en toe waaien enkele flarden van het beroepingswerk tot ons over. En dan ineens lezen we in de notulen van 6 november 1854, dat ds D.J. v.d. Werp de vorige dag bevestigd is n.a.v. *1 Tim. 4:16*: ‘Heb acht op u zelven en op de leer; volhard in deze; want dat doende, zult gij en u zelf behouden, en die u horen’. Zijn intree had hij gedaan met 1 Kon. 20:11b: ‘Die zich aangordt, beroeme zich niet als dié zich losmaakt’, (men moet geen triomflied zingen voor de victorie).

‘Groot was de talrijke schare toehoorders en groot was ook de blijdschap, gepaard gaande met de bede om zegen en voorspoed.[8.]

Op 5 november 1854 heeft de Chr. Afgescheiden gemeente van Lioessens dus haar eerste dominee gekregen. Friesland telde op 1 juli van dat jaar 34 Afgescheiden gemeenten met 23 predikanten.[9.]

Enkele dagen voor zijn intree was ds v.d. Werp met zijn vrouw *Albertje Reinders Boersma* en hun drie kinderen *Jan, Catharina* en *Reinder*, resp. 6, 4, en 1 jaar oud, vanuit Ferwerd naar Lioessens verhuisd. Geen vier maand later trof hem een zware slag: zijn uit Sappemeer afkomstige vrouw overleed op 24 februari 1855, nog maar 37 jaar oud. Er hing droefheid in de pastorie.

Douwe van der Werp was niet de eerste de beste dominee in de kerken van de Afscheiding. Dit blijkt al dadelijk uit de door hem met vaste hand geschreven notulen van de eerste kerkeraadsvergadering onder zijn leiding gehouden.

Men besloot de catechisatie uit te stellen, omdat de dominee binnenkort voor het bij wonen van examens een week naar Leeuwarden en een week naar Groningen moest. Wel was hij gelukkig in de gelegenheid ‘om Zaterdag over acht dagen te preken te drie uren en daarna de verhuurde zitplaatsen in de kerk opnieuw te verhuren’. Dit moest wel met enige tact gebeuren.

Ds van der Werp was een bezield en bezielend prediker, gesierd met een sterk doorzettingsvermogen (dat ook weerstanden kon oproepen!) en met organisatie-talent. Al in de eerste door hem gepresideerde kerke-raadsvergadering werd orde op zaken gesteld. Het huisbezoek werd geregeld en een weekdienst ingesteld op donderdagmiddag 5 uur, alleen bij lichte maan. In de winter was het 's avonds buiten het dorp natuurlijk aardedonker; trouwens in het dorp ook wel, want de straatverlichting in die dagen was nagenoeg nihil.

Ook besloot de kerkeraad tot verplichte periodieke wisseling van kerkeraadsleden. Ouderling *Viersen* en diaken *Schumacher* waren aan de beurt van aftreden en nu bepaalde de kerkeraad om op Nieuwjaarsdag 1855 na de tweede dienst de manslidmaten gelegenheid te geven tot het kiezen van nieuwe ambtsdragers. Maar de aftredende ouderling en diaken zullen nog wel ‘een jaar als bijzittende blijven om de andere met raad en daad bij te staan’. Adviserende leden dus, in de primitieve omstandigheden van toen nog niet zo gek.

Ds van der Werp had de gemeente onder zijn beslag. Zijn arbeid werd gezegend. De kleine kudde groeide. In 1855 werden tot de gemeente als doopleden toegelaten:

Aafke Jochems Buwalda
Paulus Ariens Buwalda
Rinze Uulkes Stiemsma
Folkert Eeuwes Sietsema
Ieme Jans Dijkstra
Durk Jitzes Kooistra

Sjouke Gerrits Leenstra
Grietje Harms van Meekeren
Doetje Wopkes Sjoerstra
Jakob Sakes Posthumus

terwijl 10 juni *Iemkje Kooistra* en *Jantje Leenstra*, resp 2½ en 7 jaar oud, gedoopt waren en 1 juli *Klaas Crans*. Ja, nog 19 van wie we de namen niet noemen zullen, werden in 1855 als gedoopte leden ingeschreven.

Ook kwamen op de kerkeraadsvergadering personen om belijdenis van hun geloof af te leggen, zoals op 9 maart 1855 drie en op 28 mei twee. Na controle bleek de gemeente in augustus 1855 al 65 zielen te tellen en in het volgend jaar werd de gemeente al weer met een twintigtal doopleden uitgebreid. Aldus ds J. Douma. Het rijsje was bezig een boom te worden.

In oktober 1855 viel het besluit de oude *pastorie* te verkopen en een nieuwe te bouwen. Daarover lezen we in het herdenkingsboekje: ‘Hoe men aan die oude pastorie gekomen was, weet niemand meer. Het was de tegenwoordige woning van Van der Veen (1951), vroeger bewoond door A. van der Zweep, gebouwd in 1789. Ze werd in 1856 verkocht aan Jan Reiding, die toen gehuwd was met *Stijntje Buwalda*, de eerste Ulrumpelgrim uit de vroegste jaren der Afscheiding. De oude pastorie bracht *f* 1300,- op’. De nieuwe pastorie kwam op de zelfde plaats als de oude.

In de nieuwe *kerk* schijnt het soms benauwd te zijn geweest. Was het zo vol, walmde de turf? Om dit te verhelpen kreeg de timmerman opdracht drie schoorstenen of luchtgaten te maken, ‘van het verwulft tot boven uit het dak’.

De notulen blijven bijna altijd kort, gemakkelijk op één pagina te houden en zijn altijd ondertekend door *ds D.J. van der Werp*, praeses (hij schreef ze ook) en door T.R. Sinia, scriba.

Soms moest de kerkeraad een geval van dronkenschap of laster, of zonde tegen het 7e gebod behandelen. Men verwaarloosde de tucht beslist niet.

De dynamische van der Werp stond nergens lang, ook niet in *Lioessens*. Toen hij in oktober 1856 voor een beroep naar Beetgum had bedankt, was dit voor de kerkeraad, ‘die den Leeraar gaarne hier wilde houden’, aanleiding zijn tractement op *f* 600,- per jaar te brengen. Het mocht niet baten, want een volgend beroep uit *Broek op Langendijk* nam Van der Werp aan. ‘Met droefheid en smart willigde de kerkeraad zijn verzoek om een attestatie in.

De laatste notulen, die ds van der Werp heeft getekend, zijn die van 30 april '57. Op 3 mei neemt hij afscheid van Lioessens. De gemeente was een energiek predikant kwijt geraakt.

Nu de pastorie was komen leeg te staan, werden voortaan de kerkeraadsvergaderingen weer gehouden bij één van de ambtsdragers aan huis, bij *Iepe Oebeles Viersen*, toen een 48-jarige landbouwer te *Anjum*, of bij

de man van het eerste uur, diaken *Thomas Sinia*.

Het is wel aardig hier eens door te geven, welke broeders toen (juni 1857) de kerkeraad vormden. Het waren de ouderlingen *Fokke Boeles Kooistra*, een 62-jarige kooiker bij Anjum (hij zou 4 maand later sterven); *Iepe Oebeles Viersen*, al genoemd; *Fopke Gerlands Steensma*, vroeger een bekend oefenaar in Ferwerderadeel, menigmaal beboet.

Verder de diakenen *Thomas Renses Sinia, Justus Klazes Crans*, een 36-jarige gardenier te Morra (kleinzoon van ds *Justus Crans*, die van 1787-1809 hervormd predikant in Morra-Lioessens was geweest) en *Klaas Daniels Scheepstra*, een gardenier uit Lioessens, toen 41 jaar oud.

Op 13 juni 1857 vergaderden deze broeders - bij gebrek aan een eigen predikant - onder leiding van ds *Fr. Strik* van *Burum*. Er viel een pijnlijke zaak te behandelen. Gelukkig was de afloop verheugend, want een ex-diaken deed schuldbelijdenis van de zonde, waarin hij gevallen was. Daarom mocht hij weer voorlezer en voorzanger in de gemeente zijn.

Ds Y.J. Veenstra 1857-'62

De vacature duurde niet lang. Op zondag 13 september '57 bevestigde de consulent ds *J. ter Borg* van Dokkum, ds *Y.J. Veenstra* van Sappemeer met een preek over Jesaja 62:6b en 7: ‘O gij, die des Heeren doet gedenken, laat geen stilzwijgen bij ulieden wezen; en zwijgt niet stil voor Hem, totdat Hij bevestige en totdat hij Jeruzalem stelle tot een lof op aarde’. De predikanten mogen niet zwijgen, maar moeten vrijmoedig de waarheid verkondigen, tot iedereen de heerlijkheid van Jeruzalem gaat loven.

De intreepreek van ds Veenstra handelde over 1 Cor. 2:2: ‘Want ik heb niet voorgenomen iets te weten onder u dan Jezus Christus en dien gekruisigd’.

Elke predikant begint in een nieuwe gemeente met frisse moed. Zo ook de 47-jarige ds Veenstra. Dus werden al in de eerste kerkeraadsvergadering spijkers met koppen geslagen. Tijdens het gebed in de kerkdienst zouden de kerkeraadsleden gaan *staan*. Met ingang van Allerheiligen (1 november) gingen 4 catechisaties per week van start: dinsdags om half 10 voor de kinderen, om 2 uur voor de jongedochters, om 5 uur voor de jongelingen, terwijl vrijdags om 5 uur de getrouwden een beurt kregen.

Als leerboekje voor de kinderen gold ‘Borstius’ d.w.z. het ‘Vraagboekje voor kleine kinderen’ van de Rotterdamse predikant *Jacobus Borstius* (1612-1680), dat talloze herdrukken heeft beleefd. Borstius was een volksman, die in zijn preken het volk wist te raken en die tot zijn dood volle kerken hield.

De opgroeiende jeugd werd onderwezen uit ‘Klein en Groot Hellenbroek’, *Abraham Hellenbroek* (1658-1731), was een vermaard, invloedrijk, streng Voetiaans predikant in Rotterdam, collega van de nog meer bekende *Wilhelmus à Brakel*. Hij schreef o.m. een catechetisch leer-

boekje, zeer vele malen herdrukt en dat zelfs nu nog in oud-gereformeerde kringen in gebruik is. Van dit boekje verscheen ook een uitgebreide editie, in de wandeling de ‘Groot Hellenbroek’ genoemd.

In de Afgescheiden kerken werd algemeen ‘Hellenbroek’ op de catechisaties gebruikt. De gereformeerde lezer speure maar op zolder in de gekreukelde boekjes en geschriftjes van zijn voorgeslacht: tien tegen één dat er nog een Hellenbroekje tussen zit.

De getrouwden kregen catechisatie aan de hand van het *Kort Begrip* der Christelijke religie, tot voor kort achter in elk psalmboekje te vinden.

Op de eerste kerkeraadsvergadering onder ds Veenstra's leiding werd ook besloten om de 4 week een bidstond te houden voor de ‘heidenen’. Dit was een bewijs dat de Chr. Afgescheiden kerk de drang in zich voelde het Evangelie niet alleen voor zichzelf te houden, maar het ook te willen brengen in de wereld van het ongeloof en bijgeloof.

Ds Veenstra was nog maar net een maand in Lioessens, toen één van zijn ouderlingen, *Fokke Kooistra*, door de dood werd weggenomen ‘tot God zijnen Vader in de Triomferende Kerk’, zoals de notulen het uitdrukken. We noemden het feit hierboven al even. Bijna 4 jaar had Kooistra met lust en ijver in het ambt van ouderling gediend.

Dat ds Veenstra met zegen arbeidde, kunnen we afleiden o.a. uit het notulen- en kasboek. We lezen daarin de namen van broeders en zusters, die op de kerkeraadsvergadering kwamen om geloofsbelijdenis af te leggen. In zijn artikelen over Anjum-Lioessens in het Friesch Kerkblad van 1937 noemt ds J. Douma er een aantal.

In het begin van 1858 kon ‘als een Broeder en Lid der Gemeente Jesu Christi’ op belijdenis worden aangenomen *Kornelis Huizinga*, die later vele jaren in de kerkeraad heeft gezeten.

In de maanden juli en augustus volgden *Jelle Meinderts Jansma* en zijn vrouw *Antje Johannes de Groot*; verder *Trijntje Sjoerds de Vries, Hielke Klazes Minnema*, die later ouderling is geweest en *Bouwe Gerrits Dijkstra*. In september en november werden nog toegelaten *Marten Tjeerds Heeringa* en *Wiebe Durks Hellema*.

De gemeente groeide dus wel. Ook werden sommigen als ‘gedoopt lid’ toegelaten, zoals het geval was o.a. met *Froukje Johannes Bosma*, die, na drie maal te zijn afgekondigd, is ‘bevestigd’.

Vele moeilijkheden - aldus ds J. Douma - had de kerkeraad, waarin begin 1859 voor het eerst zitting hadden *Klaas Hendriks Vlasma*, een gardenier uit Niawier, en *Kornelis R. Huizinga* als diaken, niet te behandelen. Een eigenaardige moeilijkheid deed zich voor, toen bleek dat *Hantje Andries de Vries* ‘met zijn zwagerinne’, de zuster van zijn overleden vrouw, was getrouwd. Bepaald werd in de vergadering van 3 maart 1859, dat men ‘op aanstaande Zondag na de middag hem zou verzoeken in het vierkant, om met hem te spreken over zijn zaak en hem te

zeggen *het huwelijk weer te vernietigen* of wij zouden hem moeten afsnijden van de gemeente op grond van Leviticus capittel 18'.

Het was geen geringe eis aan Hantje gesteld om zijn huwelijk te vernietigen. Zo ver is het ook niet gekomen. Hantje is wel 'geschorst' en de classis moest er nog bij te pas komen om Hantjes schorsing weer opgeheven te krijgen. De zaak heeft geduurd tot 30 januari 1863. Toen is afgekondigd, dat de geschorste persoon weer was aangenomen 'uit kracht van het besluit der Classis', en omdat hij bekend had zijn daad uit onwetendheid te hebben begaan, al gebeurde de weder aanneming niet zonder gemoedsbezwaar van enkele kerkeraadsleden.

Verder was er wel eens een enkel geval van dronkenschap en laster te behandelen. Eens kwam er een persoon 'op den kerkeraad protesteren dat hij onder tugt was gesteld'. Hij bekende niet uit eigen beweging te zijn gekomen, maar 'omdat z'n vrouw hem hier had heen gedreven'. Iets wat meer gebeurt, voegt ds Douma er lakoniek aan toe.

Deze vervolgt: In ds *R. Eising* ontving de vakant geworden gemeente op 17 augustus *1862* een waardige opvolger van ds Veenstra, die naar Dokkum was vertrokken. Al in oktober kwam de vraag aan de orde of men de kerk zou vergroten. Op de vraag, in een gemeentevergadering behandeld: 'Zal men een kruis bouwen', antwoordde de meerderheid met *ja*. Er kwam dus een soort kruiskerk. Ze staat afgebeeld in de sneeuw vóór in het herdenkingsboekje van 1951.

Op ds Eising volgde in 1872 de bekende ds *E.J. Seeger*, die tot zijn emeritaat in 1899 in Lioessens heeft gestaan.

Ds Douma besluit met: De Heere heeft de gemeente van Lioessens tot rijke zegen gesteld. Tot haar behoorden al de verspreide Afgescheidenen uit bijna heel Oostdongeradeel. Zelfs in Ternaard had de gemeente leden.

Toen het in 1892 tot vereniging kwam van de kerken van *1834* en *1886*, vloeiden zovele Afgescheidenen af naar de kerken van de Doleantie te *Anjum, Ee, Paesens, Metslawier*, dat Lioessens nog even hulpbehoevend is geweest. Maar de kerk heeft zich hersteld.

Niawier

In zekere zin is *Lioessens* de moederkerk geworden van die te *Niawier*.

Op 4 maart 1858 kwam voor het eerst de vraag aan de orde of ds Veenstra ook in Niawier dienst zou doen. Daar had zich een min of meer georganiseerd gezelschapsleven ontwikkeld. Of hier verband gelegd kan worden met de organisatie van de hervormde Vrienden der Waarheid, die ook in Oostdongeradeel, met als middelpunt Anjum, een ressort vormden, kunnen we niet met zekerheid zeggen. Waarschijnlijk wel, want het is bekend, dat de Waarheidsvrienden met alle mogelijke middelen de gereformeerde leer propageerden in plaatsen, waar die niet meer werd gebracht. Met dit doel organiseerden ze godsdienstige samen-

komsten, lieten catechisaties geven, zorgden voor het verspreiden van traktaatjes en hielpen bij het oprichten van Christelijke scholen.

In elk geval, Lioessens ging de Niawiersters helpen en ds Veenstra sprak in april 1858 de eerste keer voor hen over Jes. 52:7: 'Hoe lieflijk zijn op de bergen de voeten desgenen, die het goede boodschapt, die den vrede doet hooren; desgenen, die goede boodschap brengt van het goede, die heil doet hooren; desgenen, die tot Zion zegt: Uw God is Koning'.

Ook catechiseerde ds Veensta te Niawier.[10.]

Niet alleen in Niawier had zich in die tijd een godsdienstige kring - min of meer los van de hervormde kerk - gevormd. Ook in Paesens en in meer plaatsen was dit het geval. Dit blijkt uit een brief van eind maart 1848, die de vrouw van *J. Hatjes*, tuinman te *Paesens*, schreef aan de afgescheiden ds H.J. Wind te Leens, en waarin ze hem verzocht eens voor de 'kring' in Paesens te komen preken.

'Wij zijn niet aangesloten, maar zijn Babel uitgegaan, maar daarom komen er wel afgescheiden Leeraars bij ons te preeken en dan komt er een menigte onder het gehoor, want ons dorp is volkrijk.

Ik geloof dat er veel van des Heeren volk onder is, maar byzonder onkundig; de Heer mogte u ter deze plaatse willen gebruiken; het leid mij zoo op het gemoed en dat leit volgens de Waarheid ook op uw weg om aan alle waters te zaayen behalve de Liberale Kerk; de Apostelen deden ook alzoo'.

Ook catechiseerde ds Veenstra in Niawier.[11.] In 1860 of kort daarvoor kon hij de volgende Niawiersters als lid van de gemeente te Lioessens aannemen: *Sieger Simons Kloostra*, een gardenier, en diens vrouw *Ymkje Harmens de Vries*, en verder nog *Jantje Berends Boersma*, vrouw van Jasper Douwes Minnema, en *Rensche Hilbrands Dijkstra*, vrouw van H.M. Minnema, *Pieter Simons Kloostra*, gardenier, *Haaye Melles Minnema*, een gardenier, die in 1860 ouderling werd, *Age Ages Wijma*, die ook ouderling is geweest, en *Tjetske Renses Kerkstra*, landbouwersche, wed. van Gerrit Bouwes Dijkma.

Jaren later is uit de godsdienstige samenkomsten in Niawier de gereformeerde kerk te Niawier voortgekomen, geïnstitueerd in 1892.

Eindnoten:

1. Klaas Gerbens, die later als achternaam Klaver aannam, was getrouwd met Trijntje Harmens, die in maart 1825 in huis no. 3 te Niawier stierf, 84 jaar oud. Klaas Gerbens (Klaver) had op 4 mei 1787 geloofsbelijdenis afgelegd in de hervormde kerk te Niawier en overleed op 12 december 1816 te Niawier, 72 jaar oud.
2. Ingekomen stukken classikaal bestuur Dokkum.
3. Deze weduwe was lefke Thomas Helder, weduwe van Rense Gerryts Sinia. Ze was de moeder van Thomas Renses Sinia.
4. We vonden de naam soms foutief als Flach of Vagt opgegeven.
5. Volker Johannes Vach, arbeider, wonende te Anjum, geboren te Leeuwarden, was op 12 augustus 1831 op 34-jarige leeftijd getrouwd met de 38-jarige Ytske L. Wierstra, huishoudster te Anjum, geboren Niawier, weduwe van Dirk Gerrits Baltje, timmerman te Anjum.

Volkert Vach was een zoon van Joh. Hendriks Vach, in leven militair en als zodanig overleden te Karelsbroek op het eiland Wight in Engeland, en van Willemke Willems Mans, arbeidster te Anjum.

6. Hij moet niet verward worden met Thomas Sjolies Sinia uit Rinsumageest, die één van de voormannen van de Waarheidsvrienden is geweest.
   Volgens de overlevering zijn er ook oefeningen gehouden in een huis aan de Anjumerweg, nu een oud 'spultsie' en in gebruik als recreatiehuis.
   We hebben enkele gegevens te danken aan G. Rispens te Lioessens.
7. Tamsma is op 26 januari 1874 overleden, 82 jaar oud.
8. De Stem, 16 november 1854.
9. Swart mar leaflik, 19.
10. Brieven-collectie H.J. Wind (Gemeente-archief Kampen).
11. Gedenkboekje 75-jarig bestaan van de Geref. Kerk te Niawier.
    J.W. Oudendag - Provinciale Friesche Vereeniging van Vrienden der Waarheid 1854-1890. Een reveil-beweging in Friesland (scriptie 1977, gestencild).

Register van Persoonsnamen

Dit register werd samengesteld door G. Lievaart te Aduard

A

Aardema, R.W., 83
Abbring, G.A., 234, 235
Adema, J.E., 273
Adriani, A., 204-207
Akkerhof, A.T., 71
Alberda, J.J., 142, 143
Algra, H., 24, 108, 147
Amelander, B.J., 110, 135, 136, 138-142
Amelander, Jacob, 135
Amelander, Jarig, 135
Amelander, J.B., 129, 143, 145
Amsing, B., 23, 70, 106, 186-188, 225
Andree, Abe J., 54, 60, 69
Andree, Abeltje J., 54, 61
Andree, Andr. J., 57, 79
Andree, H., 126
(Ram-Andree)
Andree, J.A., 79
Andree, J.J., 54, 57, 63, 72, 79
Andree, Pt. J., 57, 61, 77
Andree, R.J., 54, 77
Andriessen, Joh., 12, 17, 21, 110, 114, 135
Appelius, Joh. C., 206
Athanasius, 202

B

Babois, J.E., 275
Bakker, D.J., 146
Bakker, T.J., 146
Balhuizen, J.C., 264, 277
Balkema, G.A., 50
Balt, oef., 264
Barneveld, Gr. G., 223
Baron, S.H., 23, 72, 106, 125, 127, 128, 130, 188, 192
Bartels, J.W., 226, 228
Becking, J.W., 17, 20

Beenen, J.G., 83
Beerda, J., 248
Beerda, R., 248, 252
Beerda, T.R., 246-249, 266
Bei (Bij), U.T. v.d., 170 172, 185, 194
Beintema, D.W., 112
Beintema, F.M., 224
Beitsma, S.P., 212, 213, 232
Bekema, J., 141
Bekema, L., 136, 147
Bekema, S.B., 109, 110, 114, 134, 136-141, 147, 271
Bekius, F., 30, 200, 238-243, 245-247, 255
Benthem Reddingius, G., 178
Berekamp, E. v.d., 48, 228, 229, 233
Bergmans, J. Joh., 272
Bergsma, J. Hd., 84
Bergsma, J.J., 244
Bergsma, Pt. Adr., 233
Bergsma, R., 265
Berkum, Th. van, 17, 20, 198, 199
Beijer, H.a, 227
Beijer, J., 22, 75, 189, 226-229, 275
Blau, J.J., 43
Boelens, J.M., 273
Boelens, R.J., 54
Boeles, A.M., 272
Boer, D.P. de, 61
Boer, E.M. de, 43
Boer, J.B. de, 50, 80, 85, 86, 149
Boer, J. Jac. de, 170, 171, 174, 184-186, 188, 194, 197
Boer, M.L. de, 51
Boer, Sj. de, 197
Boer, T.P. de, 113, 116, 134
Boersma, A. Rd., 278
Boersma, B., 49
Boersma, Dw., 184
Boersma, G.(eert)., 128, 132
Boersma, Grietje M., 84, 85, 87, 88, 108
Boersma, Gr. Th., 61, 79
Boersma, J.F., 39, 43, 49
Boersma, J.L., 275
Boersma, J.R., 283
Boersma, J.S., 172
Boersma, O. Th., 61, 79
Boersma, R.T., 22, 169, 172, 174, 184, 186-189, 191, 193
Boersma, Tj., 106
Boersma, Tj. A., 115
Boersma, T.S., 158
Bokma, G.B., 170

Bolt, W.N., 265
Boonstra, A.(ntje), 83
Boonstra, A.D., 126
(Visbeek-Boonstra)
Boonstra, A.S., 61
Boonstra, H.S., 58, 79

Boonstra, K.D., 254
Boonstra, S.R., 57
Boonstra, W.Z., 136, 147
Booyenga, timm., 277
Borg, J. ter, 230, 280
Borgh, H.N. v.d., 222
Borneman, N., 12, 13, 21, 167
Borstius, Jac., 63
Bos, B.A., 266
Bos, B. Ts., 253, 264
Bos, J.G., 42
Bos, L.G., 39
Bos, P.B., 58
Bosch, M.H.J., 23
Bosch, Pt. B., 61
Bosch, W.H. v.d., 276, 277
Bosgra, A. Pt., 232
Bosgra, wed. O.T., 172
Bosgraaf, R., 10, 49
Bosma, Fr. Joh., 281
Bosma, S.R., 254, 255
Bosveld, P., 204
Bottinga, J., 128
Bouma, A.K., 83, 113, 134
Bouma, B.M., 254
Bouma, H., 177, 197
Bouma, Hm. Tj., 272
Bouma, J.J., 113
Bouma, P.J., 113, 143
Bouma-London, wed. M., 259
Bouwman, H., 134
Bovenberg, schipper, 12
Braaksma, D.J., 83
Braaksma, F.A., 54
Brakel, W. à, 21, 27, 72, 280
Breitsma, E., 264
Brieden, B.B. van, 77
Broekens, Gb., 89
Broersma, A.W., 254
Broersma, E.J., 38
Brouwer, Wg., 66
Bruine, J.R. de, 20
Brummelkamp, A., 52, 104, 107, 108, 135, 187
Budding, H.J., 125
Bulens, J.F., 107
Buning, A. Wer., 17, 20, 217, 218, 220
Busch,, 204

Buursma, A.J., 49
Buursma, D., 124
Buursma, D.G., 113
Buursma, D.M., 96, 108-110, 113-117, 121, 134, 136, 140-142
Buursma, H.A., 119
Buursma, J., 113
Buursma, M.D., 119
Buursma, Tj. M., 83, 94, 113, 116, 117, 134
Buurstra, D.D., 241
Buwalda, A.J., 278
Buwalda, E.G., 212, 213, 223, 232
Buwalda, P.A., 278
Buwalda, St. Pl., 269, 279
Bijlsma, J.J., 136
Bijlsma, Wb. K., 83, 92, 100, 106
Bijzitter, J.T., 23, 264

C

Callenbach, C., 81
Capadose, A., 52
Cate, C.L. ten, 197
Cock, Hd. de, 11, 12, 13, 15, 18-21, 30, 36-40, 49, 52, 59, 81-83, 85, 86, 108-112, 114, 128, 135-137, 150, 154, 158, 159, 166, 169, 174, 175, 178, 193, 213, 214, 268, 269
Coelingh, W., 23
Cok, J.J., 122
Comrie, A., 63
Costa, I. da, 52
Coulon, dr., 207
Crans, J., 280
Crans, J. Kl., 280
Crans, Kl., 279
Croles (Crolis), J.J., 11, 12, 24
Cuperus, J.F., 106

D

Damsma, H.P., 145, 146
Deelstra, H., 134
Deelstra, J.J., 134
Detmar, A., 17
Diemer, W., 230, 231
Diest Lorgion, E.J., 50

Dikland, A., 227
Doedes, M., 49
Donker, P.J., 39
Doornbos, D., 46
Douma, H., 119
Douma, J., 10, 44, 46, 51, 91, 146, 197, 221, 224, 258, 259, 262, 266, 279, 281, 282
Douma, Joh. D., 115, 118-120, 122
Douma, J.S., 159, 162
Douma, M.A., 41, 44, 45, 50
Douma, R., 266
Douma, Y. Pt., 272
Dragt, J., 228
Dreyer, A.A., 143, 146
Drukker, D.D., 70, 199, 222-226
Drukker, Hd. D., 212, 213, 216-220, 224, 226 227, 231, 232, 258, 262, 275
Duiker, R., 23, 264, 276
Duin, R.W., 59, 167
Duinjema, T.R., 272
Duinkerken, W., 10, 147, 264
Duyne, M. van, 232
Dijk, D. van, 147
Dijk, J.M. van, 79
Dijk, J.K. W. van, 83
Dijk, J.W. van, 106

Dijk, L.J. van, 84
Dijk, T.J. van, 83
Dijk, W.T. van, 132
Dijkma, G.B., 283
Dijksterhuis, P., 123
Dijkstra, A.J., 49
Dijkstra, B.G., 281
Dijkstra, H.H., 124
Dijkstra, I.J., 278
Dijkstra, Jac. T., 218
Dijkstra, L., 125
Dijkstra, Lijsb. E., 83
Dijkstra, M.F., 38
Dijkstra, M. Tj., 211-213, 216, 219, 220, 224, 229, 230, 232, 258, 262
Dijkstra, R.H., 283
Dijkstra, W.J., 136, 147
Dijkstra, W.T., 46

E

Ebben, A.J., 61
Edema, E.M., 42
Eestra, K. Tj., 272
Egeling, Lc., 204
Eilander, K., 229
Eising, R., 282
Ellens, J.P., 37, 39, 43, 49
Ellens, P.J., 49
Ellens, T., 49
Elsnerus, Gijsb. M., 195, 198
Elzenga, E.W., 145
Elzenga, G., 145
Elzenga, J.J., 71
Engbrinkhof, L.G., 83
Ernesti, prof., 201, 232
Erskine, E., 24
Everts, Tr., 49,
Exalto, K., 33

F

Faber, A.J., 54
Faber, G.P., 153
Faber, J.P., 153, 159
Faber, J.T., 38
Faber, O.P., 153, 154, 175, 189, 264
Faber, R.J., 39
Faber, T.J., 38
Faber, Tr. W., 134, 146
Falkana, H.R., 182, 184
Faro, B.P., 211
Feenstra, A.J., 82, 83, 87, 88, 90, 92, 100, 103, 107
Feenstra, P.A., 170
Feenstra, P.H., 266
Feenstra, R. Kl., 137
Feenstra, Syb., 248, 250-252
Feites, A., 108,
Feitsma, E.J., 38
Feitsma, H.E., 49
Feitsma, T.J., 49
Felix, ds, 193
Fennema, Hd., 106
Fennema, J.S., 11, 136, 147
Fennema, Sj., 136, 147
Ferf, Hor. N., 182, 248-252
Ferrings, J.G., 46
Ferwerda, J.(elte), 213, 214, 216
Ferwerda, J.G., 58
Ferwerda, M.P., 84
Ferwerda, Pt. Jc., 82, 84, 87, 88, 90, 92, 93, 107
Ferwerda, S.E., 124
Feijtes (Feites), A., 87
Floot(h)mau, H.H., 83, 91, 93
Floris, Jc., 236-238
Fockema, raadsheer, 159
Fockens, Lc., 17, 18, 20, 24
Fokkema, F.D., 58
Fokkema, J.D., 71, 72, 78
Fokkema, R.M., 71
Fokkens, Joh. Lp., 245
Folkerts, Kl. E., 134
Folkertsma, IJ. H., 84
Fortuin, F.A., 86, 88-90
Fortuin, T.A., 53, 61
Frieling, W.H., 131
Friesema, J.H., 79
Friesema, Kl. F., 272
Fruytier, Jac., 63

G

Geertsma, Hd., 43
Gerbens, Kl., 267, 268, 283
(Klaver)
Gemeraad, P., 132
Gezelle Meerburg, G.F., 52
Glasius, W., 207
Golverdinge,, 64
Goor, H.J. van, 71, 75, 124, 264
Goor, J. van, 21
Goor, K.J. van, 23, 100, 102, 103, 123-125, 130, 186
Gorter, J., 46
Graaf, D. de, 18
Grafstra, T.W., 61
Grevenstuk, G.J., 220, 232
Greydanus, IJ., 82
Groe, Th. v.d., 61
Groenewoud, Elis, 265
Groot, A.J. de, 281
Groot, Cath. E. de, 275
Groot, D.A. de, 18
Groot, G.W. de, 79
Groot, Pr. P. de, 189
Groot, S. Kl. de, 60, 61
Groot, T.J. de, 272
Groot, T.W. de, 54
Groot, IJ. P. de, 175
Gros, J.H., 106

H

Haag, P.J. de, 95
Haaksema, T.U., 271
Haaksma, K.F., 272
Haan, D. de, 43
Haan, L.J. de, 38
Haan, M.H. de, 232, 254
Haan, O.J. de, 42
Haan, T.F. de, 20, 31, 32, 35, 59, 64-48, 98, 101, 120, 122-124, 143, 148, 158, 169-174, 177, 197, 210-214, 216-219, 222, 230, 244, 253, 254-257, 260, 274-276
Haanstra, A.A., 54, 57, 62, 79
Haar, J.J.H. v.d., 184
Haarsma, J.J., 76
Habbema, B.H., 150-152
Hamming, A. Rd., 193
Hamming, D.J., 49
Hamming, R.D., 36, 39-41, 43-45, 49, 65, 212, 231
Hamming, Fr. R., 212, 231, 232
Hamsma, J.H., 106
Hamstra, T.J., 134
Hansma, J.G., 136, 144, 147
Hansma, Sw., 136, 147
Harmeus, Tr., 283
Harmsma, O., 233
Hartsveld, T.J., 38
Hatjes, J., 283
Haverschmidt, Fr., 238, 240, 244
Hazekamp, O.J., 68
Heeringa, M. Tj., 281
Heidstra, J.R., 255
Helder, I. Th., 275, 276, 283
Hellma, D.W., 16, 17, 54
Hellema, Gr. D., 16, 54
Hellema, Hd., 18
Hellema, L.W., 153
Hellmea, Wb. D., 281
Hellema, W.D., 101
Hellenbroek, Abr., 12, 62, 91, 280, 281
Hellenga, Eb. Hd., 189, 198
Hellinga, H.P., 149
Hellinga, T.F., 113
Hemkes, H.J., 60
Hellinga, J.H., 83
Hellinga, S.H., 61
Herderschee, J., 208
Heringa, Al., 171

Heringa, P., 271
Hettema, Dieuwke, 53
Hettema, Doeke, 53
Hettema, H.P., 15-19, 22, 50, 52-54, 57-67, 78-79, 86, 103, 140, 152, 153, 158, 168
Hettema, Liesb., 53
Hettema, Pt., 53
Hettema, P. Ht., 24
Hettema, Tjitse, 53
Hettema, Wieger, 53
Heuvel, P. v.d., 33, 232, 234, 235, 265
Heyma, Gr. H., 84
Heyma (Hijma), H.W., 84, 87, 88
Heyma, W.H., 84
Hibma, J.G., 272
Hiemstra, F. Tj., 59-62, 67, 69
Hilkema, T.E., 71
Hoekema, diaken, 253
Hoekstra, A.D., 49
Hoekstra, B.J., 58
Hoekstra, F.G., 118
Hoekstra, J.J., 83, 84, 92, 98
Hoekstra, Jantje J., 83
Hoekstra, S.G., 113, 118
Hoekstra, S.H., 84
Hoekstra, Tr., 119
Hofman, J.G., 54, 79
Hofstede de Groot, Pt., 33, 232
Hogendijk, Kl. Pt., 134
Hogendijk, L.K., 22, 64, 109-113, 115, 116, 120-123, 125, 127, 132-135, 140-142, 168
Hogendijk, S. Th., 134
Hogendijk, Th. Kl., 130, 134
Hogendijk-Oeges, D., 110, 134
Hogerzeil, S. Mzn., 20, 148, 155
Hoksbergen, D., 177
Holtkamp, F., 11
Holwerda, J.R., 271
Hoor, J.F. ten, 146
Horn, G.M. v.d., 46
Horst, Joh. v.d., 12
Hugenholtz, P.A.C., 30-32, 148, 204, 208-210
Huiskes, J.G., 100
Huizum, H.P. van, 157, 235, 236, 238
Huizinga, K.R., 281
Huizinga, L., 266
Hulst, L.J., 23, 75, 76, 78, 118, 121, 122, 129-132, 134, 135, 145, 170, 171, 188-191, 193, 194, 198, 229, 276
Hijma, A.A., 65

I

Idsardi, E.E., 254
Immens, Pt., 16

J

Jaarsma, J.D., 232
Jacobs, Hm., 54, 84
Jacobs, W., 236-238
Jager, Tj., 107
Jager, D. de, 229
Jager, D.L. de, 232
Jager, J.A. de, 266

Jans, M., 272
Jansma, J.M., 281
Jansman, S.W., 165
Jansma, T.D., 273
Jansma, W.S., 192, 211
Janssen, J.D., 28
Janssonius, H., 206
Jarigs, J., 242, 246
Jeltema, E.K., 246
Jeltema, J. Kl., 255
Jeltema, J.K., 255
Jilderda, L.J., 272
Joekstra, J.F., 84
Joffers, H., 103, 173
Jong, A.W. de, 117
Jong, G.W. de, 170
Jong, J. de, 152
Jong, J.W. de, 273
Jong, J.W. de, 198
Jong, Kl. H. de, wed. van ds Wind), 72
Jong, K. IJ., de, 184
Jong, Tr. W. de, 83
Jongsma, L.S., 231
Jongsma, S.S., 113
Jonkman, J.W., 112
Jonkman, N.W., 124
Joukes, M., 237
Joustra, L.J., 232

K

Kalma, J.J., 10, 24
Kamminga, Pt., 122
Kamphuis, J., 232
Kamstra, A.A., 42
Kamstra, A.K., 42
Kamstra, E.K., 42
Karstenberg, G., 264
Kas, F.J., 54
Kat, B.D., 146
Keegstra, R.H., 38
Kemp, C.M. v.d., 52, 78
Kerkstra, Tj. R., 283
Kerssiers, G., 179

Keune, W.T., 10
Kimp, T.J. v.d., 71
Kingma, A., 157, 159
Kingma, A.C., 197
Kingma, A.G., 183
Kingma, E.C., 197
Kingma, IJ. J., 272
Klassinga, V.K., 262
Klaver, F.J., 174
Klaver, J.A., 166
Klaver, Kl. Gb., 267, 268, 283
Kleffeus, P. Th. van, 252, 270, 271
Klooster, IJ. L., 57
Kloostra, P.S., 283
Kloostra, S.S., 283
Klopstra, H.D., 38
Kluver, S.M., 232
Knol, H.H., 48, 100, 101, 103, 125, 264
Knol, J.A., 61
Knoops, P.G., 272
Kobesma, D.W., 71, 78, 79
Kok, Alb., 183
Kok, C., 23
Kok, F.A., 35, 67, 104, 123, 174-176, 178, 179, 182, 183, 186, 188, 197, 221, 222
Kok, J., 197, 232
Kok, Joh. J., 120
Kok, W.A., 123, 189, 229
Kolkman, J., 38, 46
Koning, L. Joh., 136, 147
Kooi, S.F., 273
Kooiker, J.J., 189, 225, 226
Kooistra, D.J., 278
Kooistra, F.B., 273, 280, 281
Kooistra, H.E., 245
Kooistra, I., 279
Kooistra, M.(enne) (Burum), 46
Kooistra, M. (Ferwerd), 122, 144
Kooistra, M.T., 254, 255
Koolhaas, W.J., 83, 85, 87, 88, 94
Koopmans, A.J., 84
Koopmans, A.J., 149-151
Koopmans, A. IJ., 83
Koopmans, D.M., 82-84, 87-90, 92, 96, 97, 100, 108, 162
Koopmans, D.P., 83
Koopmans, J., 106
Koopmans, Jac., 264
Koopmans, J. IJ., 83, 85
Koopmans, M.D., 85, 87, 88

Koopmans, M.S., 83
Koopmans, P.D., 20, 148
Koopmans, T.J., 83
Korporaal, L.J., 38, 42
Kramer, J.L., 106
Kramer, J. Pt., 255
Kramer, Pt. Rd., 242, 246, 247, 255
Kramer, Tr. Pt., 255
Kreulen, J.R., 22, 74-79, 107, 129, 131, 226
Krol, S.W., 170
Kromsigt, P.J., 259
Kroodsma, A.H., 136, 141, 147
Kroodsma, R. Kl., 57
Kroodsma, Tr., 147, 257
Kropveld, E., 253
Krijthe, T.J., 46
Kuiper, J.J., 23, 145, 194
Kuiper, K., 113, 114
Kuiper, O.J., 87
Kuipers, D.P., 113
Kuipers, E.H., 38
Kuipers, Kl., 248-251
Kuiphof, K.B., 84
Kuitert, A.M., 232
Kuperus, J., 124

L

Laan, J.J. v.d., 42
Laan, O.J. v.d., 38, 42
Labadie, J. de, 32

Lam, A., 27, 33
Lamberts, J., 20
Lammerts, A., 49
Lampe, F.A., 29
Landweer, G., 148, 154, 155, 244
Laskewitz, Joh. J., 182-184
Laurman, M.T., 11
Laverman, P.J., 115
Lawerman, IJ. D., 255
Leenmans, H.A., 123
Leenstra, S.G., 279
Leest, E.D. v.d., 45
Leest, J.J. v.d., 38
Leeuw, V.B. de, 213, 216, 232, 255
Leeuwen, W. van, 105, 108
Lei, schipper, 174
Leistra, A.J., 140
Leistra, A. Tj., 158, 159, 161, 162, 167, 172, 176-178, 184, 185, 188, 190, 191, 254
Leistra, J.F., 71
Lelia, A.R., 134
Lelia, S.R., 54
Lievaart, G., 10
Limburg Stirum, L.G.A. van, 37
Linthorst, P.R., 40, 41, 43
Lodenstein, J. van, 63
Lollinga, G.H., 46
Lollinga, H.S., 40-42, 44, 45, 48, 49, 123, 264
Lollinga, S.H., 49
London, M. Th., 254, 255, 258
Loon, Lr. van, 20
Loon, IJ. P. van, 84
Looyenga, F.P., 106
Los, J., 31, 148, 153, 154, 159, 196
Los, S.O., 97, 121, 170, 174
Louman, H.a, 226, 227
Ludema, A. Korn., 269
Luehof, G.B., 263
Luinstra, J.P., 38
Luinstra, P.F., 49

M

Maneveld, H.H. (wed. ds Veenstra), 231

Mangel, J., 20
Mans, W.W., 284
Marrum, H.F. van, 54, 59, 72, 77, 79
Medema, R.P., 23, 72, 73, 79, 128, 188, 189, 192
Meekeren, G.H. van, 279
Meer, A.K. v.d., 161, 165, 171, 219, 221
Meer, B.D. v.d., 71
Meer, B. Sb. v.d., 264
Meer, G.J. v.d., 134
Meer, P.D. v.d., 71
Mei, Tj. Pt. v.d., 146
Meiners, M., 148-151
Mellema, M.S., 136, 138-141, 147
Mennes, C.a, 230
Methuizen, J.G., 57
Meulen, D. Pt. v.d., 210
Meulen, Gr. J. v.d., 223
Meulen, U. Pt. v.d., 212, 213, 223, 224, 229, 232
Meyer, E., 42, 43
Meyer, J.G., 179, 184
Meyering, J., 52, 53, 115, 155, 158
Middel, J., 76
Miedema, D.P., 72
Miedema, J.J., 57
Miedema, M.G., 194
Miersma, J.H., 84, 87, 88, 91, 108, 112
Minnema, H. Kl., 281
Minnema, H.M., 283
Minnema, J.D., 283
Minnema, Kl. M., 272
Moen, C.G. de, 103, 104
Molen, S.L. v.d., 42
Monsma, A.J., 254
Monsma, E., 241
Monsma, J.C., 224, 225
Monsma, J.E., 254
Monsma, J.W., 223
Moorhoff, D., 52, 54, 57, 79, 84, 88, 92, 93, 94, 96, 97, 142
Mos, G.B., 171
Mulder (Muller), Gr. D., 212, 232
Mulder, L.H., 19, 24
Muntinga, T.J., 38
Muurling, W., 204, 232

N

Nagel, J.H., 232

Nieuwold, B., 27, 33
Nieuwsma, P.R., 54
Nijp, D.C., 113
Nijp, J.J., 126
Nijp, J.C., 137, 143
Nijp, M. Chr., 113
Nijp, T.C., 272

O

Oberman, L.C., 162
Oegema, L.S., 246, 254
Offerhaus, ds, 193
Oostenbrug, O.E., 46
Oostenburg, E.E., 43
Oostenga, S.S., 46
Oosterhof, oef., 264
Oostinga, M.S., 42
Oostinga, O.O., 42
Oudendag, J.W., 284
Outrein, Joh. d', 29
Ozinga, M.T., 272

P

Palma, G.J., 124

Palma, Jan, 136, 147
Palma, J.J., 111, 136, 137, 147
Palma, J.S., 87, 88, 108, 109, 112, 114, 116, 117, 135, 137
Palma, S. IJ., 95
Pareau,, 232
Piebes, Gr., 174
Pieters, Kl., 134
Pieters, K.J., 77, 79
Pieters, L., 122
Plantinga, wed. K., 158
Plantinga, O., 173
Ploeg, J.S. v.d., 272
Poelma, H., 103
Poelstra, T.(etje), 49
Poelstra, Tj. Dw., 49
Poelstra, T.W., 79
Pol, G.C., 49
Pol, L.J., 49
Pol, S.L., 40, 49
Pollius, ds, 149, 150
Poortinga, D.R., 172, 184, 194
Poortinga, G.R., 172, 191, 193
Poortinga, J.R., 198
Post, A.K., 217, 218, 220, 221
Posthuma, F.D., 232, 254
Posthumus, J.S., 279
Postma, A.J., 136, 147
Postma, D.P., 65, 101, 103, 142, 143, 166, 168, 169, 171
Postma, E.S., 132, 145
Postma, F., 229
Postma, F.H., 254, 255
Postma, F.J., 157, 160, 161, 165, 166, 172
Postma, Joh. J., 137
Postma, J.L., 124
Postma, J.P., 116, 117
Postma, L.L., 45
Postma, Lysb. Pt., 272
Postma, R.(enske), 136
Postma, S., 132
Postma, S.J., 106
Postma, S.S., 132, 133, 136, 138, 139, 141-146
Postma, T.J., 272
Postma, T.M., 38
Postmus, J.P., 112
Postuma, F.D., 213
Postuma, T.T., 232
Postuma, IJ. S., 223

Potter, Heb., 233, 235, 236, 265
Prins, E.J., 161
Prins, E.P., 149
Prins, J.J., 193
Prins, J.P., 219
Prins, P.J., 54
Proosdij, C. van, 107

R

Raadsma, J., 221
Raalte, A.C. van, 52, 165, 187
Raap, D. Hd., 258
Raap, Dk. Hr., 238, 255, -258
Raap, Henr., 236-238, 255
Radema, H.L., 38
Radema, L.J., 38
Radema, O.L., 38
Radema, P.C.(K.), 41, 42, 44, 45, 264, 271
Rademaker, P.K., 39
Raidt, G.J., 261
Ram, H., 126
Rasker, A.J., 232
Reiding, J., 279
Reitsma, L.H., 71
Rekker, A. Fr., 212
Remmelts, H., 229
Reneman, F., 240
Renkema, D.W., 42
Renkema, H.H., 42
Riddersma, A.E., 38
Renkema, B.S., 49
Renkema, H.B., 38
Renkema, S.E., 38
Riedstra, G.S., 157
Riemersma, T.T., 46
Riezema, M.J., 113
Ringnalda, R.D., 255
Rins, P.F., 79
Rinsma, P.F., 54
Rinzema, J., 10
Rinzes, J., 49
Rispens, G., 284
Roeda, K.J., 134
Rolsma, G., 63
Rolsma, G.J., 172
Ronner, F.S., 213, 232

Ronner, K.S., 232
Ronner, Vog. E., 219
Roordam, F.E., 39, 40, 41, 49
Roorda, J(apke), 39
Roorda, R.A., 38
Rosema, R.G., 162
Rotterdam, Arn., 63
Rozema, G.R., 153
Rozema, T.G., 232
Rozenzweig, A.E., 218, 219
Rubersma, J.H., 118
Rutgers, S.J. Joh.zn., 50
Rijsma, F.M., 98
Rijpma, D.S., 241
Rijpma, S.W., 241, 244, 265

S

Sannes, I., 35, 36
Schaap, P.(ier), 12, 123
Scheepstra, K.D., 276
Scheer, R.L. v.d., 24, 189
Scheltema, Tr. S., 213, 216, 232
Scheuning ten Have, R., 23, 264
Schildkamp, O.L., 175
Schipper, S.J., 43
Schoenmaker, H., 264
Scholte, H.P., 52, 65, 81, 85, 91, 96, 101, 104, 108,

135, 162
Schoonhoven, K., 38
Schroor, Hm., 258
Schroor, J.H., 255, 258
Schroor, O., 258
Schortinghuis, Wilh., 27
Schumacher, J.W.J., 275, 278
Schuring, J.R., 255
Schutter, M., 37
Seeger, E.J., 71, 266, 282
Senden, G.H. van, 28
Settelaar, J., 183
Sietsema, F.E., 278
Sikkema, R.J., 38
Sikkema, R.R., 42, 49
Sinia, A.R., 276
Sinia, R.G., 283
Sinia, Th. T., 274-277, 279, 280, 283
Sinia, Th. Sj., 284
Sjaarda, K.T., 39
Sjoerds, B., 272
Sjoerstra, D.W., 279
Slagman, T.J., 232
Slim, A.A., 157-159, 169, 183
Slot, H.J., 255
Slot, J.J., 219, 254, 257
Sluys, P. v.d., 24
Smeden, P.J. van, 146
Smeding, J., 213
Smeding, P.O., 232
Smid, D. Wb., 198
Smit, A.D., 146
Smit, J.H., 84
Smits, C., 127, 197, 232
Smits, H.K., 133, 145
Smijtegelt, B., 201
Snethlage, J.W., 150, 152
Sonnema, J.F., 272
Spahrv.d. Hoek, J.J., 265
Spar, IJ. Pt., 134
Spoelstra, D.H., 38
Spoelstra, J.G., 272
Spoelstra, S.J., 38, 43
Spoelstra, Wb. G., 269-273
Spijksma, I.(eme) A., 161 162, 167, 178, 188, 191, 193
Staverman, R.J., 12, 24
Stavorinus, H.J., 227

Stavorinus, T.J., 212, 213, 223
Steegstra, J.A., 83
Stavorinus, L.S., 84
Steen, G.L., 107
Steen, Hd. L., 106
Steen, L.G., 84
Steensma, Fopkje, 136, 147
Steensma, F.G., 56, 57, 87, 110, 111, 117, 136, 138, 143, 147, 280
Steensma, Wijpkje, 136, 147
Steenstra, S.S., 84
Steiger, H.J., 273
Stellema, K.H., 259
Stelpstra, S.B., 83, 95
Stevens, T., 149
Stiensma, R.U., 278
Stienstra, J.H., 157
Stolts, A.W., 84
Sto(o)ker, J.L., 136, 147
Stoker, Tj. J., 264
Strik, F., 23, 45-48, 280
Stuckwisch, G.F., 22, 107, 131, 264
Stulp, Hd., 46, 47
Sijbrandi, R., 107
Sijbrands, K., 204
Sijtsema, P., 273, 274
Sijtsma, K.M., 134
Sijtsma, M., 61
Sijtsma, Mn. Korn., 134
Sijtsma, S.F., 54-56, 61, 79
Sijtzema, D.J.V. van, 266

T

Talsma, H.D., 79, 172
Talsma, J., 24
Talsma, Jc., 232
Talsma, N.E., 58, 79
Talsma, S.J., 161, 191
Talsma, A.E., 270-272, 275, 276, 284
Talsma, Kl. A., 275
Teellinck, W., 27
Teitsma, Gr. F., 137
Terborg, J., 23
Terpbergen, Hd., 272
Terpstra, A.S., 84
Terpstra, D.J., 85
Terpstra, H.O., 137, 143

Terpstra, Joh. W., 241-243, 246, 254, 255 257, 259
Terpstra, Sj. Joh., 264
Terpstra, S.W., 83, 95
Terpstra, IJ. W., 83
Tetmans, Tj., 24
Teunis, E., 229, 230, 277
Teunis, Elis, 229
Teunis, Reinera, 229
Thema, K.K., 50
Thema, L.K., 50
Tilkema, P., 230
Timmerman, K.J., 48, 173, 186, 187
Timmermans, Jc. S., 172
Tinga, F.P., 38
Tinga, J.P., 49
Tjaden, Sc., 27
Tol, J.J. v.d., 71
Tolsma, F.H., 42
Tolsma, H.D., 54, 57, 58, 73
Tolsma, M.W., 58, 62
Tolsma, P.R., 83, 94
Toonstra, A.G., 255
du Tour van Bellinckhaven,, 159
Tuin, G.G. van, 84
Turkstra, I.R. van, 38
Tuuk, S.P. v.d., 153

U

Uitterdijk, T. H., 24, 171, 199

V

Vach, F. Joh., 271, 272, 284
Vach, Joh., 284
Veen, A.J. v.d., 39
Veen, G. Jac. v.d., 223
Veen, R.J. v.d., 39, 44, 45, 49
Veen, T.T. v.d., 84
Veen, W.K. v.d., 196, 197
Veenma, J.F., 54, 79
Veenstra, IJ. F., 230, 231, 280-283
Velda, G. Joh., 272, 276
Velde, A. v.d., 78
Velde, Corn. v.d., 17, 24
Velde, D.J. v.d., 83, 85, 87, 88, 94, 108
Velde, L.J. v.d., 272
Velde, S.M. v.d., 111, 136, 138-141, 147
Velde, Wopkje v.d., 136, 137
Velden, A. van, 20, 50
Veldhuis, L.W., 24
Veldman, J.G., 39
Vellinga, K.J., 221
Velzen, S. van, 12-15, 19, 20, 28, 34, 35, 40, 45, 46, 52-54, 56, 58-62, 65, 86, 89, 90, 92, 94-96, 109, 110, 114, 115, 118, 119, 140, 141, 147, 154, 155, 158, 162, 164-168, 170, 208, 210, 211, 241, 244, 262
Vennema, A., 127
Verhaag, J.J., 54, 59
Verschuir, J., 27
Verwijs, A., 199, 203
Viersen, D. IJ., 186
Viersen, I.O., 276, 278-280
Viersen, Jac. IJ., 158, 160, 183, 186, 188
Viersen, Jetske IJ., 157, 159, 162
Viersen, Pt. H., 259
Visbeek, T.D., 83
Visbeek, W., 126
Visser, B.M., 232
Visser, J.J., 39
Visser, Kl. J., 137
Visser, Tr. Pt., 272

Vlasma, K.H., 281
Vlasman, A.J., 213
Vliet, A. Pt. v., 71
Vliet, IJ. J. v., 113, 116, 117
Voetius, G., 63
Vos, Gr. J., 264
(Zeebuit-Vos)
Vos, H.A. de, 67, 101, 103, 105, 106, 108, 123, 125, 174
Vreel, Tj., 183
Vries, B.E. de, 254
Vries, H.A. (Hantje) de, 281, 282
Vries, H.A. de, 232
Vries, I.E. de, 272
Vries, J.D. de, 57
Vries, K. de, 231, 233
Vries, L.P. de, 46
Vries, M.R. de, 38
Vries, O.J. de, 83, 85, 88, 92-95, 108
Vries, T. de, 113
Vries, Tr. Sj. de, 281
Vries, Tr. Wb. de, 134
Vries, W.H. de, 266
Vries, IJ. H. de, 283
Vijgeboom, J.W., 12

W

Waard, D.K. de, 50
Wagemaker, P., 107
Wagen, D. Sj. v.d., 61, 79
Wagen, Sj. v.d., 77
Wagenaar, D. Sj., 66
Wagenaar, L.M., 124
Wal, A.T. v.d., 132
Wal, G.B. v.d., 272
Wal, Hd. Hd. v.d., 38, 43
Wal, M.J. v.d., 84
Walburg, wed. A.A., 124
Walle, A.T. de, 119, 122, 120, 132
Wassenaar, Tj., 17, 24
Wattel, J., 266
Weide, G.J., 46
Wendelaar, A.J., 82
Wendelaar, J.E., 83
Wendelaar, T.E., 83, 91, 100
Werf, Joh. S. v.d., 264
Werp, Cath. v.d., 278

Werp, D.J. v.d., 22, 75, 77, 100-102, 106, 125, 128-130, 189, 264, 276-279
Werp, Jan v.d., 278
Werp, Reinder v.d., 278
Wesseling, J., 24, 50, 233
Westenberg, grietman, 109, 160
Wester, I.F., 247
Westerhuis, P.S., 58
Westra, B.J., 223
Westra, G.P., 39
Westra, H.A., 38
Westra, K.A., 38
Westra, M.L., 232
Westra, U.K., 272
Wiegersma, Gr., 212
Wielen, L.J. v.d., 147
Wielenga, D.K., 132, 134, 146
Wielenga, Fr., 146
Wielenga, H., 146
Wielenga, H.R., 161
Wielenga, J.H., 106
Wielenga, K.D., 134, 146
Wielenga, Tjl., 146
Wielenga, Tjitske, 146

Wielenga, Wb., 146
Wielstra, (Wijlstra) J.J., 246, 255
Wierda, C.B., 126
Wierda, F.J., 137
Wierda, Jac. F., 143
Wieren, G. van, 173
Wieren, Rd. G. van, 136, 147, 192, 193, 216, 256, 257, 259, 262, 266
Wiersma, J.H., 91
Wiersma, J.K., 271
Wiersma, M.M., 254
Wiersma, wed. M. Sj., 258, 262
Wiersma, R.D., 83
Wierstra, T.R., 84
Wierstra, IJ. J., 83
Wierstra, IJ. L., 284
Wiggeren, W.F. van, 232
Wildenbeest, J., 103, 104
Wind, oud., 167
Wind, H.J., 71, 72, 79, 283, 284
Wind, Jan, 72
Wind, Jelle, 72
Wit, H. de, 71-72
With, E. Th. de, 151, 152, 164, 179-181
With, Th. E. de, 75, 89, 119, 161-164, 166, 170, 171, 174, 196
Witsius, Hm., 27, 63
Witteveen, Corn., 17, 24
Wolters, W.D., 216, 246, 254, 256-258, 262
Wouda, S.E., 38
Woude, A.P. v.d., 157
Woude, E. Pt. v.d., 174, 187, 191, 194, 198
Woude, E.S. v.d., 172
Woude, Gr. Pt. v.d., 83
Woude, K.G. v.d., 153
Woude, Pt. v.d., 61
Woude, P.S. v.d., 22, 83, 85, 86, 88, 96, 115, 155, 157, 159-162, 164, 167, 172, 174, 176, 177, 184, 190, 191, 193, 197, 198, 211, 213, 254
Woude, Syb. v.d., 193
Woude, T.D. v.d., 58
Woude, Tr.S. v.d., 198
Woudsma, H.A., 157, 162, 172
Woudsma, P., 157
Woudstra, K. IJ., 275
Wumkes, G.A., 18, 218
Wijma, A.A., 283
Wijngaarden, J.D., 84

IJ

IJnema, IJ. G., 51
IJnzonides, H., 171
IJnzonides, M.L.H., 171
IJpma, M.A., 67-71, 102, 125, 126

Z

Zanting, A., 22
Zeebuit, Jan, 264
Zeebuit, J.F., 35, 216, 217, 224, 250, 259-264
Zeebuit, Maria, 264
Zeilstra, Tj. Tj., 87, 88
Zimmerman, J.G., 274
Zuidema, S.H., 255
Zuiden, Fr. M. van, 254, 255
Zuiderveld, A.J., 247
Zuylen van Nijevelt, C. van, 52
Zwaag, W.C. v.d., 239
Zwart, Br. J., 146
Zwart, M.F. de, 79
Zweep, A. v.d., 279
Zweep, L. v.d., 269
Zijlstra, B.G., 271
Zijlstra, R.K., 38
Zijlstra, R.R., 38